

Nils Johan Ringdal

Moss bys historie

1700 – 1880

Vej Kart over Det Ruggiske Compagnie District.

1805. forfærdiget af
Eiler Rosenwinge
Compagnie Chef

✠ Kirker

🏠 Herrergaarde

● Gæstgivergaarde

■ Bondegaarde

▲ Husemandsplaadse

⚡ Broer

🚶 Vadeffæder

🛤 Kistevej

🛤 Rude eller Kløv vej

🛤 Gangsti

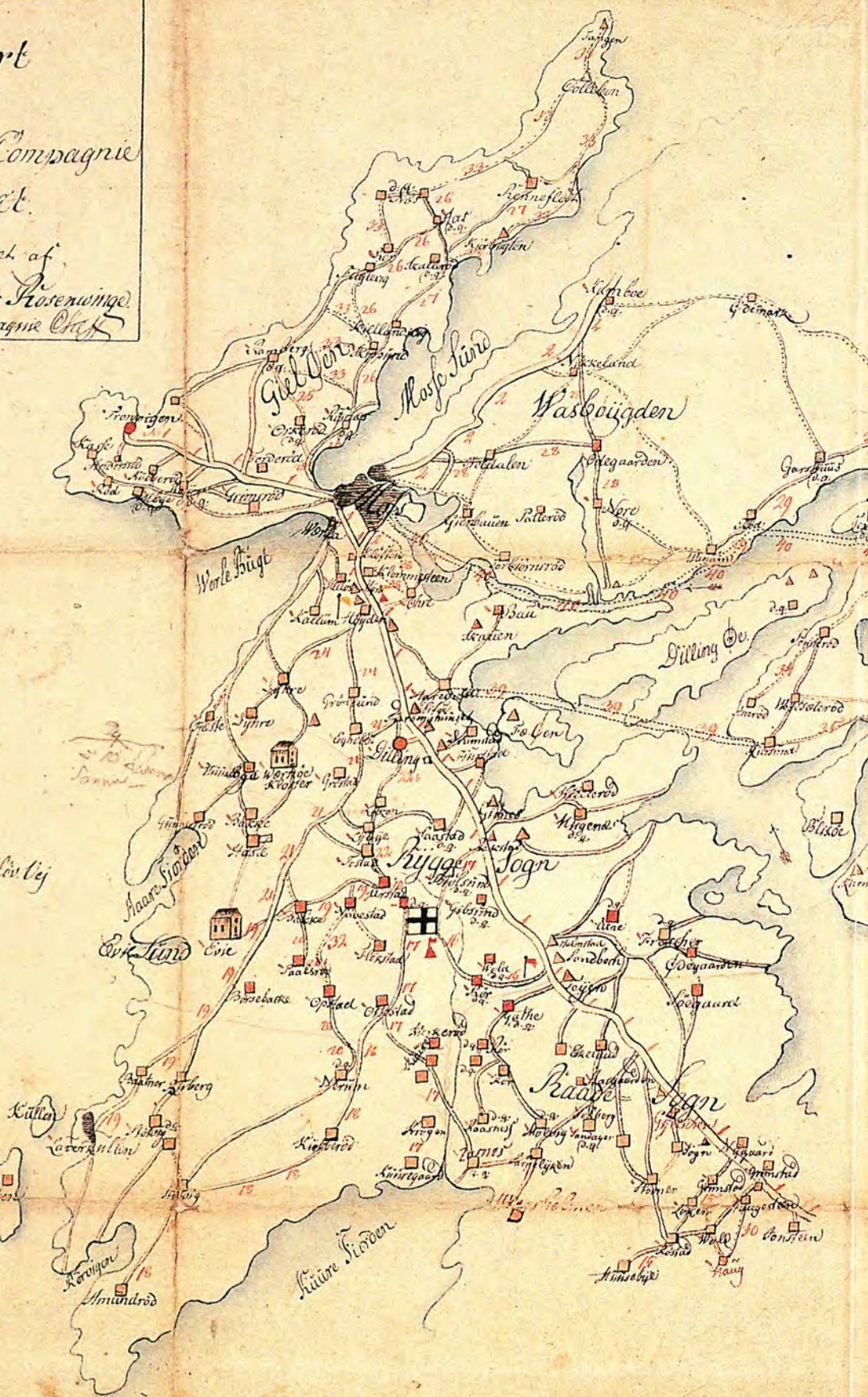
🛤 Hindervej

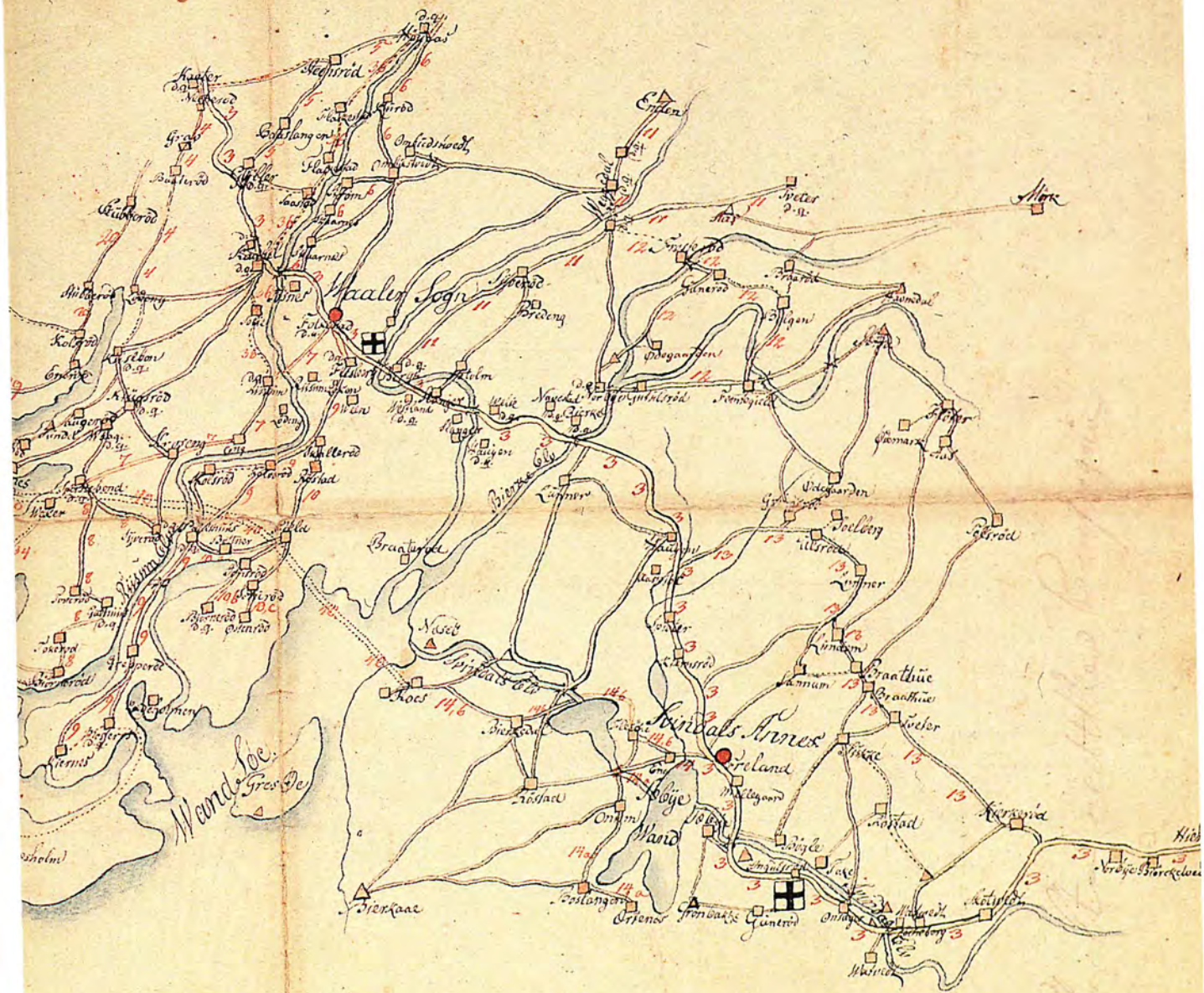
🚩 Infanterie Sæthuus

🚩 Cavallerie Sæthuus

🚩 Exercer Plaas for enkelte
Infanterie Compagnier.

🚩 Exercer Plaas for enkelte
Cavallerie Compagnier.

Haugesund af 15000 alen. eller 1000000 Aln.

Nils Johan Ringdal

Moss bys historie

PERIODEN 1700 — 1800

- Barokk og pietisme
- Napoleonstiden
- Viktoriatiden

Bind 2

Moss kommune 1989

Utgitt i 1989 av Moss Kommune
Layout ved trykkeriet
Billedredaksjon: Nils Johan Ringdal
i samarbeid med bokkomiteen

Sats og trykk: Centraltrykkeriet Østerås A.s
og trykt på Matt Artic 115g
Innbinding: H. M. Refsum A.s
ISBN 82-991219-1-4

Dette er andre bind i et trebindsverk
om Moss bys historie. Første bind
ble skrevet av Leif T. Andressen og
tok for seg egnens tidlige historie,
frem til år 1700 og utkom i 1984.
Siste bind, som skal ta for seg
perioden 1880—1990 planlegges utgitt
innen byjubileet i 1995.

Forord

I forordet til Moss bys historie, bind 1, er det gitt en redegjørelse for planen om å få skrevet og utgitt en samlet byhistorie i tre bind. Det er også en forutsetning at hele bokverket skal være ferdig til byens 275-årsjubileum i 1995. Planen ble vedtatt av Moss bystyre i møte 29. januar 1980.

Etter at første bind ble utgitt i 1984, gjorde Moss formannskap i møte 4. juni 1985 vedtak om at det avverteres etter en forfatter til bind 2 med kontrakt på to og et halvt årsverk og med start 1. januar 1986. Som kontaktutvalg, senere kalt bokkomité, ble oppnevnt Per Edfeldt, formann, M.B. Landstad, Fredrik Th. Bolin, Frank Berg og Arne Kinander, sekretær.

Etter å ha innhentet opplysninger om ti potensielle forfattere ble to intervjuet, og komiteen anbefalte å ansette cand.philol. Nils Johan Ringdal, Oslo. Kontrakten ble undertegnet av ordfører, rådmann og forfatter.

Bokkomiteen har holdt jevnlige møter med forfatteren og har utvekslet meninger og synspunkter ved manuskriptutarbeidelsen. Samarbeidet har hele tiden vært meget godt. Bokkomiteen takker fylkesfotograf Kjell Bertheau Johannessen for omfattende fotoarbeid til bind 2. Videre takkes Sparebanken Moss Hobøl og Moss Samlags legat for Moss bys Vel for bevilgning til bokens fargebilder.

Moss bys ordfører Bjørn Barang skrev ved introduksjonen av bind 1 at han håper Moss bys historie vil finne veien til alle hjem i vår by og til de mange personer utenbys som har røtter i Moss, og bærer noe av Moss med seg i andre omgivelser. Forfatteren og bokkomiteen slutter seg fullt ut til ordførerens ønske.

Moss i september 1989

*Moss Kommune
Bokkomiteen*

Tre byvandringar

Kjære leser,

Du er med dette invitert til det gamle Moss. Rettere sagt skal du få være med på *tre* historiske byvandringar, som stort sett vil foregå i årene 1743, 1801 og 1865. Det er ikke sikkert du får svar på alt du lurer på. Men du kommer helt sikkert til å få vite mye som du *ikke* ville funnet på å spørre om. Det skyldes de guidene som skal lede vår ferd. De er nemlig innbyrdes meget forskjellige: en ung bonde, en klokke, en jordmor og en tolv års jentunge, alle lommekjente i det gamle Moss.

Som historiker og forfatter har jeg sett det som min oppgave både å referere og kommentere disse vandringene — og komme med enkelte forklarende tilleggsopplysningar, som kan bidra til at vi lærer litt av det guidene forteller. Selv kjente jeg Moss svært dårlig før jeg ble engasjert for å skrive denne boken. Desto større utfordring ble det å vise hvor spennende det har vært å arbeide med stoffet.

For at det skulle bli bok av vandringene, trengtes imidlertid hjelp. Mest bistand har kommet fra en gruppe historieentusiaster bosatt i dagens Moss: Per Edfeldt, M.B. Landstad, Fredrik Th. Bolin, Frank Berg og Arne Kinander. De har utgjort en evig entusiastisk, energisk og alltid positiv bokkomité. Trygve Renneflot har fulgt med fra sidelinjen, Magne Berggren har arbeidet parallelt — med Rygges historie.

Endelig fortjener flere andre historikere en takk fordi de har bidratt med kommentarer til deler av eller hele manus under skriveinnsparren. Det gjelder Jørgen Eliassen, Eli Fure, Knut Kjeldstadli, Liv Marthinsen, Jan Myhre og Knut Sprauten. Tone Tryti har som vanlig gått meg etter i de språklige sømmene. En særskilt takk går til Moss bibliotek, som har gitt meg temmelig fritt spillerom i sine samlinger.

Oslo i september 1989

Nils Johan Ringdal

Innhold

Forord	5
Tre byvandringar	7
 Kapittel I	
Barokk og pietisme	15
Møte på Kongeveien	16
Herremann i utforbakke	19
Visnende Akeleier	21
To hester og litt skog	23
Maren Vanem koker velling	26
Utsikt over Mosse Bye	28
Fattige og rike for Guds åsyn	31
Krøtter og kloakk	32
Luksusskatt — og 43 spørsmål	33
Befolkningen i 1743	34
«Borgerane» på Moss	35
Tre accompagnerede Mænd	37
Ny og gammel trelasthandel	40
Korn og kornimport	43
Blodbadet på Moss	45
Øl og krig	47
Dansk monopol	48
Tøyer fra Fuglevik	50
Fru von Hübsch og hennes stridige onkel	51
Privilegier og Circumferens	53
Svenske sesongarbeidere	56
Ancher & Wærn	58
Et viktig brev til København	60
Da Moss fikk byfogd	62
Byfogd og landfut	63
En svoren skriver	65
Flere privilegier	66
Hustukt og offentlig straff	67
En rangel på Kambo	69
By-enevelde?	70

En korrump embedsmann	71
Kjøpmann Hvidt gjør seg til smugler	73
Tollere og syndere	75
Meest Haandwercks Folck?	77
Den evige gullsmedsvenn	78
Varige vitnesbyrd	79
Fuskere i faget	80
En mann for sin kniv	81
Mossekråker på karneval	83
Pietisme og prester	85
Sabbatssyndere	87
Verdige trengende	89
Katekisme og salmevers	90
Roder og skolekretser	92
Et barokkhus i Nedre gade	93
Borgerskapet får se kongen spise	94
De ti familier	97
Piiger og lakeier	100
Herre og monsieur	101
Parykker med og uten pudder	104
Fadderskapets finesser	106
Den rette ektemake	108
Mord i sositeten	110
Viiser og postiller	112
Postmesteren med de høye portotakster	114
Borgertroeskab	117
Søndenfieldske Regimenter	118
På Peders bestefars tid	120
Kjøp og salg av jord	121
To søstre og to hager	123
Bøndenes motoffensiv	125
Drenger og husmenn	127
Peder Ellingsen og fornuftsekteskapet	129

Kapittel II

Napoleontiden: Gyllen rikdom, svart nød	132
Et barn blir født i Mosse Bye	133
En Jordemoders hverdag	134
All verden innskrives i manntall	135
Moss anno 1801	136
Byen spiser menneskene	139
Maler Zelander flytter til Moss	141
Under tidens svøpe	143
Moss Klædesfabrique	144
Quinder som spinder	145
To kompanjonger	146
Fabrikant Wilde i vansker	147
Petum fra Virginia	149

En rikmanns skygge	151
Den stolte Balgemager	153
Forvalter med forstand	153
Fire storkjøpmenn og to snes arbeidere	156
Gullalder	156
Kammerherre Anker på offensiven	158
Trelast i motvind	160
David Chrystie frykter gjeld	161
Tomme kornlagre	164
Bygg og brennevin	166
Den bedre og den ringere stand	168
Skredder Berglund får borgerbrev	169
Håndverk i arv	170
I Petersonbua	171
Mossemarkedets vekst og fall	173
Chirurg eller medicus?	175
Svarte kunster på Ås gård	176
Gravide bruder	177
Madam Nadelsteen setter sin husbond på plass	179
Vold i sengehalmen	181
Da smedens hustru skaffet seg et yrke	183
Faderløse barn og skamløse mødre	185
Et sandselig Sindelag?	186
En tjenestepikes bekymringer	188
Da madam Chrystie ble frue	189
Fiine frøkner — og menn i sølibat	191
En kirke for alle stender?	193
Presten Thaulow får stilt sin nysgjerrighet	195
Klokkeren som aldri ga opp	197
Gresk og fiolinspill	200
En skole for borgere	201
Fattige Koner af Sognet	202
Falske penger i omløp	203
På rådstuen	204
Momme Peterson blir en av byens Mænd	206
Husets herre blir rastløs	206
Uforstyrret af Damerne	207
Hotellstandard ved sekelskiftet	209
Brand og Vand	210
Ziirlige Haver	211
Hurra, soldater i byen!	213
Dragonene fra Vassbygda	214
Borgerskap og byforsvar	215
Ball med forviklinger	216
Theater, Viin og vakker Ungdom	217
Kusker og kramboddrenger på maskerade	218
Sophie Chrystie rider til Refsnes	219
Farvel til snørelivet	221

Kvinnebetroelser	222
Romaner og følelser	224
Bruderov i Moss	225
Presten med det sandselige Sindelag	227
Den halve Bye	228
Borgerlig hagebruk	229
Dovne bønder?	231
Da poteten kom til Moss	232
Berthe fra Hesteløkka	234
Kirsti husmannskone får en arv	236
En dreng og hans kvaler	238
Glade enkefolk	239
Karjoler og karéter	241
Postrøverens endelikt	242
Mislykte kanalplaner	243
Fra Moss til Ostindien	245
Et skip ankrer opp	247
Hønsesmulgere	248
Napoleon — helt eller skurk?	250
Ungdom og forsvar	251
Blokade og kornmangel	253
Barkebrødstider?	254
En sjømann i forkledning	255
Byfogd Wulfsberg reiser til Eidsvoll	256
Moss som hovedstad	257
Byen blir mindre	258
En niårings død	259

Kapittel III

Viktoriatiden: Idyll eller bakevje?	261
Moss i brann	262
Reaksjoner og konsekvenser	264
Folketellingen i 1865	265
Heimfødingenes by	267
Kjøpmenn med og uten pomade	269
Dronningen av Værlen	271
To hoteller og «Casino»	272
Smed Rosenberg og barna hans	274
Jernverksbaronen	277
Familien Sundts nye hus	278
Husjomfru, men ingen kammerpike	279
Byens største yrkesgruppe	280
Syver fra Våler — og franske Louis	282
En mørk og mystisk herre	283
Brennevinets æra	285
Spritkongen på Moss	287
Akevittens skadelige innflytelse	289
Malt og bayer	290

Krigens glade budskap	292
En byfogds liv	294
Etikk og alkohol	296
En by full av jurister	298
Tolvskillingsbanken	300
Seks direktører — og to ansatte	302
Johan Nyquist får en sjanse	303
Tobakk, tegl og hermetikk	304
Trelast i tonnevis	306
En fremmelig ung Contorist	309
Et spennende rykte	310
Regulering og «Afmagt»	311
Et avgjørende telegram	313
Sogneprest uten talemåter	314
Utstråling og vekkelser	316
Søm, tegning og pikelige sysler	317
Borgerskapets gutteskole	319
Seminarister og allmue	321
Barn på asyl	323
Lærer med losji på Nore	325
Fra «Spindhus» til skole	326
Jørgine, Oline, Jonette og Dorthias	327
Comoedier, Romaner og lærerige Fortællinger	328
En Brevdue og en Tilskuer	330
Billige bluser og dårlige sko	332
Tyske geseller og svenske peppersvenner	333
Håndverksfag i oppløsning	334
Igler, besvergelses og kloke koner	335
Mot kolera dør intet	336
Gytjebad ved Værlebugten	338
Kaffe og kortspill	339
Krinolinetid	341
Klubbkultur	342
Dansevert med terninger	343
Eksersis og festdager	345
Den siste Borgercaptain	346
Michael Sundt velger landlivet	347
Proprietærer og forvaltere	348
Alle de Gernerske hester	350
Dette beslektede og besvoglede Moss	351
Bygdematadoren på Ramberg	353
Bønder og arvefølge	356
Krøtter og kvinnfolk	357
En sveitser på Melløs	358
Griser, bygg og poteter	360
Da Ola Mand ble berømt	361
Dorthea Popp skrider til aksjon	362
En plass som het Kambobukta	363

En svenske på Ungerholt	365
Maler Faber avlegger borgereden	366
Den ubrukte frihet og makt	368
En fast allianse av jurister og kjøpmenn	371
Snekker Ellefsen blir stortingsmann	372
En oppvigler	373
Hans Møller dømmes til Vand og Brød	374
Helly Hansen tar farvel med sjølivet	376
Hjulbåten «Moss»	379
Byen får kanal	380
Bestefar Blom sørger for stesønnene sine	382
Tvillinger med sjørfaring	384
Kambochausséen — og Vålerveien	385
Gratisspassasjerer	387
Den destillerede Rigdom	389
To verdensmenn og deres fall	391
Mot en ny tid	394
Litteratur, kilder og noter	397
Barokk og pietisme: Moss i 1743	397
Napoleontiden: Moss i 1801	400
Viktoriatiden: Moss i 1865	403
Registre	407
Saksregister	407
Stedsnavnregister	408
Malere i Moss	410
Billedregister	411
Personregister	412

Kapittel I

Barokk og pietisme

Dette kapitlet foregår stort sett i året 1743. Det var en dyster og pompøs tid. Stormaktspolitikken var dominert av Ludvig XIV av Frankrike og Maria Teresia av Østerrike, og pietisten Christian VI var konge i Danmark-Norge. Kongen var selv kjent i Moss og hadde besøkt byen. Hans regjeringstid var fredelig, selv om akkurat året 1743 var preget av både krigsfrykt og opprustning.

Ludvig Holberg var den mest kjente nordmann på denne tiden. Han skrev og virket i København, men på grunn av den rådende pietisme fikk han ikke lenger lov til skrive for teateret. I årene rundt 1743 utga han i stedet sine «Moralske tanker» og sine «Heltindehistorier», en serie belærende fortellinger om kjente kvinner.

Moss var på sin side en ung by, den var rundt regnet den tiende største byen i landet og hadde en sentral plassering midt i hovedferdselsåren mellom København og Christiania. Den ledende mann i Moss på denne tiden het Hans Thaulow. Han hadde tilbrakt sin ungdom ved hoffet i København. Mange av tidens ideer og strømninger nådde dermed Moss og kretsen rundt ham.

Moss fikk status som by i året 1720. Men borgerskapet hadde ennå ikke fått full selvstendighet, for magistraten i Fredrikstad var appellinstans for en rekke av byens saker. Moss hadde dessuten bare en kapellan, for byen og landsognet delte sogneprest med Rygge.

De rike kjøpmennene i byen drev handel med utlandet og med omlandet. De hentet på 1700-tallet sin økonomiske profitt innen to sektorer: kornimport og trelasteksport. Og disse sektorene hang nøye sammen. Hvis bøndene involverte seg i tømmerkjøring og skogsdrift, gikk det på bekostning av jordbruket. Dermed trengte de korn. Skogsarbeidet ga dem penger til å kjøpe korn for.

Moss jernverk lå tett opp til byens grenser og hadde en anelig befolkning, men hadde liten kontakt med byen. Verket hadde faktisk større betydning for bøndene i omlandet enn for bybefolkningen.

Ettersom både byen og Jernverket var avhengige av bøndene i byens omland, er det kanskje ikke så unaturlig å overlate ordet til en ung bonde? Så nå skal vi prøve å forestille oss hvordan «barokkbyen» Moss fortonte seg sett med *hans* øyne for nesten 250 år siden.

Møte på Kongeveien

Det var en kald vårdag i 1743.

Unggutten Peder Ellingsen var på vei inn til Moss med hesten sin. De hadde to hester på gården Vanem. Just nå brukte broren Willads gammelhesten til å pløye. Peder hadde tatt den sprekeste av hestene, dragonhesten, som de kalte den, med seg på byturen. Gårdsveien gikk vestover fra Vanem og var nesten ufremkommelig nå på vårføret. Foran seg så Peder at det lysnet. Han visste da at han snart ville nå det stedet der stien traff på Kongeveien nordover gjennom Mosseskogen. Derfra gikk den visst like til Christiania, etter det han hadde hørt. Selv hadde han aldri vært lenger nord enn til Son.

Peder, som var 18 år, hadde sikkert på seg solide støvler, hjemmevevede vadmelsbukser, ulljakke og lue. Det var slik bønder gikk kledt. Klærne kan ha vært grønne, blå eller ubestemmelig gråbrune av farge. Det var sannsynligvis lenge siden de var blitt vasket, men de var sikkert hele og ordentlige.

Han hadde nylig mistet faren og var selv blitt bonde på Vanem i ung alder. Peder kjente sin jord og trodde nok han skulle mestre den oppgaven han hadde fått. Nå i vårknipa trengte de imidlertid korn. De hadde alt så vidt begynne å spise av såkornet. Det var ikke bra. Da var det bedre å kjøpe danskekorn av «borgerane» inne i byen.

Det hendte de solgte norsk og tysk korn også, men det falt gjerne dyrere, ikke minst det tyske, som det var toll på. Peder brydde seg ikke om hvor kornet kom fra, så lenge det var brukelig til velling og brød.

Folket på Vanem hadde alltid pleid å *kjøpe* litt korn, særlig om våren når det ble tomt på loftet. For ett år siden hadde det vært den rene nøden. Alle de siste to – tre årene hadde det vært riktig dårlige avlinger. Derfor hadde de ofte gått sultne til sengs både på Vanem og nabogårdene.

Kjøpekornet falt alltid dyrt. Peder bante sikkert og svor for seg selv når han tenkte på hva det kostet. Presten pleide å formane bøndene om at de skulle respektere øvrigheta. Spørsmålet var om «borgerane på Moss» var en del av øvrigheta? Eller var de bare blodsugere?

Av og til tok bøndene sjansen på å kjøpe korn direkte fra danskeskutene. Da ble det mindre å betale, og bøndene sparte penger. Moren og naboene hadde sikkert fortalt Peder om et par ganger det nesten var kommet til opptøyer mellom bønder og borgere. Det var mer enn tredivet år tidligere, i en annen periode med dårlige år, da det i tillegg hadde vært krig. Gammelsorenskriveren, Henrik Thaulow inne på Moss, hadde da rykket ut og skrevet brev på bøndenes vegne for å få slutt på at borgerne utpinte dem.

Enda Thaulow hadde skrevet brevet alene, skrev han om «vi» fattige bønder på Jeløy, i Vassbygda nord for Moss og i Rygge sør for byen. «Vi kan ikke behjælpe os af vores Afl, men maa aarlig kjøbe Saakorn og til Huusbehov, saasom det tidt hender sig, at vi ved Høstningen knapt kan faa vores Saakorn igjen.»

På denne bakgrunn anmodet Thaulow om at bøndene kunne få lov til å kjøpe korn direkte fra de skutene som kom til ladestedet. For borgeren var jo bare et fordyrende mellomledd. For de «faa Borgere, som bor paa denne Strand- eller Ladeplads» tvang

Henrik Thaulow (1654–1717) er den eldste av «Moss bys fedre». Thaulows og sønnens forbindelser i København var gode å trekke på da borgerne på Moss kort etter hans død søkte om bystatus, i året 1720. Selv var Thaulow sorenskriver i Moss i over tre år og dessuten auksjonsdirektør for Sør-Norge.

Thaulow er dessuten den første forfatter fra Moss. Han publiserte i 1704 to diktsamlinger: «Aandelige... og Gudelige Tidsfordriv... i danske Sonnetter» og «Det menneskelige Lefnets Beskrivelse med adskillige Viser paa de rareste Melodier».

bøndene til å gi dem penger, slik at *de* kunne berike seg, mens «mangfoldige Bønder og Almuemænd vorde ruineret». Peder hadde helt sikkert ikke selv lest hva Thaulow skrev i sin supplikk. Det var det slike bønneskrifter ble kalt i samtiden. Men historien om det sorenskriveren hadde gjort, levde videre.

Thaulowene, det var skikkelige øvrighetspersoner, det. De kjente selve kongen i København! Borgerane på Moss, med dem var det noe annet. Han ble gående for seg selv og grunne på hva han syntes om dem.

Plutselig hørte Peder et svare leven foran seg. En eldre herremann kom plutselig ridende. Det var ikke noe øk han red på, nei, det var en hest som bare ble brukt til å ri. Rytteren hadde klær i mange farger, ikke helt fri for å være litt lurvete de heller. Men stilen var en helt annen enn Peders. På hodet hadde rytteren en hatt med vaiende fjær. Peder trakk hesten sin ut av stien, stilte seg opp med lua i neven. Her kom jo øvrigheta i egen høye person. Det var ikke Thaulow, det var en som var nesten like mektig, men langt mindre populær.

Mannen som kom ridende, var selveste kaptein Gustav von Storm, herren til Kambo! Denne mannen var gift inn i Akeleiefamilien, som hadde sittet på den adelige setegården Kambo i hundre år. «Kapteinen» var en mektig mann på disse kanter. Han hadde tyve mennesker under pisken, folk han nesten eide med hud og hår. Peder skuttet seg. Ingen «eide» ham, heldigvis, han var en fri mann som sin far!

Denne karen hadde tydeligvis vært inne på Moss et ærend og var nå på vei nordover Kongeveien. I et svusj hadde kapteinen passert ham. Han verdiget ikke Peder et blick engang. Peder på sin side ble imidlertid stående med luen i neven og grunne enda en stund. Så ga han seg til å traske videre innover mot byen, mot Moss, med hesten på slep.

— Slik har det nok foregått, ikke én gang, men mange ganger. Likevel vet ingen om akkurat *dette* møtet noen gang har funnet sted. For Peder kunne bare så vidt lese, og han skrev verken dagbok eller brev om sine opplevelser. Og kaptein von Storm kunne nok neppe huske den ene bonden fra den andre.

Det er både sikkert og visst at kaptein von Storm red omkring, og at Peder og de andre bøndene på gårdene kjøpte korn i Moss når det ble knapt på vårparten.

Peder Ellingsen skilte det ene året fra det andre bare ved hjelp av hukommelsen. Hvis han senere husket året 1743, var det fordi det hadde vært et særlig uheldig år. Klimaet hadde da vært ille i flere år på rad, med få og kalde somre og regntunge vintre. Nå hadde avlingen dessuten vært dårlig to år på rad. Året før hadde det ikke vært fuktigheten, men larver som hadde ødelagt. Og det larvene ikke tok, klarte frosten å gjøre slutt på. Den kom i august det året. Så det var ikke rart man slapp opp for korn!

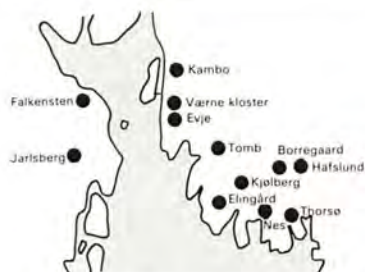
Herremenn i utforbakke

Når kaptein Storm kalte seg «von», var det først og fremst fordi han var offiser og var sønn av en høyere offiser. I Danmark-Norge hadde nemlig på denne tiden de fornemste offisersslektene begynt å se på seg selv som en slags lavadelsmenn.

Storm hadde imidlertid ytterligere en grunn til å se på seg selv som en storkar. Det fulgte nemlig spesielle rettigheter med den gården han bodde på. Storms kone Øllegård var nylig død. Men hun tilhørte familien Akeleie, som var uomtvistelig adelig og hadde

Herren til Kambo: Det er Franz Wilhelm von Fölckersahm (1649–1713) vi her ser på kne for Gud. Fölckersahm residerte på Kambo i noen få år tidlig på 1700-tallet, da familien Akeleie første gang råket ut i økonomiske problemer. Fölckersahm var gift med adelsdamen Else Kaas, og de to eide også Evje. Utsnittet er fra et bilde som antagelig er malt av Jørgen Schult.

Adelsbeltet: Kartet viser setegårder rundt Christianiafjorden sist på 1600-tallet. Kartet viser ikke alle de steder hvor det bodde adelsfamilier, men de gårder som i likehet med Kambo hadde særskilte privilegier.

sittet med setegården Kambo i mange generasjoner. Det er grunn til å tro familien var stolte av det navnet. Det var slik mange av de gamle adelsnavnene lød, navnet smakte av dyr eller plante, som Bille, Due, Lange, Gjedde, Bjelke eller Galle.

Det fantes en rekke adelige setegårder slik som Kambo ikke altfor langt av gårde, både Værne kloster og Evje gård lå et lite stykke sørover i Rygge. Mens Kambo dominerte distriktet nord for Moss, begynte Værne klostres innflytelsesområde rett sør for byen, godset kontrollerte jorden nesten til Moss på den ene siden og til Evje på den andre siden.

Lenger sør i amtet lå Tomb, Elingård og Kjølbjerg, enda lenger sør og øst lå Borregaard og Hafsund, Nes og Thorsø som perler på en snor. På den andre siden av Christianiafjorden lå Falkenstein og Jarlsberg. Torderød på Jeløy hadde hatt tilsvarende privilegier i en kort periode, men hadde det ikke lenger. Det fantes imidlertid fortsatt et belte av adelige setegårder i denne delen av Norge, et stykke Danmark på Sørøstlandet.

Likevel var adelens tid i Norge nå godt og vel forbi. Ingen av herrene til de tre setegårdene nær Moss, Kambo, Værne kloster og Evje, tilhørte selv de egentlige gamle adelslekter. Alle tre steder var «nye» menn kommet til. Carsten Sibbern på Værne kloster var i likhet med Storm selv offiser og sønn av en høy offiser. Familien Sibbern hadde dessuten sitt eget våpenskjold, det var fordi Sibberns far hadde hatt rang av brigader. Carsten Sibbern hadde i tillegg, som Storm, giftet seg med en kvinne med arverett til et gammelt adelssete.

Michael von Sundt på Evje klarte imidlertid selv å sikre seg et «patent» som beviste at han og hans etterkommere ble opphøyet i adelsstanden. I praksis spilte nok imidlertid den titulære forskjellen mellom Storm, Sibbern og Sundt liten rolle. For langt på vei hadde ikke selve adels titlene nå større betydning enn de rang titlene embedsmennene hadde fått rett til å bruke, og de parykkene både adel, embedsmenn og storborgere gikk rundt med.

At herren på en adelig setegård var militært utdannet, var imidlertid på alle måter praktisk, for det var mange paralleller i måten en herre på et gods måtte ta hånd om sine folk på, og hvordan en militær befalingsmann behandlet sine soldater. Det gjaldt for det første å passe på at alle folkene gjorde sine plikter. De jordløse arbeidsfolkene som bodde på eller rundt gården, hadde nemlig ubegrenset arbeidsplikt på herregården. I tillegg hadde de bøndene som leide jord av herremannen, fra gammelt av både betalt visse avgifter og hatt en viss arbeidplikt de også, gjennomsnittlig en arbeidsdag i uken, men plikten ble gjerne brukt samlet, i onnene.

Som herrer på adelige setegårder hadde Storm, Sibbern og Sundt dessuten hals- og håndsrett både over de jordløse arbeidsfolkene og over dem som leide jord av dem. Mens denne retten i Danmark innebar at adelsmannen både tiltalte og dømte sine folk,

var det sorenskriverne som dømte i Norge. Jordherrene her hadde altså påtalemyndighet, men de var ikke fullstendig enerådende.

Trass dette spilte det gamle sosiale og økonomiske skillet mellom adel og bønder ikke på noen måte samme rolle på 1700-tallet som det hadde gjort i middelalderen og i århundrene etterpå. På 1700-tallet ble det stadig vanskeligere å presse bøndene både til pliktarbeid og til å betale avgifter. Men retten til å tyne «sine» bønder hadde storfolkene ennå. Det var kontrollen med arbeidsfolk og bønder — og skattefriheten — som hadde utgjort adelens gamle privilegier. Det var det som i eldre tid hadde gjort adelsmennene til de eneste «frie» menn i landdistriktene. Gustav von Storm var ennå en slik fri herremann. Men han var så absolutt på vei utfor bakke. For riktignok var jorden under de norske adelsgodsene i prinsippet skattefri, men hva hjalp det når herremennene verken tok vare på sine folk eller sin jord?

Kaptein von Storm befant seg nå i et alvorlig økonomisk uføre. Kanskje ga det ham ekstra sterkt behov for å sette nesen i sky? Hvis han var tilstrekkelig stolt, ville kanskje bønder som Peder fortsatt ta av seg luen og hilse når han, Storm, kom færende langs veien! La oss forestille oss at Gustav von Storm tenkte slik da han strøk forbi Peder Ellingsen — uten å hilse selv.

Visnende Akeleier

Hovedbygningen på Kambo var en mektig toetasjes tømmerbygning med seksten blyglassvinduer. Den lå på en høyde med utsikt over gårdens største og beste jorder og var bygget i året 1704, av Storms svigerfar, Sigvard Akeleie. Huset var blitt plassert oppå de kraftige gråstensmurene som sto igjen etter en hovedbygning som var vel hundre år eldre. Men om det skyldtes denne grunnmuren eller byggeteknikken, er ikke lett å avgjøre. Stasbygningen på Kambo hadde nemlig raskt mistet sin prakt. Den var nå, bare førti år senere, alt i sterkt forfall.

I huset residerte i 1743 kapteinens svigermor, Anne Dorothea Akeleie. Hun hadde flyttet tilbake til gården sammen med sin mann en gang i 1720-årene, da Storm og hennes datter Øllegård hadde bestemt seg for å ta tilbake Kambo, som da hadde vært ute av slektens eie en tid. Siden den tid var det blitt ensomt på gården. Øllegård var død noen år i forveien, og hun og kapteinen hadde ikke etterlatt seg barn. Anne Dorotheas sønner, som også var offiserer, var nylig flyttet fra gården.

Foruten hovedbygningen og uthusene hørte det seks mindre hus til Kambo. De lå i litt varierende avstand fra hovedhuset. Foruten kapteinen og «Akeleien sielff», som svigermoren kalles i kildene, hadde det normalt bodd tre tjenere i hovedbygningen. I de seks mindre husene i ulik avstand til gården bodde de «undergivne» husmenn, noe over tyve mennesker med smått og stort.

Våpenskiold for familien Akeleie: grønn akeleie med fire hvite blomster mot blå bakgrunn.

Rommål, her brukt både om korn og høy:

1 lest = 22 tønner

1 tønne = 8 skjepper

1 skjepe = 17,4 liter

1 lest må ha omfattet omtrent 3000 liter

Vekt, her brukt om jern, korn, mel, salt, fisk:

1 skippund = 20 lispund

1 skippund omtrent lik 160 kg

Uthusene på Kambo var også av solid format. Her var det relativt store avlinger som skulle i hus i gode år. Tyve år tidligere var det blitt ført nøyaktig overslag over utsæd og avling i forbindelse med en planlagt revisjon av matrikkelen. Forholdene hadde neppe forandret seg avgjørende siden den gang. Da hadde det vært ti hester, 25 kyr og 17 sauer på selve gården, på de seks plassene hadde de til sammen ti kyr og ni sauer som de stelte selv. På gården ble det da dyrket 150 lester høy, seks skjepper rug, tretten tønner «blandkorn», en kombinasjon av bygg og havre, som gjerne inneholdt mer og mer havre fra det ene året til det andre. Dessuten dyrket de seks skjepper erter og noe lin. I hagen vokste noen frukttrær, og litt kål til husbruk var det også alltid råd med å få frem av jorden.

Ned mot sjøen eide Akeleiene fra gammelt av en annen gård. Den hadde tidligere vært bebodd, men nå lå øde. Kihl het gården. Der ble det utvunnet salt. Jorden under Kihl var nå i lang tid blitt dyrket av arbeiderne på Kambo. Her nede ble det dyrket en anselig mengde høy og dessuten fire tønner havre og blandkorn. Til sitt eget forbruk dyrket dessuten arbeidsfolkene elleve lester høy og seks-syv tønner havre.

Sammenlignet med bondegårdene i distriktet ruvet både bygningene og åkrene på Kambo svært. Kambo var imidlertid ikke noen stor herregård om vi sammenligner med danske forhold. Midt på 1600-tallet hadde riktignok Kambos makt vært langt større. Akeleienes makt hadde da strukket seg fra Jeløy mot Son, og flere av gårdene ned mot Vansjø samt Dillingøya hadde dessuten også tilhørt Kambo. Siden den tid hadde jordmengden blitt mindre år for år.

På de to setegårdene som lå lenger sør, klarte Michael Sundt og Carsten Sibbern å drive sine gods med noenlunde overskudd, selv om også Carsten Sibbern de siste årene hadde begynt å selge unna gårder til bøndene. Fru Akeleie og Gustav Storm hadde langt større problemer. Storm hadde selv bidratt til dem. Den gang han og hans kone overtok gården, hadde de tatt opp et større lån. Siden

Godt parti: Carsten Sibbern (1690–1771) var offiser og endte som generalmajor. Via et heldig giftermål med Augusta von Arenstorff (1704–1773) kom han i besittelse av Værne kloster og ble stamfar til den slekt som siden bærer hans navn. Maleriene er laget av Peter Dyckmann.

hadde de vært tvunget til å selge unna jord for å klare å betale tilbake det de skyldte. Nøkkeland sør i skogen var det siste de hadde solgt. Enderød og Kolsrød øst i skogen var solgt unna noen år tidligere.

Med kaptein Storm og med Akeleie-familien var det nå i ferd med å gå utfor bakke. Det var mange tegn som viste det. En gammel frøken av Akeleie-familien, Maria Elisabeth Akeleie, bodde i mange år ensom og fattig på Søndre Ås på Jeløy uten andre inntekter enn selve gården kunne gi. Hun hadde bare hatt en enkelt tjener. I 1730 måtte hun pantsette gården. Kanskje skulle man like godt kalle denne fattige gamle adelsfrøkenen for en bondekone? Hun arbeidet riktignok ikke selv, men sannsynligvis kunne hun verken kle seg eller spise bedre enn sine nabo-koner!

Et annet medlem av familien Akeleie var utvilsomt *blitt* regulær bondekone. For hun hadde nettopp giftet seg med en sønn av en leilending på en av Nes-gårdene. Familien Akeleie var dermed et levende bevis på at adelen ikke lenger var hva den hadde vært.

Selv kjempet Storm og gamlefruen hardere og hardere for å få endene til å møtes og holde kreditorene på avstand. Nøyaktig hvordan eierforholdene etter hvert utviklet seg mellom Anne Dorothea Akeleie, hennes svigersønn og deres øvrige slektninger, er ikke lett å fastslå, for ingen har hittil studert Kambo og familien Akeleie så grundig som man kunne ønske. Det som er hevet over enhver tvil, er at gården etter hvert ble meget sterkt belånt, og at levestandarden hadde sunket drastisk for dem som bodde ute på herregården. Høsten 1743 var kaptein von Storm allerede flyttet fra Kambo og inn til Moss og levde der av sin pensjon, men den var liten. Han hadde åpenbart til og med solgt sin hest og bodde sammen med en annen eldre og utarmet offiser i kår som var dårligere enn blant byens håndverkere.

Anne Dorothea Akeleie ble imidlertid boende på Kambo enda et par år. Høsten 1743 vet vi at hun ifølge futen, Paul Hanssen, levde «udi yderste Armod og Fattigdom og hændes Effecter tagen udi Possession af Panthaveren». Det så virkelig ut som om den stolte adelsslekten på Kambo nå var nær ved å dø ut. Var nå de *siste* Akeleier i ferd med å visne?

To hester og litt skog

Den attenårige Peder Ellingsen var på sin side svært ung til å være bonde. Nå, på vårparten i 1743, hadde han akkurat fullført skiftet med sine søsken. Hans mor, Maren, hadde fått føderåd på gården, men i mangt og meget var det vel ennå hun som var «bonden» på gården.

Gashus og Nore, nabogårdene til Vanem, lå nord og vest for Vanem, smågårdene Enderød og Kolsrød lå lenger nord.

Når man snakket om gårdene nord og øst for Moss under ett, brukte man den gang betegnelsen Vassbygda, et navn som var avledet av Vansjø, som de fleste av disse gårdene grenset til.

Peder kjente ikke bare naboene i Vassbygda, han kjente også bøndene på Jeløy, og sammenlignet seg med dem. Bøndene fra Jeløy og Vassbygda sognet til samme kirke og møttes på kirkebakken inne i Moss hver søndag. Dermed hadde de rikelig anledning til å sammenligne den ene gården med den andre.

Vanem var en rimelig bra gård etter tidens målestokk. Den gang forslaget til ny matrikkel ble utarbeidet i 1723, hadde de hatt åtte kyr og tolv sauer i tillegg til de to hestene. Høner var ikke særlig utbredt. Når alt kom til alt, var dette slett ikke så lite, sammenlignet med hva de hadde på herregården Kambo. To hester var vanlig på bondegårdene der omkring, men de hadde flere kyr og mange flere sauer på Vanem enn på gårdene på Jeløy. Det hadde med beliggenheten å gjøre. På to av gårdene i nærheten av Vanem, Gashus og Dillingøy, hadde de også ekstra mange dyr.

I sammenligning med gårdene på Jeløy lå Vanem-folket godt an med hensyn til antallet husdyr. Derimot lå de litt under gjennomsnittet både når det gjaldt korn og høy. På Vanem var det «bag-leie og tungvindt», sto det i matrikkelen. Det betydde at jorden lå dårlig til og fikk lite sol.

Foruten høy og litt «blandkorn» dyrket de ren havre. Havren var hardfør, og halmen var godt vinterfor for dyrene. Om de var heldige, fikk de hveten til å gro på et lite stykke der jorden var ekstra god. Det var ikke mange bønder som klarte det. I tillegg til korn og høy dyrket de erter, lin og hamp.

På Vanem hadde de skog til eget bruk, men ikke særlig tømmer som de kunne selge. Derimot kunne de selge litt ved i byen og brente kull til Moss jernverk. Sammen med kjøring av tømmer fra gårder lenger unna ga det kjærkommen ekstrainntekt.

God jord var det lite av på Vanem. Bøndene på Peder Ellingsens tid gjorde ikke noe for at den skulle bli bedre. Man gjødslet den gang dårlig, og store områder lå til enhver tid brakk rundt gårdene fordi man ikke fikk noe til å gro.

I skogen var det blåbær, tyttebær, bringebær og jordbær. Litt multer og tranebær kunne det også bli. Multer kunne selges til byfolk. Ellers var det mindre interesse for bær blant bøndene, så det ble ikke servert til gjester eller til høytider. Men bøndene visste av erfaring at det hjalp mot sulten. Det fikk de bønder som ble utkalt til vaktjeneste på grensen mot Sverige denne høsten, merke på kroppen. Forsyningene ble elendige, og soldatene måtte ernære seg nettopp av — tyttebær. Sopp eller nøtter spiste man ikke engang av nød. Sannsynligvis la bøndene knapt merke til soppen når de dro til skogs for å se etter småved.

Hare og småfugl hendte det at de fanget, men det er grunn til å tro at både Peder og alle han kjente, syntes det var simpel mat, som bare omstreifere spiste. Det lå egentlig under en bondes verdighet å

Vassbygda: Dette utsnittet av Jens Warendorffs kart fra 1776 viser området nord og øst for Moss, som på 1700- og 1800-tallet gikk under navn av Vassbygda.

Vanem i 1723-matrikkelen

Skog til eget bruk
og kullbrenning,
lite sol,
tungdrevet jord
Utsæd:
6 skjepper blandkorn,
6 tønner havre,
1/3 skjepper hvete,
2/3 skjepper erter,
1/3 skjepper lin og hamp
20 lester høy
2 hester, 8 kyr, 12 sauer

Ramberg i 1723-matrikkelen

Skog til eget bruk,
kullbrenning og sagtømmer,
litt fiske,
mye sol, lett-drevet jord
Utsæd:
2 tønner blandkorn,
2 tønner havre,
1/2 tønne rug,
2 skjepper lin og hamp
20 lester høy
2 hester, 9 kyr, 6 sauer

ta til seg slik føde. Men om de kunne komme over elg, var det store saker. Elgkjøtt var bedre enn ku, syntes bøndene.

I Vansjø fisket bøndene gjedde om våren og ål om høsten som de kunne selge. Om sommeren kunne de få abbor, gjørs og stundom ørret. Det ble mest til at de spiste fisken selv eller saltet den. Det hendte også de byttet til seg litt sjøfisk fra andre bønder.

Ferskt kjøtt kunne de spise i slaktetiden, og fersk fisk åt man når det var for hånden. Det vanlige var likevel å spise litt speket kjøtt eller litt raket fisk i helgen. Stort sett ble det lite kjøtt og fisk. Både fisk og kjøtt ble fortrinnsvis saltet og tørket til bruk året igjennom, og til betaling når man skyldte penger til «borgerane» på Moss.

Maren Vanem koker velling

I 1743 var det nok ennå Maren, Peders mor, som sammen med en tjenestejente laget mat til ham og søsknene. Den daglige matlagingen tok ikke så veldig tid, for dagligkosten på Vanem besto nå stort sett av korn og melkemat. Maten var den samme hver dag: grøt, velling og flatbrød, samt litt surmelksost. Ingen ventet at det skulle være forandring i kosten unntatt til høytider eller bryllup.

Til hverdags drakk de en blanding av sur eller søt melk og vann, av og til litt tynt øl. Til høytid og fest vanket det sterkere øl. Kaffe hadde de så vidt hørt om. Det var bare embedsfolk og rike borgere som drakk slikt.

Siden maten besto av korn og melk, ble det alltid ille i vårknipa når det begynte å bli tomt for korn, og kyrne ble så magre at de ikke produserte melk lenger. Nå hadde det vært flere dårlige år på rad.

Bondekone: Slik må Maren Vanem og hennes slekt ha gått kledd. Den umalte trebygningen viser hvordan hus på Krogsvold eller Værden så ut på denne tiden. Utsnittet stammer fra et maleri av Mathias Blumenthal malt rundt år 1750.

Det var riktig nok at tollen og dermed prisen på kjøpekorn var blitt satt ned. Men hvor skulle de ta penger fra?

Når de slapp opp for korn om våren, hadde de bare såkornet å tære på. Og det burde helst ikke røres. Det var derfor Peder nå hadde måttet dra til byen. Det var nesten bare korn de kjøpte, foruten litt redskaper og husgeråd. Salt fikk de fra Kambo eller fra Tronvik på Jeløy, hvor bøndene drev saltkoking i fellesskap.

I byen kunne de også en sjelden gang kjøpe sukker eller brennevin. Sukker var et nytt innslag i kosten. Men det var lett å venne seg til å like det. Derfor begynte bøndene nå å kjøpe både sukker, rosiner og sukat i Moss. En del bønder hadde dessuten utviklet smak for brennevin. Det var også tilgjengelig inne i byen!

Våningshuset på Vanem hadde vinduer med blyglass, må vi tro. Om det var tegl eller torv på taket, er ikke godt å si. Huset hadde to jevnstore rom med svalgang foran. Det ene rommet kalte de

Bondestue: Har Maren Vanem tilberedt maten under slike forhold? Dette fotografiet viser en bondestue i nærheten av Moss, slik museumsfolk har rekonstruert et interior fra 1700-tallet.

1723-matrikkelen

Setegård:

Kambo, med litt fiske,
sagtømmer

Fullgårder:

Nore

Alby

Rød på Jeløy, har litt fiske,
part i saltbrenneri

Odderød

Fuglevik, har litt fiske

Ramberg, har tømmer

og litt fiske

Tronvik, ett bruk er fergested

med andel i saltbrenneri

Dillingøy, har smålast,

fiske i Vansjø

Ås søndre

Gashus, har sagtømmer

Orkerød

Grimsrød, har lakseretter

Nes, tre bruk, ett har

part i saltbrenneri og fiske

Refsnes, har smålast

Helgerød, har to lakseretter,

ett i sundet, ett i Værlebukten

Kubberød

Reier, har smålast,

part i saltbrenneri og fiske

Torderød

Skippling, har litt fiske

Ås nordre, har litt fiske

Rosnes, har smålast,

kull og litt fiske

Enderød, har smålast

Halve og tre-kvart-gårder:

Kase, har andel i saltbrenneri

Killingvik

Tronvik, den mindre gård

Vanem, har kull

Nøkkeland

Kihl, har smålast

Renneflot

Røre, har litt fiske

Kvart-gårder:

Torbjørnsrød i Vassbygda

Torbjørnsrød på Jeløy,

har litt fiske

Krogsvold

Ås, den tredje av gårdene

Skogstykker og «ødegårder»:

Killingvik

Krosser, med litt fiske

Kolsrød

Torbjørnsrød hestehage

Vittingsrød med Stavengen

kjøkken, det andre stue. Jernovn hadde de nok ikke fått ennå i 1743, men den beste grua var i kjøkkenet, så her holdt man seg mest. Når natten kom, sov de ti—tolv menneskene som antagelig bodde på gården, i de to rommene. Noen gårder hadde fått påbygget en annen etasje alt på denne tiden. Kanskje hadde man det på Vanem også. I så fall hadde man et ekstra rom å sove i når det var varmt i været.

«Stabbur» eller stolpehus var et nokså sjeldent syn. De fleste brukte loftet i våningshuset til lagring av korn, mat og klær, det var ingen som krevde å være for seg selv på eget rom!

Utsikt over Mosse Bye

Da Peder Ellingsen møtte kaptein von Storm, var han på vei inn til Moss, forestilte vi oss. Fra det stedet de to møtte hverandre, måtte han følge hovedveien rett sørover. Kongeveien førte ham gjennom et område med hytter og trebygninger av vekslende størrelse. Det var Moss jernverk!

Et trehus mellom veien og sundet så litt mer imponerende ut. Der bodde eieren, kammerherrinne Elisabeth von Hübsch, i egen høye person. Nedover mot sjøen lå en mengde smier og sjøboder. Den største av disse bygningen huste masovnene.

Peder var fortrolig med det han så. Moss jernverk var nå en kjent, etablert institusjon. Det var blitt anlagt i år 1704, lenge før Peder Ellingsen ble født. Jernverket var dessuten privilegert. Fru von Hübsch hadde derfor på mange måter den samme myndighet over sine folk som Gustav Storm og fru Akeleie på Kambo.

Over fossen lå det noen solide tømmerbjelker og utgjorde en slags bro. Der var det naturlig for Peder å bli stående og se på vannet som fosset friskt under ham nå i vårløsningen. Fossen imponerte ham. Fossen var viktig. Uten den var det ingen sager og ingen trelast å skipe ut, uten fossen heller ingen møller. Dermed ville det også ha vært mindre grunnlag for kornhandel med området rundt byen. Uten Mossefossen ville det vel heller ikke ha blitt anlagt et jernverk? Fossen var byen, alt dreide seg om den.

Sist på 1600-tallet hadde arvinger etter adelsfamiliene Akeleie og Bjelke eid halvparten av sagene i fossen. Møllene hadde stort sett også tilhørt adelen, bare et par hadde tilhørt bøndene på Jeløy. Nå tilhørte så godt som alle sager og møller borgerne på Moss, om de da ikke tilhørte Jernverket.

Når Peder så vendte øynene i retning av «byen», var det et forvirret inntrykk som møtte ham. Bebyggelsen lå meget spredt og nesten uten indre forbindelse. I en noe senere reisebeskrivelse het det om Moss at husene lå «underlig omkring og over hverandre, eftersom Grunden snart er klippig og snart jevn, ja midt i Byen ved Kirken er en næsten bundløs sumpig Slætte, hvor ej kan bygges».

Det var i alt 196 bolighus i byen, og hvert hus ga rom for én

Over fossen: Slik så Storebro ut da Peder Ellingsen passerte. Dette utsnittet av et stikk av John William Edy fra år 1800 viser helt klart den enkle trekonstruksjonen som broen den gang hadde.

husstand. På to nær var alle husene bygget av tre. Nylig hadde folk på Moss begynt å få råd til å følge den nye moten som presset seg frem, og som gikk ut på å *male* sine hus. Mens alle hus femti år tidligere hadde vært umalte og gråbrune, fantes det nå både rødmalte og gule hus i byen.

Egentlig besto «byen» av to veier som møtte hverandre nesten oppe ved broen. Den ene av byens to veier gikk sørover mot Rygge. Denne «øvre gaten» gjennom byen utgjorde Kongeveiens forlengelse fra broen. Derfor skulle den etter hvert komme til å gå under navn av Konggaden. Langs den bodde de fleste håndverkere og arbeidsfolkene. Når man kom opp til Klommestens gård, var man alt ute av byen. Derfra gikk Kongeveien sørover Radet til Råde. Ved Fjerdinghuset ved søndre Dilling i Rygge sto det en milesten, slik som utenfor Moss jernverk. Slik var tidens veimerker.

Når blikket hans gled ned langs fossen og innover i Mossesun-

det, så han hvordan de beste og bekvemmeste husene lå nede i byen og vendte mot sjøen og byen på samme tid. De større kjøpmennene eide store, bordkledte hus, ofte i to etasjer. Det var disse borgerhusene som *først* ble malt røde og gule da det ble moderne å male husene. Mot sundet hadde borgerne sine sjøboder, og det var minst fem forskjellige brygger der.

På innsiden av disse gårdene gikk den andre av byens to gater, den «store» eller «nedre» gate. En rekke av hus, oftest noe mindre enn kjøpmannshusene, lå på den andre siden av denne gaten.

Der nede, hvor gaten stanset og veien bøyde av mot Jeløy, på den smale landstripen mellom sundet og fjorden, lå det en liten trehusklynge som ikke hørte til den egentlige byen. Værlden, kalte man det. Der bodde noen strandsittere, fiskere og fattigfolk.

Det hendte noen skuter så seg nødsaget til å legge til der nede. Ofte ankret de opp ved restene av en gammel brygge som folkene på Værne kloster hadde fått bygget noen tiår tidligere. Siden, i 1716, ble det anlagt en felles brygge for byborgerne enda nærmere selve Værlden. Men siden bryggen ikke lå på byens grunn, sto det ofte strid mellom byen og embedsmennene i landdistriktet om hvem som hadde ansvar for vedlikeholdet av denne bryggen. Vannet og strømforholdene sørget samtidig for at det bare var i nødsfall man la til her. Normalt dro derfor skipene rundt Jeløy og la til ved kjøpmennenes private brygger. Men det tok tid å vente på vind så man først kom nordover og siden sørover og inn i sundet. Der var det til gjengjeld godt og smult vann.

Som Peder sto og skuet utover i den andre retningen, gled blikket hans kanskje til slutt også utover mot Jeløy. Oppover bakken, tvers over Jeløy, gikk det også en slags vei. Det var bare med stor møyne vognene kom seg over til Tronvik. Derfra gikk det båtskyss over Christianiafjorden.

Det eldste bykartet stammer fra 1730- eller 1740-årene. Vi vet ikke hvem som har laget det, men det kan meget vel ha blitt tegnet nettopp i 1743, da man gjorde opp status for byen. B betegner kirken, C-F fossen, Verket og broene, G det sentrale slagstedet i 1716. H står for Skougergaden, J for Engergaden, K for Postmestergaden. Den øvre og nedre gaten har ikke fått noe navn på kartet. Derimot er Kongens Gamle Bagerhuus, Søeboder og Lastebrygger, Werkets Søebod og Den Store Væle Brygge avmerket. Nettopp i 1743 skrev byfogd Schioth at det ikke fantes brygger på Værlden. Det kan tolkes slik at han fastslo at de to eldre bryggene da var i forfall.

Utenlandske reisende som kom til Moss, sa at Jeløy og bygdene sør for byen minnet om Danmark. Langt på vei var dette riktig. Våren kom tidligere her, og nattefrosten satte inn lenger utpå høsten enn i landet for øvrig.

Fattige og rike for Guds åsyn

Den lille, brune trekirken i Moss lå litt isolert fra den øvrige bebyggelsen, to hundre meter ovenfor stranden, opp den lille stikkveien som gikk opp fra den nedre, «store», gaten.

Peder, hans mor Maren og resten av familien på Vanem dro inn til Moss for å gå i kirken hver eneste søndag. På sommerføre red de eller gikk til fots, på vinterføre dro de i slede. Loven sa at de måtte møte i kirken med mindre de hadde rimelig grunn til å utebli. De dro likevel ikke til kirke av tvang. De gledet seg til å dra til kirke. For der kunne man høre nytt og møte kjente.

Før denne kirken var blitt bygget, hadde den store, hvitkalkede Rygge kirke vært møtestedet. Så, i 1607, hadde bøndene på Jeløy og i Vassbygda gått sammen om å bygge denne lille trekirken for å slippe å dra den lange veien utover i Rygge om søndagen. De hadde også for lenge siden vedtatt å bistå med utgiftene til vedlikeholdet. Kirken i Moss forente dermed Jeløy og Vassbygda, by og land.

Mange kalte likevel den lille trekirken i byen for et «kapell», for den var mindre enn Rygge kirke, og formelt bare en annekskirke under hovedkirken. Kapellet i Moss var av tømmer og hadde opprinnelig et avlangt rektangulært skip og et lite, smalt kor. Siden den tid var det blitt påbygget adskillige ganger, etter hvert som nye behov hadde meldt seg. Man pleide å tjærebre kirken utenpå, men innvendig ble den malt.

Kapellet hadde også et tårn — med to klokker, en stor og en liten. På taket raget en rytter med høy, spiss hjelm. Peder kunne ikke vite det denne dagen i 1743, men ett år senere skulle tårnet delvis splintres av et lynnedslag. Taket ble også satt i brann, men kirken ble heldigvis reddet.

Moss og Jeløy sorterte likevel som før under Rygge prestegjeld. Presten i byen hadde fra 1729 fått tittel av residerende kapellan, noe som ga ham en viss selvstendighet og noe høyere inntekt. Samtidig bosatte han seg i Moss. Sognepresten i Rygge hadde protestert, for ordningen betydde tap av inntekt for ham. Han ville ha foretrukket den ordningen man hadde praktisert inntil da. Da hadde sognepresten lønnet en «personlig» kapellan etter eget forgodtbefinnende, og kapellanene hadde forrettet ganske som det passet sogneprestene.

Den lille trekirken i Moss så visstnok pen ut innvendig. Den hadde «ziirlige Ornamenten» og smukke pulpiturer. «Pulpiturer» var tidens navn på de innelukkede stolradene på gulvet. Hver av

Den eldste kirken: Byens lille, brune trekirke fra 1607 som besto gjennom mesteparten av 1700-tallet, til den ble revet. Detalj fra Conings bilde.

borgerfamiliene i Moss og hver av bondegårdene rundt byen hadde *sin* kirkestol. Rangordningen mellom radene var nøye fastlagt. Det var ikke på noen måte slik at alle var like. I kirken satt man etter rang. Familien Thaulow, familien Akeleie fra Kambo og familien Hübsch fra Jernverket hadde rett til å sitte mest fornemt til. Siden fulgte de rike borgerne fra byen, deretter håndverkerne og bøndene. Det var selvsagt at fattigfolk satt lengst bak.

Verken Peder Ellingsen eller folk på Moss så noe rart i det. De levde i et samfunn preget av forskjeller. Hvorfor skulle det endre seg foran Guds åsyn?

Krøtter og kloakk

Svært mange dyr fantes det ikke inne i selve Moss. Det fantes ridehester til de rike og en del arbeidshester til sagbrukene. Dertil en del kyr. I samtiden ble svinene ofte trukket frem. For grisene i Moss ernærte seg av kornavfall fra møllebrukene og hadde derfor ord på seg for å være de beste i egnen.

Naturlig nok var det problemer forbundet med å holde husdyr inne i en by. Og inne i Moss fantes det ikke noen bymark. Man hadde ingen «alminnelig gressgang», het det i en reisebeskrivelse. De løkkene som befant seg inne i byen, var alle i privat eie.

Mellom kirken, den nedre og den øvre gaten lå det en stor, åpen løkke som tilhørte Thaulow-familien. Løkken var nærmest en sump eller myr. Og de dårlige grunnforholdene var nok hovedårsaken til at ikke Henrik Thaulow eller hans sønn, Hans Thaulow, var gått i gang med å bygge der.

Spredt rundt omkring i området, gjerne et stykke unna husene, lå noen mindre kjøkkenhager, der kål og andre grønnsaker kunne dyrkes. Dermed var all plass utnyttet. Hva gjorde man så med kyrne?

Hans Thaulow, som nå eide løkken, hadde selvsagt sine kyr der og lot sikkert også en del andre kyr og hester få beite der. Men allemannseie var løkken ikke. Mange av byens kyr beitet derfor i gatene. Der var det nemlig også en del gress.

Gatene i Moss ble på 1700-tallet til og med behandlet i litteraturen. En reisende som skrev «Strøede Rimtanker paa Rejsen fra Kjøbenhavn», omtalte forholdene i Moss på følgende negative måte:

Skidne Gader er hos os
men langt skidnere paa Mos.

Noen sølete, men gressbelagte småbakker eller stikkveier, «Enggaden», «Skovgaden» og «Bakkegaden», som de skulle komme til å hete noen tiår senere, forbandt den nedre og den øvre gaten. Der var det i alle fall fritt frem for kyrne. Der fantes det da også knapt med hus som det bodde folk i, men bare noen løer og fjøs.

Ingen av de to hovedgatene, verken den øvre eller den nedre gaten, var brolagt. I de mest beferdede delene av gatene var det en slags fortau og renner for vannet, slik at man normalt kunne ferdes tørrskodd. Kanskje var det fortauene som fikk sognepresten til å kalle de to gatene «anseelige» et par år senere?

Heller ikke fantes det gatelys i byen. I den mørke del av året var det derfor temmelig dystert å ferdes utendørs.

Heller ikke hadde man vannposter på denne tiden. Vann hentet hver og en i brønner som var gravd på den enkelte eiendom, om man da ikke tok seg turen helt opp til Vansjø for å hente vann.

Siden det var en del plass mellom husene, ble likevel sanitærforholdene bedre enn i de større byene i landet, hvor kloakken på denne tiden fløt midt i gaten. Det slapp man i Moss, hvor selv det simpleste hus hadde sin bakhage og veien ned til sundet var kort både for rik og fattig.

Luksusskatt — og 43 spørsmål

Om året 1743 for Peder Ellingsen bare var ett blant flere dårlige år, var dette året litt mer spesielt for byen Moss. Det året skrev både byfogden i Moss og sognepresten i Rygge hver sin beretning, eller beskrivelse, av Moss. Det danske kanselli hadde sendt ut en serie med 43 spørsmål om topografiske og økonomiske forhold. Både presten og byfogden besvarte spørsmålene, noen ganger svarte de på samme spørsmål, andre ganger delte de dem mellom seg. De hadde hver sine interesser og spesialkunnskaper. Men til sammen redegjorde de både for geografi, demografi, økonomi, helse, dyre- og planteliv, talemål og mer til.

Det var første gang Moss ble gjort til gjenstand for en slik samlet beskrivelse. Derfor er det naturlig å bruke nettopp dette året som utgangspunkt når vi skal ta byen Moss nærmere i øyesyn.

Det er ytterligere en grunn til at året 1743 åpner et særlig klart kikkhull inn til det gamle Moss. Kong Christian VI skrev nemlig ut en ekstraskatt 23. august dette året. Atter brygget det opp til krig med arvefienden, Sverige. Utgangspunktet denne gang var en strid om hvem som skulle bli tronfølger i Sverige. Virkelig krig ble det ikke, men soldatene led, og embedsmenn og borgere måtte betale penger for opprustningen. Kongen var imidlertid en mild mann, og han åpnet derfor sin forordning med å unnskylde seg: «Vi have brugt alle optænkelige Midler til fremdees at see dem allernaadigst for extraordinaire Paabuder befriede . . .» Men han kunne ikke la være å skrive ut mer skatt. For opprustningen satte ham i akutt pengenød.

Slik denne ekstraskatten var tenkt, skulle den for det første være en skatt på formue og inntekt, og fordeles slik at folk med høy inntekt betalte relativt mye mer enn andre. Skatten kom imidlertid til å hvile ytterligere tungt på de rike. Folk som hadde høy status,

skulle betale ekstra! Den som hadde tjenere, skulle betale for det, og både hest og vogn skulle man skatte for.

Men innen skattesummen ble fastsatt, ble det ført nøyaktige notater om hvilken skatteevne hver og en hadde. Det kom aldri til åpne krigshandlinger. Men fordi en *mulig* krig ble forberedt så omhyggelig, kan *vi*, mange år senere, studere Moss særlig grundig nettopp i året 1743.

Befolkningen i 1743

Hvor mange mennesker bodde det i Moss i 1743? Byfogd Christian Schiøth regnet for sin del egentlig bare voksne menn som innbyggere. I andre manntall på denne tiden ble det ofte bare oppgitt *borgere*, derfor kan vi ikke kritisere Schiøth for dette.

Samme år var det imidlertid 120 personer som var med på å betale skatten. Hver enkelt betalte svært forskjellige summer. To mann betalte en fjerdedel av skatten, ti — tolv andre borgere betalte to andre fjerdedeler. I over femti husstander ble det ikke betalt skatt overhodet. Ni enker og rundt førti voksne menn burde slippe å betale skatt, mente byfogden. Det er verdt å merke seg at han førte opp både kaptein Storm fra Kambo, som hadde seksti riksdaler i årlig pensjon, og brigademajor Siwerts, som hadde fast lønn, blant disse. Det tyder på at Schiøth har tenkt mer på hva folk i byen mente om ham selv, enn på kongens pengebehov.

Etter Schiøths uttalelser i sin beretning hadde byen Moss bare 154 innbyggere «fra den Højeste til den ringeste . . . dog icke alle eje Huuse». Dette tallet stemmer godt med skattelisten, som Schiøth selv hadde ført. Der oppgir han 167 personer, men har her inkludert ni fattige kvinner og to relativt velstående enker. Antallet *menn* ble altså omtrent det samme. Tallet stemmer også godt overens med et skattemanntall seks — syv år senere, da 120 menn og åtte kvinner betalte skatt.

Skattelisten fra 1750 og noen enda mer fullstendige skattelister i 1760-årene, sammenholdt med opplysningene fra ekstraskatten i året 1743, gir oss gode muligheter til å redegjøre for hvordan disse yrkesaktive voksne mennene fordelte seg på ulike yrker og arbeidsfelter.

Schiøth oppga imidlertid ikke bare hvor mange yrkesaktive menn som bodde i byen. For ordens skyld oppga han samtidig et innbyggertall som inkluderte kvinner og barn, og *anslo* det til «1000.de Siæle». Tallet er interessant fordi det er første gang *bybefolkningen* i Moss forsøkes oppgitt. Det var jo så sent som i 1727 at byen hadde fått fastlagt grensene sine. Tallet må imidlertid betraktes mer som en gjetning enn som uttrykk for eksakt viten fra hans side.

Men om Schiøth ellers behandler forholdene *rundt* Moss, oppgir han ikke noe folketall herfra. Om Jernverket vet vi dette året bare

Sosial fordeling i 1743:

Større kjøpmenn	5	3 %
Embedsmenn, offiserer	16	10 %
— — —		
Sag- og møller- mestre, håndverkere, høkere	55	36 %
Klokker, stads- musikus, fullmektig, underfoged	6	3 %
— — —		
Skrivere, drenger, kusker	20	13 %
Sagdrenger, ved- huggere, matroser, soldater, dagleiere	50	33 %

Folketall i Moss tidlig på 1700-tallet:

— — — 1701 1743 1762

Indre by 334 ca. 1000 1185
Jernverket ub 270

Værden/
Radet — 234

Vassbygda 124 101

Jeløy 147 199

Fire gårder

i Rygge 30 64

— — —

Hele «by»befolkningen

334 ca. 1300 1689

Hele

sognet 605 ca. 1600 1989

Dagens Moss den gang

635 ca. 1650 2053

Folkeøkningen i første halvdel av 1700-tallet kan ut fra disse tallene lett overvurderes. Folketellingen i 1701 registrerte bare menn og har muligens registrert for få tjenere. De beregnede tallene for hele befolkningen er i så fall blitt for lave.

at seks mann betalte ekstraskatten. Men vanlige arbeidsfolk var fritatt fra skatt. La oss likevel anta at det fantes rundt 150 mennesker på Jernverket og rundt tre hundre i den delen av sognet som lå utenfor selve byen. Om vi oppå dette føyer til ytterligere 30—40 mennesker, bosatt i de deler av det daværende Rygge som i vår tid inngår i Moss, finner vi at det område som i dag utgjør Moss, i 1743 inneholdt rundt 1500 mennesker.

Vel førti år tidligere, i 1701, var befolkningen i Moss også blitt grovtelt. Det var andre gang i historien at noe slikt skjedde. Første gang var vel femten år før det igjen. Om vi holder tallene fra 1701 opp mot 1743-angivelsen til Schiøth, får man inntrykk av at befolkningsveksten i Moss hadde vært svært stor i første halvdel av 1700-tallet. Vi bør ikke stole ubetinget på det. Det er nemlig vanlig å være sterkt skeptisk til disse første manntallene. Særlig hersker det uklarhet rundt spørsmålet om hvor mange mannlige tjenestefolk som er regnet med.

Etter 1743 fant det imidlertid sted en rekke skatteutskrivninger i Norge. Dessuten ble det laget et manntall i 1769. Selv om ingen av disse folketellingene gir noen fullstendig pålitelig oversikt over bybefolkningen på individnivå, gir de et stadig bedre utgangspunkt for beregninger. Vi har derfor et noenlunde godt begrep om folketallet i mossedistriktet i siste halvdel av 1700-tallet. For første halvdel av århundret må vi holde oss til teoretisk baserte beregninger.

Akkurat i året 1743 er vi så heldige at vi har langt mer enn beregninger å holde oss til. Akkurat i det året har vi mulighet for å studere og fortelle om — alle voksne menn — i byen. La oss gjøre det! La oss gå inn i Moss i selskap med byfogd Schiøth og Peder Ellingsen, så får vi se hva vi opplever.

«Borgerane» på Moss

Vi tenker oss nå at Peder Ellingsen var på vei inn i Moss. Selv om vi ikke har kilder som forteller om det, *vet* vi at han trengte — og kjøpte — korn, både dette året og de foregående år. For 1742 har vi

Bonde kjører korn: Dette utsnittet er tatt fra en akvarell fra første halvdel av 1800-tallet, og viser en bonde rett foran det stedet Mohrstuen hadde ligget. Dette huset var da brent og erstattet av et annet hus.

Mohrstuen lå midt i byen, der Øvre gade, Enggaden og Møllergaden støtte sammen i ett uregelmessig gatekryss. Men det fantes ikke den gang noe torg.

sågar nøyaktige tall for hvor mye bygg og havre som ble skaffet både til Vanem og de ulike gårder på Jeløy og i Vassbygda.

De regnskapene som er bevart, stammer fra fogden i landdistriktene og er samletall. Det er imidlertid ikke bevart regnskaper for de enkelte mossekjøpmennene. Derfor vet vi egentlig ikke hvem Vanem-folket pleide å kjøpe korn av. Men *det* kan vi også gjette på.

Byen Moss er «populeret med . . . ganske faae Kiøbmænd», skrev byfogden nettopp i 1743. Handelsborgerne på Moss, de store skattytere, var bare noen ganske få. Blant disse var det lett å nevne dem som var av betydning.

Ti år tidligere hadde Just Treschow vært den største trelasthandleren på Moss. Men ham var det gått ille med. Byfogd Schiøth skrev riktignok i sin bybeskrivelse at han ikke visste om noen kjøpmann i Moss som var gått konkurs. I 1737 ble den samme Treschow ikke desto mindre strøket av byens manntall og måtte flytte ut på en bondegård, Rød på Jeløy, som han hadde lyktes i å beholde, trass i sine vansker, sammen med fem sager i fossen. Men trelasthandel måtte han slutte med. I 1743 finner vi ham tilbake i Moss. Nå heter det om ham at han har sitt borgerskap, men ikke har gått i gang med noen næring ennå.

I 1742 døde en annen av de få mossingene som hadde gjort det stort i trelast, Christian Grønbeck. Hans enke solgte straks eienommer, blant annet Gibsund i Rygge, til sorenskriveren, Paul Braunman. Men hun beholdt en sag i fossen og overførte en annen til sin sønn. I 1750 var hun fortsatt femte største skattyter i byen. Krambodhandler Gregers Holmboe var også død året i forveien, hans enke døde kort etterpå.

I 1743 ser det ut til at bare fire—fem kjøpmenn i Moss drev handel i større målestokk. Det var samtidig folk som drev med korn og trelast parallelt. Sannsynligheten taler dermed for at Peder skulle handle enten med kjøpmann Hvidt eller kjøpmann Chrystie. For det var de to som drev det størst både i tømmer og i korn.

I et sjikt for seg, under de rikeste borgerne, fantes det i 1740-årene en rekke mindre næringsdrivende som må ha klart seg rimelig bra: David Schiøth, som eksperimenterte med tøyproduksjon, klarte seg rimelig bra. Samuel Thrane drev høkervirksomhet, betalte en del skatt, og eide dessuten jord. Etter Grønbecks død og Treschows konkurs synes det imidlertid å være grunnlag for å si at byens økonomiske liv var dominert av kjøpmennene Hvidt, Chrystie og en tredje kompanjong av dem, Lauritz Fuglesang. Disse tre var «accompagnerede» og samarbeidet om å drive sagbruk og trelasthandel. I tillegg hadde hver og en av dem en rekke andre jern i ilden.

Verken Hvidt eller Chrystie var født i byen, de var ikke engang født i Norge. I likhet med en rekke andre borgere skilte de seg fra folk som Peder både i manerer og språk. I tillegg kom så det at bøndene skyldte dem penger. Det gjorde ikke forholdet bedre.

Når bøndene hadde penger som de hadde tjent på tømmerkjøring om vinteren eller på salg av varer de selv produserte, betalte de. Om de ikke hadde penger, fikk de kreditt. Det var vanlig for bøndene å ha en liten gjeld til bykjøpmennene. Slik var kredittsystemet på denne tiden over hele landet.

Det er lett å argumentere for at dette systemet virket til begge parter fordel. Likevel var det lett for bøndene å føle seg utbyttet. I Nord-Norge var kornbehovet større. Derfor var kjøpmennenes grep om fiskerbøndene meget strammere enn i mossedistriktet. Langt på vei var likevel systemet det samme. Peder har derfor sikkert, om enn i en mildere form, følt den samme avmektighet overfor «borgerane» som preget bønder og fiskere i andre strøk av landet.

Tre accompagnerede Mænd

Ingen andre kjøpmenn i Moss betalte tilnærmedesvis så mye skatt som de tre «accompagnerede». Selv om Moss jernverk og Værne kloster eide en del sager også, var det «firmaet» som via både oppkjøp og leie gjorde bruk av majoriteten av sagene i Mossefossen.

Nestor blant de tre var Lauritz — eller «Lars» — Hvidt. Han brukte begge navn og var, som de fleste av sine samtidige, ikke så fintfølende når det gjaldt navnebruk. Hvidt var dansk, men var kommet til Moss som ung mann. Først startet han med trelasthandel på egen hånd og hadde raskt blitt en av byens viktigste menn. I 1743 hadde han størst formue og var også åpenbart den mest ansette blant dem, for han samarbeidet til daglig nært både med prest og byfogd. Han var fattigforstander, og assisterte dessuten byfogden i retten.

Nylig hadde han kjøpt opp jordområder ved den daværende bygrensen og eide nå tre engløkker «med Værlebakken, Kullebunden og Bergehaugen». I praksis var disse områdene delvis allerede en del av byen og omfattet grunnen under andre borgeres hus. Hvidt hadde med dette kjøpet skaffet seg både en kvern og god kontroll med tømmerdriften i fossen, foruten bondegårder som kunne gi ham både leieinntekter og gårdsprodukter.

Lauritz Hvidt hadde fått bygget en mengde hus i byen også, som han leide ut til arbeidsfolk og håndverkere. I over ti år hadde han nå eid to leiegårder og 22 småhus, noe som må ha gitt ham anledning til å huse langt flere enn sine egne sagbruksarbeidere. Hvidt eide dessuten tre sjøboder. Dem kunne han trenge, for han var den eneste borger i Moss som på det tidspunktet eide sitt eget skip.

Hvidt bodde selv i den nedre gaten, men drev handel med bøndene omkring fra et hus han eide i den øvre gate, «Mohrstuen», kalte man det. Huset lå sentralt til, og var nok et gunstig

utgangspunkt for bondehandel. Det er derfor grunn til å tro at det nettopp var dit Peder Ellingsen styrte da han dro inn i byen.

Den ene av Hvidts kompanjonger, Lauritz Fuglesang, var ennå en relativt ung mann. Han var selv født på Moss i 1710, og hans far, som opprinnelig hadde vært skredder, døde da han var liten. Men faren må ha gått i gang med trelast. Og hans enke, Anna Fuglesang, drev siden på egen hånd i samme bransje i noen år. Det var først da Lauritz Fuglesang ble eldre, at han fant ut at samarbeid var bedre enn konkurranse, og søkte sammen med den betydelig eldre Hvidt.

Tredjemann i «firmaet» var innflytter, som Hvidt, og det en virkelig utlending: Andrew Chrystie, eller «Andreas», som han etter hvert begynte å kalle seg for å lyde mer norsk. Chrystie var prestesønn og var vokst opp i Skottland, men kom til Moss som 29-åring. Da hadde han imidlertid alt bodd noen år i Norge og fornorsket både sitt språk og sitt navn. Han var gift to ganger, først

Mann og hustru: Lauritz Fuglesang (1710–1760) og hans kone Aase Marie Brevig (1714–1763) ser ut til å ha blitt portrettert samtidig, rundt 1750. Den myke stilen på bildene tyder på at det her ikke er Dyckmann som er mester for bildene. Fuglesang var den yngste av de tre kjøpmennene i det dominerende Mossetriumviratet og den eneste som selv stammet fra Moss.

med en norsk kjøpmannsdatter som døde tidlig, men som etterlot ham penger. Hans annen kone var derimot engelsk.

Det er sannsynlig at Chrysties engelske tilknytning mer var en fordel enn et handikap for ham vis-à-vis de andre borgerne. Ettersom en stor del av trelastvirksomheten var handel med England, må engelskkunnskaper ha vært en stor fordel. Kanskje var det bakgrunnen for at han ble trukket inn i kompaniskapet med Hvidt og Fuglesang, noe som må ha skjedd nokså umiddelbart etter at han ankom Moss. Eller kanskje en avtale om kompaniskap var det som brakte ham til byen?

Chrystie, Hvidt og Fuglesang drev trelasthandel sammen i rundt ti aktive år. Samtidig hadde hver av dem en mengde andre aktiviteter. Hvidt eide bolighus og jord ved bygrensen, hadde krambod og mølle. Chrystie kjøpte jord på Jeløy og startet på sin side opp med et maltgjøreri på sin egen tomt. Det var en slags liten fabrikk som fremstilte «engelsk» malt av norsk og dansk bygg. Malt

Grønbeck var velhavende sagbrukere i 1720- og 1730-årene. Og de må nok ha drevet en viss handel også.

Da den unge Andrew Chrystie kom flyttende til Moss, og da kompaniskapet med Lauritz Hvidt og Anna Fuglesangs sønn så ble etablert, var trelasteksporten samlet på færre hender. Muligens var det en delårsak til at handelen også kunne drives mer effektivt og med større profitt.

Sagbrukene var laget etter hollandsk mønster, og hvert bruk besto gjerne av en trehytte, opptil tolv meter lang og tre–fire meter bred, bygget opp av noen stolper i elven. Sagene var åpne i begge endene. Midt i befant det seg et enkelt sagblad som beveget seg via vannkraften. Man dro bjelkene bort til sagen med en kjetting og ledet dem så gjennom sagen, heter det i en reisebeskrivelse fra midten av 1700-tallet. I 1743 oppga byfogd Schiøth at det var 27 slike sager i Mossefossen, og at det ble skåret 118 500 bord.

Mossetriumviratet kontrollerte imidlertid både majoriteten av sagene og eksporterte nesten den totale bordmengde.

Stamfar og storborger: Da Andreas eller «Andrew» Chrystie (1697–1760) slo seg sammen med kjøpmennene Hvidt & Fuglesang, ble de en mektig allianse i byens næringsliv. Chrysties bestemte ansiktsuttrykk passer godt til inskripsjonen på familievåpenet: Sic viresco — slik holder jeg meg kraftig. Andrew Chrystie ble stamfar til en betydelig kjøpmannsfamilie i Moss. Portrettet av Chrystie er malt midt i 1740-årene av Peter Dyckmann.

Korn og kornimport

Som by hadde Moss et relativt stort oppland. Foruten Jeløy, Vassbygda og Rygge må bøndene i Hobøl, Våler og Råde ha følt at Moss var sentrum. At disse bygdene skulle ha Moss som sitt naturlige midtpunkt, var fastslått av Høyesterett allerede i 1717. I skifter etter mosseborgere er det funnet skyldnere i Såner, Svinndal, Spydeberg, Eidsberg og Tune også. Både importhandel og produksjon av varer for et nærmarked sto relativt sterkt i Moss. Borgerskapet kunne dele sin virksomhet og drive både med import av korn og andre konsumvarer.

Noen av borgerne drev bare import, andre drev med matimport og trelasteksport side om side. Lauritz Hvidt var av dem som drev tosidig. Peder Ellingsen og andre bønder som kom til byen, hadde få problemer med å finne frem til Mohr-stuen i den øvre gaten. Det var der Lauritz Hvidt hadde sin krambod og solgte korn, sukker og brennevin, tøy, redskap og husgeråd til bønder som Peder.

Men kornhandelen var og ble viktigst. Den var viktig for mange og ulike grupper: for bønder og bybefolkning som kjøpte korn, for danske skippere som fraktet korn, og for adelsmennene i Danmark som solgte kornet. Ikke minst betydde kornet god profitt for de kjøpmennene i Moss som foresto handelen.

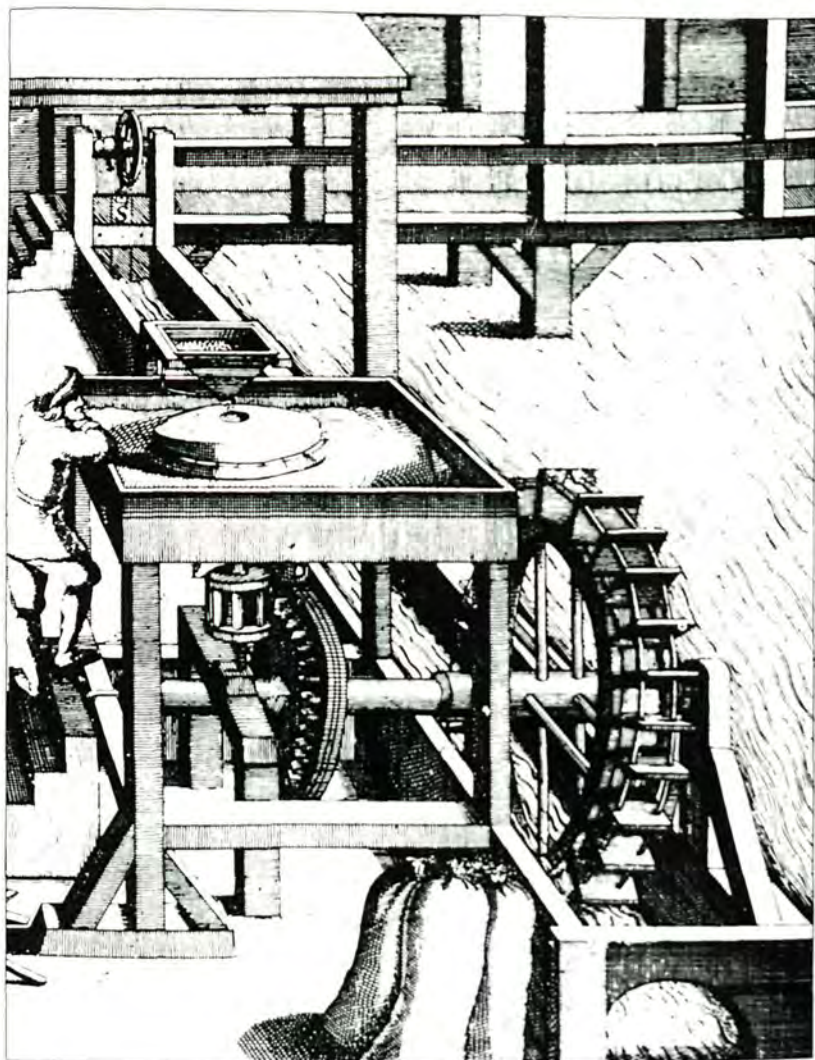
På 1700-tallet var korn det uovertruffent viktigste næringsmiddel i Norge. Og ikke i noe strøk av landet var man selvberget. Mer enn tredjeparten av alt korn som ble konsumert i Norge, ble innført. Det er lett å tro at alt dette kornet bare gikk til de kornfattige distriktene i Nord-Norge.

Også til mossedistriktet har det imidlertid i uminnelige tider blitt importert korn. Fossen med tilhørende møller betydde at kornimporten på et tidlig tidspunkt ble en hjørnesten i Moss bys økonomi. På 1500-tallet og tidligere kom mesteparten av kornet fra tyske havner i Østersjøen, men etter hvert ble dansk korn mer og mer viktig.

Kornimport til Moss kjenner vi et godt stykke tilbake på 1600-tallet. Tidlig på 1700-tallet kan vi regne oss til at kornproduksjonen i distriktet ikke var tilstrekkelig til å dekke bondebefolkningens eget forbruk i gode år. Muligens var Rygge og Jeløy noenlunde forsynt. Men verken Vassbygda eller Våler eller andre skogrike deler av omlandet rundt Moss kan ha vært selvforsynt. Det sier seg dessuten selv at Moss' bybefolkning måtte basere seg på import.

Etter hvert som borgerne på Moss etablerte seg som kornimportører, begynte de å skaffe seg albuerom og skule til sine konkurrenter på omkringliggende steder. I konflikten mellom borgerne i Moss og Son dreide det seg om korn og trelast på samme tid. Og striden gikk sin gang gjennom rettsinstansene. Til slutt falt kjennelsen i favør av Moss. Kjøpmennene i Hølen og Son fikk ikke

Staving, navn og uttale: I et samfunn der alle kjente hverandre, ble det lagt liten vekt på å stave navn konsekvent. Lauritz Hvidt kalte seg vekselvis Lars og Lauritz, Hvitt og Hvidt. En og samme mann kunne skrive sitt navn Heinrich, Henrich eller Henrik. En og samme kvinne kunne kalles Dorte, Dorothea eller Dorthea. Men noen var mer nøye på det enn andre. Familienavnet Chrystie er skotsk og ble opprinnelig stavet Christie. Men to av slektens norske grener bestemte at de «av kristelige hensyn» ville stave navnet Chrystie. Men flere av etterkommerne skrev navnet slik det ble uttalt, nemlig «Chreys-tie».

Kvern, drevet av vannhjul, fra det tidlige 1700-tall, slik den ble fremstilt i samtidens tekniske litteratur.

lenger lov til å «udborge deres Kornvare til Strandsidderne eller Andre på Moss, Borgerskabet paa Stedet til Nachdel og Skade».

Av kornhandlerne tidlig på 1700-tallet kjenner vi Poul Poulsen Grobbe både som mølleieier og kjøpmann i 1712–1722. I dette året ble han stilt for retten sammen med Arent Hansen Holst, som også var mølleieier. Friederich Daniel Liebstein er en annen mølleieier i samme periode. Det virker faktisk som om han var virksom helt frem til 1740-årene. I 1743 må vi oppfatte ham som en slags pensjonist. Men penger hadde han ennå.

Møllene i fossen trengte vann. Det gjorde sagene også. At sager og møller lå ved samme foss, førte på et tidlig tidspunkt til gode muligheter for konflikt. Det synes imidlertid som om uoverensstemmelsene stort sett har vært regulert på minnelig vis. Senere i århundret het det at man alltid hadde klart å harmonisere de ulike interesser.

Da ble det hevdet av kjøpmennene at sagene fikk alt vannet om dagen, møllene arbeidet om natten når det var lite vann: Det hadde «været en ældgammel Skik udi al deres Tid, at Sagene har havt alene Vandet om Dagen fra Solens Opgang og til dens Nedgang, naar Vandet er saa lidet, at ingen Overvoxter er udi Vandet». På samme måte hadde møllene vannet om natten: «fra Solens nedgang til Solens Opgang har Kvernebrugene Vandet udi den Tid upræjudiceret af Sagene; men naar Flom og Overvoxter er, da faar Kvernebrugene det Vand som Sagene da ikke behøver.»

Om våren og høsten, når det var mye vann i elven, fikk sagbrukene ekstra vann om morgenen. Man prøvde å finne minnelige ordninger og etablere en praksis som skulle lage en «naturlig» løsning på problemet. Og normalt fant man en fredelig løsning. Likevel fortsatte striden å dukke opp, og går som en rød tråd i byens historien gjennom hele 1700-tallet.

Blodbadet på Moss

Møllene i fossen forsynte ikke bare byens og omegnens innbyggere med det nødvendige mel. De malte også for tropper som lå i garnison. Om det var forlagt soldater i byen, måtte det ytterligere innsats til. Det ble klart den gang krigen virkelig rammet byen.

Tidlig på 1700-tallet hadde det foregått en rekke krigsbegivenheter i Europa. I den første fasen ble striden etter sitt utgangspunkt kalt for den spanske arvefølgekrig. Sammenstøtene utspant seg for det meste lenger sør i Europa, med England og Nederland på den ene siden og Frankrike på den annen.

Krigen berørte derfor lenge ikke Danmark-Norge, og enda mindre Moss. Den førte snarere til en viss høykonjunktur for trelasthandelen. Men da tvillingrikene kom med i den europeiske krigen i 1709, vernet ikke nøytraliteten lenger. I Skandinavia ble derfor årene mellom 1709 og 1721 kalt for den store nordiske krig.

Krigen i Skandinavia hadde delvis det lille hertugdømmet Gottorp som utgangspunkt. Gottorp, som var en fri stat innenfor de

Dårlig veikart: Dette militære veikartet fra 1720 er det åpenbart en av de mange tyske offiserene i den dansk-norske hæren som har laget. Stedsnavnene er svært ofte forvansknet. Jeløy er her kalt «Relling»! De geografiske feil og unøyaktigheter er mange, både på dette utsnittet og på resten av kartet. Dette var før man begynte med systematiske målinger. De kartene som ble laget femti år senere, er svært mye bedre.

dansk-norske grenser, førte ved selve sin eksistens til at Frederik IV og Danmark-Norge ble viklet inn i strid. For hertugfamilien Gottorp hadde til enhver tid mektige allierte både i Sverige og Russland.

Håndverkere og dagarbeidere på Moss var sannsynligvis ikke særlig fortrolige med navnet Gottorp. Ikke desto mindre var det et stykke på vei dette slottet i Sør-Jylland som var utgangspunktet for den store nordiske krig, som også rammet Moss. Krigen hjemsøkte byen i noen korte uker i mars og april i 1716 i forbindelse med Carl XIIIs store felttog mot Christiania.

Svenske tropper besatte da Moss to ganger, først en uke i mars under ledelse av general Carl Gustav Mörner, senere i tre uker i april under ledelse av oberst Melker Falkenberg. Begge ganger ble svenskene drevet ut under skuddvekslinger. Første gang ble kampene temmelig ubetydelige. Da hadde svenskene forskanset seg på Jernverket og ble fordrevet av to infanterikompanier og noen dragoner.

Andre gang gikk det virkelig blodig for seg. Da var den norsk-danske overmakten overveldende. 23. april var det blitt landsatt soldater både på Fredrikstad-kanten og ved Kambo. Oberstløytnant Henrik Jørgen Huitfeldt rykket da inn nordfra med sine styrker, og brigader Vincents Budde rykket inn med sine folk sørfra. Svenskene hadde forskanset seg ved gatekrysset midt i den øvre gaten. Men overmakten ble til slutt for stor, og de tapre karolinere måtte gi seg.

Den svenske oberst Falkenberg trakk seg tilbake til et lite hus på den øvre siden av dette gatekrysset. Og selv om han verget seg «mandeligt», fikk han banesår og døde. Først seksten år senere fikk man fjernet blodflekkene, skrev byfogd Schiøth i sin beskrivelse av byen i 1743, og han opplyste at man fortsatt kunne se kulehullene i veggen på huset. I folkefantasien ble det siden slik at denne hendelsen var selve årsaken til husets navn. Følgelig kalte man det «Mord-stuen». Denne forklaringen er imidlertid tvilsom. Navnet på huset var nok snarere en avledning av en opprinnelig eier, Mohr eller Mohrstuen. Dette huset med kulehull var ikke desto mindre det huset der Lauritz Hvidt drev sin krambod i 1743, nettopp det huset Peder Ellingsen tenkte seg til.

Rapportene om det som hadde skjedd i Moss, nådde hele Skandinavia. I København trodde man derfor at et så berømt sted som Moss måtte være en kjøpstad, enda det ikke var det. Slik lød det på samtidens aleksandrinske verseføtter:

Nu maa jeg hen til Moss,
hvor Fienden atter stræber
Og daglig Magazin
fra alle kanter slæber;
Der settes Bagerovn,
der slagte Bondens Koc,
Der gjemmes, hvad de fik
i Kjøbstæds-Mandens Boe

Kanon fra verket

Krig var på 1700-tallet stort sett et heller uddramatisk fenomen og foregikk i siviliserte former om vi sammenligner med senere tider. I Moss i april 1716 ser det ut til å ha omkommet et hundre mann og blitt tatt over fem hundre svenske fanger. Sett i forhold til samtidens andre heller blodløse kamper og slag, tyder dette på at Moss opplevde sitt mest dramatiske historiske døgn akkurat denne aprildagen i 1716.

Bybefolkningen holdt seg imidlertid godt unna alt kuleregn. Likevel fikk de sitt å slite med senere, for det ble skade på adskillige hus i byen. Heldigvis fikk borgerne god erstatning etterpå! Den enes død er og blir den annens brød.

Øl og krig

Krigen og Carl XII's felttog førte først og fremst til et økonomisk oppsving i Moss. Skattetrykket økte riktignok. Men det gjaldt hele landet. Og trelasten hadde usikre tider. Kornhandelen hadde langt bedre år. En viss ekstrabelastning ble nok enkelte kjøpmenn til del, for byen ble pålagt å brygge øl og bake brød til norske soldater som var forlagt i egnen.

Ølet ble brygget rundt omkring i hjemmene. Men å bake så mye brød var en større jobb. Moss ser dermed ut til å ha fått sitt første bakeri nettopp i disse årene, det danske diktet er bare én blant flere indikasjoner på dette.

En vesentlig del av kornet som ble brukt og malt, kom fra Danmark, muligens så mye som en tredjedel. Noe har nok også kommet fra Tyskland. Så førte andre forhold til total slutt også på den lille kornhandelen med Tyskland. Men både brødbaking og ølbrygging førte til økt kornimport og styrket kornkjøpmennene.

Etter at det var kommet til fred mellom tvillingrikene og Sverige etter Carl XII's død, fortsatte krigen å rase i Østersjøen i noen år. Det var imidlertid en fordel for trelastutførselen fra Moss og førte til høykonjunktur frem til midten av 1720-årene. Så fulgte en periode med dårligere konjunkturer. Det var først nå byene i Sørøst-Norge for alvor fikk konkurranse fra byene i Østersjøen på trelastmarkedet.

Resten av århundret skulle bli en sammenhengende fredstid for tvillingrikene — selv om sablene raslet litt. Gottorp ble en del av Danmark-Norge fra 1720 av, etter et makeskifte med Russland, som fikk noen områder lenger sørøst i Tyskland i stedet. Men de politiske avgjørelser i København kom gjennom hele resten av århundret til å bli tatt med Russlands øyne i nakken.

Huset Gottorp fortsatte å kaste en skygge som strakte seg helt til Moss. I året 1743 diskuterte man sikkert igjen ivrig spørsmålet om Gottorp blant embedsmenn og det opplyste borgerskap. Eks-traskatten var jo forårsaket av kongens opprustningsplaner. Og krigstruslene hadde igjen med Gottorp å gjøre!

I Sverige sto det strid om den tronfølger som var valgt. Den svenske høyadelen hadde som tronfølger satset på nettopp Adolf Frederik av Gottorp! Et annet parti i Sverige — og mange svenske bønder — ønsket seg i stedet den danske kronprins Frederik. Det er ikke vanskelig å forestille seg hvem mossingene helst så på Sveriges trone!

Dansk monopol

Etter en periode med økonomisk krise i 1730-årene fikk merkantilismen og dens beskyttelsespolitikk overfor alt «innenlandsk» næringsliv et endelig gjennombrudd i Danmark-Norge. 16. september 1735 kom en forordning som åpent klargjorde at kornhandelen i Sør-Norge ble et rent dansk marked.

Det lå ingen spesifikk *dansk* sjåvinisme bak monopolet. Det var de korneksporterende næringsinteresser innen dobbeltmonarkiet som skulle trygges mot *tysk* konkurranse. Og det var tilfeldigvis godseiere på Sjælland og Jylland som eksporterte korn. Merkantilismen innebar på samme tid en favorisering av østnorske eksportnæringer, som trelasten. Når kornimporten ble så klart regulert, førte det likevel til at forbrukerne ble skadelidende.

Nå fikk nemlig danske kjøpmenn og skippere anledning til å presse prisene oppover, også i forhold til lokale danske priser. Og det gjorde de. Mellom 1711 og 1720 lå prisene i Norge fire prosent over danske, i 1731–1780 lå de over tredve prosent høyere og 1781–1800 syv prosent høyere.

På denne tiden ble det bare betalt én skilling pr. tønne i «importtoll» når det var dansk korn som ble innført til Norge, mens utenlandsk korn måtte betales med 56 skilling pr. tønne, noe som

Dansk kornskute

utgjorde mellom femten og tredve prosent av den endelige prisen. Når kornprisene steg, var det en fordel for de kjøpmenn i Norge som solgte korn, men de var få. Verst rammet det høye prisnivået forbrukere i byene, arbeidere og håndverkere.

Det måtte imidlertid til stadighet gis dispensasjoner fra forbudet. Nettopp fra de dårlige årene tidlig på 1740-tallet har vi rystende beretninger om sult og kornmangel i mange deler av Norge. Også i distriktene rundt Moss var det sykdom og sult.

Kornmonopolet var et tiltak som, enda det ikke var ment slik, reelt virket diskriminerende for befolkningen i Sør-Norge. Danske korneksportører hadde en monopolstilling, men ingen leveringsplikt. Om det bød seg bedre markeder enn det sønnensfjelske Norge, kunne kornet sendes dit. Først i 1740-årene ble det klart at korntilførselene til Norge var utilstrekkelige. Da måtte man oppheve monopolet midlertidig. Det sier seg selv at det må ha vært langt vanskeligere for de kjøpmennene som drev med kornimport, å skaffe tysk korn når de ikke hadde permanente og stabile forbindelser i Østersjøhavnene.

Regnskaper fra Lauritz Hvidt eller de andre kjøpmennene ville gitt mer konkret informasjon om kornhandelen i Moss. Nå vet vi bare at Hvidt drev med korn. Og ettersom hans kollega Chrystie i 1740 fikk kongelig privilegium på å drive et malteri og produsere like god malt som det man hadde innført fra England, er det klart at også han drev i korn, sammen med trelasten.

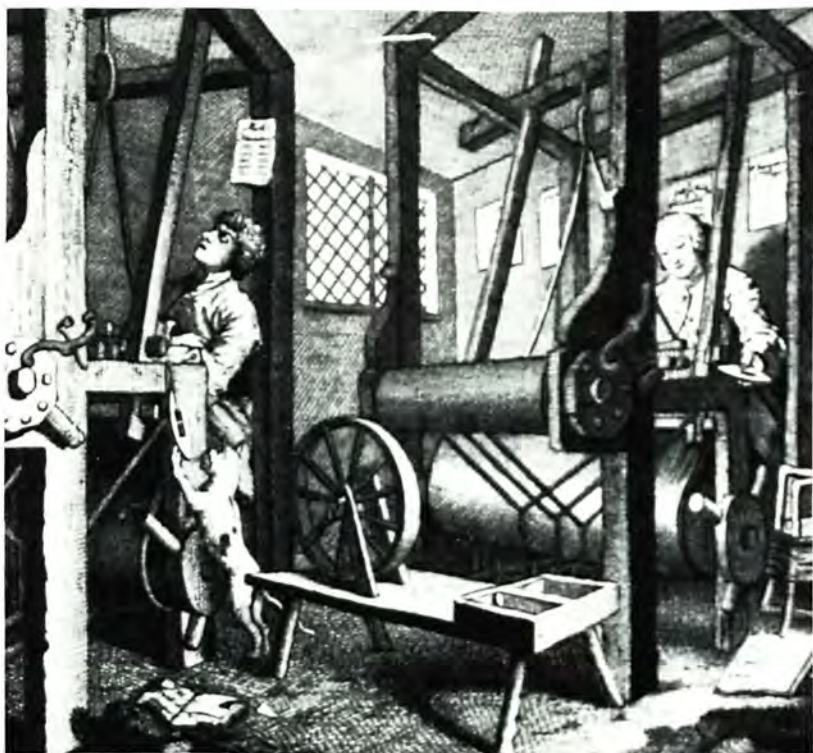
Tøyer fra Fuglevik

Trelast og korn var ikke de eneste næringer i Moss. I 1740-årene ble det også drevet produksjon av tøyer i distriktet. Det skjedde faktisk en tid på Jeløy og en tid inne i byen.

Det var David Schiøth, borger av Moss, som startet denne virksomheten. I 1741 hadde han fått kongelig privilegium på drift ute på Fuglevik. Men da var han allerede godt i gang. Flere år tidligere hadde han innført de første engelske værene til distriktet. Det hadde bidratt til bedre ull. Bøndene kom så til ham med ull, som ble spunnet, vevet og sannsynligvis farget.

I 1743 finner vi riktignok bare én mann i Moss, veveren Hans Alfsen, som kan tenkes å ha arbeidet fast for Schiøth. Det tyder på at han stort sett klarte seg med arbeidskraften på Fuglevik. Produksjonen hans var da også nokså begrenset i omfang. Det ble ikke produsert mer enn et par stykker klede pr. år. Ettersom hvert stykke bare var omtrent tyve meter langt, dekket dette bare en mindre del av byens eget behov.

Tyve år senere, i året 1762, ble imidlertid ikke David Schiøth oppført i skattemanntallet, enda han hadde en leiegård i byen som det ble betalt skatt for. Hans kone losjerte da hos en offisersfamilie i byen. Ute på Fuglevik bodde bare en slektning av hans kone, Maria Elisabeth Bergh. Det er lett å trekke den konklusjon at driften lå helt nede dette året, og at David Schiøth var død.

Lærling: Dette bildet fra midten av 1700-tallet prøver å fortelle at en lærling i tekstilindustrien hadde lite å strebe etter.

Stikket er av engelskmannen William Hogarth, men antagelig forteller bildet noe like karakteristisk om situasjonen i Moss.

På samme tid behandlet imidlertid kommerskollegiet i København en klage fra David Schiøth. Der heter det at det hadde brent for ham ute på Fuglevik, men at han hadde reddet redskapene med seg inn til Moss. Der fikk han imidlertid problemer, for byens myndigheter betraktet hans arbeidsfolk som håndverkere og ilet dem medborgerlige verv, noe som hemmet produksjonen.

Året i forveien gjorde imidlertid Magnus Theiste, en embedsmann på reise gjennom Moss, seg noen notater om tekstilproduksjon. Han forteller at det inne i byen ble tilvirket filt, floss og andre porøse, vevede tøy med navn som «multum» og «svambai». Til virksomheten hørte det en valkemølle, der stoffene kunne «valkes» eller vales ut til de ble hardere og tettere.

Theiste skrev imidlertid ikke hvor i byen denne virksomheten holdt til. Det er derfor meget uklart om han egentlig forteller om en fase i Schiøths bedrifts historie, eller om det faktisk i en periode var to ulike tekstil-«fabrikker» i aktivitet i Moss. Theiste poengterer imidlertid at en av eierne av Moss jernverk, Mathias Wærn, var medeier av tekstilfabrikken. Siden overtok kjøpmann Just Gude, amtmann Balthazar Fleischer og kjøpmann Michael Sanne etter Wærn. Vi vet imidlertid ikke hvor lenge de holdt arbeidet i gang, eller hvor mange ansatte de hadde.

Hva som enn har foregått i begynnelsen av 1760-årene, er det klart at driften på Fuglevik tok seg opp lenger utover i 1760-årene. Da bosatte det seg igjen flere arbeidsfolk på gården. Sannsynligvis skyldtes dette en ny eier, prokurator Lund, som åpenbart giftet seg med Schiøths slektning, jomfru Bergh, og slik kom i besittelse av både gård og fabrikk. Lund forbedret på alle måter det lille anlegget og oppførte våningshus til arbeiderne. Dessuten engasjerte han seg for å forbedre saueavlen i distriktet ytterligere og innførte bukker og sauer både fra England og Frankrike. Hensynet til råvarene var det viktigste, han ønsket både mer og bedre ull.

I 1782 var arbeidet fortsatt i gjenge. Da søkte nemlig Lund om å fornye Schiøths gamle privilegium og sendte prøver til amt-mannen for å bevise kvaliteten på virksomheten sin. Dermed fikk han både privilegiebrev og et årlig tilskudd på ti riksdaler til driften. Det er det siste skriftlige spor av den lille tekstilbedriften på Jeløy. Da hadde det imidlertid eksistert et miljø for arbeid med tekstiler i distriktet ganske lenge. Dermed var grunnlaget lagt for drift i større stil — når tiden ble moden.

Fru von Hübsch og hennes stridige onkel

Klesproduksjon i Moss var et interessant tiltak. Både i samtid og ettertid ble virksomheten imidlertid stilt fullstendig i skyggen av egnens «gigant»: Moss jernverk.

Året 1743 representerte på mange måter kulminasjonen av en krise for Jernverket. Dette året hadde det eksistert i nærmere førti

år. Full drift hadde det bare vært i halvparten av denne tiden, for bedriften hadde så absolutt hatt sine oppgangs- og nedgangsperioder.

Elisabeth von Hübsch, som residerte på Moss jernverk i 1743, var i 1724 blitt enke etter en av eierne, Jacob von Hübsch. Hun var samtidig niese av den andre av eierne, Heinrich Ochsen. Derfor kom hun, med syv barn, flyttende fra København til Moss for å lede distriktets største bedrift! Det var ikke uvanlig at kvinner hadde tøylene i storbedrifter. Faktisk ble flere av landets jernverk ledet av enker på 1700-tallet. Men det må tilføyes at hun hadde en forvalter til å hjelpe seg. Og han var mann.

Etter alt å dømme var det Elisabeth Hübsch som satte i gang den ovnsproduksjonen som har bidratt til litt av bedriftens berømmelse. Ovnene ble nå prydet med relieffer som var uttrykk for kunsthåndverk på høyt nivå.

Motivene på ovnene viser tilknytning til en livsform fru Hübsch kjente godt, det mondene liv i København. For om ovnene ble støpt i Moss, er det *ikke* motiver fra denne småbyen som preget ovnene. Ulike kunstnere laget ulike motiver. Derfor har det i ettertid vært mulig å skille dem fra hverandre og finne ut hvilke som ble laget ved Moss verk, når de ble laget, og i enkelte tilfeller hvilken individuell kunstner som sto bak.

Om det var den kostbare ovnsproduksjonen eller familiens leveomkostninger som ble i dyreste laget, er ikke klart. Men ikke før var fru Hübsch flyttet til Moss, før hun begynte å belåne sin bedrift. De fleste av sagene i fossen var solgt til kjøpmannen Just Treschow i hennes manns siste leveår. De andre sagene brukte hun noen år senere som pant da hun tok opp et lån i enkekassen for norske offiserer.

På hele 1730-tallet gikk det dårlig. Og fru Hübsch' pengemangel var konstant. Mye tyder på at hun var mer opptatt av religion enn av økonomi. For byens residerende kapellan fikk stor innflytelse både over fru Hübsch og hennes barn.

Som årene gikk, satte Elisabeth Hübsch i stadig sterkere grad sin lit til Gud og presten. Ingen bedrift kan imidlertid klare seg bare med Guds hjelp alene. Og kanskje var det slik at fru Hübsch, hennes sønn og hennes fullmektig, Niels Thune, skjøttet virksomheten dårlig?

Onkelen i København, som var medeier, ble i alle fall mer og mer utålmodig over at han knapt fikk utbytte av sin dyre investering i Norge. I 1738 var han blitt 78 år gammel, men følte seg likevel i form til å starte en lang og opprivende prosess med sin niese. Han sendte først sin egen fullmektig til Moss som «spion». Og han prøvde ganske enkelt å beslaglegge Verkets effekter, dernest fru Hübsch' private eiendeler. Det var ikke til å unngå at det hele endte med regulære fysiske klammerier. Derfor ble det utnevnt en kommisjon fra Oberbergamtet på Kongsberg for å se på saken.

Rokokko-ovn: «Altertavlen» er laget på Moss jernverk i 1769. Den kjente treskjereren Heinrich Bech hadde oppdrag på Verket i disse årene og bidro til et høyt håndverksmessig nivå på alt som ble laget. Motivet hyller den gode jus og forestiller den romerske rettslærde Scaevola, som brenner sin hånd på et alter.

Forvalteren: Niels Michelsen Thune (ca. 1675–1714) var forvalter ved Moss jernverk i etableringsfasen. Han var nær venn av sorenskriver Henrik Thaulow og ble siden gift med en av hans døtre.

Folk inne i byen kunne ikke unngå å høre om alt som skjedde. Det er likevel ikke klart hvordan borgerskapet på Moss stilte seg til det som foregikk på Moss jernverk i denne kritiske fasen. Vi kan gjette oss til at Hans Thaulow, som var svoger av den tidligere forvalter Niels Thune, støttet Elisabeth Hübsch. Hvordan byfogd Schiøth reagerte, vet vi. Han hadde stor medlidenhet med den stakkars Elisabeth Hübsch. Ikke bare fant han at fullmektigen fra København oppførte seg klanderverdig og sårende, men mente dessuten at den pågående konflikt hadde svært uheldige ringvirkninger når det gjaldt bøndernes moral. For hvert år som gikk, ble de mer og mer uvillige til å kjøre ved og kull.

Schiøth hadde muligens større sans for den menneskelige enn den økonomiske side av konflikten. Åpenbart opprørte det Schiøth at en mann kunne oppføre seg så hardt mot sin kjedelige niese. Fru Hübsch hadde da også selv fortalt ham hvordan onkelen hadde grepet hennes hånd den gang hennes mann døde, og lovet å være både far og forsørger for henne. Og så oppførte han seg slik!

Slik støtte gjør sterk. Den siste fase av striden mellom onkel og niese tyder absolutt på at fru Hübsch etter hvert var kommet til å føle seg mer hjemme i Moss enn i København. Hun lyktes nå via noen tinglysninger å sikre både sin datter, sorenskriver Hagerup, som senere ble gift med denne datteren, kjøpmann Lauritz Hvidt og flere madammer på Moss noen smuler fra det halvveis fallerte boet. Først på høstparten i 1743 var prosessen endelig over. Da var fru Hübsch, egnens første kvinnelige bedriftseier, i ferd med å flytte fra Moss jernverk.

Fru Hübsch ble siden boende i relativt enkle kår i en mindre leilighet inne i Moss til sin død i 1761. Ettersom flere av barna ble norsk gift, var det naturlig for henne å bo i nærheten av dem.

Privilegier og Circumferens

Men hvordan var det så gått til at det fantes et jernverk i egnen? Historien om hvordan Moss jernverk kom i gang, er karakteristisk for eneveldets tid. Det er en historie om hvordan en rekke beslutninger ble tatt over hodet på folk, uavhengig både av borgerne på Moss og bøndene rundt Moss.

Selvfølkelig var det i København det begynte. Ernst Ulrich Dose het en mann som sist på 1600-tallet sto sentralt i kretsen rundt kong Frederik IV både i finans- og byggesaker. Det var ikke vanskelig for ham å få kongens velvilje da han satte seg i hodet å anlegge et jernverk ved Moss.

Danskekongene var generelt positivt innstilt overfor slike prosjekter. Over hele Europa hadde det foregått en ivrig søking etter metaller fra tidlig på 1500-tallet for fyrstenes regning. Og med bergverkskongen Christian IV hadde slik virksomhet fått et gjennomslag også i Norge: Resultatet ble Bærum, Fossum, Eidsvold og

senere Fritzø jernverk. Og et eget «Oberbergamt» på Kongsberg fikk etter hvert tilsyn med alle bergverkene i Norge.

Hvorfor ville så Ernst Ulrich Dose anlegge et jernverk akkurat ved Moss? Det fantes visse jernforekomster på Kambo, men de var ikke store. Jern måtte derfor fraktes helt fra Arendalstraktene. Til gjengjeld var havnen i Moss bedre enn for andre jernverks vedkommende. Om skogen rundt byen etter hvert ble for tynn og dårlig til trelasteksport, fantes det fortsatt skog som egnet seg til å brenne trekull. Videre trengte et jernverk fossekraft til belger og hammere. *Det fantes, rikelig, i Moss.*

Var så ikke fossekraften «opptatt»? Ville ikke et jernverk representere en rivaliserende virksomhet for sagene? Problemstillingen ble neppe reist av dem som sto bak initiativet. Og om de lokale kjøpmenn og adelsmenn som da eide sager, var klar over hva som skjedde, hadde de åpenbart ingen talsmenn i København.

I København kan man muligens ha resonnert slik at virksomheten nok ville konkurrere med sagbrukene i en overgangsperiode. Men på lengre sikt ville de to næringene utfylle hverandre. Jernverket trengte materialer, og sagbrukene trengte sagblader, økser og annet utstyr.

Dose kjøpte først en tomt på nordsiden av fossen. Dette var fra gammelt av kongens egen grunn, slik som de områdene mesteparten av bebyggelsen i Moss lå på. Mens kongen hadde pantsatt områdene sør for fossen til den nederlandske kjøpmannen Gabriel Marselius midt på 1600-tallet, må han ha beholdt områdene nord for fossen i noen tiår før han solgte dem til overkrigskommissær Hans Hansen Rosenkreutz.

Nordbakke ble dette området kalt, der lå bare tollboden fra før, samt en hammerhytte. I 1704 kjøpte Dose dette området av Rosenkreutz. Der var det rikelig med plass til masovn og kullhus.

Dose hadde kongens velvilje. Det trengte han, for et jernverk lot seg på denne tiden ikke drives uten en serie av særrettigheter eller privilegier. I det privilegiebrevet som ble satt opp, ble det fastslått

Vedkjøring: Bondene rundt Moss tjente gode penger på kjøring. De kjørte både ved til Jernverket og tømmer som skulle skjæres i sagene. Pennetegningen er laget etter et maleri av Johan Frederik Dreier.

Gårder under Jernverket tidlig på 1700-tallet

at Jernverket hadde rett til vann fra elleve forskjellige kverner og sager i fossen, noen som var i bruk, andre ikke. De fleste av dem tilhørte baron Peder Rosteen i København, som hadde fått dem via inngifte i familien Marselius.

Jernverkets privilegier var enda mer omfattende: *Alt* vannet i elven hadde verket første retten til. Og om de trengte mer jord nord for tomten, skulle de få det også. Verket fikk seg dessuten tillagt en «Circumferens» som omfattet langt mer enn tettstedets naturlige oppland, enda mer enn det daværende fogderiets utstrekning. «Circumferensen» omfattet alle prestegjeld fra Vestby i nord til Onsøy og Tune i sør, samt deler av Spydeberg i øst. På vestsiden av fjorden ble sågar et stykke av Hurumlandet regnet med.

Alle som eide skog innenfor cirkumferensen, måtte kjøre kull, trelast, leire, stein eller hva det nå kom krav om. Dette rammet primært bønder. For adelen var fritatt for alle typer plikter. De som kjørte, skulle få betaling, men måtte sette arbeidet for Moss jernverk foran andre arbeidsoppgaver. Slik lød i hvert fall kongens bud.

Bøndene på Jeløy ble imidlertid stående i en særstilling i forhold til andre bønder innen cirkumferensen. Noen av dem ble direkte knyttet til eieren av Jernverket, for Dose kjøpte hele seks gårder og dessuten noen skogstykker ute på Jeløy, alle vendt mot Mossesundet. Dermed kunne han få landskyld og litt skog til kull. Hovedpoenget med kjøpet var imidlertid å sikre seg leilendingenes arbeidskraft: Disse bøndene skulle nemlig forestå den daglige *kjøringen* av kull.

Ytterligere fem gårder på søndre Jeløy som tilhørte kongen, fikk seg også pålagt kjøring. Dermed var det bare gårdene på vestsiden av Jeløy som ikke var underlagt Jernverket i en slik direkte forstand. Men også de tilhørte jo verkets cirkumferens.

Lenge så alt uhyre lovende ut for den bedriften som var under planlegging. Da Frederik IV besøkte Moss i 1704, var anlegget av verket allerede begynt. Og kong Frederik så levende for seg hvilken ideell beliggenhet Jernverket ville få *dersom* man bare grov en kanal gjennom eidet over til Jeløy.

Så døde Dose bare to år senere. Muligens fortsatte byggearbeidene, men først da det kom nye eiere, ble det fart i sakene. To representanter for den nye embedsadelen i København, onkel og ektemake av fru von Hübsch, var de nye eierne. Ingen av dem kom imidlertid noensinne til å bosette seg på Verket. Administrasjonen skjedde via en forvalter.

Det gikk noen år innen man kom i gang. Så begynte den store nordiske krig. Og krig betyr ofte høykonjunktur. Virket den så ikke befordrende på virksomheten? Antagelig ble det fremstilt geværer, men først og fremst var det ammunisjon som ble laget i den første tiden: granater og kuler. Det finnes også noen mindre kanoner fra denne tiden som åpenbart har vært produsert ved Moss. Den 18. juni 1714 ble det bestilt to tusen jerngranater, og 22. mars året etter

tre tusen kanonkuler og over fem tusen mindre granater. Slik sett kunne det se ut som om det ble nok å gjøre i disse årene.

Selv om akkurat disse bestillingene ble levert, klaget eierne både titt og ofte. De var misnøye av flere grunner. Dels forsøkte de å slippe krigsskatt og tiende. Derfor er klagen langt fra alltid til å stole på når vi skal forsøke å vurdere hvordan driften egentlig gikk. Men regnskapene gir heller ikke bare et positivt bilde av driften.

Det store problemet var kull, for bøndene klarte åpenbart ikke å kjøre så mye som de var pålagt. Og det var nok ikke bare vrangvilje fra bøndene som la hindringer i veien. Dårlig klima hindret ferdsele rett som det var. Og andres krav om transport konkurrerte med kravene fra Jernverket. Her var det at krigen virkelig kom inn som et hinder!

I året 1716 var det særlig ille. Da ble selve verksområdet krigsskueplass, og mange bygninger fikk nokså hard medfart. Da krigen var over, kunne man fortsatt produsere en del krigsmateriell. Det ble likevel mer naturlig å satse på fredsorienterte produkter. Slikt var det også teknisk mer krevende å fremstille. Og det krevde jern av bedre kvalitet.

I disse årene ble det både produsert store og grove gjenstander som ambolter, gryter og bryggepanner, og mer teknologisk avanserte ting som sagblad og hjultapper — og de berømte etasjovnene.

Svenske sesongarbeidere

Fra gammelt av hadde de norske jernverkene skilt seg ut som små samfunn for seg selv. De hadde eget rettsvesen med Oberbergamtet som appellinstans, eget forsyningsvesen og tilløp til eget skolevesen. Slik var det også med Moss jernverk. Selv om noen ytterst få arbeidere bodde inne i byen, og selv om noen giftet seg med jenter fra Moss, forble Moss jernverk i de fleste henseender en «by» utenfor byen.

Ekstraskatten i 1743 hvilte bare på folk med gode inntekter. Seks mann ved Verket ble definert på denne måten. Mest skatt betalte masmester Lorenz Bartz. Han tjente 143 riksdaler i året, mer enn både den fullmektig Ochsen hadde sendt til å passe på sin niese, og mer enn hammermesteren og de tre andre «mestrene» ved Verket.

Ekstraskatten forteller oss ikke mer om Moss jernverk enn hva disse seks tjente. For å få mer informasjon om arbeiderne og deres levkår må vi derfor til andre, senere kilder. Best informasjoner får vi i skattelistene fra 1760-årene. I 1764 vet vi at det fantes egen lege på Verket, riktignok nyinnflyttet det året. Vi må vel tro at han overtok for en annen. Inne i Moss bodde dessuten en skoleholder, som daglig dro ut til verket for å undervise de tredve — førti barna!

I 1764 lå det førti bolighus på Verket. Etter alt å dømme hadde arbeiderne bygget flesteparten av dem selv. Sønnen til fru Hübsch

Gryte fra Verket

Verksklokken: Vi vet ikke nøyaktig når denne klokken er støpt. Men den må ha blitt tatt i bruk på et tidlig tidspunkt. For på Jernverket var arbeidsprosessene kompliserte og krevde disiplin. Men arbeiderne kunne ikke selv vite når arbeidet skulle ta til, for selv hadde de ikke ur. Verksklokken på taket av smien kunne imidlertid gi klare signaler til arbeiderne.

skrev i 1738 at man ikke pleide å føre noen fortegnelse over de arbeiderne som bygget seg hus inne på verksområdet, for de var så fattige at man ikke i noe fall fikk leie av dem. Det er neppe riktig at arbeiderne var fattige sammenlignet med arbeidsfolk inne i Moss. Åpenbart betalte de ikke husleie. Det skyldtes imidlertid avlønningssystemet. Saken var jo at bedriften forsynte arbeiderne med alt de trengte.

Arbeiderne betalte normalt heller ikke skatt, det sikret Verkets privilegier dem. Egentlig «trengte» de ikke penger i det hele tatt. Deres arbeidsgiver forsynte dem også med mat. Eierne innførte, tollfritt, korn, erter og andre produkter som de «solgte» videre til arbeiderne. Og når de kunne kjøpe tollfritt fra skutene, lønnet det seg nok fremfor å kjøpe fra bøndene i naboskapet.

Et visst salg fra bøndene i naboskapet må det nok likevel ha vært. Bøndene tjente gode penger på å kjøre kull til Verket. Sannsynligvis har de samtidig solgt enkelte matvarer. Kjøpmennene i Moss har derimot ikke kunnet tjene mye på å ha Moss jernverk i sitt nære naboskap.

I 1738 var det tilløp til en liten streik ved Moss jernverk. Det er vanskelig å trekke generelle konklusjoner av det, for uro trenger ikke indikere nød. Tvert om kan urolighetene like mye bety at arbeiderne var litt bedre vant enn andre, som at det sto dårligere til med dem.

Når det gjaldt skatten i 1764, var ikke lenger Jernverket fritatt, unntatt for de «egentlig» fattige. Da nevnes 23 slike. Hvor fattige de andre egentlig har vært, er vanskelig å måle. At de var fagarbeidere og var kommet langveisfra, bør jo tale i retning av at de tjente litt mer enn arbeiderne på sager og møller.

Tidlig på 1700-tallet er det ikke mange av arbeiderne ved Moss jernverk vi kjenner med navns nevning. Og det var mye flytting til og fra. Derfor er det vanskelig å si noe helt bestemt om befolkningen. Men vi vet at arbeidet krevde gode forkunnskaper. Derfor er det grunn til å tro at innslaget av importert arbeidskraft fra Sverige og Tyskland var stort alt i de første årene.

Det første manntall for Verket stammer fra 1764, og innslaget av svenske navn var da ganske stort. Det fantes en mengde spesielle og karakteristiske etternavn som siden forsvant: Apeltgreen, Reiske, Edsfors, Malmberg, Dahlberg og Buch. Det opptrer bare ett gårdsnavn fra egnen som etternavn, navnet på den Jeløy-gården som alltid hadde nærest forhold til Jernverket: Rosnes.

Andre svensk- og tyskklingende etternavn holdt seg i flere generasjoner, det gjelder Grandahl, Lindstrøm, Staal, Karz, Gasman, Edin og Aboe. Selv om vi ikke kan si noe nøyaktig om hvor sterkt det utenlandske innslaget var, er det klart at det var meget synlig og følbart.

En skatteliste fra 1764 oppgir et folketall på vel to hundre mennesker. Andre tall fra 1760-årene avviker imidlertid litt fra dette. I 1743 lå folketallet i alle fall litt lavere. Den vesentlige

andelen av arbeiderne hadde likevel sikkert innfunnet seg i etableringsfasen, i løpet av århundrets første tyve år.

Ifølge presten Jacob Wilse, som besøkte Verket mot slutten av århundret, utgjorde imidlertid ikke den fast bosatte arbeiderbefolkningen hele arbeidsstokken. Angivelig var det vanlig at det kom ytterligere arbeidere fra «Dalecarlien», Dalarne, i Sverige. Wilse oppgir at 120 slike sesongarbeidere skal ha befunnet seg på Verket i deler av året i tillegg til den faste arbeidsstokken i 1790-årene. Det er mye som taler for å tro at slike sesongarbeidere må være forklaringen på at folketallet blir ulikt anslått i forskjellige kilder også i 1760-årene. I hvor mange år og hvor regelmessig slikt sesongarbeid har funnet sted, har vi imidlertid få muligheter for å få fastslått i ettertid.

Ancher & Wærn

Høsten 1743 måtte Elisabeth Hübsch selv flytte fra Verket. Og selv om hennes onkel overtok det meste, gikk noen gårder på Jeløy over til kjøpmenn i Moss: Grimsrød, Skipping og Helgerød ble solgt til brødrene Lars og Jochum Olsen og Andrew Chrystie.

I mellomtiden hadde Jernverket fått nye eiere, som skulle sette et enda sterkere preg på bedriften og byen Moss. Ancher & Wærn lød navnet på det nye kompaniskapet. Det var Erich Ancher og en slektning av ham, Mathias Wærn, som var de to nye kompanjonger. Fra før drev de både tobakksspinneri, såpekokeri og handel med jernprodukter fra Fredrikshald. I 1749 overtok de driften av Moss jernverk, inklusive gjelden til de bøndene som hadde kjørt kull, en gjeld som strakte seg tilbake til fru Hübsch' tid.

Det var en stor seier for firmaet Ancher & Wærn at de i 1750 fikk både privilegium og kontrakt på støping av kanoner og leveranse av kanonkuler til hele dobbeltmonarkiet. Med privilegiene fulgte imidlertid forpliktelse til å levere gode produkter. Mange ting kunne gå galt. Og galt gikk det. Jernet var for dårlig og fagkunnskapen for svak. Kanon etter kanon sprakk allerede ved første gangs prøveskyting. Det var bare takket være firmaets gode forbindelser i København at virksomheten kunne fortsette.

I 1756 flyttet Erich Ancher med hustru og de to sønnene, Carsten og Peter, til Moss for å bestyre bedriften selv. Likevel tårnet problemene seg opp. Da Ancher søkte kongen om en utvidelse av cirkumferensen, ble dette avslått. Samtidig sluttet bøndene å levere kull, ettersom de tjente mer på å kjøre og selge tømmer til trelastkjøpmennene. Ancher og Wærn måtte derfor i stedet ofre sitt eget, bedre, tømmer til brenning, noe de i neste omgang tapte på.

Etter noen år under Erich Anchers ledelse gikk det likevel bedre. Han kjøpte opp både Mosseskogen og flere gårdparter på Jeløy som var blitt solgt unna av fru Hübsch. Om driften så gikk bedre,

Erich Ancher (1709–1785) er blant de få av Verkets eiere som har bodd fast ved Moss. Her er han malt av Peder Aadnes en gang i 1760-årene.

Familien Ancher påsto at de egentlig tilhørte en svensk adelsfamilie.

I 1778 fikk de kongens godkjenning for sitt adelskap, og de yngre medlemmer av familien forandret da skrivemåten på sine navn til «Anker».

var det i årene som fulgte, til gjengjeld duket for strid med Mathias Wærn. Etter lange forhandlinger, trusler og ulike meglingsforsøk, ble resultatet at Erich Ancher ble sittende som eneeier fra 1766 av.

Situasjonen ble ikke bedre av det. Fordringene til familien Wærn var ikke løst ut, og for å komme seg ut av dem viklet han seg inn i mellomværender med en annen gren av familien, representert ved nevøene Jess og Bernt Anker.

På sett og vis gjentok nå historien med fru Hübsch seg. I 1775 ble det solgt en rekke sager og gårder på Jeløy. Året etter ble de første beslag tatt i boet *hans*. I 1776 overtok nevøene. Erich Ancher tilbrakte på sin side sine siste år, fattig og forgjeldet, i Fredrikshald, hvor han døde i 1785.

Et viktig brev til København

Den gode borger og trelasthandler Lauritz Hvidt var en aktet og moden mann i 1743. I mer enn tyve år hadde han hatt en fremtredende posisjon i byen.

En årsak til hans sterke stilling kan være at han hadde vært sentral i det politiske spill som i sin tid resulterte i at Moss ble egen kjøpstad. Over tyve år tidligere, i 1719, hadde han og en rekke andre næringsdrivende forfattet det viktigste brev i stedets historie til da. Brevet var stilet til kongen, Frederik IV i København, og fortalte om Hvidts og de andre kjøpmennenes situasjon og økonomiske interesser. Den store nordiske krig nærmet seg da sin avslutning, og Moss var ikke lenger krigsskueplass.

Gregers Holmboe, Samuel Thrane, Christian Grønbeck og Just Treschow hadde også vært med på brevet. Femten underskrivere hadde det vært i alt, det omfattet sannsynligvis alle som den gang hadde drevet næringsvirksomhet av betydning på Moss, med unntak av enken Anna Fuglesang. Kjøpmennene hadde sikkert respekt for hennes forretningstalent. Men som medunderskriver på et brev til Majesteten, kom det ikke på tale å ha med en kvinne.

De femten kjøpmennene var alle bosatt på stedet, men hadde på det tidspunkt formelt sett status som borgere av byen Fredrikstad. Moss med omegn tilhørte etter 1671, offisielt og med kongens velsignelse, Fredrikstads interessesfære. Det innebar at bare menn som hadde søkt og fått innvilget borgerskap i Fredrikstad, hadde lov til å drive handel i Moss.

1600- og 1700-tallet var preget av alt annet enn en frihandels-økonomi. Næringslivet var gjennomregulert og styrt gjennom en serie av lover og dekreter, monopoler og privilegier. Byprivilegiene var blant de viktigste.

Når borgerne på Moss så i 1719 hadde satt seg i sving for å endre stedets status fra ladested til kjøpstad, var det i første omgang en rent juridisk forandring de ville ha gjennomført. Den ville på lengre sikt få økonomiske konsekvenser. Om de ville bli til det gode eller til det verre for hver enkelt av dem, var ikke på det tidspunkt helt lett å avgjøre.

De var likevel fast overbevist om at de ønsket seg en egen byfogd og grenser for hvor de handlende fysisk kunne drive sin næringsvirksomhet. Kanskje ville også Moss kunne få fastslått en egen cirkumferens, et oppland der de kunne ha handelsmonopol?

Slik situasjonen var, må Lauritz Hvidt og de andre mossingene åpenbart ha følt seg som annenrangs borgere i Fredrikstad. De bodde jo selv langt av sted, og tross sitt borgerskap hadde de jo liten innflytelse på de beslutninger som ble fattet i Fredrikstad. Om Moss ble egen «kjøpstad», ville det ikke medføre noen synlige forandringer.

Borgerne i Moss ønsket å fortsette å drive den næringsvirksomhet de hadde drevet før, utskipe sine varer fra egne brygger og

Byens eldste: I dette huset i Storgaden residerte Lauritz Hvidt midt på 1700-tallet. Mye tyder på at huset opprinnelig stammer fra slutten av 1600-tallet. I så fall er det byens eldste bevarte bygning.

handle med de bøndene som de hadde handlet med før. Å tilhøre Fredrikstad vanskeliggjorde imidlertid handelen for mossingene, for alle floker og praktiske problemer måtte behandles av magistraten der. Vi fattige borgere «lider meget der under at Magistraten saa langt er fra os boende», skrev de i bønneskriftet til Frederik IV, som de i tidens stil kalte «Stormægtigste Monarck, Allernaadigst Arfueherre og Konge». Magistraten i Fredrikstad kjente ikke de lokale forholdene i Moss, skrev borgerne videre. Det kostet mye penger for dem å bekoste reisene hans frem og tilbake fra Fredrikstad, tydeligvis mer enn å betale en egen mann, må vi tro. Han skulle både løse rent praktiske problemer knyttet til skifter, kjøp og salg og megle og løse floker om det skulle oppstå strid mellom borgere bosatt på Moss og mellom borgere der og annetsteds.

En stor konflikt noen år tidligere mellom borgere i Moss og Son hadde dreid seg både om trelast og korn og gått sin gang gjennom rettsinstansene: Borgerne i Hølen og Son hadde borgerskap i Christiania. Når de solgte eller lånte ut korn til strandsitterne og bøndene i Moss, var det «Borgerskabet paa Stedet til Nachdel og Skade». Dette var blitt en konflikt om hva som var Fredrikstads cirkumferens, og var derfor blitt løst til mossingenenes fordel. Det var imidlertid langt fra alltid slik at man hadde felles interesser i Fredrikstad og Moss. Hva skjedde da?

Slik sakene sto anno 1719, mente mossingene at de rett som det var, hadde måttet «lade sin Ræt fare formedelst Mangel af Øfrighedens Assistance». Ikke minst gjaldt dette de fattige, sto det overbevisende i brevet, for de kunne jo minst av alle bekoste en øvrighetspersons lange reise fra Fredrikstad til Moss.

Nå hadde mosseborgerne fordelen av å ha et brukelig emne til en byfogd for hånden, mente de, en studert mann som alt bodde på

Lauritz Hvidts hus sett fra bak siden. Hvidts datter, Mette Borthig, og hennes etterkommere fortsatte å bo i dette huset til et stykke utpå 1800-tallet. Først da kom det i familien Gudes eie.

stedet og tydeligvis ikke hadde altfor mye å ta seg til. Christopher Eichorn het han.

Kjøpmennene ønsket altså en talsmann, en agent for dem selv vis-à-vis kongen og annen øvrighet. Samtidig ønsket de en som sto litt løsrevet fra dem selv, slik at han kunne megle i deres interne mellomværender. Og for å lette saksgangen foreslo de en de hadde for hånden.

Da Moss fikk byfogd

Det å få egen byfogd gikk nok ikke så greit som de femten hadde forestilt seg. Bare noen dager etter at brevet var satt opp i Moss, fulgte en protest fra alle autoritetene i Fredrikstad, borgernes egne to representanter, borgermesteren og rådmannen, samt de to embedsmennene, byfogden og byskriveren.

Alle disse bønnfalt kongen om å få beholde jurisdiksjonen over Moss. De hevdet at de ikke minst i de krigsårene som nettopp hadde gått, hadde passet særlig godt på alle byens anliggender.

Fredrikstad-prominensene hoverte samtidig litt over det byfogdemne mosseborgerne hadde funnet frem til. Den mann de hadde foreslått, var ansatt hos tolleren på stedet og hadde aldri foretatt en eneste forretning på kongens vegne. Derfor ville han neppe klare å lede rettsmøter eller forestå skifter, het det i brevet.

Brevet fortsatte med en klage over den inntjeningssevne magistraten i Fredrikstad ville ha uten mosseborgerne. Siden fulgte et meget dunkelt resonnement om at kjøpmennene i Moss ikke forsto sine egne økonomiske interesser, men «egentlig» ville lide økonomiske tap på ikke å forbli under Fredrikstads jurisdiksjon.

Muligens gjorde de gode herrer i Fredrikstad til slutt i brevet et virkelig taktisk feilgrep. De tok nemlig opp spørsmålet om aksisen, en liten tollinntekt som vanligvis ble overlatt magistraten. For Moss' vedkommende hadde den tilfalt borgerne på stedet. Nå ønsket Fredrikstad-folkene at også den skulle overføres Fredrikstad.

Det ble avgjørende for Moss at det på dette tidspunkt ble grepet inn i striden fra Akershus. «Slottsloven» var et utvalg av embedsmenn som hadde høyeste myndighet i Norge i stattholderens fravær. Utvalget besto av visestattholderen, to stiftamtmenn, en høy offiser og en amtmann. Det var menn med stor samlet tyngde. De ønsket at «it Stæds Indbyggere til deris Commoditet og Bædste med Byefoget forsynes». De høye embedsmenn argumenterte langt mindre smålig enn Fredrikstad-borgerne og forsøkte å se saken fra Kong Frederiks eget synspunkt.

Det var jo stor avstand fra Christiania til Fredrikstad, langt for reisende og lang vei for postgangen. Fra et rent administrativt synspunkt var det følgelig en fordel å opprette en by her. Om borgerne i Moss fikk selvstendighet, ville de desto lettere kunne

Moss: Norges 12. by

De byene som eksisterte på 1700-tallet, kan grupperes etter når de oppsto:

Fra middelalderen:
Bergen, Oslo (senere Christia-
nia), Skien, Stavanger, Trond-
heim og Tønsberg.

Fra 1500- og 1600-tallet:
Kristiansand, Halden, Fred-
rikstad og Larvik.

Fra tidlig 1700-tall:
Arendal, Kongsberg, Kristian-
sund, Drammen, Molde, Moss
og Risør.

ivareta visse regionale oppgaver enn om de til enhver tid skulle administreres fra Fredrikstad. Om man dessuten forente byfogd- og byskrivertjenesten, slik det var gjort i Tønsberg, ble embedet omtrent slik som en sorenskriver i et landdistrikt. Det fantes altså muligheter for å lansere en enkel løsning.

Og slik gikk det. Fogd og skriver for byen ble utnevnt etter en del nye brev med fornemme fraser frem og tilbake. Allerunderdanigst nedkastet Christopher Eichorn seg for Majestetens føtter og lovet å leve og dø «udi allerdybeste Plikt», som han skrev. Moss fikk så, skattemessig sett, status som by eller «kjøpstad» og skulle avlegge regnskap direkte til rentekammeret.

Det ble imidlertid meget lett for Eichorn å holde sitt løfte om å dø i allerdypeste plikt. Han levde ikke engang ut det neste året. Dermed måtte det tilsettes ny byfogd. Det var Christian Schiøth. Han hadde på det tidspunkt allerede praktisert som «Procurator», sakfører, i Moss og fikk derfor stiftamtmannens anbefaling da han søkte om å få etterfølge Eichorn.

Christian Schiøth skulle bli sittende i den kombinerte stillingen som byfogd og byskriver i Moss i 28 år. Han hadde tidligere vært aktiv som prokurator, og hadde gjennom det lært seg visse juridiske basisknep. Det virker imidlertid ikke som om han heller noen gang avla noen formell prøve for å bevise sin rettskyndighet.

Tidlig på 1700-tallet ble det da heller ikke stilt spesielle krav til utdannelse for en byfogd eller «Stadsnotarius», som det stundom kunne hete. Ofte var de ganske enkelt sønner av prester eller andre embedsmenn. En slik bakgrunn garanterte i det minste for at de var skriveføre. Selve utnevnelsen kunne komme fra kongen eller via stiftamtmannen.

Først rundt midten av 1700-tallet, etter en del inkompetanse-saker, kom kravet om juridisk eksamen. Schiøths etterfølger i embedet var den første som tok de formelle krav på alvor og skaffet seg eksamen. Men også etter hans tid skulle Moss få byfogder som ikke hadde noen eksamen!

Byfogd og landfut

I 1720 var det blitt bestemt at byfogden på Moss også skulle være byskriver. Det var delvis for at han «desbedre kan have sin nødtørftige Subsistence», derfor måtte han «tillige forrette Byskrivertienesten». Etter et nytt vedtak fire år senere ble Schiøth bevilget tredivet riksdaaler årlig av de bøteinntektene han fikk inn, som et tillegg til den faste lønnen.

I tillegg til dette hadde han mer tilfeldige inntekter, som varierte med «kundene», alt det som i gammelt språk ble kalt «uvisse inntekter», sportler, salærer og gebyrer. Her var det ikke snakk om faste takster. Byfogden kunne kreve mer av rangspersoner enn av andre og ta hensyn både til den umake en sak voldte, hvor lang

reise han hadde, eller hvor lange saksforberedelser et oppdrag førte med seg. Og dersom en forretning varte mer enn én dag, økte prisen. Skifte- og auksjonsforvaltning ga dermed gode penger.

Om Schiøth skulle gi sin påtegning i forbindelse med tinglysning, tok han og hans kolleger seg betalt pr. side! Det har av og til hatt den positive bivirkning at kildene i ettertid er lette å lese. Det står ofte ikke så mange ordene på hver side i slike dokumenter. Annerledes var det når byfogden skrev referater fra rettsforhandlingene. Da måtte han selv betale for papiret. Derfor skrev han tilsvarende knudrete.

Sportlene ga et solid tillegg til grunnlønnen. Nøyaktig hvor mye Christian Schiøth tjente samlet i egenskap av byfogd og byskriver, er det likevel ikke lett å si. Åtti riksdaler har offisielt vært regnet som en passelig grunnlønn for en byfogd i en mindre by tidlig på 1700-tallet. De faktiske inntektene lå likevel nesten alltid høyere.

Byfogd Schiøth var byens administrator, dommer og politimester. I en og samme person forente han en rekke sentrale roller. Hans maktområde var begrenset av byen. Men hvor gikk bygrensen? Da Moss fikk sine kjøpstadsprivilegier, ble det ikke sagt noe om hvor langt byen strakte seg.

Dermed måtte det bli strid. For hvor bestemte byfogd Schiøth, og hvor bestemte unge Hans Thaulow, som i 1720-årene var fogd, eller «fut», i landdistriktet? Det var noen mindre rivninger de to imellom som førte til at det i 1727 ble trukket klare grenser mellom byen og landdistriktet. Stiftamtmannen var kommet fra Christiania, og amtmannen, Niels Werenskiold, var kommet fra Hafslund for å foreta grenseoppgangen sammen med Schiøth og Thaulow. De «som udi Byen ere boende, og der holder Dug og Disk», skulle sortere under Schiøth, men strandsitterne på Værlesanden sorterte under Thaulow. Bebyggelsen nede ved Værlesanden og oppe på Radet ble dermed klart definert som «forsteder», utenfor byens og byfogdens myndighet.

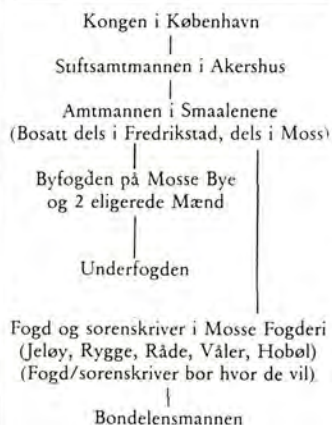
Futens embedsdistrikt skulle fra da av begynne utenfor de nye grensene som nå var blitt trukket opp: på Værten, ved Krogsvold og oppe på Radet. I tillegg til forstedene, Jeløy og Vassbygda tilhørte Rygge, Råde, Våler og «Mossedal», det senere Hobøl, futens embedsdistrikt. «Moss Fogderi» omfattet nå dessuten enda et område utenfor det som tradisjonelt ble regnet som et oppland for Moss, nemlig de tilgrensende bygder i Tune og Onøy.

Futen var skatteoppkrever. I tillegg var det hans oppgave å påtale brudd på lover, forordninger, privilegier og vedtekter. Futen eller landfogden hadde dermed en slags politimyndighet. Under seg hadde han bondelensmennene. I perioder var det opptil to lensmenn ganske nær Moss, en på Jeløy og en i Rygge.

Hans Thaulow hadde gode forbindelser i København og avanserte raskt til enda høyere stillinger. Men også da han fikk det ettertraktede embedet som generalveimester, ble han boende i Moss. Hans etterfølger, Paul Hanssen, satt lenger i landfogd-

Eneveldet og dets jurister

embedet, i nesten femti år. Han bodde imidlertid på Bjølsund i Rygge, et godt stykke utenfor byen.

En svoren skriver

Det var spesielt for Moss og noen få andre mindre norske byer at det bare fantes én juridisk embedsmann: byfogden. Derimot fantes det i alle norske landdistrikter alltid to jurister. Hver hadde oppgaver som var avgrenset fra den annens. Futen var den ene. Sorenskriveren var den andre. Han var «svoren», hadde avlagt ed og fungerte som dommer. Dessuten var han «skriver» ved skifter og auksjoner.

Sorenskriveren hadde et embedsdistrikt som var litt mindre enn futens, sorenskriveriet omfattet ikke Tune og Onsøy, men ellers hele det naturlige opplandet byen Moss hadde. Ofte var det derfor naturlig for ham å bo inne i byen. Slik hadde det vært tidlig i århundret, i «gamle» sorenskriver Henrik Thaulows tid. Også hans etterfølger, Niels Hagerup, bodde på Moss. I 1743 var det Paul Braunmann som var sorenskriver. Han hadde bodd ute på Gibsund i Rygge en tid. Så valgte han bylivet og flyttet inn til Moss.

Om vi sammenligner de juridiske embedsmennene i byen og på landsbygda, var byfogden *både* fogd og sorenskriver på en gang: Schiøth var skatteoppkrever og krevde kongens «uvisse inntekter», slik fogden gjorde på landet. Han hadde *samtidig* ansvar for byens skatter, både de som dekket hans eget og byens lille «budsjett», og for de langt mer omfattende statsskattene, konsumpsjonsskatt, tollinntekter og de mer uregelmessige spesials kattene, som han så igjen måtte føre regnskap for overfor Rentekammeret i København.

Byfogd Schiøth sto heller ikke uten hjelpesmann i egenskap av politimester. Under seg hadde han, i det minste fra 1723 av, en underfogd og to vektere som begge fikk lønn av byskatten.

Underfogden var dermed en slags bylensmann. Han assisterte byfogden med sivile saker, bestyrte arresten og delte ellers det vi kan kalle politifunksjonene sammen med de to vekterne som var underordnet *ham*. I 1739 hører vi at borgersersjant Thommes Pettersen er antatt som vekter. Ordet politibetjent blir noe senere brukt i kildene om disse vekterne, og det ordet ble ofte brukt i andre byer på denne tiden.

Vekterne hadde lav status i samfunnet, og rangerte klart lavere i folks omdømme enn 1800-tallets «ekte» politimenn. Det kom eksempelvis til uttrykk i den lave lønnen de fikk. Med utgangspunkt i den dårlige avlønningen av vekterne har det også vært forsøkt konkludert med at vekterne i Moss bare arbeidet på deltid. På den annen side var heller ikke underfogden særlig godt lønnet. Men *han* hadde nok å stille med. I Moss ser han ut til å ha arbeidet for to!

Sorenskrivere på 1700-tallet:

Henrik Thaulow	1685—1717
Niels Hagerup	1717—1738
Paul Braunmann	1738—1757
Jørgen Mathiesen	1757—1762
Svend Haderup	1762—1784
Henrich Bull	1773—1782
Jens Aamodt	1782—1785

Landfuter på 1700-tallet:

Hans K. Holst	1693—1715
Peder Friis	1715—1720
Hans Thaulow	1720—1728
Poul Hanssen	1728—1776

Flere privilegier

Moss hadde altså fått egen byfogd i 1720. Men var stedet dermed en by? Faktisk var ikke Moss ennå fullstendig likestilt med andre byer i Norge. Både Fredrikshald, Fredrikstad og Tønsberg var bedre stilt enn Moss. De hadde nemlig tollfrihet. Grenseoppgangen i 1727 kunne ses som et lite skritt fremover når det gjaldt å øke byens status. Men det avgjørende nye skritt på veien fulgte først seks år senere.

Høsten 1732 kom Lauritz Hvidt sammen med Andreas Chrystie, Lauritz Fuglesang, Just Treschow, Gregers Holmboe, Christian Grønbeck og syv andre kjøpmenn. De må ha sett høytidelige ut den dagen. De hadde da også noe viktig fore. De skulle forfatte et brev til selveste kongen. Det kan se ut til at Lauritz Hvidt førte brevet i pennen. Han visste at de var nødt til å holde seg til tidens meget ydmyke språkføring om de skulle komme noen vei. De tretten borgerne kalte seg derfor den stormektigste arvekonges «aller underdanigste, roe Arveundersaatte og ringe Tienere» og ba meget ydmykt om tollfrihet for sin handel.

Borgerne sammenlignet Moss med Fredrikstad og Tønsberg og hevdet at de betalte tre à fire ganger så mye skatt som Tønsberg og omtrent det samme som Fredrikstad. Men begge de byene hadde «for Toldnings Frihed, hvor hen Wi skal være obligeret at lade baade Wore Egne og fremmede Skibe hengaae at losse og inquirere». Argumentasjonen var altså for det første at mossingene allerede betalte mye skatt til kongen og dermed hadde gjort seg fortjent til tollfrihet. På den annen side ville tollfrihet gi større profitt, større rikdom til kjøpmennene, noe som ville gjøre dem i stand til å betale enda mer skatt til kongen siden. Hvem kunne avvise en slik argumentasjon? Slett ikke en konge som hadde store pengebehov! Lauritz Hvidt og hans medborgere hevdet til slutt at den kompliserte innseilingen til Moss ville svekke deres konkurransevne med andre havner dersom de ikke kunne friste med tollfrihet og dermed mulighet for økt salg. I et følgeskriv ga magistraten i Fredrikstad sin støtte til mossingene og påpekte den vanskelige Moss hadde lidt tidligere i århundret, den gang krigen hadde hjemsøkt byen.

Hvilke argumenter som fikk størst gjennomslagskraft, er ikke lett å avgjøre. Men 26. januar 1733 fulgte tollfriheten: «Bemeldte Mosse Bye, som hidindtil udi Toldrullen ickun er bleven anseet for et Ladested, maae herefter nyde for Toldning Frihed, lige med andre Kiøbstæder udi vort Rige Norge, og dessen Indvaanere tilladt, der at losse, lade og fortolde, alt hvis de fører til og fra Fremmede Stæder.»

Var Moss nå omsider blitt en by i ordets fulle mening? Økonomisk lå det ikke lenger hindringer i veien for borgerskapet. Man kunne ikke etter dette med noen rett si at Moss bare var et ladested, for kjøpmennene hadde nå all den handlefrihet de trengte.

All juridisk kompetansestrid var likevel ikke over med det. Byfogden var ennå ikke tilfreds med sin stilling. Fortsatt beholdt Fredrikstad en slags administrativ overhøyhet over Moss. Om byfogden hadde felt en dom i en sak, gjentok det seg altfor ofte at dommen ble overprøvd i Fredrikstad. Og det førte både til en tidkrevende saksgang og til ekstra utgifter for borgerskapet, mente Schiøth. I 1740-årene skrev Christian Schiøth derfor en rekke ganger både til stiftamtmanden på Akershus og til kongen i København i håp om å bringe orden i det uklare kompetanseforhold mellom byfogden i Moss og magistraten i Fredrikstad.

Schiøth hadde til hensikt å bli utnevnt til magistrat i tillegg til byfogd. Dermed ville han få flere inntekter. Men samtidig ville han skaffe Moss full selvstendighet. «Her bliver doc icke andet end et Uover Windeligt Had imellem os, og Indbyggerne med unødige bekostninger indcommenderet, da det er uforligt at den Eene Magistrat skal kiende paa dend Andens Domme.»

Men dette kom Schiøth ingen vei med. Fullle rettigheter hadde Moss derfor fortsatt ikke.

Hustukt og offentlig straff

I egenskap av byfogd var Christian Schiøth dommer i byretten, eller på bytinget, som man ennå kalte det. Og retten ble holdt på «tingstuen» hver mandag. Byen eide ikke selv lokaler. Vi vet derfor at lokalene var leide, men vet ikke nøyaktig *hvor* i byen bytinget ble holdt tidlig i århundret. Kanskje samlet man seg til å begynne med rett og slett hjemme hos Schiøth?

Når Schiøth skulle behandle en alvorlig volds- eller drapssak, ble saksgangen omfattende og vitnene mange. Og prosessen kunne gå over både uker og måneder innen byfogden avsa sin endelige dom.

Det kan virke som om Schiøth brukte særlig mye tid og avsa særlig strenge straffer tidlig i sin embedskarriere. Vi kjenner for eksempel godt til en sak fra 1722. Den strakte seg over et uendelig antall måneder.

En sen høstkveld hadde en gruppe håndverkere og småkjøpmenn, noe fordrukne, samlet seg hjemme hos den ene av dem. Han losjerte hos en enke. En av svirebrødrene het Niels Stabel og var en mann med posisjon i byen. Han var kjøpmann med egen sjøbod og hørte med blant dem som et par år i forveien hadde skrevet til kongen og søkt om bystatus for Moss. Stabel fant det utpå natten for godt å legge seg i enkens seng. Da hun ba gjestene om det, lyktes to av festdeltakerne imidlertid i å få ham ut av sengen, få klærne på ham og få ham hjem til seg selv.

En kamerat av mannen og Stabels kone prøvde så i fellesskap å få av ham klærne igjen og stable ham til rette i sengen. Niels Stabel satte imidlertid slett ikke pris på denne hjelpen og gikk til angrep

med en tollekniv. Den stakkars hjelperen fikk adskillige kutt og flenger, og det var bare så vidt Stabels kone klarte å få mannen ut av huset og i sikkerhet i hans eget hjem.

Schiøth hadde i embeds medfør til oppgave å megle, eller dømme. Han lyktes imidlertid i å forlike de to. Resultatet ble en minnelig ordning uten noen domfellelse, og partene gikk tilfredse hjem hver til sitt.

Bare noen få måneder senere ble Stabel imidlertid igjen innstevnet for byfogden. Denne gangen var det et drap det gjaldt, sågar et drap på en mann som bodde i samme hus som ham. Saken var at denne, som eide huset, hadde forsøkt å blande seg inn i Stabels hustukt. Selv mente Stabel at han hadde full rett til å gi sin sønn eller sin hustru noen ørefiker på en lørdagskveld uten at andre skulle blande seg i det.

En utrolig mengde vitner stilte opp i saken. En løytnant og en fenrik hadde spilt kjepler med huseieren ute på gårdsplassen og bivånet en del innledende krangling om ettermiddagen. En kjøpmann hadde kommet innom huset utpå kvelden. Da hadde hele selskapet, inklusive Stabel, gått i gang med å spille kort. Men stemningen hadde vært dårlig.

Vekteren kunne også vitne i saken. Han hadde vært innom huset flere ganger, og tjenestejenta hadde, etter som lørdagen skred frem, løpt til og fra. Det hadde følgelig falt mange kommentarer om Stabels adferd overfor sin hustru den kvelden, og det var mange som hadde ønsket å være hennes bolde forsvarer. Til slutt ble det huseieren Stabel lot det gå hardest ut over. Det var han som endte som det uskyldige offer for Stabels ustyrlige temperament.

Dommen falt først etter ti måneders rettsmøter, nesten ett år etter at Stabel var blitt innstevnet første gang. Schiøth var denne gang meget streng. Stabel skulle bøte liv for liv og halshugges. Hans formue skulle deles i to: Den ene halvdel skulle den dreptes etterlatte hustru ha, den andre halvdel gikk til statskassen. Tross alt hadde det jo vært en meget kostbar etterforskning og rettslig forfølgelse.

Siden byen ikke hadde noen arrest, ble Stabel inntil videre plassert i huset hos madam Eichorn, enken etter den forrige byfogden. Med dødsstraffen hengende over seg var det ikke rart han forsøkte å flykte. Etter *ett* fluktforsøk ble han lenket på hender og føtter. Ikke desto mindre lyktes han i å rømme igjen.

Stabel slapp altså unna. Verre gikk det derfor med dem som var blitt pålagt ansvaret for vaktholdet. Det var fem mann i alt som hadde skullet dele på oppgaven. Men én hadde gitt de andre tillatelse til å sove og deretter falt i søvn selv. Å våke over fanger var sikkert en deltidsbeskjeftigelse, og neppe godt lønnet.

Om fangens sosiale posisjon hadde vært avgjørende, eller om bestikkelser hadde vært med i bildet, sier ikke retten noe om. I alle fall ble det dyr søvn. Dommen falt tungt på vaktene, for de ble dømt til å arbeide på Fredrikstad festning på livstid!

En rangel på Kambo

Svært mange av de sakene byfogd Schiøth stelte med, gjaldt ro og orden i byen. Om lørdagskvelden kunne det vanke både nevekamp og ukvemsord. Og om festen ble lang om lørdagen, kunne det bli vanskelig å komme seg til kirke om søndagen. Byfogden ble den store «fader» som måtte megle og dømme.

Schiøths hånd var vanligvis hard både mot små og store i samfunnet. Schiøths assistent og underfogd innbrakte i 1727 selveste Just Treschow etter at han hadde råket i slagsmål med en annen kjøpmanns gårdskarer oppe ved sagene. Treschow så ut til å ha gått seirende ut av kampen. Det hjalp ham lite. Schiøth var en streng dommer og dømte ham til å betale tre sekslodds sølv til kongens kasse, som han selv administrerte.

Injuriesaker hadde han også. En skorstensfeier ved navn Jens Pedersen hadde i 1735 gått rundt i byen og skrytt og gjort seg stor. Han hadde nemlig en sen nattetime fått være med ut til Kambo for å spille kort med «kapteinen» i egen høye person, påsto han. Gustav Storm, som ble kalt «kapteinen», og en av hans svogre, Gabriel Akeleie, som også var offiser, og som i en del år tydeligvis bodde hjemme på slektsgården, dro i 1730-årene rett som det var, inn til Moss for å tilbringe tiden sammen med andre offiserspersoner. Det var en kjent sak, og da ble det sikkert både drikk og kortspill. Men å hevde at en offiser og rangsperson hadde samkvem med en alminnelig skorstensfeier, var direkte injurierende, uansett om det var sant eller ikke.

Kanskje stakk det noe mer under? Vi vet bare at Storm denne gangen var sterkt interessert i å stanse alt videre slarv fra skorstensfeierens side. Han var en myndig kar og var vant til selv å føre

«Kattepine», et hus i Storgaden som ble bygget tidlig på 1700-tallet. Huset var alltid bebodd av småfolk og navnet kan ha sammenheng med en husmannsplass på Dillingøy med samme navn.

påtalet overfor sine «egne» bønder. Nå lot han Jens Feier stevne for byfogden og regnet sikkert med en løsning i sin egen favør.

Den arme skorstensfeier hadde bare altfor stor respekt for retten, for Akeleiene og alt deres vesen, ser det ut til. Han fryktet samtidig for straff og rømte sin vei fra hele rettsmøtet. Desto friere spill fikk Storm, som ble trodd i alt han sa. Feieren ble dømt til vann og brød i åtte dager og måtte dessuten betale Storm de tre riksdaler saken hadde kostet ham «om han det forlanger». Kanskje var Storm nå mer storsinnet og lot være å kreve inn pengene? Det var å stanse mannens snakk som var ham om å gjøre. Men *om* det var kortspill, fyll og svir, eller slett ingen ting som hadde foregått på Kambo, vet ingen den dag i dag.

Byfogden dømte også i næringssaker, han dømte om forholdet mellom møller og sager, et ofte tilbakevendende stridstema, han dømte når folk hadde snytt på skatten via ulovlig kornmaling, og felte dommer som gjaldt vedlikehold av broer og veier. Det var åpenbart at Schiøth gjorde sitt ytterste for å bidra til å høyne både moralen og respekten for lov og orden på det lille stedet Moss.

I sin beretning fra 1743, tyve år etter at han overtok embedet som byfogd, fastslo han at folk i Moss både var blitt mer gudfryktige og mer lovydige i løpet av de årene som var gått siden stedet ble kjøpstad. Og det kan faktisk lyde som om han selv ønsker å understreke at han hadde gitt sitt bidrag til det.

By-enevelde?

Byfogden var nok en mektig mann i det lille bysamfunnet Moss. Helt alene sto han dog ikke. Byretten var bare én rettsinstans. Dommer derfra kunne appelleres og overprøves. Og vanskelige saker kunne appelleres til en høyere rettsinstans eller stevnes direkte inn for den. Magistraten hadde ikke sete i Moss. En rekke av byens saker ble dermed fortsatt avgjort i Fredrikstad, andre saker kunne avgjøres i overhoffretten i Christiania eller i sjeldne tilfeller av høyesterett i København.

Rettslige avgjørelser er én ting, administrative gjøremål kanskje like viktig. Hvor ofte kalte byfogd Schiøth *borgerskapet* sammen til møte på rådstuen i Moss? Åpenbart har det vært borgermøter i Moss omtrent en gang årlig tidlig i århundret. Muligens har de vært avholdt fast på St. Thomas' dag den 21. desember. Papirer fra disse møtene er ikke bevart, det kan være en indikasjon på at møtene ikke har avgjort viktige saker.

I de fleste større norske byer kom borgerviljen tidlig på 1700-tallet til uttrykk i mer enn et årlig borgermøte. De fleste byer hadde en institusjon kalt «de eligerede Mænd». Det kan ikke kalles en demokratisk institusjon. Likevel var systemet et uttrykk for at enevoldskongens mann, byfogden, langt fra regjerte i ensom majestet, men holdt seg underrettet om stemningen blant byens borgere.

I Moss finnes ingen klare spor av eligerte menn tidlig på 1700-tallet. Dessverre er det ikke bevart protokoller som kunne fortelle om eventuelle slike møter mellom borgerskapet og byfogden. Derimot er det klart at kjøpmann Lauritz Hvidt ledet retten på rådstuen av og til, når Schiøth var fraværende. Det virker faktisk som han også har dømt i politisaker. Hvidt var ikke juridisk utdannet. På den annen side hadde heller ikke Schiøth egentlig noen formell eksamen. At Hvidt kunne vikariere for Schiøth, må tyde på at samarbeidet var nokså nært også når Schiøth var der.

Det eneste som forteller om selvstendig borgeraktivitet i Moss, er Lauritz Hvidts aktivitet. Byfogden utøvde snarere et personlig enevelde på vegne av kongen. Hvidt må i så fall ses som hans rådgiver og vikar, men var nok ikke «byens Mand».

Om det ikke ble valgt eligerte menn, har det derimot vært valgt takserborgere, fire i tallet. De bisto byfogden med å fastsette skattene. Just Treschow var takserborger i mange år, Friederich Liebsstein likeså. I de fleste norske byer ble det valgt takserborgere i desember. På slutten av århundret valgte mossingene dem i slutten av januar. Kanskje gikk denne ordningen lenger bakover i tid?

Fra 1760-årene av fremgår det imidlertid av tingbøkene at to av byens borgere har hatt en særlig innflytelse over byfogden. To kjøpmenn, Johannes Gude og David Chrystie, synes da å opptre med en egen myndighet. Det kan bety at institusjonen «eligerede Mænn» var i ferd med å utvikle seg også i Moss.

Det fantes imidlertid gjennom hele denne perioden noen oppgaver som hadde med byens liv å gjøre, men som lå utenfor byfogdens helt direkte kontroll, blant annet fordi de var ubetalte. De arbeidsoppgavene viser dermed at byborgerne *delvis* deltok i administrasjonen. Det dreide seg primært om brannvaken og borgervakten og om lederfunksjonen overfor disse to oppgavene, «branninspektøren» og «borgerkapteinen». Disse medførte ingen inntekter, kun bryderi, men innebar på den annen side status i byen.

Nå hadde man jo også de to vekterne i Moss. Deres vakttjeneste skulle både ha politi- og brannoppgaver. Men de overkom neppe alt, og kunne sovne på post, overarbeidet som de ofte var. Altså var det naturlig at man trådte til med frivillige inspeksjoner, i alle fall om vinteren, når brannfaren var større. Særlig entusiastiske synes imidlertid ikke noen av byens borgere å ha vært i forhold til fellesoppgavene. De kastet ikke noe av seg, og noen av ombudene var til dels direkte ubehagelige. Slik sett synes det som om borgerne snarere deltok *mindre* enn før 1720 når det gjaldt administrasjonen av sitt lokalsamfunn.

Byfogder på 1700-tallet:	
Christopher Eichorn	1720-1721
Christian Schiøth	1721-1749
Thomas Coegius	1749-1761
Jacob Prom	1762-1779

En korrupt embedsmann

Det ser ut til at Moss i alle fall i første halvdel av 1700-tallet var en by nesten uten borgerstyring. Kanskje har mossingene følt at det

ikke spilte noen rolle så lenge byfogden var dugelig og plikt-opplysning, slik som Christian Schiøth, som «regjerte» i et opplyst og godt enevelde?

I 1749 tok Thomas Coegius over embedene som byfogd og byskriver. Han var sønn av borgermesteren i Tønsberg og hadde vært Schiøths assistent i de siste elleve år. Dessuten var han gift med Schiøths datter. Han var på alle måter en solid mann. Det ble foranstaltet en egen eksamen for ham hos borgermesteren i Christiania da Schiøth døde, så han tilfredsstilte også de formelle krav til stillingen. Også Coegius ser ut til å ha hatt et godt forhold til borgerne i Moss. I hans tid fortsatte fremdeles de gode år fra Schiøths tid.

I 1762 kom det imidlertid en byfogd til byen som *ikke* skjøttet sitt embede. Det var den 34 år gamle danskfødte Jacob Prom. Han hadde tidligere assistert dommere og andre embedsmenn med regnskapene og sannsynligvis i en kort periode fungert som tollinspektør i byen.

I sitt embede som byfogd utviklet han seg imidlertid til å bli både slapp i sin gjerning og korrump. Hans innsats viste by-eneveldets sterke begrensninger. Det fikk både administrasjonen og borgerskapet til å reagere. At Prom i 1770-årene fungerte som tollerv ved siden av tjenesten som byfogd og byskriver, førte til at han fikk svært mange jern i ilden — og kryssende interesser å skjøtte.

Byfogdens og magistratens domsavsigelser kunne appelleres videre til lagmannen, i enkelte tilfeller direkte til overhoffretten. I en årrekke hadde lagmannen, Andreas Hansen, sin bolig på Jeløy fordi hans kones familie var fra Moss. Resultatet av dette ble dermed at byfogdens «enevelde» i denne perioden ble en del modifisert.

Konflikter mellom byfogd og magistrat kan imidlertid observeres enda tydeligere noe senere, fra 1760-årene av. Det har nok bidratt til disse konfliktene at to amtmenn på rad bosatte seg i eller rett ved Moss. Balthazar Fleischer ble utnevnt til amtmann nettopp i 1743. En amtmann sto fritt til å bo hvor han ville, og Fleischers kone, Anne Margrethe Abo, hadde slekt i Moss. Hans etterfølger i embedet, Henrich Lachmann, valgte også å bo i Moss. Amtmannen fikk på den måten et annet og nærmere innblikk i byfogd Proms uvanlige embedsførsel og kunne blande seg inn i saksgangen mer direkte.

Med Jacob Prom ble det etter hvert mer og mer misnøye. En periode var Prom til og med suspendert fra sitt embede. Dette fikk stiftamtmannen til å gå inn for at Moss, som andre litt større byer, trengte to jurister som gjensidig kunne overvåke hverandre.

Derfor ble til slutt amtmann Fleischers sønn, Tøger Christian Fleischer, tilsatt som magistrat i Moss. Det skjedde i 1775. Fleischer hadde i yngre år måttet oppgi å gjøre militær karriere fordi han var liten, svakelig og «ilde voksen». Men i Moss lyktes han i å

Amtmenn i Smålenene på
1700-tallet:

Niels Werenskiold 1703—1740
Henning Frimann 1740—1743
Balthazar Fleischer 1743—1781

sette seg i respekt, for han utstrålte på alle måter den hederlighet man hadde Prom mistenkt for å mangle. Fleischer engasjerte seg i de fattiges situasjon, holdt seg underrettet om prisene på levnetsmidler var «tålelige og billige», og fikk brakt brød fra bakerne til seg, slik at han kunne forvisse seg om at de holdt riktig vekt og var laget av godt korn.

Fleischer ble også «tollprokurør», som innebar at han fikk påtalerett i tollsviksaker. Dette ga ham ekstrainntekter, men hadde også en sammenheng med alle ryktene rundt Prom. Samtidig ble han generalauditør, noe som innebar øverste ansvar for den militære rettspleie i Norge.

I de siste tre årene av Proms embedstid, frem til 1778, ser det derfor ut til at «unge» Fleischer holdt ham godt i ørene.

Men i 1793 måtte Fleischer søke om avskjed fra magistratstiltingen. Tuberkulosen plaget ham mer og mer, og «Haabet om Helbredelse er forsvunden». Etter dette ble de to embedene slått sammen. Det var ikke noe permanent grunnlag for to embedsmenn i byen, men ingen så heller noen grunn til å gjenopprette Fredrikstads gamle overhøyhet.

På slutten av 1700-tallet var altså den siste form for administrativ underordning under Fredrikstad over. Moss var nå «selvstendig». Selvstendigheten skyldtes imidlertid ikke primært at byen hadde vokst, men snarere Proms slette utøvelse av sin embedsgjerning og hans personlige konkurs. Selv en *slett* byfogd kunne altså bidra til å tjene sin by.

Kjøpmann Hvidt gjør seg til smugler

Mange år før dette, en mørk oktober natt i 1734, ble en av byens borgersersjanters budsendt av tollkontrollør Christopher Hendrichsen Calmeyer. Kunne han møte opp nede på Værden og ta med seg et par mann? Der hadde man fått tak på to små båter som åpenbart inneholdt smuglergods.

Borgersersjanten tok like godt med seg tre soldater og posterte dem nede ved bryggen ved Værlebukta. Båtene var fulle av varer. Og åpenbart dreide det seg om smuglergods: Her var både fransk vin og brennevin, litt mel, noen kaker og en kurv med valnøtter. I en skipskiste var det pakket ned risengryn, puddersukker og svsker. En sjømann fra Værden hadde sammen med en venn hentet varene på den andre siden av fjorden. Skuta «Ebenezer», som nettopp var kommet fra Dunkerque, hadde hatt varene med seg.

Skipperen om bord hadde gitt sjømannen og hans hjelper beskjed om at varene skulle leveres to kjøpmenn på Moss. Da sersjanten fikk høre hvem det var snakk om, sperret han øynene opp. For den ene av de to impliserte var ingen ringere enn selveste Lauritz Hvidt.

Det var neppe tollkontrollør Calmeyer selv som var kommet på sporet av småbåtene. Han hadde sine assistenter, røyterter, som de ble kalt. De rodde rundt i skjærgården på inspeksjon og dro sågar på regulære husundersøkelser om det skulle vise seg nødvendig. Calmeyer var å regne som embedsmann. Han skulle overvåke innførselen mer generelt.

Formelt var han ikke knyttet til byen Moss, men siden han nå var bosatt der, ble det byfogden som senere fikk med tollsvindel- og smuglersakene å gjøre dersom det skulle reises påtale.

Nå sto Calmeyer, midt på natten, oppi en opphopning av varer, ren luksus alt sammen, sammenlignet med hva vanlige folk på Moss hadde tilgang til, eller hva kjøpmennene førte i sine kramboder. Og varene var åpenbart tenkt til privat forbruk hos Hvidt. Hvorfor var de så ikke innført på lovlig vis? Hvordan kunne en av byens spisser gi seg i kast med gemen smugling?

Forklaringen på det som hadde skjedd, er flersidig. Avgiftene på innførsel av luksuspregede varer lå for det første så høyt at det ble uvanlig dyrt å innføre dem. Selv rikfolk som Lauritz Hvidt syntes de ble for dyre. Og vanlige folk kunne ikke drømme om å kjøpe vin, utenlandsk brennevin, nøtter eller gryn.

I Norge hadde man siden 1500-tallet stort sett inndrevet utførselstoll, først og fremst på trelast. I løpet av 1600-tallet hadde kongen og hans nye embedsverk så i tillegg begynt å skattlegge både innførsel, omsetning og utførsel.

Smuglerruter: Om det ble smuglet mye til Moss på 1700-tallet, var nok Larkollen en enda mer yndet smuglerhavn. Der var det færre tollansatte og bedre havneforhold. At Larkollen spilte en sentral rolle i sjøfarendes bevissthet, fremgår av dette utsnittet fra Christian Løwes kart fra 1740-årene.

«Konsumpsjonen» var blitt innført alt i 1680. Den var et eget sett av avgifter på en del konsumpsjonsvarer. Vi ville vel kalle denne skatten en omsetningsskatt. Å unndra seg konsumpsjonsskatt ble ikke ansett for særlig forbrytersk på 1700-tallet heller, vel å merke så lenge man ikke ble oppdaget.

Å importere uten å betale toll, slik Lauritz Hvidt nå hadde forsøkt, ble nok regnet som verre enn å unndra seg konsumpsjon. Men det må nok også ha vært ganske vanlig, og det fantes nok av smuglerskandaler fra byene omkring Christianiafjorden til at forholdene var blitt nokså alminneliggjort i den allmenne rettsbevissthet.

Tollere og syndere

Å drive inn ren utførselstoll hadde ikke krevd noe stort byråkrati. Mer omfattende tollbestemmelser krevde et mer komplisert apparat for å drive tollen inn og sørge for at folk respekterte bestemmelsene.

Siden middelalderen var tollinntektene blitt forpaktet eller «forlent» bort. Systemet hadde vært det samme som innen all annen administrasjon inntil midten av 1600-tallet. Så kom eneveldet. Med det fulgte nye tanker om hvordan staten burde organiseres. Nå forsøkte man å gjøre tollerne til byråkrater og gi dem fast lønn. Siden forsøkte man flere ganger å redusere deres inntekter.

Faktum var at tollinntektene telte mer for kongen enn samtlige andre skatter midt på 1700-tallet. Tollinntektene var de viktigste statsinntektene. De betydde dobbelt så mye som «Fogderienes Contributioner», altså de pengene landfutene og byfogdene fikk samlet i hop.

Tollerne hadde dessuten langt høyere inntekter enn futene og byfogdene. For de fikk i tillegg til sin faste lønn fortsatt sportler og en viss andel av det de konfiskerte. Selve tollbodene kunne staten enten eie eller leie. I noen tilfeller eide tolleren huset og fikk i tillegg leie av staten.

Derfor var det både populært og innbringende å være tollere. De som fikk embedet, ble gjerne sittende mange tiår ad gangen. I alle fall var det slik i Moss. Johan Høyer hadde vært tollere i flere tiår tidlig i århundret. Christopher Calmeyer ble værende i embedet til midten av 1740-årene. Siden ble han etterfulgt av David Voigt, og han ble også lenge i stillingen.

Calmeyer trivdes sikkert utmerket både med sitt arbeid og med inntektene. Akkurat denne natten i 1734 må han imidlertid ha følt seg nokså ille berørt over å komme i motsetningsforhold til selveste Lauritz Hvidt ...

Utover på 1700-tallet ble problemet for kongen å sikre seg disse inntektene på en mest mulig effektiv måte, slik at så lite som mulig gikk til spille. Og hva var så den beste løsningen: Den «gamle»

Kjøpmannsmadam: Birgitte Calmeyer (1733–1766) var niece av tolleren i Moss og datter av en kjøpmann som hadde utskipet trelast både fra Moss og Christiania. Dermed var hun et attraktivt parti for den unge Just Gude, da han slo seg ned i Moss.

løsningen, hvor tollområdet, «Tolderiet», som helhet var forpaktet bort, eller den moderne løsningen med en embedsstand med fast lønn, som leverte regnskaper til kongen?

Selvsagt var det i kongens interesse å bekjempe smugling og få størst mulig skatteinntekter i form av toll. Selv en aktverdig kjøpmann og samfunnsstøtte som Lauritz Hvidt var illojal overfor sin konge og smuglet dersom han fikk anledning til det.

Hvor lojale tjenere var så tollerne som skulle kontrollere borgerne? Vi skal kanskje ikke ha altfor mange illusjoner. Nettopp derfor ble det lagt vekt på personlige troskapsforhold. Anbefalinger spilte en vesentlig rolle. Og yrket var ikke blant de vanskeligste. Kongen ga etter for de «små bønner» i sine omgivelser, men prøvde å unngå å tilsette folk med for sterke forbindelser på det stedet som skulle kontrolleres.

Dette kan være forklaringen på at ikke Johan Høyer var fra Moss. Hans etterfølger, Christopher Calmeyer, var imidlertid vokst opp i byen, og hans bror utskipet trelast. Hvilken *faglig* bakgrunn disse tollerne i Moss hadde, vet vi ikke. Svært mange av tollerne i Sør-Norge på denne tiden var lakeier fra hoffet, fra parykkmakere til pasjer hos dronningen. Andre var «helter» fra hæren. Noen av stillingene medførte jo både strabaser i båt og krevde litt mer regneferdighet. Når militære kunne få slike stillinger, bidro det dessuten til å stimulere andre til å gå inn i hæren.

Det er helt klart at Moss lå laglig til for smugling. Og om man ikke brakte varene inn på Værlebukta, var Larkollen selvfølgelig et nærliggende alternativ å ty til som smuglerhavn betraktet.

Tollinnkrevningen på Larkollen lå under Fredrikshald på 1700-tallet. Tollvesenet var ikke berørt av byprivilegiene, men organisert for seg. Son hadde imidlertid felles toll med Moss fra 1679, og tolleren selv bodde på Moss. Derimot var det en tollbetjent og minst en røyert på hvert sted, på Moss opptil flere.

Toller og røyter, sersjant og soldater var allerede involvert. Nå var en smuglerbande tatt på fersk gjerning. Da måtte vel straffen også ramme de egentlig skyldige — Hvidt og hans medsammen-svorne?

Om det var det forhold at saken ble behandlet av byfogd Schiøth på Moss, eller om det var bevisets uklare stilling som kom til å tjene i de to tiltaltes favør, er ikke godt å si. De to kjøpmennene avla imidlertid ed på at de verken hadde gitt skipperen eller føreren av småbåtene noen beskjed om at varene skulle fraktes til Moss på ulovlig vis. Følgelig ble de frikjent.

Den stakkars matrosen ble derimot funnet skyldig. Og han måtte skaffe en bot på to hundre riksdaler til veie eller også arbeide syv år i lenker på Bremerholm, det kongelige skipsverft utenfor København. Det ble i sannhet en sørgelig slutt for ham.

Hvidt og hans kollega kunne greie seg med å betale full konsumpsjon på varene. Det hadde de vel saktens råd til. Varene ble sikkert konsumert ganske raskt, og saken glemt. Men matrosen,

som hadde villet tjene penger og attpåtil gjøre de mektige i byen en tjeneste, glemte neppe saken like lett.

Meest Haandwercks Folck?

De personer i Moss midt på 1700-tallet som dukker oftest og klarest frem i kildene, er selvfølgelig storkjøpmenn som Hvidt og Chrystie og embedsmenn som byfogd Schiøth og tollør Calmeyer. Også i bybildet den gang var de sikkert lette å få øye på, ettersom de beveget seg med verdighet, og bar parykker og gikk med klær som gjorde dem synlige i bybildet. Men *byen* Moss omfattet langt flere enn disse storborgerne og embedsmennene.

Moss er *fortrinnsvis* «populeret» med håndverkere, skrev byfogd Christian Schiøth i sin innberetning om byen. Om de befant seg i absolutt flertall, avhenger av hvem vi regner som håndverkere.

I 1720-årene hadde byen et «Bagerhus», men tydeligvis ingen baker, og heller ingen som drev med glass, mur eller malerarbeid. Det *kan* ha bodd flere håndverkere i byen, men en skatteliste anga bare sytten håndverksmestre. I 1743 var spekteret større. Foruten folk ansatt ved møllene og sagene fantes det da elleve skomakere, tolv snekkere og tømmermenn, seks skreddere, tre garvere, fem smeder, en glassmester, en maler, en hjulmaker, tre gullsmeder — og to parykkmakere.

I 1760-årene fantes det også en seilmaker og hele tre vevere. Det var like mange som arbeidet med garving og skinnarbeid, men bare fire skomakere. I 1760-årene var på den annen side «byggningsbransjen» mer differensiert og innbefattet da en murmester, en blikk- og kobberslager og en glassmester. Dessuten fantes det en bøkker, en vognmaker og en egen hattemaker. Alle disse var kommet til siden 1740-årene.

Om Peder Ellingsen har fått fremstå som en typisk representant for landdistriktet rundt Moss i 1743, kan garveren Hans Næsted, som hadde sitt verksted oppe i den øvre gaten, den senere Konggaden, være den typiske «bymannen».

I samtiden kalte man Næsted for «Feldbereder» fordi han behandlet «Skinnfelder». Han var ikke den første salmaker og garver i Moss, den næringen hadde lange aner i byen. Fra gammelt av hadde det hersket en intim forbindelse mellom skomaker- og garverprofesjonen, ettersom man i begge håndverk arbeidet med hud og skinn. I byene hadde etter hvert likevel de to virksomhetene løsrevet seg fra hverandre og utviklet seg til to separate håndverk. Garverne tok utgangspunkt i saue- og kalveskinn, elg- og hjorteskinns og laget alt fra hansker og bukser til geværremmer.

Arbeidet var komplisert. Skinnene måtte bløtes opp til hårene falt av. Hønsemøkk var til god hjelp, så stanken ble fæl. Siden skulle skinnene både skjæres og falses og settes inn med fett før man kunne ta skinnen og læret i bruk til klær, sko og redskaper.

I 1743 må vi regne med at det har vært bosatt rundt 35 slike skolerte, fagbevisste håndverkere som Hans Næsted i Moss. De utgjorde ikke noe flertall i forhold til Schiøths «154 Siæle». Sett under ett var det imidlertid langt flere av dem enn det var dagarbeidere, tjenere eller småkjøpmenn. Dermed kan vi gi Schiøth rett i at de nok utgjorde det mest vesentlige innslag i bybildet. Byfogden kjente åpenbart den byen han var satt til å styre!

Den evige gullsmedsvenn

I et annet lite hus i byens øvre gate bodde i 1743 den nygifte gullsmed Halvor Christophersen Utne med sin kone Amalie og resten av «sitt hus». Halvor var ingen rik mann. Han var «gandske fattig», anførte byfogd Schiøth i skattelisten. Han var nemlig først nylig blitt gullsmedmester, og hadde som andre nyetablerte sikkert problemer med å få endene til å møtes.

Halvors hjem og hans arbeidsplass var det samme. For en håndverksmester og hans ansatte var det ikke noen forskjell på hjem og arbeidsplass. De sov, arbeidet og spiste på samme sted, hjemme hos sin mester.

I dette sitt hus var Halvor herre og mester. Under seg hadde han sin dreng og sin læregutt, sin hustru og sitt barn. Klokke hadde man neppe hos Halvor. Arbeidet tok til tidlig om morgenen, når Halvor selv bestemte at dagens arbeid skulle begynne. Han avgjorde også når det tok slutt, en gang etter mørkets frembrudd.

I sitt hus og sitt brød hadde Halvor en svenn. Jan Terber het han. Og han arbeidet etter alt å dømme i mange år hos Halvor Utne. Kanskje hadde han vært læregutt i Moss og siden gitt seg ut på landeveien? I alle fall hadde han vært noen år på vandring etter at han ble svenn.

Det var lang hevd på at en svenn skulle ta seg vandreår. Hensikten med slike svenne- eller gesellvandring var å sørge for at nyvinninger innen et håndverksfag nådde rundt. Enten det dreide seg om nye moter eller nye teknikker, var eldre mestre i faget interessert i å få kjennskap til dette.

En mester hadde gjerne familie og forretning å se til. Derfor kunne ikke mestrene reise selv. Det kunne svennene. I denne tiden hvor det fantes knapt med bøker og ikke eksisterte *fagtidsskrifter* for håndverkere, var det de unge, ugifte medlemmer av faget som på sine vandring brakte faglige nyvinninger omkring.

For å sikre skillet mellom svenner og mestre, for å lette svennes adgang til å reise og for å sikre mestrene økt kontroll med sine fag, var det ikke tillatt for svenner å gifte seg. Halvor Utne hadde selv vært svenn i mange år, før han giftet seg og ble mester. Jan Terber skulle selv gå mange år som svenn.

Ølkrus med sølvlokk fra 1770

Om svennen var i mesterens brød, var han dog en voksen mann og ble behandlet med en viss respekt av både Halvor og hans kone. Slik ikke med læreguttene. De gikk ikke bare i faglære. Deres mester hadde også det generelle ansvar for oppdragelsen deres.

Det er ikke mulig å finne ut om Halvor hadde en læregutt i året 1743. Sannsynligvis hadde han det. En læregutt kom gjerne til en mester i fjortenårsalderen og kunne bli der i seks—syv år. Læreguttene kom gjerne fra en annen håndverkerfamilie, og det ble oftest satt opp en kontrakt mellom mesteren og guttens foresatte om læretidens lengde og om hvorvidt de foresatte skulle bidra til å dekke enkelte utgifter forbundet med å ha gutten i huset.

På verkstedet ble læregutten den «minste». Han skulle ha opplæring. Men det ble langt mer enn håndverksfaglig trening han skulle utsettes for. Om mesteren gjerne var streng, kunne svennene opptre direkte provoserende overfor læreguttene.

En svenn hilste aldri på en dreng. Derimot kunne han gi ham både vondord og lusinger. Og læreguttene fant seg som oftest i plagene. De skulle jo med tid og stunder bli svenner. Da måtte de gjennom noe som het svennedåp. For at ikke den skulle bli for pinefull, gjaldt det å holde seg inne med svennene.

Jan Terber ble mange år hos Halvor. Muligens fikk han tillatelse til å gifte seg etter mange år som svenn. Ikke før var han gift, så døde hans kone. Siden virker det som om han overtok verkstedet til Utne. Men åpenbart klarte han ikke å drive for seg selv.

I stedet losjerte han seg inn hos en ny gullsmed som i mellomtiden var kommet flyttende til byen, Lauritz Greve. For Terber ble både rollen som ektemann og rollen som mester meget korte mellomspill. Mesteparten av livet hans var og ble han — svenn.

Varige vitnesbyrd

Det er ikke alltid like lett å spore opp de håndverkere som var aktive i Moss på 1700-tallet. De tjente både mindre penger og deltok mindre i byens offentlige liv enn kjøpmennene. Skredderne og skomakerne, som det var flest av, er aller dårligst synlige. For de produktene de laget, ble slitt ut og glemt. Og da glemte man lett mannen bak produktet også.

Med enkelte snekkere kunne det forholde seg en smule annerledes. Om de tømret hus eller snekret møbler, var gjenstandene mer varige. Dessverre signerte de sjelden sine produkter, så selv om vi kan kjenne igjen en bestemt snekkers håndlag, er det ikke alltid lett å være sikker i sin sak. Om gullsmedene gjelder det uten tvil at de fleste av de gjenstander som de laget, både var såpass verdifulle og så varige at de kom til å leve lenger enn sin opphavsmann.

Av kirkesølv og private eiendeler i strøket rundt Moss kan det være nærliggende å tro at byen har hatt et nokså betydelig oppland midt på 1700-tallet. I alle fall finner vi spor av gullsmedene i Moss i kirkesølv i Ås, Vestby og Såner og på gårder i Rygge og Råde.

Sølvåse til snus fra rundt 1750 som er laget i Moss, av Halvor Utne, og bærer preg av tidens karakteristiske forsiringer i senbarokk, eller regencestil, som det også kalles.

Etter Halvor Utne er det bevart en rekke snusdåser med karakteristiske ornamenter i senbarokk stil. Vi kjenner ham dermed ikke bare som et navn i kirkeboken. Vi kjenner også håndlaget hans og den fine signaturen han pleide å plassere på undersiden av gjenstandene han laget.

Men Halvor hadde konkurranse. I 1743 var Niels Guldsmed, eller Niels Fredriksen Brandt, som han egentlig het, nettopp kommet til Moss fra Fredrikstad og hadde slått seg ned som mester. Daniel Christensen Graae var en tredje, danskfødt, gullsmed som var i virksomhet i Moss i den perioden Halvor og Jan samarbeidet oppe i den øvre gaten.

Om gullsmedene arbeidet med kostbart materiale, levde de ikke dermed alltid like godt av inntektene fra sitt arbeid. Gjennomtrekken var stor, og skiftene etter dem viser at det sjelden ble store summene som kunne gå i arv til neste generasjon og sikre kontinuiteten i deres arbeid.

Fuskere i faget

Halvor Utne var gullsmed. Hans Næsted garver. Fagene var meget forskjellige. De to hadde likevel felles interesser i mange stykker. Begge var de eksempelvis interessert i å forsvare sine fag mot inntrengere.

Når teknikkene var mange og kompliserte, tok det mange år å lære faget. De enkelte håndverkere følte derfor behov for å avgrense seg gjensidig, men først og fremst overfor folk utenfra.

I de større byene var håndverkerne på denne tiden sammen-sluttet i sterke organisasjoner som med velsignelse fra staten holdt sine medlemmer i tømme og forsvarte fagene mot konkurrenter. Man hadde laugene.

Men i Moss fantes det ikke laug. Bare i de større norske byene som Bergen, Christiania og Trondheim spilte laugene en rolle. Tønsberg og Fredrikstad hadde heller ikke laug. I Bragernes hadde man laug bare for et par fags vedkommende. Sent på 1700-tallet skulle enkelte håndverksmestre i Moss melde seg inn i sine respektive laug i Christiania. I selve byen Moss fikk imidlertid aldri laugene noen direkte innflytelse.

I en by uten laug fikk håndverkerne mindre å si. Dermed ga det mindre prestisje å slå seg ned i byen, og man hadde dårligere mulighet til å forsvare seg mot «bønhaser», som fuskere i faget ble kalt. Det var da også de dårligste håndverkerne, som ikke fant seg arbeid annet sted, som slo seg ned i Moss, påsto byfogden.

At Moss ikke hadde laug, betydde ikke at byens håndverkere var fri for alle restriksjoner, eller at byen var et åpent marked for alle slags fuskere i faget. En mann som het Jacob Nielssen, og som kom til Moss i 1761, trodde riktignok det. Det kom imidlertid til å koste ham dyrt.

Selvstendighet. Med dette dokumentet, datert København 10. august 1720, tillot Frederik IV borgerne i Moss å frigjøre seg fra Fredrikstads overhøyhet.

Dokumentet begynner slik som alle eldre kongelige dokumenter med å regne opp alle Frederik IVs titler. Han er konge over Danmark og Norge, Vender og Gothe, hertug i Slesvig og Holstein og mer til. Nå gjorde han vitterlig at han «til Mosse Byes Opkomst allernaadigst» fant for godt at det skulle få være en byfogd «udi Moss» som skulle gjøre alt det byfogder etter loven var forpliktet til.

Dermed kunne Moss regnes som kjøpstad eller by, det var to ord for ett og det samme. Moss ble dermed den tolvte by i Norge. Byfogden måtte riktignok også fungere som byskriver, slik som i enkelte andre mindre byer. Mosseborgerne fikk siden tollfrihet, i 1733. I 1775 ble omsider alle bånd til Fredrikstad revet over. Først da fikk byen Moss sin egen magistrat. Dette dokumentet finnes i original i Moss rådhus.

Frederik IV (1671–1730) hadde besøkt Moss to ganger, i 1704 og 1719, og hadde et vennskapelig forhold til både sorenskriver Henrik Thaulow og hans sønn, Hans Thaulow. Dette gode forhold bidro nok til at det gikk relativt greit for mosseborgerne å sikre stedet status som kjøpstad da de søkte om dette i 1720. For kongen overhørte alle protester fra borgerne i Fredrikstad. Denne pastellen er utført i 1709, av den meget kjente venetianske portrettmalerinne Rosalba Carriera.

Første bilder: Den kjente maler Jacob Coning tilhørte Rembrandt-tradisjonen i nederlandsk malerkunst. Han ble kalt til København som kongelig hoffmaler i 1698. Året etter sendte Christian V ham til Norge. Og her malte han en serie med bilder i Smålenene og Christiania. Hans oversiktsmaleri av Moss er den første avbildning av byen som er laget, og er vel kjent. Det er «ad vivum delineavit», står det på baksiden, noe som betyr at i hvert fall skissen er laget på stedet. Det gir oss rimelig grunn til å stole på at det fantes en såpass omfattende bebyggelse i Moss så tidlig. Hans andre oljemaleri fra Moss er langt mindre kjent. Det viser tømmerfløting ved «Kragfos» — altså Krapfos, og er mørkt i tonen, men vakker. Begge Conings bilder finnes i original i Nasjonalgalleriet. Men de finnes i gode kopier i Moss.

Møbelkunst i Moss: De menn på Moss jernverk som skar formene som ovnene ble støpt i, var eminente billedhuggere som kunne sitt fag. Heinrich Bech er den mest kjente av dem. Denne forgylte bøkstolen stammer fra 1770–1780-årene og gir et forfinet uttrykk for godt møbelsnekkeri i Moss umiddelbart før den franske revolusjon, enten det nå er Heinrich Bech, eller en mester inne i selve byen som har skåret den.

Han søkte seg verken inn som svenn eller prøvde å åpne eget verksted, men gikk i stillhet i gang med å sy sko for folk privat. To av byens etablerte skomakere, Gotthard Nadelsteen og Ole Schaa-ning, kom imidlertid på sporet av ham og meldte fra om ham til byfogden. Dermed måtte Nielssen møte for byfogden, som så strengt på saken.

Det han hadde gjort, kan sammenlignes med skattesnyteri i våre dager. Bare mestrene i håndverksfagene hadde borgerskap i byen, og bare borgerne betalte skatt. Nielssen hadde ikke bare tatt arbeid fra dem som hadde rett til det, han hadde samtidig begått et slags skattesnyteri. Mannen fikk både en tålelig mulkt og ble nektet arbeid i byen for en tid fremover. Den mann som hadde betalt ham for å sy «ulovlig», måtte også betale en mulkt.

Ikke lenge etter at Nadelsteen og hans fagfelle hadde hatt suksess med sin sak, stevnet tre av byens skreddere, med Ole Morstuen og Johan Pless i spissen, en skreddersvenn fra Fredrikstad ved navn Næbel, på nøyaktig samme grunnlag. Unge Næbel hadde nemlig begynt å sy privat, for rikfolk i byen. Spørsmålet var ikke hvorvidt Næbel sydde godt eller dårlig, men hvorvidt han hadde rett til å utøve sin profesjon utenfor mestrenes direkte kontroll.

Sannsynligvis ante Næbel hvor det bar, og at han ville bli fradømt både arbeid og penger. Han unnlot derfor å møte i retten og rømte nok byen også. Dermed var han ute av klørne til både byfogden og de tre iltre skreddere.

En mann for sin kniv

I 1743 bodde det en gammel mann på Nore gård som både var elsket og fryktet. Han var 78 år, het Joachim Rieck og var født i Pommern i Nord-Tyskland. Men han følte seg sikkert ganske norsk, for han hadde vært lenge i distriktet, og hans hustru, Hilleborg Thune, var norsk prestedatter og var fjernt i slekt med den tidligere forvalteren på Jernverket, Niels Thune.

Gamle Rieck kunne omtales med mange gruvekkende titler: feltskjær, kirurg, kanskje også som «Doctor». Det eneste man ikke kalte ham, var «Medicus». Det var han nemlig ikke. Rieck var imidlertid like flink med kniven som noen håndverker i byen. Det måtte han være, for det var hans jobb å skjære i levende mennesker. Indre sykdommer kjente han dårligere til. Til det krevdes universitetsstudier, og det hadde ikke Rieck. En god håndverker var han imidlertid, det var få som torde klage på det han gjorde.

Som så mange av sin tids kirurger hadde Rieck vært lenge i felten og lært seg det han kunne, gjennom å operere sårede soldater. Til mossedistriktet var han også kommet sammen med hæren. Fra slutten av 1690-årene hadde han vært tilknyttet infanteriregimentet i amtet. Som *han* ble eldre og krigsfaren

forstummet, hadde hans sivile praksis tiltatt. Og andre leger hadde det ikke den gang vært på stedet.

I løpet av Riecks lange virke i distriktet så han andre leger komme og gå, særlig mot slutten av krigene mot Sverige i 1710-årene. «Diderick doctor» var en annen tysker som må ha virket i byen en kort tid i 1720-årene. Skikkelig konkurranse om inntekter og pasienter fikk Rieck likevel ikke før en annen tysk «kirurg», Joachim Bendz, kom flyttende til distriktet, også han i hælene på soldater, for *han* var tilknyttet dragonregimentet i Rygge. Bendz bodde lenge i Drøbak, men nettopp i 1740-årene flyttet han nærmere byen og slo seg ned på gården Nes på Jeløy.

Om man ikke hadde tillit til knivkunstene til Rieck eller Bendz, fantes det imidlertid andre man kunne henvende seg til. Det fantes flere kloke koner, overtroen florerte livlig. Vi vet ikke hva Rieck mente om den slags konkurranse, bortsett fra at han var sakkyndig da én klok kone i byen, Karen Lucasdatter, ble fradømt retten til å praktisere sine kunster. Saken var ekstra komplisert fordi både Karen og hennes søster Dorte påberopte seg å ha fått opplæring av sin far, en annen tysker, som åpenbart må ha hatt en viss skolering som feltskjær.

I utgangspunktet synes både Rieck og underfogden å ha vært liberalt innstilt overfor Karen. Men etter hvert som Rieck begynte å eksaminere henne, mistet han troen. Da det ble klart at en god del av Karens pasienter, fem-seks menn inkludert hennes egen husbond, en skomaker, hadde strøket med under kurene, ble hun fradømt retten til å praktisere videre og tvunget til å betale en bot til de fattige.

Disse dødsfallene kunne gi grunn til ikke å stole på de kloke konene heller. De syke hadde da en siste mulighet: De kunne gå direkte til byens apotek. For kanskje hadde provisor Hans Jansen noe å tilby? I 1743 hadde byen Moss hatt apotek i seks år. Det var riktignok en filial under «Kong Salomons Apotheke» i Fredrikstad. Jansen selv fikk derfor bare en mindre del av fortjenesten. At byen *hadde* apotek, viser likevel at medisiner var tilgjengelige for den som trodde på dem.

I året 1740 og de tre årene som fulgte, hadde dødeligheten i Moss vært særlig høy. På fire år var det dødd 344 mennesker, mens det var født bare 219. Det var riktignok helt vanlig at dødeligheten lå høyere enn fødselstallene i byene på denne tiden. Byene klarte aldri å holde folketallet oppe ved egen hjelp, men var avhengig av innvandring. I de årene som nettopp var gått, hadde dødeligheten imidlertid ligget enda høyere enn vanlig.

Schiøth mente at en egen flekkfeber og en blodsykdom hadde herjet spesielt hardt. Den dårlige kornforsyningen hadde nærmest medført en epidemi som vi må kunne identifisere som tyfus. På den annen side var det åpenbart dårlig stelt med kjennskap til medisin i byen. Schiøth kjente selv en medikus, og refererte en del råd fra ham. Feltskjær Rieck hadde Schiøth derimot liten tiltro til.

I sin betenkning i 1743 hadde byfogd Schiøth klaget over at Moss ikke hadde noen «Forflegning for Angrebne af Svagheder» — verken egentlig noen lege eller noe sykehus. For uansett hva man mente om Rieck, så ble han bare eldre og eldre.

Det hevdes i mange oversiktsfremstillinger at det ble opprettet et sykehus i Moss i 1750-årene. Det er riktig at det forelå et forslag i 1755 om å opprette et amtssykehus, som en følge av syfilisepidemiene på den tiden. Og det var den yngste av de to tyske feltskjærer, Joachim Bendz, man hadde i tankene som leder for sykehuset da visestattholderen fremsatte forslaget.

Men det ble ikke noe av dette sykehuset. Bendz søkte da i stedet om å bli tilsatt som «stadskirurg». I mars 1756, to uker før gamle Rieck døde, ble Bendz tilsatt.

Hvor tidlig den første jordmor kom til Moss, er ikke helt klart. I 1760-årene avgikk en kvinne ved navn Groe Christensdatter ved døden. Hun hadde til da praktisert som jordmor, hvor lenge vet vi ikke. Alt taler imidlertid for å tro at nettopp Joachim Bendz, som var den første lege med offentlig ansvar for helsestellet, var den som ansatte mor Groe. Og begge hennes to etterfølgere i jobben tok han seg av, oppmuntret og bisto. Dermed kan man argumentere for at i og med Bendz hadde byen Moss ikke bare en lege, men også et helsestell.

Mossekråker på karneval

Intet menneske kan arbeide bestandig. Søndagen var institusjonalisert som hviledag, lærte prestene. Og kravene til helligholdelse av sabbaten kunne være strenge og rigide. Hvordan skulle man da søke avkobling?

I middelalderen hadde arbeidsåret vært stykket opp av en rekke høytider i tillegg til søndagen. Med reformasjonen ble det slutt på mesteparten av denne helgenfeiringen. Dermed ble det slutt på de ekstra helligdagene en for en.

Tapet av alle helgenfeiringene krevde imidlertid kompensasjon. Og siden søndagen ble såpass strengt helligholdt i det puritanske lutherske nord, presset det seg frem andre festdager i stedet.

Særlig i håndverkermiljøer var det vanlig å ta seg en ekstra fridag, og det tok man både med og på tross av sin mester. «Blåmandag» het det fra gammelt av når man tok seg fri etter en helligdag. På blåmandag skulle man både bade, treffe kjente og ta seg en ærlig rus. Skikken med blåmandag var blitt forbudt mange ganger, men det synes ikke som om man noen gang kom skikken til livs.

Jule- og nyttårsfeiringen hadde imidlertid ikke noe katolsk over seg, så de høytidene kunne man holde fast ved. I Moss som ellers i Norge, forble de årets viktigste begivenheter. Den kirkelige side av saken var viktig. Men feiringen hadde mange andre aspekter også.

Mat og gaver var avgjørende. Læreguttene hos byens håndverkere gikk da fra hus til hus for å ønske god jul i stua til alle mesterens kunder. Til jul vanket det dermed en ekstra belønning til dem.

I Moss var det fast skikk at byens vektere og bytamburen, som bare fikk et mindre direkte bidrag fra bykassen, innkasserte en ekstra lønn av de velhavende borgere. Og denne lønnen kunne tas imot både i klingende mynt og i naturalia. Dessuten fikk de lys, noe som lunte godt i mørketiden i en by som totalt manglet belysning.

Et par av de gamle høytidene fra middelalderen var imidlertid fremdeles vitale på 1700-tallet: St. Hans og St. Gregorius. St. Hans var en midtsommerfeiring. Gregoriusfeiringen i mars var langt fra like allment utbredt i Norge. Imidlertid synes dagen å ha lange tradisjoner nettopp på Moss. Vi kjenner ikke årsaken til dette. Men det er tillatt å spekulere. En mulig nøkkel kan være den kråkeliggende fugl som dagen er markert med på den gamle norske primstaven.

På 1800-tallet ble det gjenfortalt et tegn eller en «myte» i Moss om at byen en gang var blitt reddet fra en større brann av noen kråker. Slike myter er vanskelige å tidfeste i ettertid dersom det ikke finnes skrevne, samtidige beretninger om det som eventuelt skulle være mytens historiske kjerne. Vi kjenner til en mindre brann i 1778, men byfogden skrev ikke noe om kråker i sin innberetning om skaden.

Om kråkene har skreket i Moss eller ei, er likevel ikke altfor interessant. Det mest interessante med myter er sjelden deres eventuelle kjerne av sannhet. Det viktigste med myter er måten de blir brukt på. Men *hvis* myten om kråkene i Moss var *mer* levende på 1700-tallet enn på 1800-tallet, kan det, enten myten er sann eller ikke, bidra til å forklare både Gregoriusfeiringens sterke tradisjoner — og begrepet «mossekråker», som i enda nyere tid har satt preg på byens nåværende segl.

De fleste steder i landet hvor gregoriusdagen, 12. mars, ble feiret, het det gjerne at det var blitt så lyst at man kunne sitte i stuen uten kunstig lys inntil sengetid.

Dagen ble betraktet som vårjevndøgn, og man la stor vekt på hva slags vær det var denne dagen. Mildvær på gregorsmess betydde god høyavling. Mange steder var gregoriusdagen dessuten flyttedag.

I Moss feiret man imidlertid Gregorius med en fest som hadde til hensikt å stille samfunnsforholdene på hodet. Festen var en klar, men blek parallell til det sentraleuropeiske karnevalet. Om det i Moss ikke var lov å tigge til daglig, ble det lov om man opptrådte som *gregoriusbrud*. Vi vet ikke nøyaktig hvordan ritualene for denne «brudeferden» var akkurat på Peder Ellingsens tid midt på 1700-tallet. Slik den ble praktisert på 1800-tallet, synes den imidlertid å ha meget lange tradisjoner.

På gregoriusdagen kunne fattige gutter og piker banke på hos hvem som helst i Moss. De dro fra hus til hus kledd i fargerike

kostymer. Enkelte bar også masker. Både piker og gutter hadde fargerike gevanter, og jentene hadde bånd i håret med sløyfer nedover ryggen.

Akkurat som i det europeiske karnevalet følte fattigfolk da at den uvanlige klesdrakten fikk dem til å forandre identitet. Nå var de ikke lenger seg selv. De var plutselig forvandlet til fintfolk. Dermed kunne de gjøre krav på å inviteres inn i de bedre hus. Vanligvis slapp de inn, ble mottatt med spøk og latter og fikk både mat og presanger. Men om de fikk gaver, mat eller penger, hadde de ikke dermed egentlig tigget om almisser. For alle visste jo at *det* ikke sømmet seg. Når man gikk gregoriusbrud, ble likevel alt annerledes.

Denne skikken bidro til å slippe litt «luft» ut av ballongen i et samfunn der de sosiale skillene var store. Nå visste alle at i det minste én gang i året var alt annerledes. Da var småfolk i Moss *nesten* bedre enn de store.

Pietisme og prester

Den *andre* av de to grundige beskrivelsene av Moss som ble skrevet ned i året 1743, ble forfattet av sognepresten, Christian Grave. Han hadde vært kapellan i Moss innen han ble sogneprest i Rygge. Dermed kjente han både Rygge og Moss ut og inn.

Kapellet i Moss hadde eksistert siden tidlig på 1600-tallet. På den tiden hadde sognepresten betjent begge kirkebygg etter tur. Tidlig på 1700-tallet var det blitt tilsatt en personlig kapellan, som sognepresten lønnet selv. Siden var det blitt tilsatt en egen underordnet prest, en residerende kapellan, med særlig ansvar for Moss. De første årene var det stor gjennomtrekk blant de residerende kapellaner i Moss. I noen grad skyldtes det at det var vanskelig å være underordnet prest i et stort kall. Den første kapellanen ble sterkt involvert i stridigheter med sognepresten i

Presten og biskopen: Christian Grave (1700–1763) var først kapellan i Moss, siden sogneprest i Rygge. I 1745 forlot han egnen. Biskop Peder Hersleb (1689–1757) residererte i Christiania, men var ofte i Moss. Han innførte konfirmasjonen i sitt stift alt i 1732, fire år før andre deler av landet. Grave fulgte ivrig opp Herslebs anvisninger når det gjaldt å stimulere skolevesenet, leseferdigheten og dermed det religiøse liv i sognet.

Rygge. Mest var det inntekter de kranglet om. Først da Grave overtok sognekallet i Rygge, ble det oppnådd forståelse for at også en kapellan trenger penger for å overleve.

Det hevdes om Christian Grave at han var en typisk mann for sin tid. I det ligger at han gjorde seg til talsmann for den dominerende teologiske tankeretning i tiden: pietismen. Men det var flere andre av de geistlige som gjorde seg gjeldende i Moss i disse årene, som kunne konkurrere om å være den mest typiske for pietismens tid.

I Akershus stift hadde den pietistiske teologi en fremtredende talsmann i biskopen, Peder Hersleb. Pietismen kritiserte den vekt på ren lære og stiv og formell gudstjeneste som hadde dominert lutheranismen på 1600-tallet. I stedet la man vekt på den enkeltes personlige gudsforhold. Vekkelse, personlige andaktsstunder og privat bibellesning ble nå gitt forrang fremfor skriftrett teologi dosert fra talerstolen.

I et hyrdebrev fra biskopen i 1731 het det at «det var saare godt og nødvendigt om Presterne ved alle Leiligheder opmuntrede deres Menighed til Husandagt og gudelige Bøgers Læsning hjemme i deres Huse og at lade deres Børn lese saadanne for dem, som ikke selv kan læse». Disse ord la man seg sterkt på sinne.

Og om sogneprest Grave la vekt på vekkelse, gjorde en av kapellanene i Moss enda mer for å stimulere aktivt religiøst sjeleliv og fellesskap mellom folk. Jens Rennord, som var kapellan i Moss midt i 1730-årene, var en religiøs aktivist man kanskje aldri har sett maken til i Moss.

Til forskjell fra flertallet av prestene på hans tid kom han ikke fra noen embedsmannsfamilie, men var klokkersønn fra Gudbrandsdalen. Som ung kom han til Christiania som tjener i en embedsfamilie og utmerket seg raskt med sin intelligens og sitt alvor. Dermed ble han hjulpet opp og frem, og en annen av tidens store biskoper, Pontoppidan, ble Rennords helt spesielle velynder.

I Christiania var Rennord kommet i kontakt med en egen understrømning innen pietismen, herrnhuterne, som la all vekt på religiøse følelser og fellesskap. Et spesielt trekk ved «brødrene og søstrene» var at de gjettet seg frem til Guds vilje ved å kaste lodd. I en annen tid kunne dette ført til gnisninger med statskirken. I den aktuelle situasjonen så det ut til at herrnhutisme og tradisjonell pietisme harmonerte rimelig bra.

Rennord var sikkert hoveddrivkraften da det ble dannet en liten krets av «vakte» også i Moss. Det lå i lærens natur at alle som kunne lese i Bibelen, hadde anledning til å holde andakt for sine brødre og søstre. Og blant herrnhuterne hører vi derfor om aktive kvinner i flere av de byene hvor læren vant gjenklang. Det bidro til å gi retningen prestisje at selveste Elisabeth von Hübsch på Jernverket sluttet ivrig opp om menigheten.

Da Rennord i 1738 skulle forlate Moss, skrev fru en hilsen til ham. Hun kalte seg da hans «oprigtige Veninde». Språkbruken kan

forvirre, men viser bare til herrnhuternes intime omgangstone. Fru von Hübsch takket også «for al den Kundskab og Oplysning han har meddelt Mig». På denne tiden ble det også solgt kvekerskrifter i Moss, i dansk oversettelse. Men særlige spor kan denne impulsen ikke ha etterlatt.

I 1742 fikk byen så en ny, ung kapellan. Hans Winther het han. Hva *han* la vekt på i sine prekener, vet vi mindre om. Men han virker definitivt mer livsglad enn sine forgjengere. Etter alt å dømme var han også teologisk sett mer av en tradisjonell lutheraner enn pietist.

Winther trivdes godt i byen og slo seg til ro. Og selv om *han* stundom preket i Rygge og sognepresten holdt høymesse i Moss, virker det som om delingen av kallet nå festnet seg mer og mer. Fra Winthers tid av har man derfor et visst grunnlag for å hevde at Moss og landsognet virkelig hadde fått «sin» prest.

Sabbatssyndere

Pietismens teologer understreket betydningen av et personlig opplevd gudsforhold. Det kan derfor synes paradoksalt at Christian VI, pietisten blant de dansk-norske kongene, også brukte tvangsmidler for å sikre sine undersåtters rette tro. Men det gjorde han. Han innskjerpet nemlig den gamle sabbatsforordningen. I den ble det ikke bare understreket at folk skulle holde hviledagen hellig, avholde seg fra arbeid, drikk og spill. Det var også fastsatt straff for å utebli fra høymessen uten lovlig grunn, og det hendte at folk som ikke hadde gått til alters på meget lang tid, ble tiltalt også for det.

Vi vet ikke hvor stor fremmøteprosent det vanligvis var i kirken. Det er ingen spor i kirkeboken av nitid besøksstatistikk. På den annen side hadde folk faste plasser, noe som lettet kontrollen. Samtidig finnes det flere eksempler fra Moss i Rennords tid som kapellan, på at straffetiltak ble iverksatt overfor sabbatssyndere. Det må i alle fall bety at søndagen må ha vært holdt temmelig hellig.

Årsakene til at enkelte holdt seg borte fra kirken, kan ha vært mange. Manglende gudstro *trengte* ikke være forklaringen. Streng kulde både utendørs og i kirken kunne gi like god grunn til å utebli. I julehelgen i 1736 synes kirkebesøket å ha vært særlig dårlig. I alle fall ble det adskillige etterspill etter en av gudstjenestene. Underfogden var blitt sendt ut på inspeksjon. Ikke i noe hjem fant han folk beskjeftiget med drikk eller usømmeligheter. Det tjente til hele menighetens forsvar. I en rekke hus fant han imidlertid at folk lå til sengs. Han ga seg ikke til å undersøke om de var syke, men godtok sengen som tilforlatelig forklaring på at folk ikke dro til kirke.

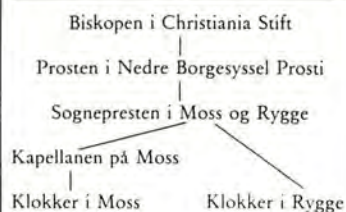
I andre hus fant han både mann og kone hjemme, men oppegående. Og de leste heller ikke i Bibelen da de fikk besøk. Om

Sogneprester og kapellaner på 1700-tallet:

Sogneprest Cock	1704-1724
Kap. Kierchemoe	1710-1720
Sogneprest Wessel	1724-1733
Sogneprest Grave	1729-1745
Kapellan Rennord	1733-1738
Kapellan Bloch	1739-1741
Kapellan Winther	1742-1763
Sognepr. Windelboe	1745-1762
Sogneprest Schiøth	1762-1765
Sogneprest Friis	1765-1773
Kapellan Barnholdt	1763-1772
Sogneprest Meyer	1773-1782
Kapellan Benneche	1774-1779
Sogneprest Eeg	1782-1790

Geistlig makt på 1700-tallet

de hadde gjort det, kunne det også ha tjent til deres forsvar. Det var derimot ikke gyldig grunn for begge at de påberopte seg ansvar for barnepass. Det kunne bare gjelde den ene, så i hele seks slike tilfeller ble resultatet at familien fikk bøter.

At en rekke kusker og soldater hadde søkt til Michel korporals hus rett ved kirken, var et tvilstilfelle. De påberopte seg alle at de måtte holde tilsyn med sledene og vognene. For fremtiden ble det innskjerpet at korporalen ikke fikk ta imot besøkende i kirketiden. Kuskene fikk vær så god holde seg i kirkedøren.

Om man ikke kunne holde seg hjemme og drikke på en søndag, kunne man imidlertid godt ta seg en dram før man gikk i kirken. Om man fikk for mye, kunne imidlertid også det føre til kirketukt. Det er eksempler på at folk, døddrukne, tumlet om kull midt på kirkegulvet. Ikke engang spark fra presten selv kunne vekke dem til live. Og da en Rygge-bonde en konfirmasjonssøndag i 1738 ble lei av sogneprest Graves omstendelige preken, ga han seg til å preke og «gjøre Tumult og Allarm» selv. Borgersersjant Thommes Pettersen innesto senere for at mannen hadde vært full alt før han innfant seg i kirken.

Den stakkars bonden fikk imidlertid ikke bare en bot. Han fikk tredobbelt straff, først for den i og for seg ubetydelige forseelse det var å møte full i kirken, dernest for den helligbrøde det var å avbryte presten. Endelig måtte han bøte ekstra for å ha satt seg til motverge da han ble ført ut av kirken.

Karen Raamund, som drev utskjenkning av brennevin til håndverkere og soldater i 1730-årene, var enke etter en håndverker og holdt liv i seg som best hun kunne.

En søndagskveld etter aftensang kom det fem mann som dels var soldater, dels var i tjeneste hos Lauritz Hvidt, inn til Karen Raamund og ba om brennevin. Det ble både en og to drammer på dem. Og innen Karen visste ordet av det, var det startet en slåsskamp.

Om det var en tilfeldighet eller ikke, er ikke sikkert. Men kapellan Rennord var allestedsnærværende og syntes visst å kunne lukte en ærlig synder på en kilometers avstand. Også nå ante han at det var noe i gjerde, og stanset opp hos Karen på sin vei fra kirken. Med en solid kjepp fikk han skilt de kjempende. Deretter hadde han hyttet mot dem med kjeppen til de hadde kommet seg ut av huset hver og en. Det var lett å drive dem ut. Alle visste at presten hadde langt større makt å sette bak sine påbud enn sin egen muskelkraft.

De mange rettslige tiltak mot sabbatssynderne i første halvdel av 1700-tallet kan tolkes på flere vis. De kan bety at Rennord og Schiøth var særlig strenge. De kan også tolkes som uttrykk for en generelt lav moral i Moss på denne tiden.

Uansett hvordan man velger å tolke moralen i Moss, viser sakene at byens autoriteter ivrig støttet opp om det kongelige påbud om å holde hviledagen hellig. Sakene illustrerer også til fulle at kirkelige

og verdslige autoriteter samarbeidet nært. For opprør mot Gud og opprør mot annen øvrighet var, etter tidens tenkning, langt på vei det samme. Derfor måtte man slå til mot synderne, strengt og kristelig.

Verdige trengende

Peder Ellingsen visste godt at det var mange i Moss som var fattige og led nød. I kirken så han enkelte som han visste var meget ille ute, og ved mange folk i byen heftet det oppnavn med fattig- og blind-. Året i forveien var det flere som hadde måttet spise barkedbrød. Likevel var det ingen direkte synlige spor av denne fattigdommen på gaten. Uansett hvor fattige folk var: Det var ingen tiggere å se i Moss.

I middelalderen hadde de fattige vært mer synlige. Da hadde man også i folks øyne gjort en god gjerning om man ga en almisse til en blind eller en krøpling som ba om hjelp. Nå var det blitt slutt på den holdningen. Sist på 1600-tallet var betlerne blitt kriminalisert. Det var nå forbudt å be om hjelp på gaten.

Etter tidens måte å tenke på fantes det to typer av fattige. Den ene gruppen var de *verdige* trengende. Det var det offentliges ansvar å sørge for dem. På den annen side fantes det også arbeidssky, slappe individer og løsgjengere. Og dem gjaldt det å holde utenfor byens grenser.

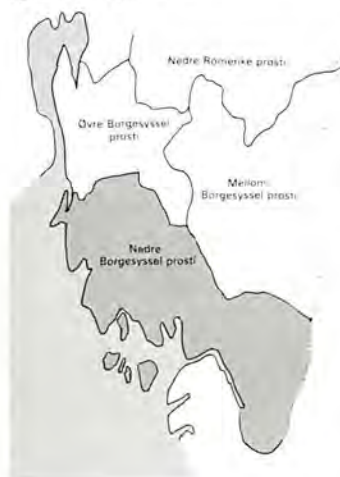
Det fantes ingen bygning i byen som var særskilt bolig for fattige, syke eller vanføre. I 1762 hadde byen 35 mennesker som var for fattige til at det kunne betales skatt på deres vegne. På bakgrunn av de dårlige tidene tidlig i 1740-årene har tallet på fattige da sikkert ligget like høyt.

Imidlertid kunne enkelte av disse fattige delvis forsørge seg selv. De fikk «almisse» fra sognet, altså et bidrag til livets opphold, men organiserte sin økonomi selv. For andre av de trengende gjaldt det at det ble foretatt utbetalinger fra fattigkassen direkte til husstandsoverhodet i den familie som var villig til å innlosjere fattige hos seg.

I 1742 var det kommet et reskript om fattigvesenet i byene. Store forandringer medførte det imidlertid ikke i Moss. Man hadde nå formelt anledning til å utskrive en egen fattigskatt, i et proporsjonalt forhold til byskatten.

Det ser imidlertid ut til at man fortsatte å skaffe penger til fattigkassen på tradisjonelt vis: Gjennom innsamling av gaver under høymessen. Dette synes å ha innbrakt flere hundre riksdaler årlig. Og med det kunne man forsørge adskillige fattige.

Prostier på 1700 og tidlig 1800-tall: Prosten hadde ikke noe fast sete, men ble valgt blant sogneprestene. Sognepresten i Rygge opptrer derfor også som «prosten».

Skoleforordningen av 1739 regnes offisielt som skolens fødselsdag i Norge. Moss var imidlertid tidligere ute, ikke minst takket være biskop Hersleb.

Katekisme og salmevers

Peder Ellingsen næret stor respekt både for prest og annen øvrighet. Og det var ikke mange årene siden Peder Ellingsen selv hadde stått til konfirmasjon inne på Moss. Han tenkte sikkert tilbake på selve overhøringen og undervisningen hos klokkeren, Peder Milling, med skrekkblandet fryd.

Dersom han var kommet rimelig godt fra prestens spørsmål, hadde sikkert familien på Vanem vært stolte. Men enten Peder hadde stotret og stammet eller svart klart og greit for seg, må en ting stå klart: Han, Peder, var dyktigere enn noen i hans familie hadde vært, både når det gjaldt salmevers og katekisme. Han hadde nemlig fått bedre opplæring enn noen i slekten før ham. Allerede Christian Vs norske lov av 1687 hadde pålagt øvrigheten å sørge for at norske barn fikk lese- og regneopplæring. Foreldre og håndverksmestre hadde på den annen side også «plikt» til å holde barn og læregutter i skole. Men dette var fromme ønsker og sovende paragrafer. I distriktet fantes det knapt lese- og skriveopplæring før Peder Ellingsen ble født.

Spredte opplysninger tyder på at det var kommet en slags skolevirksomhet i gang inne i selve Moss så tidlig som i 1720-årene. I 1724 ble Mallene Riis dømt til å bøte to riksdaler til den «nyopprettede» skolen. Tre år senere ble det tinglyst et gavebrev fra den daværende frue til Kambo, Else Kaas, til fattiges og faderløses skolelønn. Året etter dette overleverte underfogd Frantz Brandt et skjøte til byfogden på et hus som dermed ble byens første skole. Hvor det lå, og hvor stort det var, vet vi imidlertid ikke.

Denne første skolen i Moss ble kalt for «fattigskolen». Men den var slett ikke bare for barn av fattige. Den var byens eneste skole og åpen for alle. Det skulle ikke koste noe for de fattige å sende barna sine på skolen. Ganske snart skulle man løse problemet med skolens økonomi og lønn til klokke og underklokke gjennom innsamling av frivillige bidrag under gudstjenesten.

Det bidrar også til å forklare navnet «fattigskole» at det hersket nær sammenheng mellom skole og fattigvesen. I 1730- og 1740-årene tok sogneprest Grave, byfogd Schiøth og kjøpmann Hvidt sammen hånd om all denne virksomheten. Fattig- og skolekassen ble derfor langt på vei administrert under ett.

I 1728 ble for annen gang en borger av Moss dømt til å betale penger til fattigskolen. Det tyder igjen på at det har blitt drevet undervisning i en eller annen form alt så tidlig. Fem år senere kom kong Christian VI på besøk til Moss. Han skjenket byen en liten, men velkommen sum til et fond som skulle sikre barna skolegang. Dette kan tyde på at det også fantes en eller annen form for skolelokale.

På denne tiden var det Peder Hersleb som var biskop i Christiania stift, som Moss og Rygge hørte inn under. Han var en av de

fremste representanter for den nye, dominerende retning i teologien: pietismen.

Pietisme og skolesak hang nøye sammen. Et personlig gudsforhold forutsatte at hvert individ hadde evne til å lese Guds ord. Altså måtte leseferdigheten fremmes. Biskop Hersleb støttet derfor skolesaken ivrig og gikk så langt som til å nekte alterets sakrament til folk som ikke kunne lese!

Hersleb gikk inn for at det skulle skje offentlig kontroll med at leseferdigheten, og dermed evnen til personlig gudsliv, var som den skulle. Konfirmasjon ble dette kalt. Det var å ligne med en offentlig eksamen. Foran menighetens øyne, foran alle man kjente, skulle ungdommen nå bevise at de hadde kunnskap om veien til frelsen. Frykten for å dumme seg ut må nok ha vært en like sentral drivkraft som trangen til salighet, må vi anta. Men denne frykten drev folk til et minimum av leseferdighet.

Peder Herslebs eget stift omfattet kyst- og innlandsområdet på begge sider av Christianiafjorden. Der ble konfirmasjonen innført allerede i 1732, fem år før resten av landet.

Til Moss var det kort vei. Biskopen kom derfor på visitas til Moss og Rygge alt året etter for å undersøke om hans påbud var blitt fulgt opp. Han konkluderte med at mer måtte gjøres, og skrev i kallsboken at «Ungdommen befandtes kun af maadelig Perfekt, dog saaledes at man ved de nu beskikkede Læreres Flid kan haabe god Forbedring». Helt blanke var ungdommen ikke. Det hadde funnet sted en slags undervisning. Men arbeidet måtte følges opp.

Kort tid senere var det prosten som kom på inspeksjon. Han poengterte delvis det samme som biskopen. To år senere var ikke forbedringene gode nok. Derfor fant prosten at han måtte refse klokkeren, som var mer opptatt av å lede sangen i kirken og betjene klokken i tårnet. Verken i byen eller på landet ga han ungdommen den undervisning de krevde.

Da biskop Hersleb kom tilbake fire år etter, virket han imidlertid mer fornøyd og mente at han hos noen fant «god Saligheds Forstand». Hos andre fant han god leseferdighet, og det var jo nettopp en forutsetning for det første. På det tidspunkt hadde byen hatt sin nye klokke, Peder Milling, i ett år. Og i hans tilsettingsbrev hadde byfogd Schiøth poengtert at han skulle være klokke og «dansk skoleholder» i en og samme person.

Prosten kom også på nytt besøk til Moss, og konkluderte på samme måte: Ungdommen gjorde gode fremskritt og hadde absolutt et høyere dannelsesnivå enn deres foreldregenerasjon.

«Fattigskolen» var i prinsippet for alle. Bare noen få, rike familier holdt sine barn borte fra skolen fordi de hadde alternativ undervisning å by dem.

Håndverkerbarn gikk derimot på «fattigskolen», må vi tro, i hvert fall når foreldrene kunne unnvære dem i «familiebedriftene». Mange av de virkelig fattige hadde på den annen side sannsynlig-

Barn i lek: Utsnitt av Mathias Blumenthals maleri fra rundt 1750

vis ikke råd til å la barna gå på skolen, ikke fordi det kostet penger, men fordi de knapt hadde klær så de kunne gå på gaten.

Samtidig er det all grunn til å lure på om det var særlig effektiv pedagogikk at store mengder av barn i alle aldre skulle samles i ett rom under ledelse av en og samme klokke.

Datidens undervisningsmetodikk var ikke bedre enn klasseforholdene. På 1700-tallet lærte man *kun* å lese, bare unntaksvis ble det gitt skriveundervisning. Desto vanskeligere ble det nok å lære bokstavene. Og lesebøker fantes ikke. Man leste i salmeboken og «Pontoppidans Forklaring over Katechismus». Disse tekstene var skrevet på dansk. Avstanden, språklig sett, til mossedialekten var dog ikke større enn at man kunne leve med det problemet. Mengden av de tekstene man skulle lære, var dessuten oversiktlig. Derfor syntes mange det var like praktisk å lære seg tekstene utenat, som å øve seg i å bokstavere.

På samme måte som mange sangere i kor ikke egentlig kan lese noter, men bruker dem som hjelp for hukommelsen, slik brukte flertallet av datidens ungdom bokstavene som huskehjelp. De hadde ellers ikke noe behov for å kunne lese. Vanlige folk hadde ikke tilgang til andre bøker. På kramboden klarte man seg fint med muntlig tale. Aviser fantes knapt. De få som fantes, kom aldri folk av allmuen i hende. Var det da noen grunn til å vente store fremskritt i leseferdigheten?

Roder og skolekretser

I 1739 kom det en lov som påbød omgangsskoler i alle landdistriktene i Norge — og fast skole i byene. I norsk skole feires den loven ofte som startpunktet for landets skolevesen. Loven faller omtrent sammen med starten av den første skolen på Moss jernverk. For de tyve-tredve barna inne på Verket fikk sin egen lærer og sitt eget skoletilbud omtrent rundt 1740.

Inne i Moss hadde det da vært skole siden 1720-årene. Også i landdistriktene synes omgangsskolesystemet å ha vært praktisert helt siden biskopens første besøk tidlig i 1730-årene. Vi kan derfor med sikkerhet fastslå at Peder Ellingsen, som var født i 1725, og alle hans yngre søsken, fikk nyte godt av pietismens nye skolevesen.

Når klokkeren holdt skole inne på Moss på 1700-tallet, kom ungene fra hele byen sammen. Jeløy og Vassbygda hadde samme skoletilbud som Rygge. I disse landdistriktene rundt byen var skolen på en gang både bedre og verre enn i Moss.

På landsbygda var forholdene bedre for så vidt som klokkeren, underklokkeren eller læreren hadde færre elever å forholde seg til. På den annen side hadde barna et dårligere tilbud om man regnet ut hvor mange undervisningstimer hver elev fikk. En tid delte to lærere Rygge og Moss landsogn mellom seg. Senere ble det tre distrikter, eller skolekretser.

Viktige år for skolen:

1724: Den første fattigskole
 1736: Konfirmasjonen innføres
 1739: Lov om omgangsskole på landet

En tid hadde en lærer som het Even Anderssen, Jeløy og Vassbygda som sitt eneansvar. Senere, i 1776, ble skolekretsene omorganisert, slik at en lærer dekket Jeløy, Vassbygda, Dilling og en del av gårdene under Værne kloster. Først da Moss ble eget prestegjeld i 1790, ble Jeløy, Vassbygda og Rygge igjen adskilt, skolemessig. En skolekrets var så igjen inndelt i «roder». Det kan bety at Moss landsogn på mesteparten av 1700-tallet var delt i tre, nordre og søndre Jeløy, samt Vassbygda, og at hver rode fikk besøk av læreren en viss andel av året.

Vi kan regne oss til at barna gjennomsnittlig ble undervist tre-fire uker i året på 1700-tallet. Selv om skoleplikten varte i seks år, ble det mindre undervisning i løpet av et helt liv enn barna i dag har på ett skoleår.

Inne i byen ble det langt flere undervisningstimer på hver elev. Man kan spekulere mye på hvordan klokkeren, Peder Milling, utnyttet sin tid. Det må til sammen ha vært rundt et hundre og femti barn i byen i skolepliktig alder. Noen ble undervist sent og noen tidlig, noen møtte på skolen, andre ikke. «Klassene» i byen kunne derfor være ti–femten ganger større enn på omgangsskolen i landsognet.

Klokke Milling brukte sikkert mye mer tid på å holde elevene i ro enn til å lære dem noe. Derfor er det gode grunner til å anta at skoletilbudet var like godt på landet som i byen. Senere kommentarer fra biskop og prost kan tas til inntekt for det.

Alle barn i byen ble imidlertid ikke undervist av Milling. Vi vet fra skattelistene i 1743 at det i det minste fantes to private huslærere i byen. Én bodde hjemme hos generalveimester Hans Thaulow, én hos byfogd Schiøth. Om Schiøths «Præceptor» vet vi at han ble delt med to andre familier. Det er derfor naturlig å anta at Thaulows huslærer også underviste andre barn enn hans egne, for eksempel de mange barna i Chrystie-familien, som bodde rett over gaten, og som hadde mye omgang med familien Thaulow.

Både når det gjaldt å oppdra sine barn, og i livsstil for øvrig, var det nemlig tydelig at det fantes en liten gruppe familier i Moss som levde helt annerledes enn de andre.

Et barokkhus i Nedre gade

Hans Thaulow eide en staselig toetasjes gård mot byens nedre gate. Bak huset hadde han en kjempehage med eple-, pære- og kirsebærtrær og blomster av mange slag. Et hvitmalt lysthus lå for seg selv oppe i hagen, møblert med hollandske kurvstoler. Det ga lysthuset en gemyttlig stemning, så ungdommen i huset samlet seg gjerne der.

Et stykke oppover i hagen lå uthusene, og i en sidefløy bodde tjenerskapet. I selve hovedbygningen var det hele ti store rom, så selv om han fikk mange barn, var det plass nok.

Portrettmaleren: Den svenskfødte Peter Lyders Dyckmann (ca. 1700–1760) malte altertavler og prester i Smålenene midt på 1700-tallet. Mest kjent er han imidlertid for sine portretter av «mossearistokratiet»: familien Chrystie, Thaulow og Sibbern. Nesten alle Dyckmanns portretter viser kjolige, men elskverdige ansikter. Forteller det mest om maleren eller om den kultur han skildret? Her ser vi et typisk portrett — av Cathrine Thaulow (1731–1770), som smiler yndig, har blomst i håret, øredobb og en kokett sløyfe rundt halsen.

Huset var bygget i tre, og malt utvendig. Det var plankegulv i alle rom. Veggene var imidlertid delvis gipset, delvis malt. Og takene i de største rommene var etter alt å dømme også gipset.

Storstuen, eller «salen», hos Thaulow var aller mest imponerende. Mellom vinduene og på alle andre vegger var det hengt opp forgylte speil, store malerier og kongeportretter. Mellom speilene og vindusradene sto stolene oppmarsjert langs veggen, tolv høyryggede gyllenlærstoler og fire høye stoler med armlener. Om man ville sitte godt, var det bare ett sted man kunne sitte, i den vakre kanapéen, en benk som var plassert på langveggen, med ett bord på hver side. Dette var enorstue som på alle måter bar preg av barokktidens innredningsideal. Stuen var høyformet og representativ, slik tidens gode smak tilsa.

Komfort i vår forstand bar rommet intet preg av. Det var da heller ikke noe Thaulow eller menneskene han omga seg med, la vekt på. Det var langt viktigere for dem å sitte på en verdig måte enn å sitte godt. Respekt var viktig. Og Thaulow fordret respekt av alle, og fikk det hvor han kom.

Inn mot en av stuene i første etasje lå «karnappværelset». Et kjempespeil med sort ibenholtssramme var plassert midt på den ene veggen. Her fantes dessuten seng, skjembrett, et par bord med gullmaling og ytterligere seks gyllenlærstoler.

Tre kongemalerier på veggene forestilte den forrige kongen, Frederik IV, og hans to gemalinner. Andre medlemmer av den fyrstelige familie var det også bilder av. Riktig kongelig var det hjemme hos Thaulows.

Borgerskapet får se kongen spise

Den kongelige atmosfære hadde sine årsaker. Når det krydde av fyrsteportretter i Thaulow-hjemmet, så var kanskje noen av dem gaver fra kongefamilien selv? Frederik IV hadde nemlig to ganger gjestet Moss tidlig på 1700-tallet, i 1704 og i 1719. Begge ganger hadde han tatt inn hos familien Thaulow. Første gang, mens den gamle sorenskriver levde, skjedde det litt tilfeldig, annen gang var det fordi Hans Thaulow, som hadde gjort et meget positivt inntrykk på kongen i 1704, i mellomtiden hadde vært pasje ved hoffet.

I 1733 fant det igjen sted et kongebesøk i Moss. Denne gangen var det pietistkongen Christian VI, hans like religiøse dronning Sophie Magdalena og hennes mor, markgrevinnen av Kulmbach-Bayreuth, som kom til byen. Kong Christian kjente nå Thaulow fra København, så det var selvsagt at de skulle ta inn hos ham. Det pietistiske sinnelag som preget de kongeliges adferd og personlige fremtoning, var ikke på noen måte til hinder for ytre praktutfoldelse. De kongelige ankom nå på en alt annet enn diskret måte, de kom i praktfulle klær, på flotte orlogsskip og fregatter, med et

duzin store og små båter og en besetning på tusen mann, inkludert soldateskorten.

Dette norgesbesøket kjenner vi i detalj, for det er utførlig beskrevet i en samtidig beretning, som en av kongens følgesvenner, den unge Jonas Kierulf, skrev og senere utga. Mest omtalt i samtiden ble reisen over Dovre til Trondheim og det senere besøk i Bergen. Moss ble imidlertid begunstiget med hele tre besøk. Det var på alle måter en stor ære for byen.

Den kongelige eskadre besøkte først Moss på vei til Christiania. Det var mildt junivær og gode vindforhold. Derfor kunne de ankre opp i Værlebukten. På vei nordover rakk imidlertid ikke kongen opp i selve byen, men tok seg kun tid til et kort besøk på Værlesanden, hvor alle borgerne i Moss var stilt opp i sin flotteste stas, og med geværer som de avfyrt i luften.

Kongefamilien: Christian VI (1699–1746) og hans hustru Sophie Magdalene (1700–1770) er her avbildet noen år etter sitt besøk i Moss. De ses her sammen med sin sønn, den senere Frederik V (1723–1766) og datteren Louise (1726–1756). Nettopp i anledning prinsesse Louises bryllup i 1750 ble alle rike borgere i Moss og andre norske byer pålagt en ekstra «prinsesseskatt», som de mislikte sterkt. Maleriet av tyskeren Carl Magnus Tuscher er malt før det, sannsynligvis midt i 1740-årene.

Slike vakkert utskårne stoler med gyllenlær fantes det mange av i de bedre Mossehjemmene. Det sikret arbeid til snekkerne og vakre møbler til de rike. Hans Thaulow hadde selv 22 slike stoler. Speilet er også laget rundt midten av 1700-tallet. Det fantes både gode snekkere og en glassmester i byen. Det er nærliggende å gjette på at speilet ble laget i forbindelse med Andreas Chrysties innflytting i sitt nye hus i 1740, og speilet var siden i familiens eie i mer enn 150 år.

Siden kom de kongelige og deres følge landeveien fra Christiania til Moss. Dermed kom de til å ta inn hos Hans Thaulow og tilbringe natten der. Ved siden av inngangsporten hans var det arrangert en liten æresport av grønt «og intet videre», står det å lese i Kierulfs bok om norgesreisen.

Neste dag ble det imidlertid gjort mer stas på de kongelige. To norske militærregimenter hadde tilhold i egnen, ledet av hver sin høye offiser, Henrik Jørgen Huitfeldt og Paul Beenfeldt. Både Beenfeldts dragoner og Huitfeldts infanterister stilte derfor opp til parade. Kongen utnevnte som takk for dette begge de to militære befalingsmenn til brigaderer.

Om kvelden fulgte kongebesøkets høydepunkt, sett med mossingenes øyne. Byens borgere fikk da tillatelse til å se majestetene spise. Borgerskapet sto, de kongelige satt. De kongelige åt og drakk, mossingene stirret. Det hele var meget ærefullt. I samtiden ville man ha opplevd det som både unaturlig og støtende for gemene borgere å spise *sammen med* de kongelige.

Ettersom kongen var himmelhøyt hevet over alminnelige mennesker, måtte dette stilles til skue på en representativ og ærerik måte. At mosseborgerne fikk se på de kongelige, var derfor den største lykke de kunne oppleve. Også en engelsk kaptein som hadde ankret opp i Mossesundet, fikk være med på herligheten med sin hustru. *Han* ble så begeistret og lykkelig at han reiste ut til sitt skip og avfyrt sin egen, private æreskanonade.

Kongen, som verdsatte engelskmannens entusiasme, sendte ham til takk en ladning vin, «at han kunde slukke den sterke Hidsighed» som han kunne ha forårsaket om bord.

Neste dag dro de kongelige videre landeveien mot Fredrikstad. Bare «hendes Durchlauchtighed», markgrevinnen, ble igjen hos Thaulow. Hun var nemlig ikke helt i form. Noen dager senere var hun restituert, og kongen og dronningen tok henne opp i sitt følge

Det første bysegl: I den første tiden Moss var by, fantes intet byvåpen. Byfogdene hadde imidlertid sine egne, individuelle signeter. Byens eldste segl ble gravert i København i 1786 av David Ahron Jacobson, som var jødisk. Seglet var 9 cm langt, og med det merket man nå alle offentlige dokumenter. Motivet forestiller Moss med den da nyoppførte kirken i midten og skyer over. Rundt dette er det girlandere. Over dette er det en sabel og en konsuløks. Slike økser, «fascies», ble på denne tiden opplevd som republikanske, halvt revolusjonære symboler og finnes ikke i noe annet norsk byvåpen. Sabelen viser sannsynligvis til borgerkorpset i byen. Det finnes ingen elementer av fugler på dette seglet.

Kongelig eskadre: Da Christian VI ankret opp i Moss den 3. juni 1733, hadde han med seg fire større og en rekke mindre skip. Kongen, dronning Sophie Magdalene og hennes mor, markgrevinnen av Gulmbach, «debarquerede» på Værten og «gik til Vands til Christiania», står det på dette fargelagte kobberstikket som er laget av sveitseren Bartholomeus Roque. Flåten er her sett fra Jeløy.

igjen da de for tredje gang kom gjennom Moss for å returnere til Danmark via Tronvik og Horten, hvor flåten i mellomtiden hadde ankret opp.

De ti familier

Selv om kongen hadde valgt å ta inn hos Thaulow, var ikke han den eneste i Moss som hadde et fint hus. Kjøpmann Lauritz Hvidt, hans kone, Helene Christina, og deres to barn, Mette Cathrine og Hans Christian, bodde i et gedigent trehus «midt» i den nedre gaten. Huset hadde to etasjer, noe som var høyst uvanlig, og familien Hvidt hadde også en stor hage. Den strakte seg ned mot Mossesundet, der Hvidt dessuten hadde sin egen brygge.

Kjøpmann Andrew Chrystie, eller Andreas, som han nå kalte seg, hadde ikke bodd mer enn fjorten år i Moss før han lot oppføre byens kanskje aller staseligste hus et stykke lenger nede i den nedre gaten. I 1743 var dette bindingsverkshuset med hollandske taksten, det ene av to hus i byen som ikke var oppført i tre, bare tre år gammelt og ennå for et nybygg å regne. Huset hadde fjorten rom, noen med tapeter, noen med panel, gipstak og kakkelovner. Til huset hørte en stor sjøbod, brygge og betydelig lasteplass for trelast nede ved sjøen, hage med frukttrær og en stall med plass for hans hest, hans vogn og et par kyr.

Den 46 år gamle Chrystie og hans engelske hustru Marjory gjorde det godt og ville gjerne vise det med et stort hus. Hvor luksuriøst de levde i det daglige, vet vi mindre om. Men siden ekstraskatten i 1743 var en slags luksusskatt, gir den oss igjen et godt utgangspunkt for anslag.

Selv om det i Moss i 1740-årene bodde rundt tusen mennesker som var fordelt på to hundre husstander, ble det i forbindelse med innkrevingen av ekstraskatten hevdet at en *håndfull* menn «betaler for den hele by». Andre steder ble det fremhevet at det bare fantes «fem familier» i byen.

I året 1750 ble det igjen skrevet ut en ekstraskatt. Denne gangen var foranledningen at kong Frederik Vs søster Louise skulle gifte seg. «Prinsesse-styr» ble den skatten kalt. Og selv om avgiften ikke ble stor, var det lite populært i Moss at borgerne der måtte betale for prinsessens medgift. I Moss viste det seg denne gangen at skatten ble betalt av noen ganske få: Kjøpmennene Chrystie, Hvidt og Fuglesang, amtmann Balthazar Fleischer, postmester Kierboe og toller Voigt betalte hver sin vesentlige andel av skatten. Til sammen ble det rundt *seks* familier.

I 1743 var det nok i praksis *flere* enn seks som betalte skatten. På denne tiden bodde en viss «Cancelliassessor» Christian Christensen i Moss. Det er en mann vi ellers vet lite om. Sannsynligvis oppholdt han seg i byen over et kort tidsrom i egenskap av panthaver i Kambo. Det kan virke som om hans kone, Elisabeth

Chrysties hus: Denne bygningen, som i dag er fredet, ble nok sin tids flotteste bygning i Moss. Den var bygget i 1740, i bindingsverk, og hadde glaserte hollandske sten på taket, fjorten værelser og en stor hage ned til Mossesundet.

Friis, var i slekt med familien Akeleie på morssiden, det er én forklaring på hans interesser. Det som imidlertid er klart, er at Christensen og hans kone nettopp i 1743 var i ferd med å «tage Possession» over fru Akeleies «Effecter». Det kan virke som om Christensen døde senere samme høst, for hans kone omtales kort etter som enke.

Men da skatten ble utlignet, var han ennå vital — og den største skattyter i Moss. Han betalte alene mer skatt enn kjøpmennene Chrystie, Hvidt og Fuglesang til sammen, noe som skyldtes hans store personlige formue: tolv tusen riksdaler.

Byfogd Schiøth mente ikke desto mindre at Christensen var enda rikere — og tvang ham til å betale ytterligere mer i skatt. Nest største skattyter i Moss i 1743 var heller ingen kjøpmann. Paul de Beenfeldt måtte for sin del betale to hundre riksdaler i skatt. Det var ikke på grunn av stor formue, for det hadde han ikke, det skyldtes ganske enkelt hans høye tittel. Nå var han nemlig blitt general! Fru Akeleie på Kambo led en tilsvarende skjebne. Kambo gård og husmennene der var skattefrie, det var adelens privilegium. Men hun ble personlig ilagt høy skatt på grunn av sitt adelskap. Det var ikke kongens problem at hun ikke hadde penger å betale med.

Beenfeldt kunne derimot betale. Men skatten hvilte nok tyngre på ham enn på noen annen i byen. Beenfeldt og Christensen betalte til sammen langt mer enn fjerdedelen av skatten. Chrystie,

Veldresset gutt: Denne velklede mossegutten gikk neppe på klokker Millings fattigskole. Han ble sikkert undervist av en praeceptor. Vi vet strengt tatt ikke hvem gutten er, heller ikke hvem som har malt bildet. 1740 fixit, står det bare. Det er likevel grunn til å tro at gutten er en sønn av Lauritz Fuglesang.

Hvidt og Fuglesang samt byens embedsmenn: Schiøth, Calmeyer, Braunmann, Voigt og Thaulow, betalte til sammen like mye som de to. Regnet etter skatten ble det altså i 1743 *minst* ti familier som betalte «for den hele by».

Piiger og lakeier

Skattelistene i 1743 opplyser oss også om hvor mange tjenere hver familie i Moss hadde. For også tjenere skulle man skatte av. Det gir oss ytterligere mulighet til å belyse den sosiale struktur i byen.

I 1743 hadde Andreas og Marjory Chrystie syv barn — og ventet sitt åttende. Trass i alle barna og sitt store hus hadde imidlertid ikke denne velstående familien mer enn to tjenestepiker og en gårdskar, som stelte hest og kyr for dem. Det bør vi ta som en indikasjon på at også barna i familien Chrystie i 1740-årene *har* utført husarbeid!

Familien Hvidt var altså færre. De hadde på sin side ingen gårdsgutt, men derimot både skriver og krambodsvenn boende hos seg. Også de hadde to tjenestepiker, hest og vogn. Det var mye etter standarden som rådet i Moss i 1743.

I skattelistene fra tyve år senere, fra 1760-årene, ble det registrert 93 tjenestepiker og 36 yngre og eldre mannlige tjenere i Moss. Antallet lå åpenbart lavere i 1740-årene. Jernverksforvalter Thunes enke slapp å betale skatt for sin tjenestepike i 1743, for hun var et trofast gammelt tyende og arbeidet kun for kosten, skrev byfogden. Iberegnet et par slike unntakstilfeller ble det likevel oppgitt rundt femti kvinnelige tjenestepiker i skattelisten for Moss by. Det inkluderte også den ugifte David Schiøths «husholderske». I tillegg betalte mosseborgerne skatt for rundt tyve tjenere og gårdskarer.

Måten disse tjenerne ble fordelt på, gir oss god hjelp til å dele borgerne inn i sosialgrupper. 150 familieoverhoder hadde ikke tjenerskap overhodet, tyve borgere og to enker hadde, i likhet med madam Thune, hver sin tjener. Og på Moss jernverk hadde tre kvalifiserte fagarbeidere hver sin tjenestepike.

Tolv familier i Moss hadde imidlertid alle mellom tre og fire tjenere. Gruppen med mange tjenere er nesten identisk med den gruppen som også eide hest og vogn — og som betalte formues- og inntektsskatt. De som hadde *mange* tjenere, var Chrystie, Hvidt og Fuglesang, tollerne Voigt og Calmeyer, sorenskriver Braunmann, byfogd Christian Schiøth og David Schiøth, som muligens var en slektning av byfogden. De hadde alle tre — fire tjenere, og vogn med en hest til.

General Beenfeldt og en annen offiser hadde flere tjenere, men klarte seg med ridehester. De var begge ungkarer og trengte derfor ikke vogn. Kanskje syntes begge de holdt en mer mandig stil på den måten? På Værne kloster hadde man fire hjuls vogn med to hester og dessuten seks hustjenere, på Evje hadde de fem tjenere i husholdningen.

Men på Kambo betalte ikke fru Akeleie skatt for én eneste pike! Hvordan skal vi tolke det? Det trenger ikke bety at hun ikke hadde noen pike. Det er tenkelig at futen, Paul Hanssen, som førte skattelisten i landdistriktet, ville hjelpe henne. I alle fall må vi

Registeret fra 1762 for indre by ble satt opp etter en kongelig forordning om ekstraskatt. Det gir et godt inntak til situasjonen midt på 1700-tallet. Ifølge denne skattelisten hadde den egentlige byen Moss 207 husstander — og befolkningen fordelte seg slik:

Menn og hustruer	460
Barn over 12 år	99
Tjenestekarere	20
Tjenestegutter over 12	16
Tjenestepiker over 12	93
Andre, uspesifisert	124
Til sammen	812
Fattige	35
Skattebetalere	777

Tjenestepike: Gammel motetegning som viser «arbeidsantrekk» fra 1750.

regne med at hun fikk hjelp i huset av en husmannskone. En tjenestepike lar seg også lett holde hemmelig. Men ikke en hest og en karjol! Folk sperret derfor sikkert øynene godt opp når de fikk se fru Akeleie reise til byen eller til kirke med arbeidshester og bondekjerre!

I byen var det kun Hans Thaulow som hadde fem tjenere. Thaulows tjenerskap inkluderte både en «lakei» og en kusk. Thaulow hadde dessuten hele to vogner med hester til. Både i egne og andres øyne var nok derfor familien Thaulow den ledende i Moss.

Herre og monsieur

I 1700-tallssamfunnet dreide det seg ikke bare om penger, hester, klær og tjenere. Hvilken posisjon folk hadde i sine medborgeres øyne, hadde også å gjøre med hvilken stilling de hadde i et statushierarki som alle var fortrolige med den gang.

Rangsystemet var et karakteristisk trekk ved 1700-tallssamfunnet. Det var i ferd med å utkonkurrere det eldre adelssystemet. Av og til snakker man like frem om «embedsadelskap». Det viktige og nye ved rangsystemet var at det demonstrerte hvordan tyngdepunktet i samfunnet var forflyttet fra adelsgårder i distriktene til kongen og hans hierarkisk organiserte embedsverk i København. Nå betydde disse rangklassene, ni i alt, mest for dem som oppholdt seg direkte ved hoffet. Men ringvirkningene av embedspyramiden og det tilhørende tittelsnobberiet følte man helt til Moss.

En kommerserådstitel rangerte i København et stykke ned på rangstigen. Kanselliråder var finere, og justisråder, krigsråder og kammerråder enda mer fornemme ærestitler. Men jo lenger vekk man var fra København, desto mindre rolle spilte slike nyanser. Til gjengjeld fikk *alt* som smakte av hoff, titler og kongelige forbindelser, en uhørt betydning.

I det militære hierarki rager «general» og «oberst» himmelhøyt over «løytnant», både i makt og status. På 1700-tallet hadde man fått et tilsvarende statushierarki i det sivile embedsverk. Sorenskriver Braunmann hadde rang som kanselliråd, amtmann Fleischer kunne tituleres justisråd, mens fru Hübsch' strenge onkel i København var etatsråd. Hans Thaulow hadde ikke bare den imponerende tittel generalveimester. Han hadde også *rang* som kanselliråd, og rykket opp til justisråd i 1745. Alt dette fikk folk i Moss til å føle en duft av hoffet i byens egne, sølete gater.

I året 1743 fantes det i Moss fire slike familier der husfaren hadde rang: Thaulow, Fleischer, sorenskriver Braunmann og postmester Christen Kierboe. Slik utviklingen innen den dansk-norske enevoldsstaten var gått, hadde denne «embedsadelen» like høy status som de to offisersfamiliene Sibbern og Sundt på her-

regårdene Evje og Værne kloster — og høyere status enn den gamle, men utarmede adelsfamilien Akeleie.

Av skattelistene i 1740- og 1760-årene fremgår det at medlemmene av de seks-syv familiene i og rundt Moss som *da* hadde adel eller rang, samtidig ble utsatt for en spesiell og ærerik *tiltale*: Mens mannen i disse familiene ble kalt *herr*, ble hans hustru omtalt som *frue*. Mens herr- og frue-titlene et århundre tidligere utelukkende hadde vært forbeholdt de ekte adelige, foruten at de ble brukt om prester, gjaldt de nå også alle embedsfamiliene *av rang*. Tiltaleformene på Moss var altså nokså nært korrelert med hofftitlene i København.

Justisråden: Hans Thaulow (1692–1757) ble som ung gutt sendt til København som pasje ved Frederik IVs hoff. Det lønnet seg. Senere i livet bidro hans gode forbindelser til å sikre ham stillingen som generalveimester og stadig høyere rang i datidens tittelhierarki.

Maleriet er av Peter Dyckmann, men Thaulow var selv interessert i malerkunst. Da Dyckmann forlot distriktet, ga Thaulow seg til å male portretter av de av sine barn, svingerbarn, nevøer og nieser som ikke Dyckmann hadde malt.

Jernverkets tidligere eierinne, Elisabeth von Hübsch, var fattig, men både adelig og kammerherrinne. Altså var *hun* frue. Anne Dorothea Akeleie var *enda* fattigere, men også hun var frue. Man mister ikke sine fine fornemmelser like lett som man øder sitt gods, så de insisterte sikkert på å tituleres som før. Amtmann Fleischer hadde rang av etatsråd, dermed var han «herr» og hans datter «frøken». At generalveimester Thaulow døde i 1762, gjorde hans hustru til enke, men fortsatt var hun «frue».

Ingen av *kjøpmennene* i Moss hadde imidlertid rangtitler midt på 1700-tallet. Selv om de var aldri så rike, kunne derfor ikke Hvidt eller Chrystie omtales som «herr», og deres hustru, eller «kiæreste», som det den gang ofte het, kunne heller ikke kalles «frue».

De rike borgerne ble imidlertid i skattelisten av 1762 også omtalt på en måte som *klart* skilte dem fra håndverkere og simple høkere. I 26 husstander av i alt 207 ble familiefaren omtalt som «monsieur». Kjøpmann Chrysties hustru Marjory skulle kalles «madam», og alle hans ugifte døtre måtte tituleres som «jomfru». Den gang var både madam og jomfru også regnet som fine titler.

At titler demokratiseres, synes å være en langtidstendens i alle samfunn. I skattelistene fra 1750 og fra 1760-årene ble ikke en eneste håndverksmester i Moss kalt monsieur, og en «håndverker-madam» var det *da* umulig å forestille seg. Håndverkere ble omtalt og tiltalt som «mester» eller kun med navn. I løpet av noen få tiår skulle dette endre seg, madam-gruppen vokste i disse årene. Dermed sank også tittelens status. På slutten av 1700-tallet skulle også håndverkerne begynne å kalle seg monsieur og deres hustruer madam.

Byens stadsmusikus, Jens Holvey, ble også i 1762 omtalt som monsieur. Men det var fordi han eide en hel rekke tomter i byen. Brødrene Just og Johannes Gude ble også kalt monsieur. Enkene etter byens tidligere byfogd Schiøth og den tidligere toller Voigt ble også omtalt som madammer. Deres menn hadde visstnok vært embedsmenn, men menn av rang hadde de aldri vært.

Om det var få som *hadde* en tittel, var det kanskje desto flere som drømte om det? Rang- og tittelsyken var formelig en epidemi i borgerlige kretser, sa man i samtiden. Og man kunne sikre seg en slik tittel om man hadde forbindelser i København og var villig til å betale for det. Å bli kanselliråd kostet mot slutten av 1700-tallet tusen riksdaler, å bli krigsråd var dobbelt så dyrt.

Både Andreas Chrystie og Lauritz Hvidt hadde tusen riksdaler å avse. Men de valgte å bruke sine penger på noe annet.

Kanskje borger det derfor for realitetssans og mangel på snobberi i Moss at man, tross alt, *ikke* hadde flere enn en håndfull «herrer»?

Parykker med og uten pudder

Det var mange håndverk som var representert i andre av landets byer, som ikke fantes i Moss i 1743. Byen hadde ingen urmaker, ingen baker og ingen slakter. Det vitner om at byen var liten. Ikke desto mindre hadde denne byen to parykkmakere. Når det gjaldt hår og parykker, trengte byen tydeligvis ekspertise.

Lars Bjerkholt og Niels Wulf heter de to parykkmakerne i 1743. Om begge heter det at de er både fattige og svakelige. Den ene av dem lå sågar til sengs da byfogden kom for å kreve inn skatten. Kanskje var det hard konkurranse innen næringen. Eller også var betalingen dårlig. Det ble i hvert fall stor gjennomtrekk blant parykkmakerne. Syv år senere er det andre navn som dukker opp. I 1760-årene har byen Moss også flere parykkmakere. En av dem, en viss Christian Mustigkei, fikk et nokså dårlig rykte i byen og ble anklaget for tyveri fra Johannes Gudes krambod under en mindre brann. Saken utviklet seg tregt, og Mustigkei ble sittende arrestert hele syv måneder før han ble frikjent. Hvordan det i mellomtiden var gått med byens parykker, forteller ikke rettsprotokollene noe om.

Midt på 1700-tallet ble europeisk kles- og hårmote dirigert fra Paris og Versailles. Det gjaldt også Moss. Barokk-kongen Ludvig XIV og hans hoff hadde hatt enorm prestisje tidligere i århundret. Og man skjelte ikke mindre til Frankrike nå i den senbarokke perioden.

Den store fullparykken fine herrer som Thaulow bar på denne tiden, ble ikke brukt til å skjule skallethet. Poenget med parykken var å skape avstand og andektig respekt for den mann som bar den. Parykkene var storkrøllete, og håret falt nedover ryggen på begge sider. Bare når han befant seg alene og hjemme i sitt studerkammer, kunne Thaulow fjerne parykken og erstatte den med en lett liten lue.

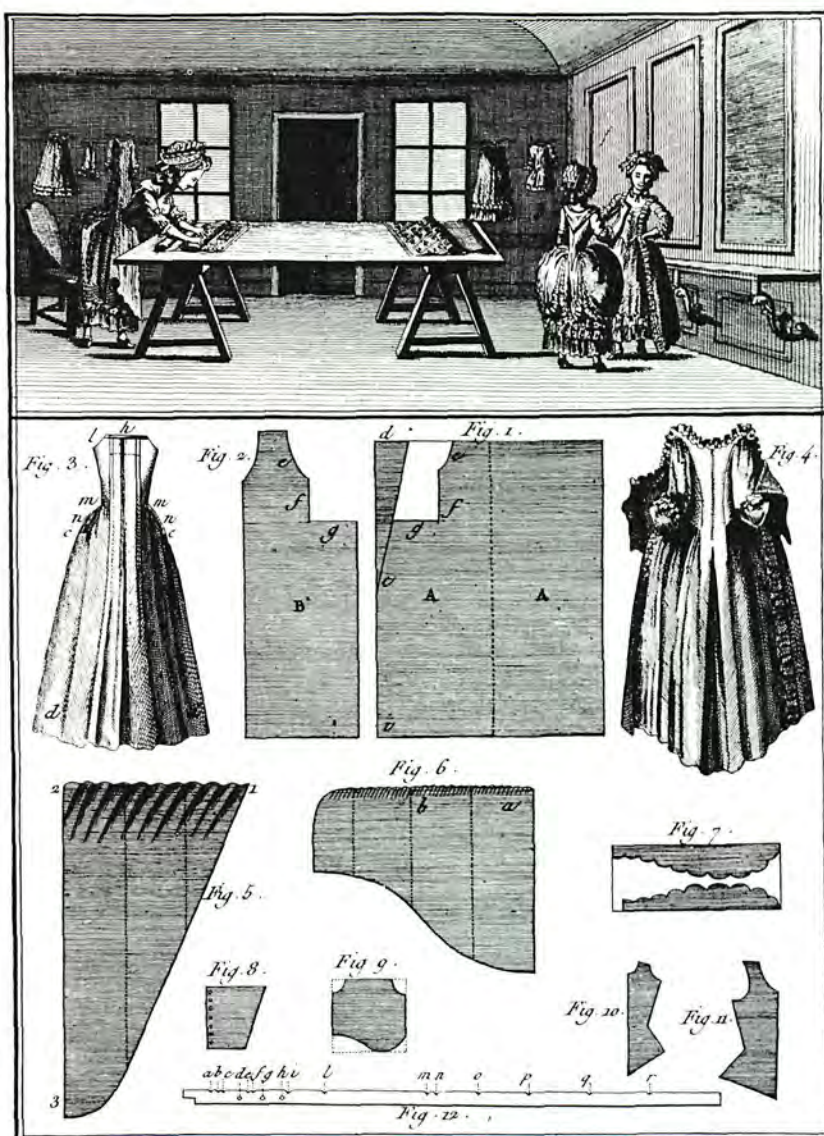
Parykkene var ikke bare store, de var også dyre i anskaffelse og vanskelige å stelle. Parykkene fantes i ulike utførelser og pris-klasser. De kunne lages av menneskehår, av geite- eller hestehår, eller utføres kunstig, av tråd og tøy. Man hadde gjerne en mørk parykk til dagligbruk og en hvit- eller gråpudret til festbruk.

Hvor mange som brukte parykk i Moss i 1740-årene, vet vi ikke. Men ut fra det vi ellers vet, er det grunn til å tro at de høyere offiserer, folk innen de ledende embedsfamilier og de tre–fire rikeste kjøpmannsfamiliene i hvert fall bar parykk, foruten at familiene på Evje og Værne kloster kom til byen med sine parykker for å få stelt dem eller for å bestille nye. På Kambo måtte man nok renonsere på den slags!

Kvinner brukte parykker bare til fest. Parykkene ble dermed mest synlige og mest karakteristiske som deler av mannsdrakten. Og mannfolkene gikk ellers i knebukser og hadde lange strømper og sko med spenner eller støvler nedentil. Oventil hadde en mann

I karnappværelset: Denne staselige kommoden har nok i sin tid gitt plass til Hans Thaulows private effekter. Men da kong Christian VI kom på besøk i 1733, ble den sikkert tømt. Kommoden sto nemlig nettopp i det vakre karnappværelset som kongen fikk disponere. Kommoden er i «hollandsk» senbarokk stil og er neppe laget i Moss.

Arbeidstegning: Interiør fra skredderverksted og tegning som viser hvordan et stoff ble skåret til kjole. Fra midt på 1700-tallet.

frakk med høy krage og store frakkeskjøter. Den satt tett i livet, og man kneppet den aldri. Ermene var vide og gikk litt nedfor albuen. Desto større anledning hadde man til å eksponere sine skjorter, som kunne være av svært vekslende kvalitet.

Parykkene var forbeholdt de rike, og byens håndverkere ville aldri våge å vise seg med slik hårprakt. Derimot kan mennene i byen godt ha etterapet kjøpmenn og embedsmenn når det gjaldt bukser og frakker.

Småfolk kjøpte av og til storfolks avlagte klær. Og det var neppe for å ha dem på utstilling. At håndverkere kunne kjøpe klær på auksjon etter embedsfolk, taler i samme retning. Moten har ikke vært mer forskjellig enn at man kunne bruke klærne etter hverandre om man enn hørte hjemme i en lavere stand. Man måtte bare

endre litt på detaljene, slik at ingen var i tvil om hvor i samfunnet en mann eller kvinne hørte hjemme.

Det hersket faste regler for hvilke kvinner som kunne bære *hatt*. Hatter var det bare fruer og madammer som hadde lov til å gå med. En «kone» måtte bruke skaut om hun skulle ha noe hodeplagg.

Kvinnene fulgte ellers delvis den samme mote enten de sto høyt eller lavt i samfunnet. Det fremgår av datidens motetegninger. Der vises tjenestepikenes og fruens kjoler side om side. Men tjenestepiken kunne nok ha et skjørt som struttet. Stoffet var likevel enklere. Og utenpå hadde hun et forkle — og på hodet et lite skaut.

Kvinnedraktene hadde like vide ermer som mannsdrakten. Og kjolene hadde ofte en V-formet åpning under bysten som tillot en kvinne å vise frem en hvit underkjole, som også kom til syne gjennom ermene og ofte også i halsrundingen. Det fantes imidlertid også lukkede kjoler, som ikke stilte de samme krav til det man hadde under. Midt på 1700-tallet tilsa moten nokså vide skjørter, men ikke så vide som noen tiår senere.

Det sier seg selv at når moten var såpass komplisert, kunne man ikke ha mange kjoler. Det er liten grunn til å tro at en kone til mester Utne og mester Næsted hadde mer enn én kjole, til kirke- og stasbruk, og dessuten et hverdagsskjørt. Om man hadde mer penger, hadde man mer klær. Men altfor mange plagg hadde man ikke da heller. I 1743 var boet etter en krambodhandlers enke, Alhed Holmboe, nettopp gjort opp. Hun etterlot seg fire side «Andrienne-kjoler» med slep, tre sorte og en hvit, to sorte ullskjørt og tre underskjørt, en sid kåpe i «chagrin», semsket skinn, samt to store sjal, ett i hvit silke og ett i storblomstret bomullsstoff fra Ostindia.

Madam Holmboe kunne ikke kalles en rik kvinne, men hun var ikke på noen måte fattig heller. I sine gode år hadde hennes mann absolutt hørt med blant de *nest* rikeste i byen. Alhed Holmboe hadde noe å ha på seg til enhver anledning. I kirken så vel som på gaten kunne hun sette nesen i sky. Hun tilhørte ikke byens egentlige elite, men om man ikke stirret for nøye på henne, kunne det sikkert *nesten* se slik ut.

Fadderskapets finesser

Tittelhysteri, parykker, klær og penger forteller på ulike måter om eliten i det lille Moss på 1700-tallet. Om vi vil folk nær inn på livet, er det imidlertid interessant å stille enda mer nærgående spørsmål. Hvem gikk på besøk til hvem? Hvem var velkommen, og hvem ville man *ikke* ha på besøk?

Kirkebøkene gir visse antydninger om det vi her er interessert i. De forteller nemlig hvem de ulike familiene brukte som faddere for sine barn. *Det* gir oss i neste omgang lov til å trekke visse

konklusjoner om sosial omgang. Alt da den første av Andreas Chrysties døtre, Alison, ble døpt i 1728, dukket sosieteten i byen samlet opp som faddere: fru Hübsch på Jernverket, Hans Thaulow og toller Voigt. Da neste barn, sønnen David, ble døpt året etter, var det sønn av fru Hübsch, junker Carl, fru Thaulow — og toller Calmeyer som stilte opp. Hos familien Chrystie ble det arrangert barnedåp elleve ganger. Hver eneste gang dukket Thaulow'er og Schiøth'er opp som faddere, etter hvert i sterkere og sterkere grad sammen med medlemmer av familiene Fuglesang og Hvidt.

Fadderlistene kan fortelle enda mer. I samme periode var byfogd Schiøths hustru og generalveimester Thaulow i barnedåper ute på Værne kloster. Familien von Hübsch ved Jernverket dukket opp ved tilsvarende anledninger. Derimot ble *aldri* medlemmer av familien Akeleie innbudt til å være faddere, verken hos Sibbern på Værne kloster eller hos de rike kjøpmennene inne i byen. Det må bety at de var sosialt isolert allerede i 1720-årene. Fattige adelsfolk var det tydeligvis ingen som ville omgås.

Det er også interessant at det ikke finnes spor av Hvidt'er, Fuglesang'er eller Chrystier i listene over faddere på Værne kloster. Det kan gjenspeile at det gamle sosiale skillet mellom jordeiere på landet og bykjøpmenn stadig var levende.

Triumviratet Chrystie, Hvidt og Fuglesang, som utgjorde kjernegruppen innen borgerskapet i Moss, var muligens ikke gode nok for Sibbern-familien, som hadde eget våpenskjold?

Små damer: Her er tre av Andrew Chrysties døtre, Sara (1736–1773), «Kassie» (1738–1802) og Marjory (1741–1784) avbildet. Draktene er «voksne», men pikene er små. Malerier av mindreårige var nokså uvanlig i Norge på denne tiden. Det gjør bildet ekstra interessant. Om vi regner etter pikenes alder, kan maleriet senest være fra 1750. Det er dessverre ikke klarlagt hvem som har malt dette sjeldne og spennende maleriet som henger i Thaulow-museet på Norsk folke-museum.

Både sognepresten, futen og sorenskriveren bodde på denne tiden i Rygge. Men om de kom inn til Moss, fikk de være faddere for kjøpmennenes barn. Altså var de selvskrevne gjester i borgerhjemmene.

Paul de Beenfeldt, sjefen for dragonregimentet, var både en mann av høy rang og dertil velhavende. Han var ugift, men det var neppe grunnen til at han ikke kan ha vanket særlig ofte i kjøpmannshjemmene, hvor det fantes både unge døtre — og ugifte tanter. Beenfeldt pleide kanskje heller sin egen omgang, som så mange offiserer. Kanskje foretrakk han å omgås major Sibbern på Værne kloster og general Huitfeldt på Elingaard? Beenfeldt og hans søster, som også var ugift, var i hvert fall ofte faddere på Værne kloster, mens han bare var fadder ved én barnedåp i familien Chrystie.

Sosialt liv er likevel mer enn rang og penger. Utseende og sjarm har sikkert spilt en rolle da som nå. Hvem vet hvor sjarmerende den unge kapellan eller underfogd i Moss var? Chrystie-familien hadde en hærs-kare med døtre som skulle giftes bort. Hvem vet hvem de elsket i all hemmelighet?

Den unge residerende kapellanen Hans Winther ble sikkert invitert i høyborgerskapets hjem. Han kom til byen først om høsten i året 1743, og var ung og ubundet. Underfogden Thomas Coegius bodde i huset hos byfogd Schiøth. Dermed hadde *han* en sosial fordel. Og den benyttet han godt. Først giftet han seg med sin sjefs datter. Da hun så døde fra ham, gikk det ikke lang tid før han ble gift igjen, denne gang med en niese av kjøpmann Chrystie.

Den rette ektemake

Borgerskapet i Moss ble både mektige og rike etter hvert. Og de var interessert i å trygge sin eiendom. Det gjaldt å konsolidere familiefirmaene. Det var flere viktige hensyn å ta, både økonomiske og sosiale. I en liten by som Moss var det få ekteskapskandidater å velge blant. Embedsmennene utgjorde ikke mange familiene. Alternativet var å søke utenbys etter akseptable partnere. Bragernes og Strømsø, som senere ble slått sammen til byen Drammen, var det sted der mossekjøpmennene oftest søkte ekteskapspartnere for sine barn.

Det krevde planlegging, besøk og gjenbesøk å legge forholdene til rette for et ekteskap. Om man søkte etter en partner i samme by, skjedde det vanligvis noe friere, via selskapelighet og ball. På ball kunne de unge treffe hverandre under kontrollerte omstendigheter. Så lenge bare de akseptable familiene fikk være med på ball, var det lettere å gi de unge et visst spillerom.

For det høyere borgerskap var det viktig å skjøtte sin forretning vel. Sosiale forbindelser var også av uvurderlig betydning. Uten

Just Gude (1728–1799) var en ledende mann i Moss i annen halvdel av 1700-tallet. Han eide både sager og møller, utskipet trelast og kjøpte korn. Lenge var han dessuten en av byens to «eligerede» menn.

den «riktige» hustru var mange selskapelige dører stengt. Dermed ble også mange forretningsallianser hindret.

Både i Chrystie-familien og hos Thaulow var det mange barn. Giftes skulle de alle sammen. «Andrew» Chrysties eldste sønn, David, ble gift med eldste datter hos Thaulow. En yngre datter ble gift med Thaulows eldste sønn. Dette sterke gjensidige inngiftet ble enda sterkere i neste generasjon. Bedre kunne imidlertid ikke alliansen mellom borgerskap og embedsstand i den lille byen konsolideres. Bedre kunne heller ikke nasjonaliseringen av de skotske Chrystier foregå enn gjennom inngifte i byens mest prestisjetunge embedsfamilie.

De aller yngste av Chrystie-barna ble imidlertid ikke gift i Moss, for da gamle Chrystie døde i 1760, flyttet hans engelskfødte enke fra byen sammen med den datteren som var gift med Thaulows sønn. Han var da blitt utnevnt til byskriver i Kristiansand. Enken Marjory Chrystie tok derfor alle sine ugifte barn med seg dit.

Fra midten av 1750-årene lyktes dermed en ny familie med å gjøre seg gjeldende blant spissene på Moss. Da hadde samarbeidet mellom Chrystie, Hvidt og Fuglesang opphørt, kjøpmann Hvidt selv var død. Det fantes et tomrom i byens handelsliv. Dermed var det plass til flere spillere på banen. Og det er åpenbart at korrekte ekteskapsallianser bidro til å konsolidere en slik nyetablering.

Den nye slekten som nå gjorde sin entré, bar navnet Gude. Familien kom opprinnelig fra kystområdet Ditmarsken i det dansk-tyske grenseområdet i det sørlige Jylland. Men familien Gude hadde bodd et par generasjoner i Norge innen tre brødre av slekten litt etter 1750 dukket opp på Moss. Det ble av avgjørende betydning for den eldste av brødrene, Just Gude, at han ble gift med datter til tolleren Calmeyer, og familien Calmeyer hadde ut-

Just Gudes hus: Denne trebygningen fra midten av 1700-tallet gir et karakteristisk uttrykk for byggestilen i de større husene i Moss på denne tiden. Bygningen, som nå er revet, lå i den senere Kongens gate ved Bakkegaden. Kjøpmann Just Gude bodde i dette huset fra han flyttet til Moss. Men det er tenkelig at huset ble oppført enda tidligere.

skipet trelast. Gudes hustru var dessuten niese av Lauritz Hvidt. I kraft av sitt ekteskap befant Gude seg dermed i «hjertet» av Moss.

Just Gudes bror, Nicolai, ble ikke kjøpmann, men postmester og fikk ærestittelen krigsråd. Han giftet seg ikke med en mossepike, men knyttet til gjengjeld gode forbindelser med trelastpatrisiatet. Hans utvalgte var født Angell og var fra Drammen. Da storebror Just Gude mistet sin hustru noen år senere, giftet også han seg med en Angell-datter fra Drammen.

Alle Gude-guttene hadde dermed giftet seg til penger. Et interessant trekk ved Angell-pikene sett i mossesammenheng, var imidlertid at de var nieser av fru Thaulow. Det ga brødrene Gude forbindelser både til Thaulow'er og Chrystier. For siden Chrystie- og Thaulow-barna var så godt inngiftet, var de to brødrene Gude nå gift med David Chrysties «kusiner». Uansett hvor man snudde og vendte på seg innen borgerskapet i Moss, møtte man slektninger. Familier og forretninger var vevet meget tett sammen, kanskje *for* tett?

Mord i sositeten

Hans Thaulows kone var født Tyrholm og stammet fra kjernegruppen innen trelastpatrisiatet i Drammen. Det var en av årsakene til at Thaulow kom til å pleie forbindelser med trelastborgerskapet i flere Østlandsbyer. Mest kontakt hadde Thaulow'ene med familien Chrystie i Moss og familien Angell i Drammen. En tredje trelastfamilie som de hadde forbindelser til, var fra Christiania. I den familien hadde man på 1700-tallet ennå ikke antatt den utenlandske skikken med etternavn, men benyttet farsnavn, slik man gjorde på landet. Christianiakjøpmann Hans Andersens sønner ble derfor ganske enkelt hetende Hansen.

To brødre Hansen skulle etter hvert slå seg ned på Moss. Én gjorde en stormende juridisk karriere og endte som lagmann, og ble gift med en av Thaulows mange døtre. Det var Andreas. Broren fortsatte som trelasthandler, det var Jan.

Med så mange døtre som var giftet inn i trelastpatrisiatet og andre familiebånd som styrket forbindelsen, var det ikke unaturlig at Thaulow til slutt lot en av sine egne sønner, Niels, gå i gang med trelast i kompaniskap med sin svigersønns bror, Jan Hansen.

Når familiebandene var så tette, ble slitasjen imidlertid desto større om det skulle skje noe riktig dramatisk.

En mørk oktober natt i 1753 var Niels Thaulow på vei hjem fra et selskap hos en annen av sine svogre, David Chrystie den eldre. Klokken var over ett om natten.

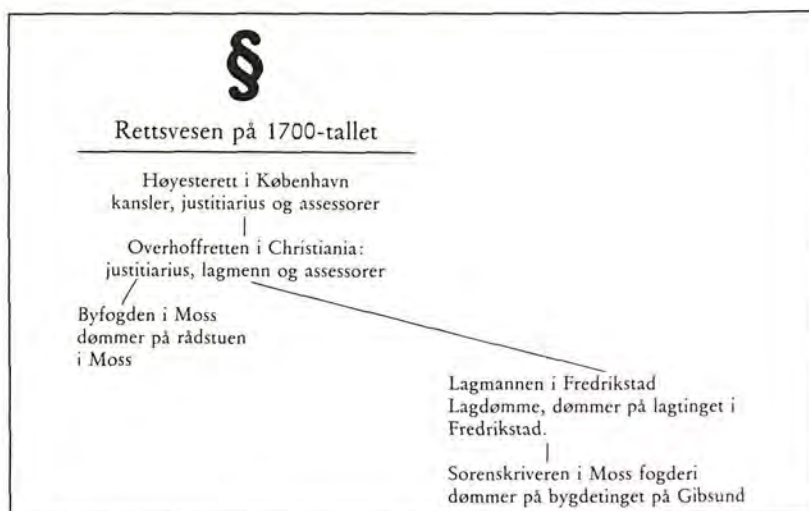
Ingen vet hvilke tanker han tumlet med, eller hva han og Chrystie hadde samtalt om i denne sene nattetimen. Kanskje hadde han og Chrystie snakket om problemer mellom Thaulow og hans partner. De to hadde vært i Fredrikstad kort tid i forveien, og

da var det kommet til et sammenstøt dem imellom. Men det må likevel være all grunn til å tro at Niels Thaulows forbauselse var nokså stor da han ble klar over at hans handelskompanjong, Jan Hansen, hadde virret omkring i nattemørket og ventet på ham i flere timer, mens han «lurede efter udædiske Misgjerning».

Thaulow nådde dermed aldri hjem denne kvelden. Plutselig ble han «anfalden og uden mindste den Tid given Aarsag med en Dolk bagfra ... saaledes gennemstungen, at Spidsen af Dolken, som under venstre Skulder var stødt ind tvers gennem Brystet, stod en Tomme forud paa anden Side lidt over venstre Vorte». To timer senere var han død. David Chrystie møtte siden i retten, og hevdet at han nærmest hadde vært øyenvitne til mordet. Kapellan Winther kunne fortelle at forholdet mellom de to kompanjonger hadde vært dårlig lenge. Det dreide seg kort sagt om et vel overveid mord. Resultatet ble derfor grusomt: Jan Hansen ble dømt til døden.

Kjøpmannssønn: David Chrystie den eldre (1729–1796) var sønn av Andrew Chrystie. Peter Dyckmann fecit, står det på dette bildet datert 1743. Unge Chrystie er her altså bare fjorten år gammel, men ser eldre ut. Bildet henger i Thaulow-samlingen på Norsk folkemuseum sammen med en rekke andre portretter og møbler fra Moss.

Selve dødsstraffen skulle dessuten settes ut i livet på den mest fryktinngydende måte. Dommen gikk ut på at det *måtte* settes et «afskyeligt Exempel». Derfor skulle han først knipes med glødende tenger på selve mordstedet. Siden skulle hans hånd hugges av, deretter hodet, og så skulle både hodet og hånden settes på en stake.

Straffen ble imidlertid ikke iverksatt i Moss og ikke på selve mordstedet, slik datidens skikk egentlig krevde. Skandalen var mer enn stor nok som det var. Saken var at halve byen var i slekt både med morderen og den myrdede. Belastningen, emosjonelt og sosialt, var sterk. Derfor skjedde eksekusjonen halvannet år senere ved Fredrikstad.

Hva gamle Thaulow har følt i skandalens tunge stund, er ikke lett å avgjøre. Han levde bare et par år etter at sønnen var blitt stukket ned av svigersønnen.

At lagmann Andreas Hansen, som var bror av morderen og svoger av den myrdede, tok seg meget nær av det som hadde skjedd, var allment kjent. I tiden før henrettelsen holdt han seg helt borte fra sitt embede, dro til København og satte all sin prestisje inn på å utvirke en mildere straff for sin bror. Men uten hell.

Siden lot han «Hansen-navnet utraderes», heter det gjerne i familiekrønikene. Lagmann Hansen lot alle sine barn få etternavn etter andre familier i slekten: Thaulow, Krefting. Skammen han følte, var i alle fall én mulig årsak til dette.

Viiser og Postiller

Det er lite som tyder på at det har vært noen mann i Moss i 1743 som har solgt *bøker* til byens borgere. Det ville ha satt spor etter seg i skattelistene. Men enn om en kvinne gjorde det? Kvinner er alltid mer usynlige i kildene. Fra en rekke av landets andre byer kjenner

vi tidlig på 1700-tallet «visekonere», kvinner som gikk rundt i byen og fallbød sine «viser» og folkebøker, datidens populærlitteratur. «Sibyllæ Spaadom» eller «Lucidarius' Skjæmt og Alvor» kunne heftene hete. De var uglesett av både prest og øvrighet. Men solgt ble de.

Det er all grunn til å tro at det fantes en eller to slike koner i Moss også. De fikk i så fall visene fra Fredrikstad eller Christiania, for i begge disse byene bodde det folk som handlet med bøker. Ut av byen nådde visene neppe. Og heftene hadde kort levetid, så vi finner ikke spor av dem i skiftene. Av skiftemateriale fremgår det imidlertid at både i bonde- og håndverkerfamilier har postiller og salmebøker vært tilgjengelige og gått i arv fra en generasjon til en annen.

Viser og salmebøker var ikke de eneste litterære ytringsformer midt på 1700-tallet. I København utfoldet nordmannen Ludvig Holberg en enorm aktivitet og produserte en ny bok hvert år. Hvor godt fulgte man med i dette i Moss? Hvor *mange* fulgte med i tiden? Hvor mange leste Holbergs «Moralske Tanker» da boken utkom i 1744? Og hvor mange av damene i Moss leste «Adskillige Heltinders Historier» året etter? Sannsynligvis var det svært få familier i Moss som eide bøker *utover* postiller og salmebok. Vi vet imidlertid at det eksisterte en sterk leseglede i familien Thaulow. «Gamle» sorenskriver Thaulow var den første «forfatter» i Moss, den første mann bosatt i byen som fikk trykt sine litterære produkter. En rekke skriveføre folk skulle utgå fra denne familien senere.

Vi kan derfor være helt sikre på at det *har* eksistert bøker i Thaulow-hjemmet. Og noen av Holbergs verker må ha vært blant dem. Bøker må det også ha vært hos byfogd Schiøth, hos prestene og kanskje hos to—tre kjøpmannsfamilier i Moss. På den annen side: Hvis boksamlingene hadde vært store, ville vi hørt mer om dem. Samlinger på hundre bøker representerte store økonomiske verdier midt på 1700-tallet. Så stor boksamling har neppe engang Hans Thaulow hatt.

De vitenskapelige og skjønnlitterære bøkene i embedsmennenes og kjøpmennenes boksamlinger på denne tiden var på latin, dansk og tysk og ble trykt i Leipzig, Frankfurt eller København. Slike bøker kunne ikke kjøpes verken i Christiania eller av de lokale visekonere i Moss, men måtte kjøpes på auksjon eller bestilles direkte fra bokhandlerne i København.

Om det sto dårlig til med produksjonen av bøker i Norge, var det enda dårligere stell når det gjaldt aviser. Egne norske aviser fantes det ikke lesergrunnlag for i Norge overhodet. Et par eksperimenter hadde gått dårlig. Sensuren hadde siden bidratt til å kvele lokale tiltak. Lav leselyst og dyr porto bidro ytterligere til misere.

Til Norge ble i stedet aviser «importert» — i likhet med bøker. Ukentlig kom det rundt ett hundre danske og tyske aviser til hele

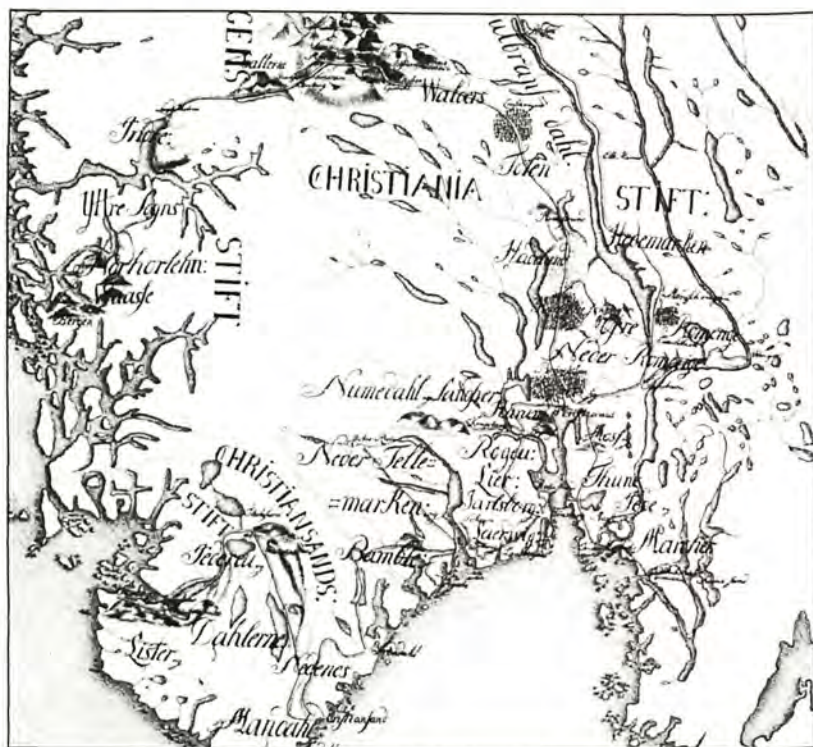
Norge. Det gir oss grunnlag for å gjette på at fire eller fem av dem nådde abonnenter i Moss! En avis kan ha blitt lest av flere familier. Men til sammen blir det likevel lite lesning av fem aviser i en by med tusen «Siæle»!

Postmesteren med de høye portotakster

Moss hadde imidlertid hatt *postkontor* siden 1650. Byen lå nemlig sentralt til, og hadde postkontakt både med Christiania og København en gang ukentlig. Til Vardøhus i Finnmark kom posten tidlig på 1700-tallet to ganger i året. Dit nådde det nok både færre brev, aviser — og bøker.

Fra Moss tok det seks — syv dager før et brev nådde København, og to — tre dager før det nådde Christiania. Sammenlignet med de fleste andre strøk av landet var Moss gunstig stilt, ettersom byen lå midt i hovedruten mellom to av rikets største byer. Men om Moss lå sentralt, var byen i 1743 ennå ikke blitt noe *knutepunkt*. Postrute over Christianiafjorden via Tronvik skulle det ikke bli før i året 1801.

Tidlig på 1700-tallet hadde det kostet fire skilling å sende et brev fra Moss til Christiania, det dobbelte til København, og hele tyve skilling til Hamburg. Hensikten med slike høye takster var ikke å befordre posten, men å skaffe penger til kongen. Selv sendte

Postkontrollør Jens Schanckes egenhendig tegnede kart over postrutene fra 1757.

han og hans høyere embedsmenn forsendelser som vedkom administrasjonen, portofritt. I alle andre henseender ble posten betraktet som ren inntektskilde, på linje med toll og annen skattlegging.

Det ble så absolutt inntekter av postgangen. For kongen kunne nøye seg med å lønne postmestrene. De som gjorde tyngden av arbeidet med å frakte brev og aviser, var riktignok bøndene. Men de trengte jo ikke lønn, enevoldskongens undersatter som de jo var.

De norske postbøndene var på denne tiden inndelt i roder, ansvarsområder, og var pliktige til å bringe posten gjennom sitt distrikt. Vanligvis betydde dette at bonden eller en av hans tjenestekarere, reiste til postgården i nabobygda og hentet posten der.

Og selv om postbøndene slapp skatt, militærtjeneste og andre ytelser som var pålagt andre bønder, ble det mange arbeidsdager som gikk tapt i løpet av et år, på denne måten. Ingen av bøndene i Jeløy eller Vassbygda var imidlertid postbønder lenger. Gården Grimsrød hadde vært postgård tidlig i århundret, men da gården kom i borgereie, falt forpliktelsen bort. Gate i Rygge var fortsatt postgård midt på 1700-tallet. Inntil 1670 hadde Øre hatt denne funksjonen.

Byen Moss foresto imidlertid en enda viktigere oppgave: post-
• åpneriet — og postmesterembedet. Postmesterstillingen ble utdelt som et personlig privilegium til den mann som hadde forbindelser i København eller rett og slett betalte for å få embedet. I 1719 var postbefordringen blitt underlagt et byråkratisk sentralorgan i København, Generalpostamtet, men rester av et privilegiesystem holdt seg frem til midten av 1700-tallet, ettersom embedene svært ofte ble kjøpt.

Moss var av landets minste postmesterembeder. Det var ikke så mange brevene som ble ekspedert *ut* fra eller *til* Moss. Embedet var derfor nærmest et slags transittkontor. Inntektene av posten gjennom Moss distrikt lå tidlig på 1700-tallet på rundt 150 riksdaler årlig. Postmesteren fikk førti av disse. Av førti riksdaler kunne man nok leve, men ikke på stor fot. Sannsynligheten taler derfor for at de første postmestrene i Moss har hatt embedet som en ekstrainntekt.

Det var Christen Kierboe som var postmester i 1743. Vi vet ikke om akkurat *han* i sin tid hadde måttet betale for stillingen. Han hadde imidlertid sittet i embedet i over ti år og ser ut til å ha skjøttet jobben rimelig bra. Da han døde fem år senere, skrev byfogd Schiøth til stiftamtmanden og ba om at enken, som satt tilbake med ni umyndige barn, skulle få fortsette å bestyre stillingen. Og det gjorde hun i en årrekke. Siden ble stillingen karakteristisk nok slått sammen med tollerembedet.

Nettopp i året 1743 ble imidlertid alle landets portosatser satt ned til halvparten av hva de hadde ligget på tidligere. Det var revolusjonerende. Det hindret heller ikke kongen i å få inntekter,

for få år senere hadde inntektene fra postvesenet passert de tidligere års inntekter. Folk både skrev og handlet mer enn før.

Vi må ha et visst perspektiv på denne lille kommunikasjons-revolusjonen. For mens vi kan regne oss til at det tidligere i høyden var blitt ekspedert *fem brev* om dagen, hadde dette tallet fordoblet seg. Med bare en håndfull embedsmenn og militære og i høyden fire—fem kjøpmenn som drev handel med utlandet, kan man vel ikke vente større korrespondanse. Embedsmenn tok seg imidlertid lov til å sende en viss andel av sin post portofritt. Derfor lå det totale antall brev muligens *litt høyere*.

Noe senere på 1700-tallet ble imidlertid postvesenet i større grad et offentlig forvaltningsapparat. I 1762 overtok Nikolai Gude stillingen som postmester i Moss. Det ble på mange måter et skille for Moss som postby. Gude hadde gode forbindelser i København, det fremgikk av at han kunne smykke seg med tittelen «kriksråd».

Omtrent på denne tiden begynte postbøndene å få lønn også. Til gjengjeld ble de underkastet sterkere kontroll enn før. Postmestrene begynte dessuten med fast ekspedisjonstid, og Gude har sannsynligvis også lønnet en egen poståpner, som en privat tjener. Samtidig har han sendt ut ham eller andre som «postjeger» for å kontrollere at bøndene ikke somlet. Det var dessuten på Gudes tid at «Postmestergaden» fikk navn etter den gaten der *han* og hans bror, som var en ledende kjøpmann i byen, bodde.

Kontrolltiltak, effektivisering og fast åpningstid kostet penger. I Gudes tid var ikke lenger tollervirksomheten koblet til postmestervirksomheten. I et klagebrev fra 1771 lyder han derfor nokså fortvilet over sine inntekter, som han da ikke ville anslå høyere enn sytti riksdaler årlig. Likevel ble han skattlagt som om han tjente mer. Heldigvis ble han kort etter tillagt inntekter som «måler og veier» også, noe som ga ham like store inntekter som postmestervervet.

Om det var Gudes pengebehov eller hans iver som postmester som var den sterkeste drivkraften hos ham, er ikke godt å si. Et stykke på vei lå han muligens under for begge deler. Sikkert er det i hvert fall at en krangel om portotakster en gang førte til en større rettsak i Moss.

En dag hadde kjøpmann Christian Chretschmer sendt sin tjenestepike, Anne Maria, til Gudes hus, «posthuset», med et brev. Penger hadde han gitt henne med. Gude var imidlertid ikke fornøyd med den sum han hadde lagt ved, og sendte en lapp i retur hvor det sto hvor mye kjøpmannen skyldte postmesteren i tillegg.

Chretschmer fant det meget impertinent. Ikke bare skrev han derfor en skarp note tilbake, men fornærmet også Gude i tjenestepikens og en annen kjøpmanns påhør. Gude hadde «taxeret som en Canaille», ropte han. Tidens mest brukte skjellsord betydde nærmest «hund», men lød sikkert gruvekkende den gang.

Gude var dessuten en «Slubbet, storagtig Nar og Fantast» og mye annet. Slikt måtte visst en postmester på 1700-tallet tåle.

Byfogden, som skulle dømme i saken, valgte å definere sin rolle som meglere. Dermed kom det da også til forsoning til slutt.

Borgertroeskab

De norske byene hadde i egenskap av relativt selvstyrte enheter fra gammelt av hatt sitt eget forsvarssystem, sitt borgerkorps. Til gjengjeld var folk i byene fritatt fra å delta i det egentlige militærsystemet i landet, bonde- eller legdshæren.

Men mens hele bondesamfunnet var involvert i landdistriktenes militære system, var det bare skattyterne, folk med borgerskap, som kunne delta i borgervæpningen. Fattigfolk, arbeidere og tjenere i byen befant seg dermed på mange måter «utenfor» bysamfunnet. De var utelukket fra borgerkorpset, slik de var utelukket fra byens politiske liv. Slik sett sto de enda svakere enn husmenn og tjenere på landsbygda. For *de* ble i det minste ble tilkjent forsvarsevne.

Selv om Moss som by betraktet var relativt ung og uten lange bytradisjoner, må det sikkert ha blitt opplevd som en æressak for mossingene å kunne stille et borgerkorps på bena. Under det kongelige besøk i 1733 heter det bare at borgerskapet sto oppmarsjert. Hadde de alt da organisert seg slik et borgerkorps skulle?

Det er mer nærliggende å tro at borgerkorpset ble etablert noen år senere. Mot slutten av 1730-årene høres det ut som om byen har fått en «stadskaptein». Og det var akkurat det lederen for borgerkorpset i de mindre byene pleide å bli kalt. Det var kjøpmann Friederich Daniel Liebstien som var den første som fungerte i dette ærefulle vervet.

Borgerkorpset fikk siden sin egen *fane*, i 1748. Den var bekostet av byens egne innbyggere, var laget i hvit silke og påført malte figurer. Fanen, eller «Fenellen», som man sa, inneholdt ikke noe eget symbol for byen. Midt på tronte Norges gylne løve i et rødt skjold. Og fanen fikk den rørende påskrift:

Med Troeskab, Lif og Blod,
vi underkaster os
for Kongens Fødder ned,
som Naadig seer til Moss.

I en liten by som Moss var det bare en mindre del av borgerne som hadde solid økonomi. Det ville derfor vært uhørt å kreve av borgerkorpsets medlemmer at de skulle holde seg med uniform. Det ble dermed to hensyn å ta når det skulle utpekes offiserer og underoffiserer. Det gjaldt å finne frem til dem som var best skikket, og dessuten til folk som hadde råd til å skaffe seg den grønne uniformen.

I praksis ble det slik at offiserene alltid ble plukket ut blant de større kjøpmennene, mens håndverksmestrene og høkerne utgjorde korpsets menige.

Korpset har åpenbart drevet eksersis og hatt kuler og krutt til disposisjon. Men det er uklart hvor mange skyteøvelser de har holdt, og om geværene har vært i god stand. I tillegg til offiserene kunne korpset benytte seg av byens tamburer. De ble da også uniformert og mundert for byens regning.

Søndenfieldske Regimenter

Da ekstraskatten i 1743 ble utlignet i Moss, var Paul de Beenfeldt største skattyter. En offisersenke, Anne Wilhelmine Würchen, var samtidig byens eneste velstående enke på denne tiden. Kaptein von Storm på Kambo og major Sibbern på Værne kloster hadde riktignok også militære titler. Ingen av dem var imidlertid lenger knyttet til noen styrke i egnen.

Med oberst Beenfeldt stilte det seg annerledes. Han var åpenbart ennå i funksjon. Moss var imidlertid ingen garnisonsby. Hvordan kunne det så ha seg at det bodde offiserer på Moss?

Saken var at Paul de Beenfeldt var sjef for det annet Søndenfieldske Dragonregiment, en stilling han overtok etter fru Würchens mann.

Dette regimentet hadde sitt hovedkvarter i Rygge og hadde på Peder Ellingsens tid samlingsplass ved Dilling gård i Rygge. En annen militæravdeling, et infanteriregiment, som tidligere i århundret hadde eksersert ved Helgerød på Jeløy, pleide nå å samles for øvelser foran Rygge kirke, ved «Telthusbakken», som hadde navn etter det telthus som var blitt oppført der en gang i 1720-årene.

Søndagseksersis var vanlig, og øvelsene ble gjerne avholdt før kirketid. I samtiden ble det ofte klaget over soldatene, både fordi de kunne komme for sent til kirken, og fordi de, når de vel hadde innfunnet seg, fortsatte å buldre og bråke på en måte som smakte langt mer av krig enn av andakt.

Mens man på kontinentet i flere hundre år hadde hatt profesjonelle militæravdelinger, hadde det norske hærsystemet alltid vært basert på utskrevne bondesoldater. Grupper av gårder var satt sammen til soldatlegder. En slik legd besto opprinnelig av fire fullgårder. Hver av disse legdene skulle så stille og utruste en soldat. De større gårdene måtte sammen utstyre en dragon, en soldat med hest. Med tiden hadde plikten kommet til å hvile enda tyngre på de enkelte gårdene.

Kambo hadde i egenskap av adelig setegård ikke noen slik plikt hvilende på seg. Nore, Gashus, Alby, Reier og Ramberg hadde fra gammelt av derimot hatt plikt til å utstyre hver sin dragon. At Båhuslen var gått tapt på midten av 1600-tallet, innebar at Smålenene måtte stille det samme antall soldater som hele området tidligere hadde stått for. Grensen mot arvefienden var jo nå

blitt enda viktigere å forsvare. Etter 1717 og den store nordiske krig skulle nå hver fullgård stille soldat.

Så lenge det var fred, hvilte ikke den militære belastningen særlig sterkt på gårdene. Soldatene trengte da bare stille til søndagseksersis og møte til en og annen litt lengre øvelse. Verre var det med dragongårdene, for de hadde plikt til å fø og ta vare på dragonhesten, og det fordret at den ble behandlet som ridehest og ikke ble brukt til tungt arbeid som tømmerkjøring eller pløying.

Høsten 1743 kom det så til mobilisering. Rundt seks tusen mann ble samlet ved Skjeberghøyden på den norske siden av grensen. Noen av disse soldatene var fra Moss landdistrikt, og både Huitfeldt og Beenfeldt var til stede, i spissen for sine menn.

Men krigshandlinger kom det ikke til. Derimot ble det et kaldt tilbaketog, preget av dårlig matforsyning og stor sult blant bondsoldatene.

Vanem må være blitt oppgradert til dragongård før denne

Offiserer: Henrik Jørgen Huitfeldt (1674–1751) endte sine dager med rang som generalmajor. Huitfeldt utmerket seg for det første i kamp mot svenskene den blodige 23. april 1716 sammen med Vincents Budde. Siden ble han sjef for distriktets infanteriregiment.

Huitfeldt, her portrettert av Peter Dyckmann, var bosatt på Elingård i store deler av sitt liv. Inne på Moss bodde det i 1730- og 1740-årene en annen høy offiser, nemlig Paul de Beenfeldt (ca. 1680–1750), som var oberst og leder for dragonregimentet. Han var samtidig en av byens rikste menn.

mobiliseringen — og *etter* den store nordiske krig. Plikten til å stille en dragon må dermed ha hvilt på Peder Ellingsen og hans familie. Hvordan løste Peder problemet under denne mobiliseringen? Stilte han selv som soldat?

Spørsmålet lar seg besvare, men krever et nitid studium av nettopp denne mobiliseringen. Det vi kan slå fast, er at Peder hadde anledning til å la en tjenestekar stille som sin stedfortreder. På den annen side var dragontjenesten prestisjebetont. Det gjorde utvilsomt inntrykk — også på jentene — å se en bonde forvandles til soldat. Derfor er det meget tenkelig at Peder satte seg på sin høye hest og dro ut mot arvefienden høsten 1743.

På Peders bestefars tid

Jordeiendomsforhold 1680

Peder Ellingsen eide selv jorden som hørte til Vanem. Det hadde hans far, Elling Pedersen, gjort før ham. Men *hans* far hadde vært leilending. Det var det normale, inntil slutten av 1600-tallet.

Jordeiendomsforholdene på 1600-tallet hadde vært meget kompliserte, ikke minst rundt Moss eller i andre tett befolkede områder med god jord. For noe jord tilhørte adelen, noe hørte inn under kronen, og noe tilhørte ulike kirker.

Den jorden som lå nærmest de privilegerte adelige setegårdene, ble dyrket av jordløse arbeidsfolk. Men mesteparten av jorden ellers ble dyrket og drevet av leilendinger. Om det var adelen som eide jorden, betalte bøndene både avgifter og utførte pliktarbeid for dem.

Vel så ofte var det kronen, kirken eller bønder på andre gårder som eide jorden. På 1600-tallet gjaldt det gårder som Nore, Gashus og Alby. De ville med vår tids begreper kunne betraktes som aksjeselskaper. Hver gård besto av en mengde ideelle andeler. For kronen, kirken og en eller flere bønder kunne eie en og samme gård — i fellesskap.

Rundt midten av 1600-tallet hadde bare to gårder i nærheten av Moss vært i rent bondeeie. Det var Refsnes og den ene Nes-gården på vestsiden av Jeløy. Resten av jorden i området var den gang stort sett eid av adelen eller av kongen, kirken eller bønder på andre gårder.

At mange bønder rundt Moss ikke eide jorden sin, betydde ikke nødvendigvis at de var fattigere enn i områder som var mer preget av selveiere. Det kunne like gjerne forholde seg motsatt. For hvis jorden var god nok og gården ble drevet godt, kunne den både gi utkomme til leilendingens familie og samtidig gi god avkastning for eierne.

Den gamle tids målestokk satte rikdom lik jord. Å «investere» var å kjøpe mer jord. Alt ble målt i hvor mye jord man hadde. Og jordeiere, både konge, kirke, adel eller bønder som eide parter i andre gårder, fikk inntekter fra jordeiendom. Betaling fra dem som

Len før 1660.

drev jorden, til dem som eide, hadde flere ulike former. «Land-skyld» ble betalt hvert år. Dessuten ble det betalt en egen avgift når man overtok gården som leilending første gang, «førstebyggsel», samt en mindre ekstraavgift hvert tredje år, «tredjeårstake». Pliktarbeid for adelen, post- eller skysstjeneste kom så i tillegg til alt dette.

Selv om det hvilte mange avgifter på dem, hadde bøndene på mange måter følt en trygghet i dette systemet. Mange hadde følt personlig tilhørighet til åker, eng og våningshus, selv om de ikke «eide» jorden. For som oftest hadde sønn eller datter kunnet følge far og fortsette å drive den samme jorden som slekten hadde drevet før. Systemet hadde virket godt. Det «normale» hadde vært å være leilending. Før Peders bestefars tid var det ingen som hadde sett noen grunn til at de skulle sette seg i gjeld for å få eie den jorden de dyrket.

Så var det at bestefaren til Peder, som han var oppkalt etter, og hans kone Kirsten fikk et tilbud fra herren på Kambo. Ville de bli selveiere? Bondefamilier på kongens jord kunne få samme tilbud via futen. Kirsten og Peder tenkte seg sikkert om vel og lenge. Så en dag bestemte de seg. Kirsten og Peder tok den avgjørende beslutning å *kjøre* Vanem gård av familien Akeleie. Hvorfor? Hva hadde skjedd?

Verken Peders besteforeldre eller andre bønder hadde plutselig kommet til penger. Hvorfor kjøpte de så? De hadde neppe gitt seg til å kjøpe jord hvis de ikke sterkere enn før hadde følt at det var *nødvendig* for dem og for deres etterkommere at de eide den jorden de tidligere hadde leid.

Kjøp og salg av jord

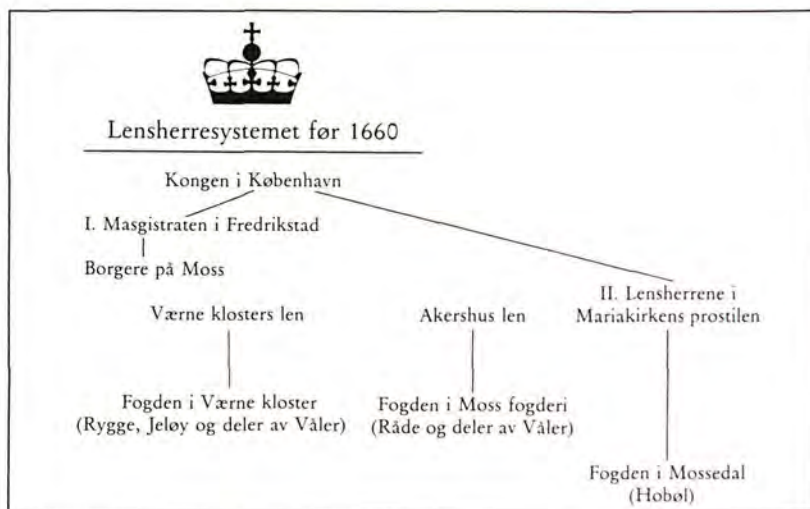
Årsaken lå atter en gang i København. Da kong Frederik III midt på 1600-tallet begynte å feste grepet om administrasjonen i Danmark og Norge, oppløste han først det gamle lenssystemet. Det fikk en mengde ringvirkninger. Lenssystemet, adelsvesenet, skulle erstattes av kongens «enevelde». Lensadelen skulle erstattes med et kongetro og spesialutdannet korps av byråkrater: amtmenn, fogder, sorenskrivere og tollere.

«Amt» erstattet nå «len» som administrative grunnenheter. Smålenenes amt kom det forvirrende nok til å hete fra Moss og sørover. Navnet forteller at en rekke små len *nå* var slått sammen til en større forvaltningsenhet. Amtet var så igjen inndelt i fogderier. Det nye Moss fogderi omfattet flere tidligere små len, men utgjorde bare en mindre del av det nye amtet.

Den siste lensherren på Værne kloster, Sigvard Akeleie, var død i 1659. Familien Akeleie hadde imidlertid eid Kambo før alt dette skjedde, så selve setegården Kambo ble derfor ikke berørt av lensoppløsningen. Størsteparten av den øvrige jorden fra Værne

Fogderier på 1700- og 1800-tallet

klostets len, som området rundt Moss hadde vært en del av, solgte kongen imidlertid til folk han skyldte penger. Og de solgte den videre til kjøpere i Norge.

Enken Anne Bildt Akeleie drev på slutten av 1600-tallet Torderød, Røre, Ås, Skipping, Rosnes og Helgerød. Gårdene utgjorde ikke lenger deler av et len som ble forvaltet. Men fordi *hun* var av gammel adelsfamilie, ble det i hennes tid knyttet visse privilegier til hennes hovedsete, Torderød. I noen tiår ble derfor en del av bøndene på Jeløy pålagt et visst pliktarbeid, akkurat slik som på Kambo. Men fordi rettighetene var knyttet til Anne Bildts person og ikke direkte til gården Torderød, falt de bort ved slutten av århundret.

Anne Bildts siste år var ellers en tøff tid for henne, for rett som det var, ble hun konfrontert med anklager om at både bygninger og jord ute på Værne kloster var blitt utsatt for vanskjøtsel i hennes manns tid. Hun lå dessuten i strid med Gabriel Akeleie og hans søstre. De tre stebarna hadde nemlig arvet Kambo. Den siste forvalteren på Værne kloster sto dessuten i gjeld til både henne og kronen.

Men kongene trengte mer og mer penger sist på 1600-tallet. Et par tiår etter at lenene var blitt oppløst, begynte Christian V å selge det gamle krongodset også. I 1690-årene kvittet han seg med ytterligere en del jord. Denne gangen var det enkeltgårder på Jeløy og i Vassbygda han kvittet seg med. I første omgang solgte han til en kjøpmannsenke i København.

Årsaken var akutt pengebehov. I 1684 hadde han og hans menn for å sikre kronens skattegrunnlag satt en fast grense for hvor mye det skulle være anledning til å ta i førstebyggesel av en gård av en viss størrelse. Dermed ble det stadig mindre lønnsomt å leie ut. Sannsynligvis var det hovedgrunnen til at Københavnerenken siden solgte gårdene videre både til adel, borgerskap og bønder rundt Moss.

Jordspekulant: Gabriel Marselius (1609–1673) var blant dem som spekulerte stort i jord da kong Christian V solgte krongodset sist på 1600-tallet. En kort tid kom dermed Marselius til å eie en vesentlig del av jorden både i Rygge og på Jeløy.

Det ble mange jordtransaksjoner i disse årene. Alle kjøpte og solgte jord. Jens Bjelkes arvinger kvittet seg med den jord og de jordparter som de satt med. Hans datter solgte til slutt også Evje. Og også Akeleiene solgte og solgte.

Når så mye jord skiftet eiere, virket det inn på hvordan folk oppfattet eiendomsretten. Eie av et avgrenset, definerbart stykke jord var nå mer og mer kommet til å erstatte det gamle partseiet uten klare skiller mellom hvem som eide hva. De aller fleste gårder hadde nå fått én eier. Privat eiendom var dermed i ferd med å bli et innarbeidet prinsipp.

I 1723 ble det laget et grundig utkast til ny matrikkel. Den viser at det da fremdeles var en del gårder i kongelig eie: Frederik IV eide fortsatt Nore i Vassbygda og en rekke gårder på Jeløy: Alby, Rød og Odderød og deler av Grimsrød og Reier. Rester av gammelt kirkelig eie var det fortsatt i Gashus, Fuglevik og den ene av Tronvik-gårdene. Værne klostres innflytelsesområde strakte seg i 1723 fortsatt til bygrensen.

Kambo gård kontrollerte i 1723 ennå Enderød, Kolsrød, Kihl og Nøkkeland. For øvrig var Kamboes makt vesentlig beskåret. Tyve år senere eide ikke fru Akeleie noe jord som ble drevet av frie leilendinger, lenger. I 1745 flyttet også hun fra gården. Elisabeth Friis, enken etter Christian Christensen, flyttet siden ut på Kambo i noen få år. Så giftet hun seg på nytt i Christiania, og hennes nye ektemann, «agent» Niels Nielsen, bestyrte gården derfra.

Etterkommerne etter de gamle adelsfamiliene evnet altså ikke lenger å drive sine slektsgårder. I stedet overtok pengesterke borgere. Det var typisk for tiden. «Proprietær» var det nye ordet man begynte å bruke for å karakterisere slike borgerlige jordeiere. I fogderegnskapene fra 1744 skiller man ikke lenger mellom adels-, kron- og bondegods, slik som på 1600-tallet. Nå la man vekt på å skille mellom gårder i bondeselveie og proprietærgods. Det var et klart tegn på hvor utviklingen bar.

To søstre og to hager

I året 1743 hadde nesten alle rikfolkene inne på Moss blitt slike «proprietærer» og skaffet seg jord utenfor byen, dels til privat bruk, dels som spekulasjon.

«Gamle» sorenskriver Henrik Thaulow hadde kjøpt Kubberød tidlig i århundret. En offiser, major Fien, kjøpte så flere gårder på Jeløy, blant dem Tronvik-gårdene. De var siden en periode i Hans Thaulows eie. Tolleren tidlig på 1700-tallet, Johan Høyer, ble den første borgerlige eier av Fuglevik. Han solgte siden gården videre til David Schiøth, som så anla sin lille klesfabrikk ute på gården. Kjøpmann Christian Grønbeck eide i en rekke år Gibsund i Rygge. Just Treschow kjøpte gården Rød på Jeløy og flyttet ut dit i 1737 da han gikk konkurs.

Samuel Thrane skaffet seg en rekke mindre fruktbare, ubebodde jordområder, Bråten, Torbjørnsrød og Krogsvold. Disse stykkene brukte han til hestehager for seg og andre borgere. I 1740 solgte Carsten Sibbern, herren til Værne kloster, en rekke gårder ved den daværende bygrense til Lauritz Hvidt. I praksis var dette området delvis allerede en del av byen og omfattet grunnen under andre borgeres hus. Kjøpet omfattet gårdene Klommesten og Øre, Gjerrebogen, Krapfoss og plassen Trolldalen nord i skogen.

I 1740-årene hadde dermed en rekke mosseborgere kjøpt opp bondegårder. Men fremdeles tjente de fleste av disse bondegårdene til å supplere byhusholdningene med kjøtt, korn, grønnsaker og frukt. Noe av jorden ble brukt til hestehager. Just Treschow hadde gått litt lenger, og bosatt seg på sin gård. Distriktets to «leger» eller feltskjærer hadde også bosatt seg på hver sin bondegård. De har øyensynlig beholdt bygningene på sine bondegårder som de var.

I 1750 gjorde så Hans Thaulows svigersønn, lagmann Andreas Hansen, noe nytt. Han flyttet ut på Kubberød og satte i gang med ombygninger. Andreas Hansen og hans hustru anla og videreutviklet hagen med geometriske mønstre. Siden plantet de espalierer med sydfrukter i solveggen og eksperimenterte med urter og nytteplanter. Dessuten lot de oppføre fjøs og stall av gråsten, som var kløvet av naturen selv eller sprengt løs.

Andreas Hansen var i dette stykke en mann for sin tid. Fra 1750-årene tiltok interessen for løkker og «landsteder» i de fleste norske byer. Kubberød ble derfor det store forbildet for borgerne i egnen. I annen halvdel av 1700-tallet skulle det gå på tilsvarende vis med en rekke av gårdene på Jeløy.

Andreas Chrystie hadde kjøpt gården Torderød i 1739. Da hadde jorden vært borgergods i flere tiår allerede. Som de tidligere

Veien til Tronvik: Slik gikk veien fra Værlesanden over søndre Jeløy til Tronvik på midten av 1700-tallet. På Tronvik kunne man overnatte. Dessuten hadde bonden delansvar for fergeforbindelsen over fjorden. Gården til høyre er Grimsrød — eller «Grimserud», som det den gang het. Gården tilhørte tidlig på 1700-tallet Jernverket og dermed fru von Hübsch. Siden skiftet gården hyppig eiere innen embeds- og kjøpmannskretsene i Moss.

eierne ønsket Chrystie å skaffe seg jordbruksprodukter til sin husholdning i byen. Men han beholdt det gamle huset som det var, foretok ingen forandringer og flyttet *ikke* inn på gården.

Hans sønn, David, engasjerte seg imidlertid langt sterkere i Torderød. Hans kone likte gården enda bedre. David Chrystie var i likhet med lagmann Hansen gift med en av Thaulows døtre. De hadde vokst opp med halve Moss som sin egen barndoms løkke. Nå ville sikkert ikke den ene søsteren stå tilbake for den andre. Noen år senere var Torderød blitt et enda prektigere anlegg enn Kubberød. Hovedbygningen var da blitt ombygget, forstørret og forskjønnet. Resultatet ble et vakkert rokokkobygge med store tapetserte rom, flotte ovner og vakre møbler, som sto ferdig en gang i årene omkring 1760.

Etter at hovedbygningen var ferdig, ble det plantet en allé bort til hovedveien over Jeløy. En lindeallé ned til sjøen vinkelrett på denne ble anlagt noen tiår senere. Foran og på siden av huset lå en gresskledd terrasse, kantet med hekker og blomster. Rundt gården ble det dyrket frukt, bær og grønnsaker. Utenlandske reisende som kom til Jeløy, lot seg begeistre over den velpleide hagekultur som var under etablering. I tillegg til frukttrær og bærbusker nevnes humle og lin blant de vekster som ble dyrket i «den frugtbare Dal» på veien til Tronvik.

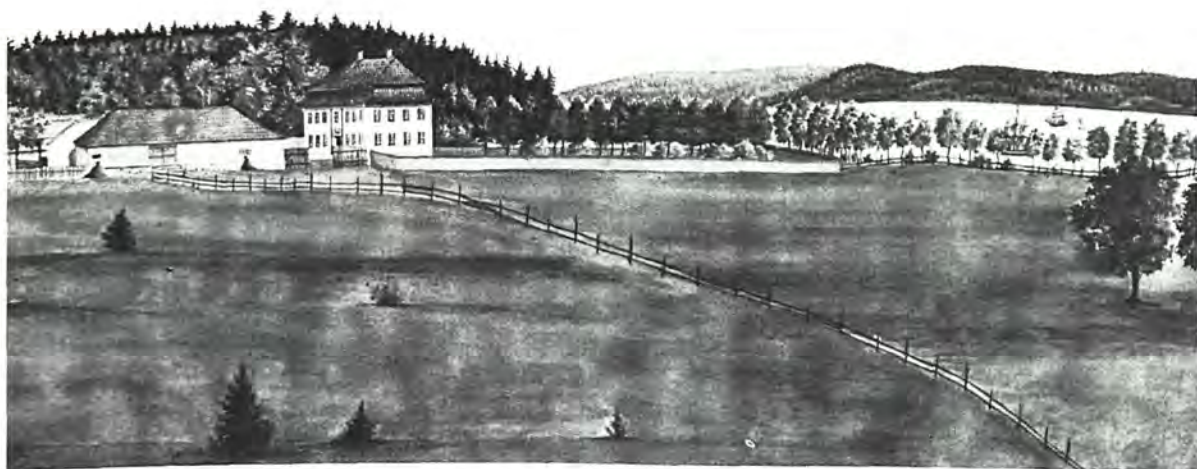
Aktiviteten på Kubberød og Torderød ledet til forandringer på Grimsrød og Rosnes. Hagenes tid var kommet til Jeløy. Og flere endringer i samme lei var i vente.

Torderød anno 1760: Andreas Chrysties sønn, David Chrystie den eldre, var gift med en av generalveimester Thaulows døtre. Det unge paret ønsket å følge opp den trend Thaulow-familien hadde startet, og bygget rundt 1760 sitt eget «landsted» på Jeløy. Byggestilen var typisk for tiden: rokokko.

Bøndernes motoffensiv

Bøndene kunne ikke unngå å registrere hva som foregikk.

Det ble mer og mer åpenbart at det nå ble kjøpt og solgt jord på en annen måte enn før. Nå var det ikke lenger snakk om transak-

sjoner mellom store jordeiere, mellom konger og adelige eller adelsmenn imellom. Det var borgerskap og embedsmenn som kjøpte jorden. Og hvert gårdskjøp syntes å føre til forandringer. Hva tenkte bøndene i sakens anledning? Hvor mye forsto de av den endringen som pågikk? Det skulle ha vært spennende å være flue på veggen den gang Peders besteforeldre Kirsten og Peder, antagelig midt i 1690-årene, tok den alvorlige beslutningen å kjøpe gården Vanem av Sigvard Jørgen Akeleie. Dermed sørget de for at etterkommerne ble selveiere. I de følgende tiår utover på 1700-tallet lar det seg registrere at bonde etter bonde slo til om han fikk tilbud om eiendomsretten til den jorden han til da hadde drevet som leilending.

En bonde som ville kjøpe gården sin, måtte som oftest låne penger. Siden skulle lånet betales tilbake. Men renten, som gjennomsnittlig lå rundt seks prosent, var ikke særlig høyere enn den landskyld bonden hadde pleid å betale i eldre tid. Dessuten slapp han førstebyggesel og tredjeårstake. En annen fordel ved å eie sin egen jord var at bonden begynte å se klarere fordeler ved å forbedre jorden og dyrke opp mer mark. Tidligere hadde slike forbedringer ofte bare resultert i at leien ble satt opp. Nå kunne bondefamilien selv høste fordelene.

På den annen side førte overgangen til bondeselveie til nye inntekter for dem som garanterte for lånene. Og det var som oftest borgerne i byen. Fem prosents rente på pantobligasjoner var en god og sikker inntekt. Og det var vesentlig lettere å drive inn disse pengene enn det hadde vært å drive inn landskylden i eldre tid. Det tok mange år før jorden var nedbetalt. Noen klarte det aldri og måtte selge sin jord. Slik sett er det mulig å se overgangen til «selveie» som en overgang fra én form for finansiell kontroll med de umiddelbare produsenter til en annen.

For bøndene førte selveierformen til en ny type indre press i familien. For gården burde jo helst ikke deles. Og den som overtok gården, åsetemannen, ville få problemer med å kjøpe ut sine søsken. Det problemet skulle forplante seg fra generasjon til generasjon.

På den annen side var det jo en fordel for søsknene at de fikk kapital å gå i gang med når de skulle starte for seg selv. En selveierbonde kunne være sikker på at hans sønn eller svigersønn ville overta etter ham. Dermed ville han få et rimelig underhold, en god kårkontrakt på sine gamle dager. Man hadde hatt kårordninger mellom far og sønn i leilendingstiden. Men hvem torde satse på at borgerne ville gi dem kårordninger?

Peder Ellingsen visste med seg selv at ikke *han* stolte på «borgerane». Kanskje var det den samme skepsis som hadde drevet hans besteforeldre også?

Drenger og husmenn

I skattelistene for 1743 var det bare én mann på Jeløy og én i Vassbygda som måtte betale ekstraskatt. Det var bonden på Ramberg og bonden på Gashus. Bare de ble ansett for å ha «formue». Ekstraskatten var nemlig en luksusskatt. Den var ikke ment å ramme vanlige bønder.

Peder Ellingsen slapp altså å betale skatt dette året. Han hadde opplevd flere dårlige år på rad. Men han var ikke av den grunn noen fattig bonde. Han hadde til daglig ikke bare sin bror og en tjenestekar til å hjelpe seg. Han hadde ytterligere en mann til hjelp, en mann som sannsynligvis var en slektning, fikk bo og dyrke opp noen jorder et stykke nord for Vanem mot å hjelpe til i onnene og av og til ellers. Sunda kalte man denne plassen. Førte så det til at Peder Ellingsen og Anne Dorothea Akeleie ble stående i samme situasjon? Fru Akeleie hadde en rekke folk i sitt brød. I likhet med mannen på Sunda bodde også de på plasser som det lå litt jord til.

Peder selv følte neppe noen likhetspunkter mellom seg selv og fru til Kambo som jordeiere og arbeidsgivere betraktet. Vi vet ikke engang om de kalte arbeidsfolkene for det samme. Kanskje gjorde de det. *Muligens* snakket de begge om «husmenn». Men det var ikke sikkert de mente det samme av den grunn, for Peders husmann hadde langt mindre arbeidsplikt og helt sikkert et annet personlig forhold til *ham* enn husmennene på Kambo hadde til «Akeleien sielff».

Husmenn var noe helt *nytt* på Vanem. På Kambo hadde man derimot hatt det i uminnelige tider. Arbeidsfolkene på Kambo ble kalt husmenn på hele 1600-tallet. Det var fordi de fikk lov til å bo i egne små hus. De hadde dessuten ubegrenset arbeidsplikt, slik at de brukte nesten all sin tid på å dyrke jorden til Akeleie-familien. Småhusene på Kambo hadde likevel egne navn. De het Ungerholt, Raukerød, Lien, Åvangen, Rykkinn og Rosendal. Og det fantes en liten jordlapp rundt de fleste av disse husene der det ble dyrket høy og litt korn.

I manntallene fra 1600-tallet ser vi imidlertid at det blir oppført husmann på enkelte andre gårder enn Kambo også. Det er nevnt husmenn både under Nes, Rosnes, Orkerød, Kase, Tronvik og Rød. På Jeløy kan det i denne perioden nesten se ut til at «husmann» må bety «pensjonist». De fleste som ble kalt «husmenn» på Jeløy sist på 1600-tallet, var nemlig svært gamle. Ole på Nes var nitti, Amund på Orkerød åtti, Anders på Rød sytti. Bare fru Anne Bildt Akeleie hadde en «husmann» på førti år, Gaute, som drev Rosnes for henne, mens fogden hadde en femtiårig husmann til å drive Odderød. På Tronvik fantes dessuten en husmann på atten år.

På Jeløy og i Vassbygda på 1600-tallet så det samtidig ut til at alle gårder som ble drevet stort, hadde hjelp av yngre og spreke menn som i manntallene ble oppført som tjenestekarere. De eldste

Herregårdsfrøken: Charlotte Amalie Sibbern (1732–1777) var det eneste av Carsten Sibberns barn som vokste opp. Dermed ble hun enearving til Værne kloster. Her har Peter Dyckmann malt henne som meget ung pike i 1740-årene.

manntallene forteller at det deltok tjenestekarere i driften av jorden både på Alby, Orkerød, Ramberg, Nes-gårdene, Refsnes og Reier. Det var ikke så rart. For siden middelalderen hadde man drevet større gårder ved hjelp av tjenestefolk som man hadde i kosten, fast bosatt i huset.

I manntallet fra 1701 ble ikke betegnelsen «husmann» brukt. Derimot fantes det «pladser under» andre gårder. Mennene på disse plassene var gjennomgående yngre enn «husmennene» i manntallene noen tiår tidligere. Og det nye med plassfolkene var at de opptrådte med familie.

På Jeløy kan det i 1701 se ut som det lå plasser både til Helgerød, Kubberød og Torderød. Men disse gårdene tilhørte da embedsmenn. Kjellandsvik og Fuglevik, som utelukkende var bebodd av «husmenn», var «aflsgårder» for mosseborgere. På Jeløy virker det derfor stort sett som om det var byborgernes *forvaltere* som opptrådte under navn av «husmenn».

I 1701 var det som før en rekke «husmenn» på Kambo. Men på de større, bondedrevne Jeløy-gårdene var det fortsatt tradisjonelt tjenerhold som dominerte. Både på Reier, Refsnes, Alby, Tronvik og Ramberg hadde man to voksne tjenestekarere. På andre gårder hadde man ikke tjenere, men der hadde de på den annen side så mange hjemmeboende voksne og halv voksne sønner at de ikke trengte fremmed arbeidskraft, verken i form av husmenn eller tjenestekarere.

Så gikk tyve år. Flere og flere bønder eide nå sin egen jord. I 1723 ble det så laget et nytt utkast til matrikkel. Den skulle ikke først og fremst fortelle om befolkningen, men om hvordan jorden ble drevet. Der ble det ikke oppgitt noe om tjenerhold på gårdene. Til gjengjeld forteller matrikkelen om husmenn som drev egen jord ved siden av plikttjeneste hos den bonden som eide jorden.

Norsk bonde: Kanskje kan vi forestille oss at Peders far, Elling Pedersen Vanem, har sett ut noenlunde slik som denne bonden. Dette er en veggtafle fra Sørlandet. Den viser i lett stilisert form en eldre bonde og de viktigste jordbruksredskapene: øks, spade, ljà og rive.

Husmannsplasser på 1700-tallet

Matrikkelen fra 1723 navngir følgende plasser med «egen» jord:

Ungerholt
Raukerød
Lien
Åvangen
Rykkinn
Rosendal, alle under Kambo.
Kongshavn, under Nes
Kattepina, under Dillingøy

En skatteliste fra 1766 oppgir bare fire plasser på Kambo, men gir ellers inntrykk av at følgende nye husmannsplasser ble drevet selvstendig:

Solli
Grønli
Ekeli på søndre Jeløy
Hesteløkka på nordre Jeløy
Vanemdalen
Noreødegården
Grina i Vassbygda

Av 1723-matrikkelen fremgår det at det nettopp var blitt ryddet en plass på Dillingøy: Kattepine, og en på Vanem: Sunda. Nord på Jeløy, i utmarken til Nes, var det også ryddet en ny plass, Kongshavn. Matrikkelen i 1723 oppgir nøyaktig hvor mye korn hver husmann dyrket, hvor mye høy han høstet, og om han hadde husdyr. Her synes det å være tale om husmenn i en nyere og mer «moderne» betydning. De fleste av disse husmennene hadde åpenbart ryddet seg ny jord utenfor bondens tradisjonelle eiendom, og bosatt seg et stykke unna hovedgården, slik som Vanem-familiens slektning på Sunda. Og leie betalte de, ikke i naturalia, men i form av pliktarbeid hos bonden.

Amtmann Balthazar Fleischer kan sies å være «far» til husmannsvesenet i denne mer «moderne» betydning. Årene før han kom til Moss, årene 1740–1742, hadde, som vi vet, vært meget dårlige år. Fleischer ønsket å bidra til å unngå den sult og elendighet han hadde fått rapporter om. Ett tiltak var å opprette kornmagasiner. Hans andre hovedtiltak var å stimulere nyridding.

Balthazar Fleischer mente det var bedre for bondesamfunnets underklasse å dyrke «egen» jord enn å tjene hos andre. Det som fantes av dyrkbar mark, var imidlertid allerede i de selveiende bøndenes hender. Derfor kom de fleste av de nye brukene det var tale om, til å få form av husmannsplasser.

I løpet av 1740-årene ble det opprettet 381 husmannsplasser i hele amtet ifølge Fleischer. Da det i 1760-årene så igjen ble ført lister over folketall, viser det seg i alle fall at husmannsvesenet har fått større omfang rundt Moss også. Da var det dyrket opp to helt nye plasser under Alby, og nord på Jeløy var det dukket opp en rekke nye plasser. Det samme ser ut til å ha skjedd i de indre strøk av Vassbygda, på Nore, Vanem og Gashus. Husmennene hadde nå — først nå — begynt sitt egentlige inntog i mossedistriktet.

Man kan si det slik at på 1700-tallet «smittet» pliktarbeidssystemet fra adelsgårdene og de borgereide gårdene over til de større bondegårdene. Denne utviklingen hadde delvis som forutsetning at disse bøndene nå var blitt selveiere, at de var blitt mer lesekyndige og økonomisk bevisste og forsto å utnytte sin nyvunne eiendomsrett. Men utviklingen ble også bevisst fremmet — av Balthazar Fleischer. Mot slutten av 1700-tallet ble dermed de større bøndene rundt Moss rikere og mektigere. De var nå fullstendig frigjort fra adelen. Til gjengjeld hadde det «under dem» vokst frem en ny underklasse i samfunnet: husmennene.

Peder Ellingsen og fornuftsekteskapet

Peders far, Elling, var død i 1742. Dermed kunne Peder overta gården. Det kan ikke herske tvil om at han da ble populær på ekteskapsmarkedet.

På 1700-tallet var ikke de romantiske kjærlighetsforestillinger særlig utbredt i bondesamfunnet. Peder kjente nok en og annen folkeviser som handlet om ulykkelig kjærlighet mellom adelsfrøkner og junkere. Og de erotiske drifter kjente han i sin egen kropp, han som de fleste andre. Men når det kom til realitetene i Peders eget liv, lot han nok fornuften styre mer enn man gjorde i folkevisene. Ekteskap og barn var for viktige ting til at man hadde råd til å la følelsene råde fritt!

Hvem skulle så Peder gifte seg med? Det var nok det mest sentrale spørsmål i hvert enkelt menneskes liv også på 1700-tallet. For valget av ekteskapspartner bestemte jo stort sett hvordan livet senere kom til å arte seg, økonomisk, sosialt og følelsesmessig. Det var mange bondefamilier som Peders rundt Moss.

Å søke seg til byen eller til en husmannsplass når man var ute på frierfotter, var meget unaturlig. Bøndene skulle holde sammen, det hadde Peder blitt innprentet fra han var liten. For en bondesønn burde gifte seg med en jente fra en gård, og aller helst med en som var fra en gård på omtrent samme størrelse.

Når Peder og hans bror skulle få seg koner, var det mange sosialt likestilte familier å søke kjerringemner blant, både på gårdene rundt, på Jeløy, i Rygge eller nord i Vestby. Hans søster giftet seg inn på en gård i Vestby, broren giftet seg også med en bondedatter som hadde gårdparter i vente. Hvordan gikk så Peder frem? Hvor mye planla han innen han tok skrittet inn i ekteskapet?

Et tegn på at fornuftsargumentene sto sterkt når det gjaldt ekteskap blant bønder flest, var tidspunktet for feiringen. For både forlovelse og bryllup i bondesamfunnet viste en klar sammenheng med arbeidsåret og hadde en tendens til å konsentrere seg om høstmånedene. Da var nemlig avlingene i hus. Det var skikk og bruk i bondesamfunnet at skurdonna skulle være avsluttet innen mikkelsmesse, 29. september. I oktober og november hadde folk både tid nok og mat nok til å holde fest. For bryllup var fest.

I de vanskelige årene tidlig på 1740-tallet var dette mønsteret blitt noe forstyrret. Det var færre som giftet seg, og det var da også lite kost å stille til bryllup med. Det hadde vært år som ikke bare var preget av sult, men også av tyfus. I bondesamfunnet betydde imidlertid den enes død den annens brød. Antallet gårder og mengden av mulige livsstillinger i det enkelte distrikt var nokså konstant. Når det hadde vært mange dødsfall, ble det også mange tomme plasser å fylle.

I 1743 var det blitt mange enker og enkemenn rundt på gårdene, og mange sønner som kunne rykke opp og overta i fars sted. Peder Ellingsen Vanem hadde, som vi vet, opplevd nettopp det.

I bondesamfunnet kunne ekteskapsalliansene knyttes etter faste mønstre, slik som blant borgerne. Der gjaldt det ikke å verge firmaet, men gården. Om en odelsgutt giftet seg med en bondedatter med utsikt til å arve egne gårdparter, var sjansene for en trygg økonomi gode.

Jordeiendomsforhold 1750

Det var vanskelig å søke etter make altfor langt unna den gården der man selv bodde. Helst burde en frier bo innenfor rimelig gangavstand, slik at man kunne treffes regelmessig. Selv om fornuften måtte få råde, dreide det seg likevel ikke *bare* om å velge et fornuftig parti. Man måtte like sin tilkommende også. Kanskje fikk man først øye på en man likte, utenfor kirken. I bryllup eller gravøl kunne man også veksle de første øyekast. De siste konfirmasjonsforberedelsene ga ungdommene fra gårdene rundt byen nye muligheter for flere møter med annen ungdom.

Siden skulle forbindelsen konsolideres. For bondeguttene dreide det seg *ikke* om glødende kjærlighetsbrev og svermerisk sukking, men om nattefrieri og besøk på loftet.

Men også nattefrieriet hadde sine regler. Kontrollen over egne følelser var sterk. Selv om de unge kunne legge seg i sengen til hverandre, gikk det vanligvis lang tid før man våget seg på regulære samleier. Alle bondegutter visste at om en jente ble gravid, måtte han ta ansvaret. Da var han bundet for livet.

Det var vanlig å eksperimentere lenge og gifte seg sent på Peder Ellingsens tid. Regulært seksualliv startet gjerne når de to unge var blitt helt sikre på hverandre, og når det var sikkert at de hadde en gård i vente. Men samlivet kunne godt starte før det egentlige ekteskap. Man så det gjerne slik at et kar- eller kjerringemne skulle prøves ut først. Både gutten og jenta ville teste hverandre. Først når jenta ble med barn, hadde de et *sikkert* tegn på at alt var som det skulle. Da burde det imidlertid lysnes til ekteskap så snart som mulig.

Peder Ellingsen Vanem hadde sikkert nok av jenter å velge blant. Han hadde i tillegg alt sin egen gård. Det gjorde ham ekstra attraktiv og ga ham mindre grunn til å nøle. Alt i 1744 visste han hvem han ville ha. Hans utvalgte, Marie Thorsdatter, var selv bondedatter fra søndre Ås på Jeløy. Mye tyder på at hun var et godt valg, for de to fikk en rekke barn sammen, slik det sømmet seg produktive bønder. Mange søsken hadde hun heldigvis ikke selv, og da Marie siden døde, giftet Peder seg like godt om igjen, med hennes yngre søster. Dermed fulgte det i tidens fylde mye jord med hans giftermål.

På slutten av 1740-årene må det ha gått godt med Peder økonomisk, for i 1750 så han seg i stand til å kjøpe nabogården Rød. Samme år flyttet han dit fra Vanem. Men han fortsatte å drive de to gårdene sammen.

Peder og Marie fikk en serie med døtre, Walbor i 1745, Maren i 1746, Else i 1748, Berthe i 1749, alle født på Vanem. Den yngste av deres døtre, Anne, ble imidlertid født i 1751, på Rød. Alt gikk etter oppskriften. Peder og Marie kunne sikkert ha ønsket seg en sønn. Men ellers fungerte ekteskapet som produksjonsenhet like bra som gårdene de satt med.

Kapittel II

Napoleontiden: Gyllen rikdom, svart nød

Så skal vi forflytte oss mer enn femti år frem i tiden, omtrent til århundreskiftet, til *året 1801*, til Moss i sin gullalder. Den sinnssyke Christian VII var da konge i Danmark-Norge, men hadde ingen innflytelse. Hans sønn, kronprins Frederik, som hadde besøkt Moss i 1788, regjerte på vegne av faren.

Politikk og åndsliv både i Danmark-Norge og ellers i Europa var imidlertid fullstendig dominert av forholdene i Frankrike. Den franske revolusjon i 1789 fikk enorme konsekvenser og preget både tidens politikk og rasjonalistiske tankeliv. *Napoleon Bonaparte* var blitt førstekonsul i 1799 og skulle la seg utrope til keiser i 1804. Det ga navn og preg til tidens arkitektur og moter: empirestilen.

Moss var på denne tiden en betydningsfull by. Mange nye steder hadde fått bystatus etter Moss, og den generelle økonomiske ekspansjon i landet hadde vært sterk. Trass i dette hadde Moss med Jernverket og forstedene beholdt sin stilling som landets tiende største by.

Innflyttingen var stor og næringslivet allsidig. Norges mest teknologisk avanserte bedrift var Moss klesfabrikk. Moss jernverk ble besøkt av alle utlendinger som gjestet landet. Det skyldtes at Verket var eid av landets rikeste mann, Bernt Anker, som holdt hoff i Moss hver høst.

Årene sist på 1700-tallet og tidlig på 1800-tallet var også en glanstid for Moss som trelastby. Og rikdommen fra trelastens gylne år strømmet inn over byen. Empirestilen satte derfor sitt klare preg på arkitekturen. Og livsstil og vaner blant borgerskapet fikk et internasjonalt preg. Lenge skyldtes også denne høykonjunkturen *Napoleon Bonaparte* og ringvirkningene av hans politikk.

Nettopp i de årene da Napoleons sol og skygge hvilte over Europa, opplevde imidlertid den tallrike og voksende arbeiderbefolkningen i Moss en hard periode, preget av matmangel og nød. De hadde ingen reserver å tære på. Moss ble i denne perioden dermed kontrastenes by mer enn både før og siden.

Fordi byen er så sammensatt, har vi ikke én, men *flere* byguider på denne vandringen. Byens jordmor og klokkeren er kanskje de viktigste blant dem.

Et barn blir født i Mosse Bye

Det var en iskald januarnatt i året 1801.

Mor Johanne lå i dyp søvn hjemme i sitt lille enetasjes hus oppe i Kirkegaden, der hun hadde bodd alene helt siden hun ble enke. Plutselig hørte hun noen dundre på den tykke, nesten ugjennom-siktige glassruten. Det sto en ung mann der ute. Men hun klarte ikke å oppfatte hva han forsøkte å si.

Andre ville kanskje blitt engstelige av dette. Så ikke med mor Johanne. Denne 64-årige kvinnen visste av erfaring hvorfor hun var blitt vekket. Det var noen som trengte henne! Raskt sto hun opp og fikk slengt på seg bomullskjolen, og tok en solid ullkåpe utenpå. Skredder Berglunds kone, Kattrin, ventet nemlig barn. Mor Johanne, som var «Byens Jordemoder», hadde vært og sett til Kattrin flere ganger den siste tiden. Nå forsto hun på Ole, skreddersvennen, at fødselen var nær forestående, så hun pakket ned saks, tråd, et lite kateter og noen børster i vesken sin og ga seg i vei. Fem minutter senere var de fremme hos familien Berglund oppe i Kongens gade, som byens øvre gate nå ble kalt.

Nå var ikke Johanne Graw eneste jordmor i distriktet. På Jernverket var det en gift kone som bisto under fødsler, og både på Dilling og Molvik bodde det kvinner som hjalp til når man ventet barn på gårdene i Rygge. Men det var mor Johanne som var mest brukt. Siden hun bodde inne i byen, kom de fleste til henne for å få hjelp.

De tre jordmødrene hadde sikkert kontakt seg imellom. Embedsmennene i København hadde lenge vært opptatt av å øke

Slik ble Moss avbildet av den store danske maler Christian August Lorentzen i 1793. De fleste vil anse hans bilde av byen, som det vakreste vi har. Bildet finnes i mange versjoner. Bildet ble tidlig på 1800-tallet gjengitt på et kobberstikk av Johan Georg Haas. I denne versjonen ble Lorentzens bilde av Moss trykt og spredt over hele Norge. Det er stikket til Haas som har dannet grunnlag for smussomslaget på denne boken. Her er en senere, malt kopi av Lorentzens bilde avfotografert. Kopien henger i dag hos M. Peterson & Søn.

befolkningen i dobbeltmonarkiet og hadde interessert seg spesielt for jordmorvirksomheten. Derfor hadde de organisert denne første gruppen av yrkesaktive kvinner nesten som i et laug. Fra 1766 hadde de tatt inn norske kvinner på skolen i København. Men Johanne Graw var kommet til Moss fra Fredrikstad alt i 1768. Da hun ble tilsatt, hadde byfogden vurdert å søke etter en skoleutdannet kvinne. Men mor Johanne hadde stilt krav som var lette å tilfredsstille. Dermed hadde hun fått «bestallingen».

Jordmor Johanne tok straks ledelsen da hun kom inn i den lille stuen i Kongens gade. Hun kommanderte Berglund selv, svennen og de to småbarna ut i det andre rommet. Selv styrte hun inne i stuen, der Kattrin lå til sengs. Det var godt at familien hadde tjenestepike. Maren Svendsdatter, som hun het, kunne dermed assistere jordmoren sammen med en nabokone. Mor Johanne ba om olje til hendene sine, varmt vann og kaldt vann med eddik. Da hun hadde tatt forholdene og barselkvinnen i øyesyn, forsto hun at hun hadde situasjonen under kontroll.

Noen timer senere var fødselen overstått. Barnet var vasket og hadde fått navlebind. Kattrin hadde fått den obligatoriske barselgrøten og en solid slurk brennevin og sov allerede, utslitt etter fødselen. Nabokonen var sendt hjem, og også Johanne pustet lettet ut. Det hadde gått godt, denne gangen. Hun takket Gud for det. Rett som det var, måtte hun hjelpe dødfødte barn ut av mors liv. Det hadde skjedd med Berglunds Kattrin også noen år tidligere, og verken Johanne eller Kattrin likte å tenke tilbake på det.

En Jordemoders hverdag

Om en kone fikk et dødfødt barn, var det ikke bare et sjokk for henne og ubehagelig for jordmoren. Det fulgte dessuten mye ekstraarbeid med en dødfødsel. Da måtte en mengde opplysninger skaffes til veie. Jordmoren måtte innberette saken for presten, og presten for biskopen, som til slutt rapporterte til det danske kanselli i København.

Tilbake på 1700-tallet hadde det bare vært når ugifte kvinner fikk dødfødte barn, at myndighetene hadde interessert seg for saken. Da forelå det jo en «naturlig» mistanke om barnedrap, mente man den gang. Nå var interessen for befolkningsøkning og barnefødsler generelt økt veldig. Byråkratiet vokste på alle kanter. Og en kvinne som Johanne var ikke bare «håndverker», hun var også en aldri så liten helsebyråkrat in spe.

Mens skepsisen til jordmødre ofte kunne være stor i de indre landdistriktene, hvor folk mer stolte på hjelp fra kjente, virker det som om alle som skulle føde i Moss, brukte Johanne. Og kvinnene i landsognet innkalte enten henne eller en av hennes to kolleger.

Norske Intelligenssedler hadde på denne tiden mange abonnenter på Moss. Forholdene var ikke den gang større enn at da

Johanne Graw døde i 1806, var det godt stoff. Avisen skrev da at mødrene ville huske henne for hennes dugelighet, blidhet og omhyggelighet, og dessuten at hun hadde tatt imot 6200 spedbarn i løpet av sine over førti år som jordmor, først i Fredrikstad, siden i Moss. Hvis *det* er et riktig tall, må hun gjennomsnittlig ha bistått ved nærmere 150 fødsler årlig. Det ble imidlertid født bare 73 barn i Moss prestegjeld i 1801. Selv om mor Johanne bisto ved alle fødslene, betydde det bare halvannen fødsel i uken, så arbeidspresset var til å leve med.

Men 73 fødsler hjalp ikke stort på folketallet. Befolkningen i Moss vokste meget langsomt i Johannes tid. I årene etter 1801 skulle folketallet først stabilisere seg, siden gå litt tilbake. Saken var at det var altfor mange som døde i Moss, til at befolkningen kunne øke.

Bare et mindretall av de barna som Johanne Graw hjalp til verden dette året, ble senere konfirmert og dermed «voksne». Ingen av de andre vokste opp. Av fire nyfødte døde ett barn i løpet av første leveår, ett i løpet av barneårene. Bare to ble voksne. Under slike forhold ble ikke den gjennomsnittlige levealder høy.

Et nærstudium av et utvalg på tredve fødsler som Johanne bisto ved dette året, viser bare ett barn som var dødfødt. To spedbarn døde noen dager etter fødselen, syv av tredve døde i løpet av det første leveåret, og fire blant de samme tredve døde under oppveksten. Dødsrisikoen var stor blant barn i Moss. Bare i arbeiderstrøkene i Christiania og enkelte andre byer i landet hadde et nyfødt barn så dårlige oppvekstsjanser som i Moss.

Lille Anne Magrethe, som den nyfødte datter i Berglund-familien senere skulle bli kalt, var Kattrins syvende barn. I alt skulle hun sette ni barn til verden. Likevel var det bare to som skulle bli voksne. Bare en av dem var dødfødt, riktignok. Seks døde som spedbarn, i løpet av det første leveåret, eller som småbarn, i årene som fulgte. Begge deler var som nevnt meget vanlig.

Barnedødeligheten rammet høy som lav. Det hjalp ikke Else

Dødsannonse: Rundt år 1800 var det Norske Intelligenssedler som var den avis man leste i Moss. Der sto notiser fra inn- og utland, fra Christiania og andre byer side om side.

Da Johanne Graw døde i 1806, trykte avisen en dødsannonse der det sto at hun hadde mottatt 6200 spedbarn i sin karriere: «Sødt slumre du, som saa ofte vaagede for at lindre dine Søstres Lidelser; taknemmelige erindre Mødrene Din Duelighed og Blidhed, Din Omhyggelighed for 6200 modtagne Spæde.»

Den 30te Maj døde Møffe Byes værdige Jordemoder. Paa Plæden stod:
J O H A N N E G R A V
 fød
 Aar 1737 den 23de Junii,
 død
 Aar 1806 den 30te Maji,
 var
 Jordemoder 34 Aar
 Friedericiæ og Mols.
 Sødt slumre Du, som saa ofte vaagede
 for at lindre Dine Søstres Lidelser;
 taknemmelige
 erindre Mødrene Din Duelighed og Blidhed,
 Din Omhyggelighed
 for
 6200 modtagne Spæde.

Gude at hun var gift med en av byens rikeste menn, at hun hadde god plass i huset og tjenere til å hjelpe seg. Hun skulle sette åtte døtre og syv sønner, i alt 15 barn, til verden i løpet av 19 år. Bare to av disse, to sønner overlevde sine foreldre, en sønn og en datter døde rett etter konfirmasjonsalderen, seks andre døde under oppveksten, to døde i løpet av første leveår, tre døde etter noen få dager.

En fødsel var ikke bare farefull for fosteret. Å føde var også farlig for den vordende mor, enten hun var fattig eller rik. Kjøpmann Andreas Chrystie den yngre mistet for eksempel to av sine tre hustruer i barselseng. Nå var dette riktignok særlig ille. Rundt åtte prosent av alle kvinner døde i barselseng.

Spedbarndødeligheten i et normalår i siste del av 1700-tallet hadde utgjort 35–40 % av den totale dødeligheten. Derimot spilte den utover på 1800-tallet en minkende rolle og utgjorde bare mellom 25–30 % av alle døde. En mulig delforklaring på dette er at politikken i København hadde ført frem. Det hadde vært et klokt tiltak å stimulere jordmorvesenet. Og i Moss må Johanne Graw og hennes kolleger åpenbart ha gjort en livsviktig jobb.

All verden innskrives i manntall

I det øyeblikk Anne Magrethe Berglund var kommet til verden, bodde det nøyaktig 2526 mennesker i Moss prestegjeld. Den 1. februar, søndagen etter at hun var blitt født, ble det nemlig holdt folketelling både i byen og i landdistriktet.

Vel en måned tidligere, 8. desember, var det utgått et bud, en «Placat», fra kong Christian VII i København om at all verden, eller i alle fall alle mennesker i Danmark og Norge, skulle innskrives i manntall. Kongen var «overbeviist om den Nytte, som nøiagtig Kundskab om Folketallet i Vore Riger og Lande, efter Alder, Kiøn og Næringsvei, medfører».

Kongens undersåtter skulle derfor føres inn, person for person, med boligforhold, slektskap, alder og yrke. Tellingen gjaldt ikke bare standspersoner, ikke bare menn, ikke bare folk som betalte skatt. *Alle* skulle innskrives, med sirlig håndskrift, i store protokoller som siden skulle sendes til København for å studeres der.

Man hadde forsøkt å telle befolkningen i Norge før også, men aldri på denne grundige måten. Hensikten var å få et solid og nøyaktig oversyn over de menneskelige ressurser i riket. Det fikk man. Derfor kjenner vi den dag i dag Moss i året 1801 bedre enn på noe annet tidspunkt tidligere. Vi kjenner byen fra bunn til topp, fra innerst til ytterst, fra Berglunds lille leilighet og til familiene Gudes og Chrysties storslåtte kjøpmannsgårder.

Vi kan ha full tillit til opplysningene i denne folketellingen. De skjemaene som ble laget, var for det første gode og lette å arbeide

Folkeøkning i Moss sist på 1700-tallet			
	1762	1769	1801
Indre by	1185	1196	1408
Jernverket	270		281
Radet/Værden	234		340
Vassbygda	101		184
Jeløy	199		318
Fire gårder i Rygge	64		50
Hele «by»-befolkningen	1689		2029
Hele prestegjeldet	1989	2050	2531
Dagens Moss den gang	2053		2589

med. De som gikk fra hus til hus, var dessuten meget kompetente menn: presten og klokkeren «til Mosse Bye».

Klokker Andreas Horn var en institusjon i seg selv. I 1801 var han 63 år og var ikke bare klokker, han var også skolelærer. Han kjente byen som sin egen bukselomme: I 1786 og 1797 hadde han egenhendig tegnet karter over byen og landdistriktet. Ettersom han ikke selv hadde barn, hadde han fått adskillig tid til å ta seg av sine sognebarn. Han hadde hatt svært mange av dem på skolen og undervist enda flere til konfirmasjon.

Det var imidlertid ikke «gammelpresten», Thaulow, som gikk rundt med Horn. Den forrige innehaver av Moss sognekall, Hans Henrik Thaulow, var barnefødt i byen og i slekt med mange mossinger. Han hadde imidlertid sviktet sin hjemby og flyttet til et annet kall et halvår før. Nypresten, Peter Hount, hadde derfor så absolutt behov for hjelp av Horn. Ham var det til gjengjeld ingen som kunne lure.

Moss anno 1801

«Moss ligger uhyre romantisk til. Byen er delt av en livlig foss som kaster seg nedover sitt berglendte løp. På samme tid strekker byen seg ned mot den vakreste lille bukt omgitt av skoggrodd strender. Ved bukten ligger det noen vakre villaer og en hel rekke bondegårder.» Så positivt kunne en engelsk reisende som kom til byen en sommer mot sekelskiftet, beskrive Moss.

Helt rett hadde denne engelskmannen imidlertid ikke. Fossen delte ikke byen. Jernverket lå egentlig ikke i Moss, men var likevel en del av Moss prestegjeld. De vakre «villaene» og skogene på Jeløy tilhørte heller ikke byen.

Det området som inngikk i Moss *prestegjeld* i 1801, svarer likevel til Moss i dag, om vi unntar de fire eiendommene Melløs, Klommest, Kallum og Øre på sørsiden av byen. Disse gårdene og de vel tredve menneskene som bodde der, sognet nemlig til Rygge kirke.

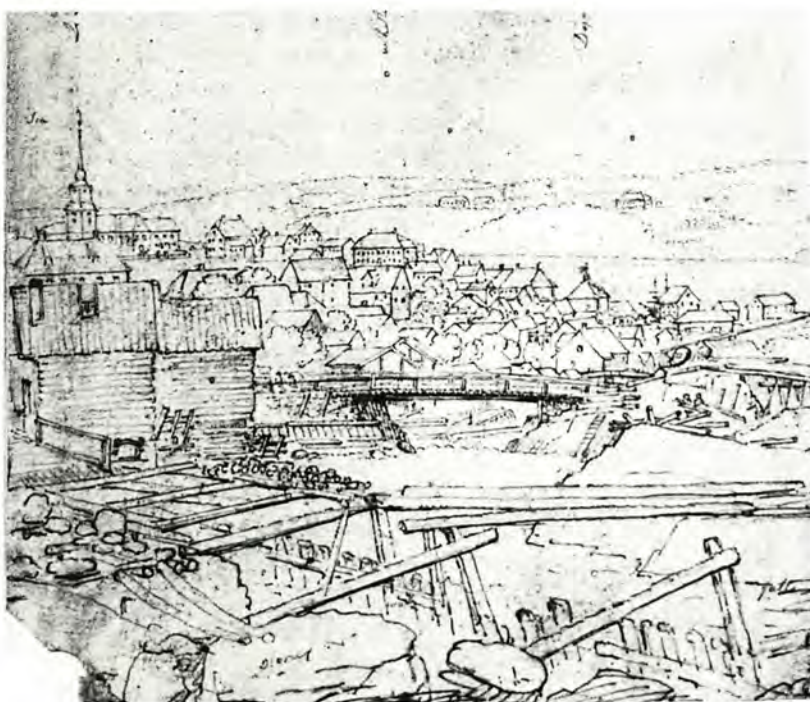
Mens 1408 mennesker bodde innenfor byens daværende grenser i 1801, bodde 281 mennesker på Jernverket, 340 mennesker i «forstedene» på Radet og ved Værden, og 502 på Jeløy og i Vassbygda. Til sammen ble det 2526 mennesker — iberegnet Berglunds nyfødte datter.

Siden midten av 1700-tallet hadde bybefolkningen økt meget langsomt, med vel hundre mennesker pr. tiår, eller med litt over ti mennesker i året.

Det var ikke store husbyggingen som skulle til for å holde tritt med en slik befolkningsutvikling. Byen var dermed fortsatt preget av en- og halvannenetasjes malte og umalte tregårder.

Den mest åpenbare forandring av bybildet i forhold til et halvt århundre tidligere, gjaldt kirken. For den var flyttet og var ny. En

Mystisk tegner: Ingen har laget så mange tegninger og skisser av Moss som engelskmannen John William Edy (1762—1820). Han var gjest hos Bernt Anker på Moss jernverk i året 1800. Edy tegnet hvor han kom i Norge, og i den krigshissige stemningen som rådet, kom han derfor til slutt under mistanke for spionasje og ble satt i arrest på Fredriksvern, det nåværende Stavern. Hvorvidt det var grunn til å mistenke ham, strides man om den dag i dag. Her ser vi et utsnitt fra hans skissebok: Moss sett fra broen i øst.

større, malt og forseggjort trekirke med to rader vinduer raget nå øst for den gamle kirkegården.

Byen hadde dessuten fått eget rådhus, og enkelte andre nye hus syntes også i bybildet. Ellers så byen ut omtrent som tidligere på 1700-tallet. Den nedre gate gikk nå under navn av Storgaden. Den øvre gate ble nå kalt Kongens gate. Disse to gatene, samt veien gjennom Jernverket, var fortsatt de eneste egentlige «bygater». Byen besto ellers av spredte hus og stier innimellom løkkene, og dessuten fortettet småhusbebyggelse oppe på Radet og nede ved Værlen.

De fleste av menneskene i Moss bodde i «eget» hus, et hus som ble eid eller leid av forsørgeren i huset. Mesteparten av de rundt 230 husene i byen var slike en-families hus. Og husene rommet normalt både bolig og næringsvirksomhet. De fleste arbeidet hjemme. Eller kanskje er det like riktig å si at de bodde på sin arbeidsplass?

I vel tredve hus bodde to familier sammen, mens 25 hus var å betrakte som rene leiegårder. I disse gårdene kunne det imidlertid bo opptil ni familier, så her ble det ekstra trangt om plassen.

Det bidro også til trangboddhet at hver kjernefamilie gjerne var supplert med slektninger, tjenere eller innlosjerte fremmede, eller med alle disse kategoriene av mennesker.

Det er rimelig å si at byen, Jernverket og forstedene besto av 291 «husstander». Det gjorde byen både liten, tett, oversiktlig — og smittefarlig, om epidemiske sykdommer skulle melde sin ankomst.

Befolkningen i en by er aldri et tverrsnitt av hele landets

befolkning. Byen har særtrekk som trekker mennesker til seg i visse faser av livet og skyver dem fra seg i andre. Bare 525 av innbyggerne i Moss var under nitten år. Det var 37,4 % av befolkningen og lyder som en stor andel i dag. Om vi sammenligner dette med andre deler av landet eller bare med Jeløy og Vassbygda, var tallet likevel nokså lavt. Byen Moss hadde for det første relativt flere voksne enn omlandet. Byen skilte seg videre ut ved at en mindre andel av befolkningen var gift enn ellers i landet.

Moss by hadde dermed flere *voksne*, flere *ugifte* og flere *kvinner* enn landsgjennomsnittet. Eller for å si det motsatt: færre barn, færre menn og færre ektepar. Alt dette var trekk som viste at Moss var en by, og en «moderne» by, befolkningsmessig sett.

Gjennomsnitts-mossingen i 1801 ville nok være en voksen kvinne, en innflytter, som hadde vokst opp på landet og siden flyttet til Moss, slik som Maren, tjenestejenta hos Niels Berglund. For henne var byen et fristende sted å bo. Der fantes både arbeidsplasser, liv og moro.

På den annen side var det relativt *færre gamle* i Moss enn i omlandet. Moss var altså en by for voksne, ikke så mye for barn og gamle. Igjen er det dødeligheten som peker seg ut. Byen var farlig. Man levde hardere og kortere i Moss enn på landet. Sykdom herjet. Byen spiser menneskene, sa man i samtiden. Hvor fryktelig det enn høres ut, så var det mye riktig i det.

Byen spiser menneskene

Moss kirkegård lå midt inne byen. Det var et tydelig vitnesbyrd om at døden var allestedsnærværende.

Noen dager før folketellingen i Moss ble foretatt, hadde den danskfødte kjøpmannsfullmektig Yde Ingstrup og hans kone fulgt sitt tredje barn til graven. Datteren Kristine Bolette var død av

Stikk av Edy: Her ser vi hvordan samme motiv senere ble seende ut på det stikk han laget med skissen som utgangspunkt.

«kriller», antagelig meslinger, to år gammel. Året etter fikk hans hustru en ny datter, som de, slik det var vanlig, også døpte for Kristine Bolette. Heller ikke henne fikk de beholde. Hun døde av tidens farligste og mest utbredte sykdom: tæring.

Det døde 126 mennesker i Moss i 1801, og det ble født 73 barn. Det var ekstra ille dette året, så tallet på døde lå høyere enn gjennomsnittet. Det var imidlertid vanlig at det døde litt flere enn det ble født. I Moss hadde prestene mer arbeid med begravelser enn med barnedåp.

Å trekke slutninger om helsetilstanden i eldre tid er meget vanskelig. Vi vet ganske lite om sykelighet og generell helse. Kunnskapen om hvordan folk døde i Moss, får vi derimot fra kirkebøkene. Dødelighet vet vi derfor en del om. Men det er vanskelig å slutte fra dødelighet til sykelighet, for de sykdommene man dør av, er ikke alltid de lidelser man lever med. Presten er ikke lege, og kirkebøkene opplyser ikke noe om befolkningens generelle helsetilstand. Likevel er det interessant å vite hvilke dødsårsaker

Klokker Horns kart ble laget i 1786 og gir et godt inntrykk av hvordan bebyggelsen fordelte seg sist på 1700-tallet. Betegnelsene Kongens gade og Storgaden var etter alt å dømme nå kommet i bruk. Den nye trekirken var også kommet opp. Byens daværende torg lå foran kirken. Dessuten er tollboden sør for byen og et teglverk på Værten tegnet inn.

Horn har dessuten forsøkt å sondre mellom våningshus, materi-
allhus, sjøboder, høylagre, saghus, møller, trebroer og gjerder, så kartet gir gode detaljinformasjoner.

som ble innført i kirkeboken. Prestene i Moss har gitt nokså gode beskrivelser av symptomer som ble observert forut for dødsfallet. Det er jo mulig å få vite litt om *hvor* den syke har vondt, dersom vedkommende kan snakke for seg.

De fleste som døde, var imidlertid enten små barn eller gamle. De var de sårbare gruppene. De var også dårligst i stand til å beskrive sine egne symptomer. Flertallet av dødsfall blant spedbarn og gamle ble derfor i samtiden ikke klassifisert som forårsaket av «sykdom». Spedbarn og gamle døde av «slag». Prester og leger, jordmødre og foreldre tenkte her i samme baner.

Den andre viktige dødsårsaken i Moss ved århundreskiftet 1700–1800, henimot tredjedelen av alle dødsfall, var likevel ikke «slag», men luftveis- og febersykdommer, fortrinnsvis tæring og tyfus. Dette var særlig utbredt hos voksne. Desto mer fortrolig ble man med både symptomer og lidelser.

Den tredje viktigste dødsårsaken, mage- og tarmsykdommer, spredte seg jevnt i alle aldersgrupper. Den viktigste sykdom her var «blodgang» eller dysenteri, «ormefeber» og «gallefeber».

I Moss var på denne tiden alle *andre* dødelige sykdommer av underordnet betydning. Småbarn døde nok av barneepidemier som kopper, meslinger og kikhoste. Disse sykdommene utgjorde likevel bare tiendeparten av dødsfallene blant barna. Ulykker rammet fortrinnsvis barn i oppveksten og ungdommer. Ellers kunne man dø av veneriske sykdommer og hudsykdommer. Folk lå dessuten under for sterke psykiske plager, og noen tok sitt eget liv.

Og selv om religionen sto sterkt og mange var tilbøyelige til å betrakte dødsfall som Guds vilje i langt større grad enn i våre dager, følte folk sikkert angst og bekymring for sin kropp og helse. Den engstelsen var ofte knyttet til mageregionen, lungeregionen og «blod». Aller mest fryktet man nok luftveissykdommene, som rammet likt i alle sosialgrupper.

Maler Zelander flytter til Moss

Den høye dødeligheten i Moss betydde at folketallet i byen ikke kunne holde seg oppe «naturlig». For selv om folk etter evne stadig søkte å produsere nye mossinger, ble nykommerne aldri så mange som foregående generasjon.

Når folketallet likevel gikk litt frem år for år, skyldtes det «innvandring» fra omland, innland og utland. Det ble bare ført helt sporadiske flytteregistre. Men selv om det også flyttet folk fra byen, kan vi *regne* oss til et overskudd på ti nye tilflyttede mossinger hvert år.

Uten innflytterne ville Moss ha gått under. To femtedeler av befolkningsøkningen i byen rundt århundreskiftet skyldtes tilflyttingsoverskuddet. Og ettersom innflytterne til byen gjerne var voksne, forplantningsdyktige mennesker som hadde overlevd de

sykdomsfylte barne- og ungdomsårene, kunne de nokså raskt gå i gang med å få barn. Det gjorde innflyttingen til Moss dobbelt viktig for byen.

Men *hvorfra* kom så alle de nye mossingene? Ettersom det ikke ble ført flyttelister, og etterom fødested ikke er nevnt i folketellingen og bare er ført usystematisk i kirkebøkene, kan vi bare danne oss noen generelle inntrykk basert på navnebruk.

Ved århundreskiftet, i 1801, var det nokså vanlig å bruke patronymikon, å oppgi farsnavn som «etternavn». Men altoverskyggende var ikke denne moten blitt, slik som senere på 1800-tallet. Svært mange bar derfor etternavn som fortalte om fødested for dem selv eller deres foreldre eller om et yrke som et eldre familiemedlem hadde hatt. Derfor kan det, på et overfladisk plan, trekkes en del konklusjoner av alle de navn som florerte i Moss i 1801.

De svenske navnene er de mest påfallende i navnematerialet og er særlig fremherskende blant håndverkere og på Jernverket: Norbom og Kinbom, Lindblad og Lundblad, Rylander, Jerndahl, Blomberg og Melberg. Langt fra alle med svensk navn var imidlertid selv innflyttere. Mange var innflyttere av annen generasjon. Skredder Peter Melberg var eksempelvis født og oppvokst i Moss. Via sin far hadde han likevel en liten andel i «svensk» kultur.

Blant de innvandrede «svenskene» i Moss var Alexander Zelanden en kjent skikkelse. Han var kommet flyttende til Moss fra Sverige før han fylte tyve år, og hadde siden funnet seg en svensk kone og bodde nå i et stort hus i Storgaden. Der bodde det nesten like mange svensk- som norskfødte, og der bodde også veverne Østerman og Wesman og skreddermester Rylander.

Dansker var det ikke like mange av i Moss. Det fantes i 1801 likevel tydelige spor av dem i etternavn, særlig blant håndverkere og småkjøpmenn. Yde Ingstrup var en slik innflyttet danske, hans kone Karen Lohrmann en annen. Svært mange av de danske navnene gir assosiasjoner til danske småbyer: Brandstrup, Thestrup og Haderup, Biørchow og Mischow, Næsted og Schalholm.

I Moss støtte man like ofte på tyske som på danske navn. Når det gjaldt navn som Døderlein, Eimhaus, Finch, Stahr, Zahr, Zinche, Meyer og Lichterfeldt, er det ikke helt lett å skille skarpt mellom dansk og tysk opphav. Både håndverkervandringer, handelsforbindelser og politiske årsaker knyttet forbindelser sørover fra Danmark. Det krydde av tyskere i København, og kongen hersket over tyske undersåtter i Slesvig og Holstein.

Bortsett fra navnet Chrystie, og muligens Popp og Gay, finnes det imidlertid få spor av engelske innvandrere til Moss. På den annen side vitnet en del etternavn om at folk var kommet flyttende fra strøkene rundt byen. Det gjaldt navn som Kambo, Renneflot, Dyhre, Reier og Kase. Slike innflyttere kom ikke langveisfra. Når gårdmannssønner og husmannsdøtre fra Jeløy og Våler flyttet inn til Moss, opplevde de kanskje ikke selv forandringen som radikal.

Men de som bodde i byen fra før, har sikkert sett også dem som «nye» i byen.

Vi vet fra andre kilder at tilflytting til Moss ikke bare besto av innflytting fra bygdene og fra utlandet. Både håndverkere, kjøpmenn og embedsmenn flyttet fra by til by, eller fra ett embedsdistrikt til et annet. Et symbolsk uttrykk for dette er alle de forvanskede håndverkertitlene som preger etternavnene i Moss på denne tiden: Smit, Hammer, Møller og Schreiber og i de nøytrale norske stedsnavn som Strøm, Moe, Lunde, Lie, Fjeld, Hoff, Bøe, Ring og Holm. Felles for alle disse navnene er at de klinger norsk. Samtidig hever de seg opp over enhver konkret geografisk bestemmelse.

Av navnene i Moss kan vi derfor slutte oss til at byen ikke bare hadde forbindelser til *omland* og *utland*. Moss var også en del av et «land», del av en nasjonal kultur, og det enda det ikke eksisterte noen nasjon «Norge» — ennå.

Under tidens svøpe

Da Moss hadde fått bygget seg ny kirke i 1779, ble den utstyrt med et tårnur med skive på tre sider. Kort etter kom den første urmaker, Niels Svendsen, til byen. Siden kom Christopher Ring, som bodde i byen i 1801. Klokker kom på moten, både gulvur og lommeur. Og de trengte både reparasjon og tilsyn.

Klokkene innvarslet en endring i mentaliteten blant byfolket. Dagen har sin valuta, og den er utmyntet i timer, sa man i samtiden. Det var nytt! En arbeidsdag var ikke ganske enkelt en dag, den var oppdelt i mindre enheter. Men hva innebar det egentlig når folk begynte å føle behov for å vite hva klokken var?

Kirke med klokke: Den nye kirken ble ferdig i 1779 og er her sett fra Skovgaden. Den dobbelte vindusrekken og det flotte tårnet er godt synlige. Halden-maleren H. C. F. Hosenfelder og hans kone utførte omfattende malerarbeider inne i kirken, som alle i samtiden roste som vakker.

Bygningen helt til venstre er sannsynligvis den gamle rådstuen. Huset nærmest kirken er Herberggården. Denne naive akvarellen stammer fra 1837, men vi kjenner ikke kunstneren. Det er lett å konstatere at åskammene er klart overproporsjonert.

Først og fremst var det de nye, store arbeidsplassene som gjorde klokke nødvendig. Når folk bodde langt borte fra sin arbeidsplass, måtte de selv passe tiden. Og hvordan skulle de klare det? En håndverksmester som hadde sine svenner og læregutter boende hos seg, kunne selv holde disiplin i huset. Han vekket sine folk når arbeidet skulle komme i gang. På Jernverket hadde man pleid å kalle arbeiderne til jobben ved å slå på en jernklokke, slik lærerne hadde slått på klokken og kirkeklokkene hadde kalt folk til messe om søndagen.

Nå som man hadde et kirkeur som viste tiden for hele byen, kunne mer «ansvar» overlates til den enkelte.

Saken var at byen Moss nå hadde fått sin første større arbeidsplass som befant seg på et annet sted enn arbeiderne. Derfor *måtte* man basere seg på at arbeiderne selv følte ansvar.

Moss Klædesfabrique

Moss var i 1801 en «moderne» by med mange kvinner. Av dem var det også en relativt stor andel som var i arbeid.

Den *mest moderne* bedrift i hele Norge på slutten av 1700-tallet lå faktisk i Moss. Og den beskjeftiget fortrinnsvis kvinner!

I byen snakket folk ganske enkelt om «fabrikken». Det var jo bare én fabrikk i byen, Moss klesfabrikk. Den representerte på en gang arbeidsplasser for byen og billige tøyer for det norske hjemmemarkedet.

Klesfabrikken, som lå et stykke oppe i Storgaden, nær fossen, besto av to store bygninger som huste veve- og spinnemaskinene, fargeriet og skjæreriet og dessuten en valkemølle. Vannet til driften av fabrikken kom fra Mossefossen og ble ledet frem til maskineriet ved hjelp av en renne på mellom tre og fem hundre alen.

På fabrikken fikk man fra starten av relativt moderne engelske vever. Og spinnemaskinene var så gode som de beste i Danmark. Ute i verden foregikk de tekniske nydannelser i rivende fart. Og i Moss ønsket man å følge med i nyvinningene. I 1791 skrev derfor de to fabrikantene til kollegiet i København og ba om å få en spinnemaskin av den aller nyeste type, sannsynligvis den hypermoderne «Spinning Jenny», som var blitt oppfunnet rett før 1770.

Vi vet ikke i dag hvilket svar de fikk. Men det kom ikke noen «Jenny» til Moss. Hadde det skjedd, ville fabrikkens videre historie utvilsomt ha artet seg annerledes.

Man brukte både norsk og utenlandsk ull. Den norske ble fortrinnsvis brukt til de grovere tøyene. Ull skulle i prinsippet bringes inn i fabrikkbygningen ubearbeidet. Der ble den både spunnet, vevet og valket. «Valking» sørget for at stoffene ble hardere og tettere. Siden ble stoffene farget og skåret. Ferdig fargede tøy ble så sendt videre til kjøpmenn i alle danske og norske byer.

Fabrikken hadde dårligst kapasitet når det gjaldt spinning. Noe av ullen ble derfor spunnet på Kongsberg. Men heller ikke vevstolene hadde tilstrekkelig kapasitet.

Valkemøllen og farveriet kunne derimot ta imot mer stoff enn det som ble produsert på fabrikken. Derfor begynte bondekonene omkring Moss å levere hjemmevevet vadmél til valking og farging.

De engelske værene som var blitt innført i distriktet midt på 1700-tallet, hadde gjort nytte for seg. Det hadde ført med seg en anselig kvalitetsforbedring på lokal ull. Likevel ble ikke de mosseproduserte ulltøyene fullt så gode som de utenlandske, ble det hevdet.

Fargeriet ble imidlertid berømmet i samtiden. Særlig var den røde mossefargen beundret. Sort og brunt falt det noe dyrere å farge, og blått falt aller dyrest.

En reisebeskrivelse fra 1788 oppgir at det var mellom tyve og tredve arbeidere ved fabrikken, men det heter at det «snart» ville komme flere vevstoler i gang. Med rundt ti stoler ville fabrikken etter planen beskjeftige seksti—sytti arbeidere.

Quinder som spinder

Siri Hansdatter og Eli Friederichsdatter arbeidet begge på fabrikken. *Alle* andre enker oppe på Radet gjorde det samme. De drev med «spinding, binding og vævning», het det om dem i folketellingen. En rekke av kvinnene på Værten sto i samme situasjon. Ofte bodde bare kvinner og barn sammen i en husholdning.

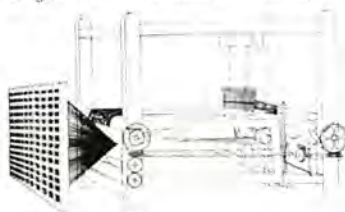
21 kvinner, noen ugifte, men flest enker, har i 1801 helt sikkert inngått i fabrikkens arbeidsstokk. Vevstolene var i fabrikkens første fase riktignok blitt drevet med norske «drenge». Problemet med dem var at de stadig ble utkalt til militærtjeneste.

I et brev til København hadde de to fabrikantene bedt om å få anskaffe vevstoler av en mindre type til fabrikken, for «derpaa at væve Cassemir og andre smale Tøier». De ville nemlig «employere» flere norske «Fruentimmer». Det gjorde de. I 1790-årene ble det så ansatt stadig flere kvinner ved fabrikken.

Det fantes da mannfolk på fabrikken også. De innehadde de ansvarlige, kvalifiserte og godt betalte stillingene. Folketellingen i 1801 oppgir at åtte voksne menn arbeidet ved fabrikken: Det fantes en fabrikkmester, en valkemester og en fargemester, en fargetrykker, en overskjærer med svenn og en veversvenn. Disse fagarbeiderne hadde både norsk-, svensk- og tysk klingende navn. Dessuten fantes det en overskjærerdreng og en rekke veverdrenger, som neppe har utført annet arbeid enn kvinnene.

Kvinner var det utvilsomt flest av. *Hvor mange* kvinner som arbeidet ved fabrikken, er vanskeligere å fastslå. For det er neppe slik at vi med de åtte mennene, seks drengene og 21 kvinnene har fått tak i *hele* fabrikkens arbeidsstokk. Hvorfor er ikke flere yngre

Vevstol: Slike engelske vevstoler var i bruk på Moss klesfabrikk, og viser en for sin tid avansert teknologi.

kvinner oppført som bindersker og spinnersker? Og hvorfor er det ikke flere gifte blant dem?

Kommentarer fra slutten av 1790-årene gir inntrykk av at fabrikken hadde fått åtti—nitti ansatte og hadde rundt ti stoler i virksomhet. De som betjente disse, må stort sett ha vært kvinner. Hvorfor er det så ikke flere kvinner som «synes» i folketellingen?

Saken var at etter tidens tenkning oppga man ingen yrkesaktivitet på en kvinne eller en mindreårig dersom vedkommende hadde en «forsørger» i huset. En kvinne med mann og barn hadde hustru- og morsrollen som sitt primære «yrke», uansett om hun samtidig hadde arbeid utenfor hjemmet. Derfor er det meget sannsynlig at en del gifte kvinner faktisk arbeidet på fabrikken. Sannsynligvis ble lønnen deres betalt til deres menn. Også det gjorde det mindre naturlig å regne dem som yrkesaktive. Det samme er tenkelig for yngre, hjemmeboende gutters vedkommende. Så selv om folketellingen bare oppgir tredve ansatte, kan det like fullt ha vært langt flere ansatte på fabrikken, selv om antallet i 1801 nok ikke lå fullt så høyt som noen år tidligere.

Fabrikkens ringvirkninger har neppe begrenset seg til selve Moss med forsteder. Ute på gårdene på Jeløy fantes det også noen spinnersker. Og på Otterstad, Gate og Goen i Rygge bodde det også enker og ugifte kvinner som i 1801 ble omtalt som spinnersker. At de daglig dro den lange veien til Moss, er likevel mindre sannsynlig. Men presten skilte klart mellom dem og andre kvinner som «lever av håndarbeide», de som arbeidet med reparasjon og søm hjemme.

Det er nærliggende å tro at det er disse kvinnene som har utgjort fabrikkens nettverk på landet. Fabrikken mottok nemlig en del halvfabrikata fra bondegårdene. Enkelte bondekoner har vel også hatt tid til å veve litt vadmél for fabrikken? Det ga penger. Og det ble mer og mer å bruke penger på i byen.

To kompanjonger

Tekstilindustriens fremvekst i Vest-Europa hadde opprinnelig bakgrunn i militærvesenet. Uniformer krevde likeartede stoffer. Dermed ble det lønnsomt å drive produksjon i større målestokk, samle arbeiderne i større bygninger og å innføre spesialisering. Teknologien var likevel lenge håndverksmessig: Det var arbeiderne, ikke maskinene, som bestemte tempoet. «Manufaktur» kalte man det gjerne da, til forskjell fra maskinstyrt «industri».

I Danmark-Norge ønsket man etter Struensees fall i 1772 å fremme klesmanufaktur i provinsen. Dette var dels distriktpolitikk, dels sosialpolitikk. Det ble smuglet store mengder tøy til Norge. Var ikke da den beste kamp mot smuglerondet å skape konkurranse? Spinning, veving og arbeid med tøy virket dessuten folkeoppdragende og disiplinerende. I «provinsen» var løn-

ningene lavere enn i København. Dessuten kunne man ansette fattige, enker og uføre og dermed lindre nød.

27. mars 1786 besluttet man så i København å nedlegge den store klesmanufacturen på Blaagaard og flytte noen maskiner til Fredericia på Jylland, og noen til Moss i Norge. Man hadde tenkt på bergverksbyen Kongsberg også, men man valgte Moss. Der var det ledig og billig arbeidskraft. Dessuten fantes det vannkraft, og ikke minst lokal tradisjon for tekstilproduksjon. I Moss hadde det jo vært eksperimentert en del med tøyproduksjon tidligere.

Kongen hadde tidligere drevet Blaagaard for egen regning i København. Nå ville han overlate den videre virksomheten til private, men fulgte opp med lån: Atten tusen riksdaler av manufakturfondet og tredve tusen av industrifondet. Dette var svimlende summer. Dessuten bekostet kongen frakten av maskinene opp til Norge. Så skulle virksomheten overlates til seg selv.

Dansken Johan Gottlieb Wilde skulle forestå driften i Moss. Men han manglet kapital og gikk derfor i kompaniskap med assessor Haagen Mathiesen, som hadde noe mer midler og rike forbindelser. Kjøpmann Mogens Monsen i Christiania stilte som kausjonist. Byens stadsmusikus, Nicolay Holvey, eide en tomt i Storgaden. På hans grunn ble det nå oppført to store bygninger som skulle huse maskinene, samt en valkemølle. En presse ble laget på Moss. Maskinene kom fra København.

I tillegg trengtes penger både til innkjøp av råvarer og til arbeidslønn. Men hvor ble det av pengene fra København? I første omgang ble det bare betalt ut 1500 riksdaler. Det dekket ikke engang bygningskostnadene.

Da kronprins Frederik, den senere kong Frederik VI, kom til Moss i 1788, besøkte han selvfølgelig også klesfabrikken. Det var en lykke. Dermed kom det noe mer penger fra København. Etter tre år var investeringsutgiftene dekket, men verken Wilde eller Mathiesen hadde hatt inntekter, påsto de i et brev til København. Kassereren hadde Mathiesen måttet lønne av egne, oppsparte midler.

Behovet for vann fra fossen førte i sin tur til konflikter med de andre bruksberettigede i vassdraget, ledet av byens ledende trelasthandler, David Chrystie den eldre. Slutten på striden ble at de to fabrikantene måtte betale Chrystie hundre riksdaler årlig for vannet. Det kom på toppen av andre utgifter.

Haagen Mathiesen, som hadde vært ung og ugift da han gikk i gang med fabrikken, giftet seg etter tre år med datteren til sin kausjonist, den rike Mogens Monsen. Nå hadde han et solid økonomisk grunnlag, kunne slå seg på trelast i Christiania og overta hele sin svigerfars forretning, samt eiendommen Linderud.

Klesfabrikken hadde så allikevel ikke vært noe lønnsomt eksperiment for ham. Nå ønsket han å trekke seg ut, og ga klare signaler om det til København. De ville imidlertid ikke la ham trekke seg ut, for Wilde kunne ikke garantere for lånene.

Mathiesen forlot likevel Moss og lot Wilde igjen alene. Ville så han klare seg alene? Han hadde teknisk innsikt, men ikke kapital. Økonomien overlot han derfor til Niels Semb, som var bror av forvalteren ved byens andre storbedrift, Jernverket. Produksjonen gikk i disse årene likevel fremover. I 1792 var fabrikkens produksjon blitt så stor at man måtte innrette opplag for fabrikkens produkter både i Christiania og Drammen.

Det ble på denne tiden også produsert tøyer ett annet sted i Norge, på Christiania Tugthus. *De beste tøyene* kom uten tvil fra Moss, hvor man til slutt hadde bygget opp en anselig produksjon for hjemmemarkedet.

Var så kundene fornøyd med de varer de ble tilbudt? Det synes dessverre ikke akkurat slik. «Naar nogen vilde købe sig en Kiole, raader Skrædderen at de ikke skal købe af det norske Klæde,» het det i et klagebrev. Wilde mente dessuten å vite at andre norske kjøpmenn som importerte tøy, rakk ned på produktene fra Moss. Hvor gode eller konkurransedyktige man var i Moss, er det vanskelig å dømme om i dag. Det fantes nok av kritiske og motebevisste kvinner i de norske byene på slutten av 1700-tallet. Hvorfor skulle *de* legge vekt på om et kjoletøy var produsert i Moss eller i England? Det viktigste for dem var nok å ta seg godt ut, ikke å gagne dobbeltmonarkiet!

Fabrikant Wilde i vansker

Hvis det er slik at antallet ansatte i 1801 lå lavere enn i 1790-årene, kan det være et tegn på at fabrikk rett før 1801 hadde innskrenket arbeidsstokken.

I det året som nettopp var omme, hadde faktisk Wilde personlig trukket seg ut av driften og oppgitt sitt bo. I mai 1800 hadde han solgt sine møbler og øvrige eiendeler på offentlig auksjon. At han måtte gå til dette skritt, skyldtes så langt fra at han hadde levd over evne som privatperson. Det skyldtes de vansker fabrikk hadde vært gjennom.

Wilde ble dermed delvis løst fra sin befatning med fabrikk, og satt igjen med en personlig gjeld til Haagen Mathiesen på fire tusen riksdaler. Det var et sørgelig resultat av fjorten års hardt arbeid. Inntil videre bestyrte Mathiesen virksomheten fra Christiania, og arbeidet må nå åpenbart ha gått «for halv maskin». Mathiesen var fortsatt interessert i å kvitte seg med det hele. Den gylne æra var over for klesfabrikken. Men driften ble opprettholdt i noen år til.

Regimentsfeltskjær Adam Lund, sønn av Lauritz Lund, som et par tiår tidligere hadde opparbeidet seg erfaring med tøyproduksjon på Fuglevik, var av dem som hadde god lyst til å påta seg å bringe fabrikk på fote igjen.

Men han var skeptisk på grunn av den unasjonale holdning han syntes å observere hos sine medborgere. Han følte en «Betænkelig-

Henrik Gerner (1781–1837) ble elev ved militærakademiet i København etter sin studenteksamen. Siden slo han seg ned som kjøpmann og fabrikant i sin fødeby, Moss, der han også ble valgt til stortingsmann. Han var en av de mest markante skikkelser i byen i første halvdel av 1800-tallet.

hed ved vor og alle Landes Tilbøyelighed til at give alt Fremmed Fortrin ... at de anseer alt hvad der ikke er fra England, som ej verd at ansees som existerende».

Tre år senere, i 1804, vet vi at mesteparten av driften lå nede. De fleste vevstolene var da tatt fra hverandre og sto i uorden rundt omkring. Bare valking, farging og skjæring av vadmél og hjemmegjort ulltøy ble utført.

På den tiden var fabrikken blitt utsatt for et nytt problem. Fordi den lå så nær Jernverket, kom det sot og kullstøv derfra som rett som det var, ødela fargene.

Mot slutten av året 1804 la derfor også Lund alle planer til side. Det hele var for vanskelig.

Fargingen og valkingen pågikk sannsynligvis ennå. Veving ble det neppe mer av. Først i 1806 startet forhandlingene med en ny interessent, en ung mann fra byen, Henrik Gerner, sønn av kammerråd Jens Gerner, byens postmester og i nær slekt med hele Gude-klanen.

Året etter ble fabrikanleggene omsider solgt nettopp til unge Gerner, som da var kommet hjem fra England, hvor han hadde viet den industrielle revolusjon grundige studier. I England var tekstilindustrien i full blomst. Det inspirerte til etterfølgelse. Alle ville følge det engelske eksempel. Det var følgelig ikke rart Henrik Gerner var full av tiltakslyst og pågangsmot.

Det er ikke godt å si hvordan klesfabrikken i Moss kunne ha utviklet seg med Gerner i ledelsen i stedet for Wilde. Gerner skulle siden lykkes med både det ene og det andre. Evner hadde han. Årene etter århundreskiftet er det første gjennombruddet for tekstilproduksjon i andre deler av landet: Både Mads Wiels bomullsfabrikk i Halden og Solbergs spinnerier ved Drammen kom i gang akkurat i disse årene.

Ikke før hadde det lysnet for fabrikken, så var ulykken ute. I 1807 skjedde noe som skulle gjøre slutt på alle tanker om ytterligere klesproduksjon: en brann! Gerner hadde reist tilbake til England for å kjøpe nye og mer moderne maskiner. Mens han var borte, brøt ilden løs på hans egen bedrift. Brannen herjet både fabrikken, tobakksspinneriet hans og flere andre hus i byen.

Brannen ble den symbolske slutt på en æra i Moss' økonomiske historie. For da Gerner fikk summet seg, bestemte han seg i stedet for å ekspandere på det andre feltet han hadde begynt å interessere seg for: tobakk! Dermed ble Moss en tobakksby i stedet for å fortsette som landets første tekstilby.

Petum fra Virginia

Tobakksproduksjonen i Moss blir vanligvis forbundet med to menn som konkurrerte med hverandre: Magnus Tyrholm og Henrik Gerner. I 1801 var Gerner på studiereise til England, og Tyrholm bodde ennå hjemme hos sin far i Son.

Snusdåse: Denne dåsen fra slutten av 1700-tallet viser et jaktmotiv. Gullsmed Lars Greve i Moss har laget dåsen, og den naive streken er et sikkert bevis på at han har arbeidet helt på egen hånd med det lille kunstverket.

Tobakksetikett: Slik reklamerte man for tobakk på slutten av 1700-tallet. At tobakk ble dyrket på eksotiske steder, av negerlaver, var allment kjent. Det svekket ikke interessen for dette nye nytelsesmiddelet. Denne etiketten er fra Fredrikstad. Men man hadde tilsvarende hos Gerner og Tyrholm.

Like fullt fantes det flere mennesker i Moss som alt *da* hadde tilknytning til tobakksproduksjon. Gamle Didrich Jansen, bosatt på Krogsvold, og den ugifte Malene Svendsdatter i Kongens gade levde begge av å spinne tobakk. Den unge Henrich Zahr laget svovelstikker. En mann som het Ole Berg, hadde fått borgerskap i Moss så tidlig som i 1773 for å drive som tobakksspinner og høker. Så tobakk var en gammel næring i byen.

Tobakksproduksjon var en gammel næring i hele Norge også, og hadde foregått flere steder lokalt siden sist på 1600-tallet. Arbeidet var håndverksmessig og teknologien enkel. Det skulle derfor ikke store initiativ til for å sette i gang. I *liten* målestokk har det dermed åpenbart foregått tobakksspinning i Moss alt før århundreskiftet.

Det er likevel all grunn til å holde fast ved at tobakksproduksjon i *større* målestokk kom i gang noen år senere. Nøyaktig hvordan og hvorfor både Gerner og Tyrholm gikk i gang med tobakksproduksjon, er likevel uklart. Begge pleide personlig å forklare sin entusiasme med inntrykk de hadde mottatt i England, og den følelse de der hadde fått av at tobakksproduksjon hadde fremtiden for seg.

Tyrholm tok borgerskap i Moss i 1805, Gerner i 1806, året før han kjøpte klesfabrikken. Så fulgte den fatale brannen. Av erstatningene, og av de nye lånesøknadene de unge menn sendte inn, fremgår det imidlertid at Gerner alt da hadde skaffet seg et tobakkskarveri og hadde lagre av tobakk fra Karibien. Tyrholm hadde på sin side kjøpt tobakksblader fra Virginia. Alt strøk med i brannen.

Etter brannen fulgte gjenoppbyggingen, og dermed konkurransen mellom de to. Mange faktorer kan ha bidratt til å hemme dem i de første årene, dels problemer med å etablere startkapital, dessuten at Gerner engasjerte seg i krigen med Sverige, meldte seg som frivillig og utmerket seg i «Det norske Jægerkorpset.»

Omkring 1812 må imidlertid begge to ha vært godt i gang med tobakksproduksjon. Da så det imidlertid ut til at Tyrholm hadde tatt igjen det forsprang Gerner muligens hadde hatt i startfasen.

Begge kan imidlertid ha overtatt deler av den gamle arbeidsstokken fra klesfabrikken. Tobakks- og tekstilteknologien var beslektet. Det dreide seg i begge tilfeller om «spinning». Det var enkelt, men pirkete arbeid. På Tukthuset i Christiania ble riktignok tilsvarende arbeid utført av mannlige fanger, men arbeidet egnet seg nok særlig bra for kvinner og smågutter med smale fingre.

I 1812 begynte Tyrholms tobakksfabrikk med vanddrevet maskineri, som den første i Norge. Nå kunne han holde en arbeidsstokk på over hundre mann i aktivitet, hevdet han senere selv. Han påsto samtidig at produksjonen hadde vært svimlende stor. Hans «yndlingsidé» var da også «at sette mange Hænder i Virksomhed». At han opprettet gratis skole for barn, tyder også på sterk bruk av barnearbeid.

Tyrholm følte imidlertid samtidig et sterkt sosialt engasjement,

han delte ut lønn til arbeidsløse og ga inntekter fra sitt laksefiskeri på Grimsrød til de fattige. At han var full av initiativ og tiltakslyst, ga ham imidlertid ikke automatisk sans for økonomisk adferd. Få år etter må hans virksomhet ha vært på vei nedover.

I 1818 hadde Tyrholm bare ti arbeidere ansatt, «samt nogle Børn». Kvinne- og barnearbeidskraft førte man aldri nøye statistikk over, så det er vanskelig å avgjøre når de telte med i statistikken, og når de ble glemt. Tyrholm tilvirket stadig tyve tusen pund tobakk. Gerners tobakksfabrikk hadde da tredve — førti arbeidere. Hans produksjon var i 1817 på mellom førti og seksti tusen pund tobakk, og på tredve tusen pund i 1818. Muligens var dette et toppår for bransjen i Moss.

Mens Tyrholms økonomiske vanskeligheter tiltok under krisen som fulgte Napoleonskrigene, loste imidlertid Gerner seg gjennom problemene. I 1826 ble Tyrholm ruinert, noe som vakte sjokkartet oppsikt i Moss. Men Gerners tobakksspinneri og karveri arbeidet videre som aldri før. Her ble det nå fremstilt rulletobakk, røketo-bakk, og i mindre målestokk — snus.

«The best under the sun» sto det på Gerners petum, det var datidens navn på tobakk. Det var vel kanskje å ta for hardt i. At han var «the best» i Moss, var imidlertid *da* hevet over enhver tvil.

En rikmanns skygge

Om klesfabrikken hadde vært av betydning for Moss i 1801, og om tobakksfabrikkene ble viktige senere, fylte Moss jernverk en enda mer sentral rolle i folks bevissthet. Det skyldtes den dominerende beliggenheten og den imponerende hovedbygningen. Det skyldtes også at bedriften var en mannsarbeidsplass, at driften var stabil over lengre perioder, og at de som arbeidet der, tjente langt mer enn andre arbeidere.

Noe av Jernverkets prestisje skyldtes nok også eieren, Bernt Anker. Han var Norges rikeste mann og den definitive lederskikkelse innen det østlandske handelspatrisiat. For om han ikke bodde på Jernverket annet enn i korte perioder, var han desto mer nærværende når han innfant seg, for han brakte gjerne med seg et stort følge. Det ga hele Moss en følelse av kontakt med «verden».

Moss jernverk kom i Bernt Ankers og hans bror Jess Ankers eie i 1776, da de overtok etter sin onkel, Erich Ancher. I de første årene av brødrene Ankers tid som eiere er det imidlertid vanskelig å skille dem, deres mor og familiefirmaet fra hverandre økonomisk sett. Ett år kjøpte Jess Anker Nøkkeland. Året etter pantsatte hans mor gården. Og i samtiden var det mange som betraktet mor og sønner som en og samme person. Det gjorde ikke bildet mer oversiktlig at brødrene Ankers far i sin tid hadde utskiptet trelast fra Moss.

I noen år bodde så Jess Anker fast på Jernverket. Det var i disse årene hovedbygningen ble fullført. Så giftet han seg med sin unge

Bernt Anker (1746–1805) eide ikke bare Moss jernverk, men også Eidsvoll og Hakadal verk og drev i tillegg stort i trelast. Bernt Anker var Norges rikeste mann rundt århundreskiftet og var samtidig meget kulturinteressert. Han hadde rangtittelen kammerherre, arbeidet for å skaffe Norge eget universitet, var interessert i teater og litteratur, var meget generøs og svært snobbet. Mon tro maleriet formidler litt av alt dette?

Jens Juel har malt dette portrettet av Anker en gang i 1780-årene. Han ser ut til å ha sitt eget hår, gråpudret og oppsatt, frakk med høy krage, gul vest og det obligatoriske hvite halsbindet.

kusine Karen Elieson fra Hafslund. Økonomisk gikk det godt. Og selv om det finnes nok av klager på situasjonen fra Bernt Ankers side, var bestillingene store. Det ble innført svensk jern, og produksjonen gikk for fullt. Men bedriften slukte kapital. Det kostet å holde seg med et jernverk!

I 1784 gjorde brødrene Anker opp seg imellom. Resultatet av deres forhandlinger ble at Bernt Anker fikk Jernverket med tiliggende gårder på Jeløy og skog i Vassbygda. At han overtok, markerer på mange måter et skille i verkets historie. For fra da av skulle eierne aldri mer bo permanent på stedet.

Den daglige ledelse overdro Anker nå til en yngre danske som hadde vært ansatt på verket siden onkelens tid. Lars Semb het han, og han og hans etterkommere skulle forbli intimt knyttet til Moss jernverk og Moss by i lang tid.

Den stolte Balgemager

Da presten og klokkeren i 1801 kom til hus nr. 32 inne på Jernverket og skulle anføre yrkesbetegnelse på 66-åringen Anders Carlsen, ville nok ikke han vite av bare å bli kalt arbeider. Carlsen svarte sikkert stolt at han var «balgemager». Det betydde at han var ansvarlig for blåsebelgene, og bare dem. Hans nabo, Jacob Dahlgreen, kalte seg «kniphammermester».

Av de 291 menneskene som bodde inne på verket, var 77 menn i fullt arbeid, om vi skal dømme ut fra folketellingen. Noen år tidligere er antallet ansatte satt langt høyere. Forklaringene på det kan være mange. Enten har det vært brukt sesongarbeidere i disse årene, eller også har kvinnene på Jernverket deltatt mer aktivt i produksjonslivet enn man ellers får inntrykk av.

I tillegg til befolkningen på verksområdet bodde bokholderen, en kontorist og tre arbeidere inne i byen. Ytterligere to arbeidere bodde på Krosser på Jeløy, en gård som tilhørte Verket.

Verksarbeiderne må ha vært yrkes stolte og svært bevisst hva slags arbeid de utførte. I motsetning til mange dagarbeidere inne i byen, men i likhet med de ansatte på klesfabrikken, oppga de derfor nøyaktig hvilke arbeidsoperasjoner de utførte, som om de var håndverkere. I likhet med håndverk stilte da også det arbeid de utførte, store krav til den enkelte. Derfor var de stolte av sine fag. De satte sin ære i at hver arbeider utførte sin jobb, og bare den jobben han var kvalifisert for.

Kniphammermester Dahlgreen samarbeidet med en kniphammersmed og en kniphammerdreng. Ti spikersmeder, to spikersvenner og to spikerdrenger samarbeidet seg imellom. Dessuten fantes ni hammersmeder og to materialsmeder. Det var dessuten en mester i valseverket og tre valseverksarbeidere, fire masovnarbeidere, en hyttearbeider og en hyttedreng, en kanonformer, en formersvend og en «Canonbohrer».

Bare fjorten yngre menn på verket ble oppført uten spesifisert yrkesbetegnelse. De var åpenbart mer fleksible, mindre spesialiserte og gikk de andre til hånd med mer tilfeldig arbeid.

Først og fremst var det enkle produkter som tønnebånd og spiker som ble produsert på Jernverket i Ankers tid. Enkelte kanoner ble fortsatt støpt, og ovnsproduksjonen pågikk omtrent som før. Men formene var enten de gamle eller kopier fra andre jernverk. Bernt Anker, som ellers var en skjønnånd, ser ikke ut til å ha interessert seg for den kunst som billedhuggerne ved Jernverket tidligere hadde utøvd.

Forvalter med forstand

Det er vanlig å forestille seg Bernt Ankers tid som Jernverkets egentlige glanstid. Hva gjelder Verkets økonomiske suksess, kan dette meget vel diskuteres. For selv om Verket som økonomisk

Empireovn: «Vaseovn» laget på Moss jernverk i 1827. Monstret er klassisk og viser greske vaser.

enhet betraktet gikk godt, oppsto det igjen problemer med jernproduksjonen. Delvis skyldtes det kulltilførslene, som igjen ble en vanske for verket i en periode med prisstigning og gode konjunkturer for trelasten. Bøndene kjørte tømmer i stedet for kull, og hogde sågar ulovlig smålast. Semb klarte å utnytte dette også, for nå begynte han å skipe ut trelast fra Verkets sager i Bernt Ankers navn.

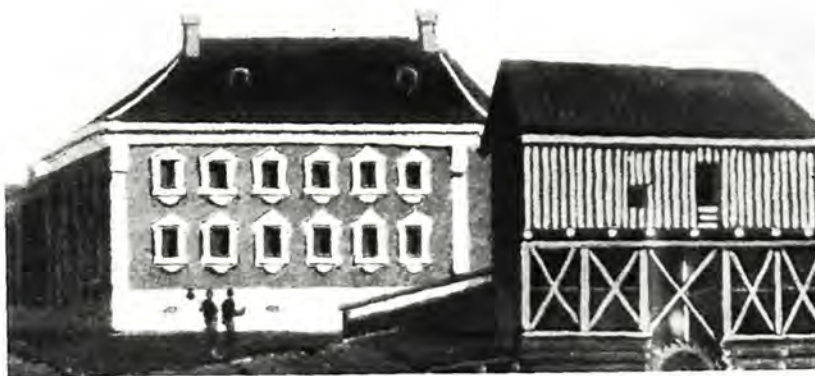
I årene mellom 1800 og 1805 stammet størstedelen av Verkets samlede overskudd fra sagbrukene, og Anker solgte i disse årene, bare fra Moss, nesten like mye trelast som byens største «innfødte» trelasthandler.

I det perspektivet er det interessant å sammenligne arbeidsstokken innen de to aktivitetsområdene ved Verket. I 1801 var det bare to sagmestre, en sagskjærer, fire tømmermenn og tre bordarbeidere som var direkte involvert i trelasten. Noen av de ufaglærte arbeiderne kunne sikkert omdirigeres til sagene når konjunkturerne for jernproduksjon var dårlig. Men fagarbeiderne var helt sikkert for stolte til det.

Jernverket var på alle måter både den største og den mest sammensatte arbeidsplassen i Moss. Og forvalter Semb hadde flere «funksjonærer» enn noen annen bedriftsleder i Moss i 1801. Han hadde nemlig både en bokholder, en kontorist og en oppsynsmann til å hjelpe seg. Men Semb hadde mer å administrere. På Verket var det nemlig egen skole, egen jordmor og en pensjonsordning for gamle arbeidere og deres etterlatte. På en måte var han både bedriftsleder, prest og byfogd i en og samme person. For Jernverket var og ble en by i byen. Det var derfor et solid ansvar Bernt Anker hadde lagt på Lars Sembs skuldre.

Semb skulle dessuten passe på sin magasinforvalter og bordskriver. Også de sto utenfor den egentlige produksjonsprosessen. En

Hovedbygningen på Jernverket ble påbegynt i 1756 og fullført i 1778. Huset ble bygget i mur og i typisk rokokkostil. Erich Ancher engasjerte seg selv sterkt i byggingen, men bodde stort sett ute på Rosnes mens byggingen pågikk. Bygningen vises her på et utsnitt av et fargelagt stikk av John William Edy fra år 1800.

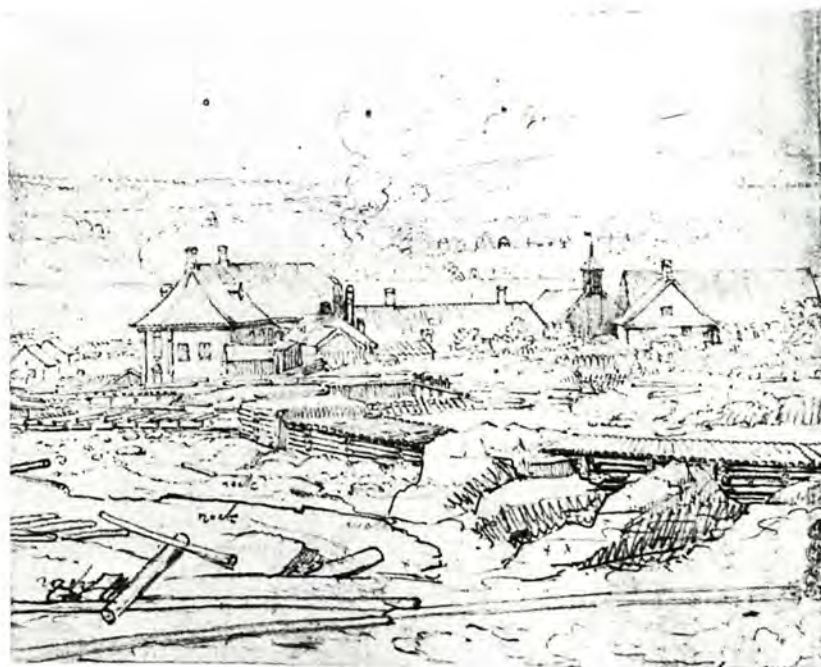
murmester og en snekker drev kontinuerlig vedlikehold av drifts- og bolighusene. To skomakere, en gartner og en gårdskar utførte dessuten serviceoppgaver for Ankerne, Semb og resten av be- driften.

At Anker drev så stort, og at han drev med trelast og jernverk parallelt, var sikkert en stor fordel. Inspektørene i skogen kontrol- lerte sagtømmer og trekullbrenne parallelt. Avfallet fra sagbru- kene, både de i Moss og de bruk Anker eide ved Solli, Brekke og Snekkenes, kunne brukes som erstatning for kull. Og endelig forsynte Jernverket alle Ankers sagbruk med både sagblad, krum- tapper, spiker og mye annet.

For å bøte på de dårlige kulleveransene kjøpte Anker så resten av området nord for Verket. Mosseskogen var blitt oppkjøpt i onkelens tid, nå fulgte Kambo og Kihl, der både jord og skog hadde vært drevet meget tilfeldig i en del år.

Å si at jernproduksjonen var omvendt proporsjonal med trelast- handelen, er heller ikke riktig, for den fulgte sine egne konjunkturer også, som langt på vei hang sammen med krigens gang i Europa. Krigsforberedelsene i 1788 førte til en kort konjunkturoppgang, Napoleonskrigenes ulike faser førte senere til nye gode kon- junkturer.

Både sett under ett og sett isolert ble Jernverket et lønnsomt foretak for Bernt Anker. Dessverre for Moss var ikke alt Anker foretok seg, like lønnsomt. Og i stedet for å reinvestere og moderni- sere ved hjelp av overskuddet, brukte han pengene til å dekke underskudd i andre deler av sin virksomhet.

Jernverket sett fra baksiden: På Edys skisser ser vi mange detaljer som ikke kommer like godt frem på akvarellene. Her ser vi tydelig hvordan flere av bygningene på Jern- verket fortonte seg sett østfra.

Bordtomter: Silkesagene muliggjorde nok finere skjæring av bordene. Men hardt fysisk arbeid gjensto likevel innen planken kunne lesses om bord på skutene som gikk til England og Frankrike. Utsnitt av et stikk av J. G. Haas etter et annet av Lorentzens malerier.

Fire storkjøpmenn og to snes arbeidere

Det fantes fire trelasthandlere i Moss i 1801, og de inntok alle en dominerende stilling i byen. De to eldste var Peder Herfordt og Christian Bergh, som stammet fra Hafslund og Fredrikshald lenger sør i Smålenene. To yngre menn fra byen drev det også stort i trelast, det var brødrene Chrystie. De var sønner av den nylig avdøde trelasthandler som gjerne har gått under navnet David Chrystie den eldre.

Men om de fire «trelastfirmaene» hadde stor omsetning og i egne øyne syntes de betalte høy skatt, representerte de ikke på noen måte like mange arbeidsplasser som Moss jernverk eller Moss klesfabrikk.

Hver av de fire trelasthandlerne hadde sin fullmektig og kanskje en skriverdreng. I tillegg hadde de tjenere i huset. Ellers beskjeftiget ikke trelastvirksomheten i byen mer enn fem sagmestre og litt mer enn tyve sagbruksarbeidere. Til tider av året kunne de engasjere ekstra dagarbeidere. Nede på havnen hyret de også folk. David Chrystie hadde et par fast ansatte fløtere og tømmerkjørere. De andre baserte seg på leid hjelp. I vintersesongen ble bøndene engasjert til kjøring.

Sagbrukene i Mossefossen hadde innvirkning på skogbruket over hele Vansjø, oppover i Mossedal eller Våler og helt innover til Glomma. Trelasthandlerne hadde sine agenter ute. De ga god pris for tømmer og oppfordret bøndene til å drive med skog heller enn med jordbruk. Trelastvirksomheten ble dermed svært viktig både for byen og for omlandet.

For byen Moss var kanskje trelasthandelen aller viktigst på grunn av den innflytelse den hadde på borgerskapets liv og vaner. Uten trelasthandlerne hadde det vært vanskelig å forestille seg den handelspatrisiske kultur som nå dominerte i byen. Man bygget og bodde, kledte seg, spiste og drakk på en stor fot. *Det* var kanskje det resultat av trelasthandelen som samtiden la mest merke til.

Gullalder

At det bare var fire trelasthandlere i Moss i 1801, innebar likevel ikke at trelasten, økonomisk sett, betydde mindre enn før. Tvert om! Det hadde funnet sted en sterk prisøkning på trelast alt fra midten av 1700-tallet. Det hadde gjort det fristende å øke eksportvolumet i takt med prisene. Så ble utbyttet enda større.

Den industrielle revolusjon i England førte både til økt velstand og stor nybygging. Den fransk-engelske krig og den amerikanske revolusjon brakte siden høykonjunktur med et par etterfølgende dårlige år. Etter sin store revolusjon gikk Frankrike under Napoleon Bonaparte inn for å eksportere sine sosiale eksperimenter til andre land i Europa. Det ble det storkrig av, men av det fulgte en

ytterligere høykonjunktur, som stort sett varte helt til Norge-Danmark ble trukket inn i de europeiske krigene i 1807. I året 1801 befant Norge, Moss, kjøpmennene Bergh og Herfordt og brødrene Chrystie seg midt i en handelsmessig gullalder.

Også oppgangstider kan være vanskelige å følge med i. Ekspansjonen i 1780-årene hadde faktisk ført til en viss utsiling i mossekjøpmennenes rekker. Det ble etablert en elite. Og mellomsjiktet forsvant nesten totalt. Det ble for alvor klart da kjøpmann Herfordt meldte sin ankomst i tetsjiktet. Siden etablerte Christian Bergh seg nærmest i samme klasse i midten av 1780-årene.

Det overrasket alle i Moss da Peder Herfordt i 1785, nokså plutselig, hadde stått frem som byens ledende trelasthandler og skipet ut 2642 læster, mot David Chrystie den eldre 2016 læster. Christian Bergh leverte dette året 920 læster. Hans Christian Hvidt, den siste ætling av byens *eldste* trelastfirma, hang den gang ennå så vidt med. Han eksporterte dette året 227 læster. Hvidt eksporterte mest til Nederland, Chrystie mest til England, mens både Herfordt og Bergh skipet til Danmark og Frankrike også.

Inntil denne tid hadde byen hatt ti mindre eksportører, samt Peder Herfordt og David Chrystie den eldre. I 1785 var antallet redusert til tre. I løpet av 1790-årene forsvant *alle* småeksportørene. Etter 1800 forekom det bare leilighetsvis eksport fra andre enn brødrene Chrystie, Bergh, Herfordt og den mann som var nykommer i Moss, men ikke i nasjonal sammenheng: Bernt Anker.

Det hadde bidratt til sentraliseringen innen bransjen at det i perioden foregikk en kvalitetsforbedring innen norsk trelast. Hundre år tidligere hadde Norge kunnet eksportere både godt og dårlig trevirke. Den korte veien over Nordsjøen hadde gitt byene på Østlandet en naturlig fordel. Derfor hadde man ikke trengt å bekymre seg om kvaliteten på trelasten.

Det fantes skog inne i Østersjøen også. De baltiske havnene hadde den gang måttet satse på planker av bedre kvalitet, siden frakten ble så mye dyrere derfra. I mellomtiden var skipene blitt bedre og frakten billigere. For å konkurrere ble de norske eksportørene tvunget til å satse på trelast med bedre kvalitet, de også.

Om man ville ha trelast av god kvalitet, måtte man sørge for å bruke godt tømmer, men også sørge for god saging. Den nye kvalitetsforbedringen hang derfor delvis sammen med innføringen av tynnere sagblad fra Nederland, og med engelske slipesteiner som passet godt til disse.

Mot slutten av 1700-tallet ble samtidig plankene en stadig viktigere del av eksporten. De var skåret større og tykkere enn de bord man hadde eksportert tidligere i århundret. I statistikken den gang oppga man likevel fortsatt tylfter/læster uten hensyn til tykkelse/vekt og pris.

Den reelle ekspansjon var derfor langt større enn statistikkene umiddelbart kan gi inntrykk av, ikke minst innen eksporten til England. Dit ble den beste og dyreste trelasten eksportert.

Hva er en læst? En læst utgjorde normalt 120 standardbord av størrelsen 11 fot x 9 x 1¼ tommer, eller om lag 3 kubikkmeter. I samtiden ble læst også brukt som tonnasjemål for skuter.

Silkesag: En silkesag er en oppgangssag med flere tynne sagblader i en ramme. Dermed kunne en tømmerstokk sages til en serie med bor i én omgang. Moss jernverk ble et stykke utpå 1800-tallet kjent for sin produksjon av tynne blader til silkesager. Men de første utenlandske silkesagene må ha blitt innført til Moss en gang i slutten av 1790-årene.

Kammerherre Anker på offensiven

Det sier noe viktig om trelasthandelens gode vilkår i Moss mot slutten av 1700-tallet at også Bernt Anker etter hvert begynte å få øynene opp for trelasteksport via Moss. Også Moss jernverk eide et sagbruk. I noen år hadde han overlatt hele sin skurkapasitet til Peder Herfordt og Poul Schioldborg. Fra 1790 av begynte han å skipe ut selv.

Bernt Anker hadde mange økonomiske ben å stå på. Han eide skip og jernverk og drev stort i trelast både fra Fredrikstad og Christiania. Moss var bare en brikke i Ankers imperium. Samlet eide han 136 privilegerte sagbruk og skipet ut fra Christiania, Fredrikstad og Moss parallelt.

Bernt Anker hadde neppe begynt trelasteksport fra Moss med mindre det var uomtvistelig lønnsomt. Eksporten fra Moss engasjerte han seg dessuten lite i personlig. Han overlot ansvaret til sin fullmektig Lars Semb.

Anker skar og solgte likevel ikke så mye som hans sagbrukskapasitet skulle tilsi. Det var bare under høykonjunkturen mellom 1799 og 1807 at *han* utskipet mer trelast enn noen annen i Moss. Året 1804 var et motsatt eksempel, for hele Englandshandelen synes å ha sviktet dette året. Anker og Semb, som bare skipet til England, tapte da store penger, mens både Peder Herfordt og den

Jernverket og Rosnes: Rosnes og Jernverket, på hver sin side av Mossesundet, har nesten alltid hatt samme eier. På Bernt Ankers tid bodde stort sett forvalter Semb ute på Rosnes. Men om Anker trengte å innkvartere folk på Rosnes, gjorde han det.

bare de privilegerte sagene som kunne eksportere, men de kunne nå skjære så mye de ville. Dette bidro ytterligere, sammen med høykonjunktorene, til den strukturendring innen mosseborger-skabet som raderte ut en mann som Hans Christian Hvidt av trelasthandelen.

David Chrystie den eldre hadde befunnet seg i jevn ekspansjon i 1770- og 1780-årene. I 1790-årene gikk han en del tilbake. Han var åpenbart for gammel til å orke å følge med. Fra 1790 av hadde imidlertid hans sønn, Andreas Chrystie, også startet med trelast og hadde overtatt de fleste av familiens sager. Men *han* foretrakk å eksportere den billigste typen planker og bord. Samtidig satset han på korn, så trelasten ble aldri like viktig for ham som den hadde vært for faren og bestefaren.

I 1796 døde så David Chrystie den eldre. De siste årene han levde, hadde firmaet ligget lavt. Det utgjorde dermed sannsynligvis noe av bakgrunnen for Peder Herfordts gode år i 1790-årene og for Ankers ekspansjon i Moss. Så ble også Chrysties yngste sønn med på trelastkarusellen. Han het David som sin far, og han gikk inn i bransjen med langt større iver og virketrang enn både faren og den eldre broren hadde gjort før ham.

David, den yngste av Chrystie-brødrene, var både den smukkeste og den mest pågående av dem. Han skjelte til Bernt Ankers forbilde og satset som han på skip, og konsentrerte seg om den eksportorienterte side av trelasthandelen. Den eldre broren, som ikke eide skip, foresto mesteparten av arbeidet ved sagene. David Chrysties brev og samtidskommentarer fra de gyldne årene og gjennom den senere krisen er siden blitt hyppig sitert i den historiske litteraturen. Den andre «store» David Chrystie har dermed fått en plass i norgeshistorien også, og er en kjent og mye omtalt representant for norsk trelasthandel i gullalderen.

Trelast i motvind

David Chrystie gikk i samtiden under navn av «den smukke», i ettertid under navn av «den gamle», dels ble han kalt «den store». Det er imidlertid flere trekk ved «den store» David Chrystie som skiller ham fra andre norske trelasteksportører. Ett typisk trekk er at en relativt stor del av det tømmeret Chrystie skipet ut, var «nederlandsk» tømmer, eller tømmer fra nærområdene. Det var raskt å skaffe, og det var mye gran. Kvaliteten var på den annen side blandet, og det var bare en mindre andel av plankene og bordene som stammet fra store trær.

Ved århundreskiftet utgjorde skurlasten en fjerdedel av David Chrysties eksport. Noen år senere utgjorde den rundt halvparten. Resten var tømmer som han selv fikk saget. David Chrystie var riktignok den største eksportøren i Moss. I *nasjonal* sammenheng skilte han seg ikke så mye ut med sin størrelse som ved sin *fleksibilitet*.

Ung mann av rik familie: David Chrystie (1771–1838) var den yngste av David Chrystie den eldres sønner. Han var den andre blant tre kjøpmenn med samme navn, men ble utvilsomt den mest kjente av hele Chrystie-slekten. På dette maleriet ser vi ham som tenåring, med parykk og kalvekryss. Det er Jens Juel som har malt portrettet.

Den kjente økonom og forfatter Christen Pram ga i 1804 en beskrivelse av byen Moss og dens økonomiske stilling. Det er verdt å merke seg at han karakteriserte David Chrystie som en av to kjøpmenn i byen med nasjonal betydning. Om David Chrystie skrev Pram at han eide fire av byens seks skip og syv sager og førte en omfattende tømmerhandel.

Pram mente at den eldre kjøpmann Christian Bergh var byens *andre* viktige mann i trelast, men anslo ham som «verdt» bare halvparten av den langt yngre David Chrystie. Om Peder Herfordt skrev han derimot at han hadde «lidt store Uhæll».

Her var Pram, som skrev i 1804, nesten profetisk oppdatert. Tollregnskapene viser nemlig at Herfordt i 1804–1805 eksporterte mindre enn i sin ekspansive periode tiåret før. Men *krisen* rammet ham egentlig først for alvor i 1806. Den krisen kom han seg aldri over, og han gikk inn i de *dårlige* årene som siden fulgte, med langt dårligere utgangspunkt enn Christian Bergh og brødrene Chrystie.

Alt i 1806 kom fjorten prosent av den britiske trelasten fra Canada. Det hadde vært uhørt tidligere, på grunn av de høye fraktutgiftene. Tollen og krigen stanset så i perioder all videre norsk eksport til England, og hemmet den til andre tider.

Da Danmark-Norge kom i direkte krig med England i 1807, stanset trelasthandelen totalt opp. Under lisenstiden 1809–1810 kom det et blaff igjen. Så, i 1811, forhøyet England importtollen drastisk. Hensikten var å begunstige innførselen fra Canada. Norske trelasthandlere kunne dermed bare med lengsel se frem til Napoleonskrigenes endelige slutt.

David Chrystie frykter gjeld

Først i 1815 ble det permanent og endelig fred. Det året startet derfor i forventningenes tegn. Men de ble fort gjort til skamme. For England beholdt de nye, høye tollsatsene. I 1816 var eksporten til England derfor lavere enn i noe fredsår siden midten av 1600-tallet. Attpåtil måtte norsk trelast nå betale toll i Danmark også, slik at bunnen delvis gikk ut også av dette reservemarkedet. Langt på vei betegner derfor Napoleonskrigene slutten på den gylne plankeperioden i norsk historie. For en rekke av de største kjøpmennene opplevde alvorlige rystelser og konkurser.

Bernt Anker var selv død i 1805. Men firmaet, «det Ankerske Fideikommiss», gikk konkurs i 1819, huset Collett måtte innstille betalingene i 1821. Bildet av krise var det samme i Halden og Drammen, i Christiania og Moss. Da Christian Bergh døde i 1825, 79 år gammel, sto det svært dårlig til med ham økonomisk.

I et brev til en forretningsforbindelse karakteriserte David Chrystie ham på denne måten: «Han kjæmpede drabelig som ærekjær Mand, for dog at være prompte, men til stor Græmmelse

for ham, lykkedes det ei alltid, og det er tvilsomt om Boet dækker, helt.» Peder Herfordt var død noen år tidligere. Han hadde kjempet hardt mot krisen siden 1804, men hans bo balanserte så vidt med overskudd. Peter Tyrholm, som også eksporterte trelast i disse årene, slet med store vanskeligheter.

Heller ikke Chrystie-familien gikk fri for krisens herjinger. I 1819 måtte Andreas Chrystie nedlegge sin handelsvirksomhet. I 1826 gjorde hans sønn Hans det samme. Han hadde hatt problemer i mange år allerede og hadde bare holdt seg på bena fordi hans onkel David stilte garantier.

Fordi det ble dyrt å eksportere, ble etterspørselen etter skog mindre. Det gjaldt ikke bare eksport. Det førte etter hvert til at bøndene la om til sjølbergning. Og når de ikke fikk solgt skogen sin, dyrket de mer og kjøpte mindre korn enn før.

Det hersker en klar sammenheng mellom krisen for de to hovednæringsveiene i Moss i tiårene etter Napoleonskrigene. For kornimportørene ble også, i andre instans, rammet av den krisen som trelasteksportørene sto med begge bena oppi.

Mange norske trelasthandlere måtte i disse årene skipe last med tap fordi det var den eneste måten de hadde til å holde hjulene i gang og bevare kapitalen. Men om de hadde hatt lavere gjeld, kunne de muligens lettere ha redusert aktivitetsnivået.

I Moss var det imidlertid én mann som mestret krisen. Derfor trekkes han ofte frem som et unntaksmenneske også i nasjonal sammenheng. David Chrystie kom bedre fra krisen enn noen annen av de store norske trelastpatrisierne. Hva skyldtes det? Sannsynligvis var det fordi han nedbetalte store deler av sin gjeld under høykonjunkturen tidlig på 1800-tallet.

Det var nervepirrende å drive stort i de dager. Trelast var en sesongbetont virksomhet. Bankene var meget dårlig utviklet. Man trakk gjerne på kreditten om vinteren og på vårparten, men

Tømmerfløting på Vansjø: Mange vil ha vanskelig med å kjenne igjen Vansjø og Krapfoss på dette stikket av Edy fra år 1800. Åpenbart har han overdrevet kontrastene i landskapet for å få frem en romantisk eller dramatisk effekt. Bildet gir imidlertid et mer realistisk inntrykk av hvor omfattende tømmerfløtingen var på denne tiden.

etablerte tilgodehavender i løpet av sommeren. Chrystie hadde gjerne store summer til gode hos Wolffs & Dorville i England, mens han samtidig skyldte penger i København. Og både tiden og valutakursene kunne få stor innvirkning på transaksjonene.

Bernt Anker, som utvilsomt hadde vært den ledende mann innen det norske trelastpatrisiat, var kjent for sitt vekselrytteri allerede i samtiden. David Chrystie var en helt annen type. Han var langt mer forsiktig.

I 1790-årene hadde hans fars gjeld ved nyttårstider gjerne ligget rundt tredve tusen riksdaler. I årene mellom 1800 og 1807 lå David Chrysties gjeld på rundt tyve tusen, trass i at hans aktivitet i disse årene var langt større enn farens. I 1792 hadde hans far hatt en egenkapitaldel på tredve prosent, i 1806 var sønnen praktisk talt gjeldfri, og eide nitti prosent av den kapital han forvaltet. Haagen Mathiesen i Christiania, som også overlevde krisen nokså

David Chrystie som voksen: Chrystie var nok den ledende mann i Moss fra århundreskiftet til sin død og var meget vel ansett i handelskretser både i Christiania og London.

På dette portrettet er Chrystie alt en etablert kjøpmann, hele tredve år gammel! Han er kledd i typiske empireklær, uten parykk, har høy krage, hvitt halsbind, krøllet hår og diskret kinnskjegg. Tidens største portrettmaler, Jens Juel, laget bildet nettopp i året 1801.

godt, oppviste den samme sparsommeligheten midt i gullalderen.

Hvorfor var så David Chrystie så mye mer engstelig for gjeld enn sin far? Var det ganske enkelt et personlighetstrekk? Som sin far og som Bernt Anker elsket han jo å *bruke* penger, gjerne på selskapelighet, og gjerne så det syntes. Og mannen var heller ikke redd for å ta sjanser. Regnskapene hans forteller både om «smøring» av tollere og om at han ga sine kapteiner stor personlig handlefrihet i England.

Men når det gjaldt gjeld, var han langt mer forsiktig enn sin egen far. I 1822 kunne han oppsummere krisens herjinger på denne måten: «Vel ofte har jeg maattet føle Ergrelse og andre Lidenskaber, fordi man have under Beskatninger frarøvet mig en stor del af hvad jeg ikke burde mistet, men saadant synes man endog at have lært af Fyrsterne.»

Han hadde ingen hemninger med å sammenligne seg med en fyrste, den gode David Chrystie! Likevel hadde han i krisens stund problemer nok med å hjelpe sin bror og brorsønn ut av de vanskeligheter de hadde viklet seg inn i.

Men forsiktigheten hadde reddet *ham*, og det var den forsiktigheten som sikret kontinuiteten i Moss som trelastby. Hvorfor han var slik, forblir likevel en gåte.

Tomme kornlagre

I 1795 hadde det vært uår i Norge. Kornmangelen var følgelig større enn vanlig, både i Moss og i landdistriktet. Derfor samlet borgerskapet i Moss seg i rådhuset for å diskutere situasjonen.

I den forbindelse rapporterte de ulike kjøpmenn om sine lagre. Byens største kornhandler var gamle kjøpmann Just Gude, som hadde dominert byens kornhandel de siste par tiår av århundret. På lager hadde han sytti tønner rug, seks hundre tønner bygg, hundre tønner malt og over fem hundre tønner havre. Hans svigersønn, Peder Herfordt, hadde lite på lager, men ventet to à tre hundre tønner rug fra Danmark. Den yngste i Gude-klanen, Johann Gude, var forsynt med to hundre tønner bygg og like mye malt. Bare én kjøpmann til hadde forsyninger. Men de var ubetydelige sammenlignet med de andre tre.

Men det var rug byen først og fremst trengte. Siden krigen gjorde forbindelsene til Danmark og Tyskland usikre, gikk tanken til de kongelige kornlagre i Fredrikstad. Derfor skrev man en søknad og ba om at byen kunne få overlatt fem—seks hundre tønner rug fra de militære magasiner . . . «hvormed enhver Husholdning nogenlunde efter dette Steds Størrelse nogenlunde kunde blive forsynt til neste Vaar. Anden Foranstaltning til den Hensikts . . . vidste man ikke at opgjøre».

I august år 1800 var problemet tilsvarende. Kjøpmennene Bergh og Herfordt hadde ved den anledning henholdsvis femti og

førti tønner bygg. Det ville bare bøte matmangelen i én uke eller halvannen. Ingen av dem hadde noen rugbeholdning. En annen mindre kjøpmann, Fredrik Espmann, hadde litt mer på lager. En siste kjøpmann, Peder Winge, ventet forsyninger fra Aalborg. Men byens behov ville ikke kunne dekkes av dette.

Heller ikke Andreas Chrystie hadde noen kornbeholdning, han verken «har eller foreskriver noget da ikke Bygg kan forbruges til sitt engelske Maltgjøreri, udgaar i alminnelighet til salg andre Steder her i landet». Og, som Bergh og Herfordt, poengterte han: «For resten hører Kornhandelen ikke under hans eller hans Broder David Chrysties Handel.» De følte seg begge mest som sagbrukere og trelasthandlere.

Igen var det et medlem av familien Gude som sto best rustet. Just Gude var død året i forveien. Johann Gude hadde overtatt sin fars sentrale stilling i kornhandelen og hadde nå omtrent fem hundre tønner bygg til utsalg og omtrent åtti tønner rug. Også han hadde imidlertid skrevet til Danmark og bestilt fem hundre tønner bygg og to hundre tønner rug, «men har endnu intet Svar faaet og har lidet Haab om at faa dette efter den Mangel der siges at være i Danmark hvor Udførselen etter Rug siges at have forårsaget Mangelen».

To ting fremgår av de mange, lange og omstendelige drøftingene på rådstuen i Moss. Korn ble oppfattet som et fellesanliggende i Moss. Og byfogden syntes han var i sin rett når han krevde å få vite hvor store kornlagre kjøpmennene hadde. Selv om de fleste av

Borgerhus anno 1800: Dette toetasjes trehuset var et av byens flotteste i sin tid. Antagelig ble det bygget rundt år 1790 av postmester og kammerråd Jens Gerner. Huset ga navn til den gaten det lå i, Postmestergaden. I 1793 solgte Gerner gården til sin ste- og svigersønn, kjøpmann Johann Gude. Taket hadde blå, hollandske taksten, de innvendige takene var gipset, og det hørte elleve kakkellovner til.

Til huset hørte det den gang en innhegnet løkke, en hage bak huset mot nord og ytterligere en hage over gaten. I 1801 bodde det åtte mennesker i Gudes familie, samt ti tjenere i huset.

byens kjøpmenn haddde kornlagre, var kornhandelen i ferd med å bli monopolisert. Tendensen var den samme som innen trelasthandelen. Det var relativt få kjøpmenn som drev stort. Men de ble stadig rikere — og mektigere.

Bygg og brennevin

De to rikeste kjøpmenn i Moss i 1801 var to relativt unge menn som drev i hver sin bransje. David Chrystie drev med trelast, Johann Gude mest i korn. Begge var født til penger og makt og kom fra ansette, etablerte mossefamilier. De to var nok i en del henseender rivaler på det sosiale plan. Men økonomisk sett følte de nok ikke noe motsetningsforhold.

Av byens magistratsprotokoll fremgår det at kjøpmennene også ved begynnelsen av 1800-tallet stadig førte disputer seg imellom om vannet i fossen. Og det hendte rett som det var, at en og annen sagbruker eller mølleier forsøkte seg på lureri. Resultatet var megling og bøter. Med byfogden som megler fant man nesten alltid til slutt frem til en løsning.

Selv om det av og til kunne reises strid om *vannet*, følte nok likevel ikke byens trelasthandlere og byens kornhandlere at de var konkurrenter i egenskap av handelsmenn. Tvert om hadde de i mange henseender de samme interessene. Saken var at den ene bransje var tjent med at den annen ekspanderte.

Når prisene på trelast økte og handelen med tømmer tiltok, betydde det at bøndene i Våler, i Råde og langs Glomma i større grad prioriterte skogsdrift. Bøndene i Vassbygda og enkelte bønder på Jeløy, som hadde mindre skog å selge, prioriterte på tilsvarende måte tømmerkjøring. Også den resulterte i klingende mynt. Dermed fikk de mindre tid til åkerbruk og mindre jord til å dyrke. Det tvang dem så til å kjøpe korn.inntekten fra skogsdriften ga dem anledning til det. Som årene gikk, ble bøndene vevet mer og mer inn i denne mekanismen. Verdenshandelens konjunkturer regulerte følgelig livet for bøndene i byens oppland i stadig økende grad.

Det danske kornmonopolet hadde svekket kornhandelen i Moss. Enda man visste at bøndene selv i gode år, og alltid i dårlige år, ville komme til å trenge korn om våren, var det et hasardiøst spill å sitte med store kornlagre. Det danske kornmonopolet, som hadde skullet sikre danskene et stabilt marked, sørget til gjengjeld for stor usikkerhet blant norske kjøpmenn.

Det var i 1788 at det danske kornmonopolet ble opphevet. Endelig var kornhandelen frigitt! Og tollen var moderat. Over hele Norge takket man kronprins Frederik, den senere kong Frederik VI, som hadde fått gjennomført tiltaket. Så jublet man. Nå lå forholdene til rette for at norske kjøpmenn igjen kunne begynne å importere korn.

På den tiden var det ingen av borgerne i Moss som var sterkt engasjert verken i møllervirksomhet eller kornimport. I Magistratsprotokollen het det i 1780 at byen «har 7 Krambod- og Kornhandlere hvoraf kun 2de drive Handel med nogen Force».

Just Gude hadde overtatt en mølle fra Georg Christian Sibbern på Værne kloster i 1778. Han var den ene av de to. Krambodhandler Peder Winge var den andre. Ingen av dem drev da kornhandel i samme størrelsesorden som midt i århundret. Det hadde danskene lenge lagt kjepper i hjulene for.

Noen år etter anla Johann Gude byens første *brennevinsbrenneri*. Også det var tidstypisk. For mellom brennevin og korn hersket det en nær forbindelse. Brennevinsbrenningen hadde vært like regulert som kornhandelen. I 1757 var det kommet forbud mot brennevinsbrenning i Norge. Ti år senere fikk byene atter rett til å brenne, unntatt når rugen oversteg en pris på tre riksdaler, eller når byggen ble for dyr. Noen år senere ble forbudet igjen innskjerpet, selv om det ble gitt dispensasjoner, slik som for øvrige forhold knyttet til kornhandelen. Bøndene hadde som før behov for korn, men med så mange hindringer var det ikke rart kjøpmennene avholdt seg fra å begynne med kornhandel i større målestokk. Dermed hadde danskene beholdt sin sterke stilling.

I de første par årene må virksomheten ha hatt et rent eksperimentpreg. Det var først i 1791 at Johann Gude tok borgerskap i byen. Året etter ble brenning igjen fullstendig legalt.

Av hensyn til brenneriet åpnet han så et maltgjøreri. Og ettersom han trengte korn til malt og brenning, og siden kornhandelen nå var fri, lå forholdene til rette for ekspansjon. I 1790-årene ble det flere steder fremhevet som noe spesielt at unge Gude *ikke* drev i trelast, men i korn. Også det er en indikasjon på at kornhandelen hadde ligget nede noen tiår, sett i forhold til situasjonen tidligere i århundret.

Kornhandel og trelast var intimt vevet sammen via familieband. I 1801 var det ingen tvil om at den dominerende mann i kornbransjen var Johann Gude. Han hadde en fullmektig, Momme Peterson, som hadde hovedansvar for brenneriet, mens maltgjører Christian Nyegaard drev malteriet. Selv administrerte Johann Gude møllene og foresto korrespondansen med utlandet og underhandlingene med norske og utenlandske skipper. I Moss var det han som organiserte mesteparten av kornimporten. Hans svoger Peder Herfordt drev med korn på si, men primært i trelast.

Den ene av Chrystie-brødrene, Andreas Chrystie, drev også i korn og trelast parallelt. Og da farens maltgjøreri brant i 1795, bygget han det opp igjen. Broren David begynte også et brennevinsbrenneri i disse årene, sannsynligvis basert på sin brors korn. Etter alt å dømme fortsatte han ikke så lenge med dette.

Sosial fordeling i 1801

Kjøpmenn	14	5 %
Embedsmann, offiser	12	4 %
Håndverksmestre	36	12 %
Forvalter, fullmektig	24	8 %
Høkere, gjestgivere	25	8 %
Svenn, tjener, dreng	30	10 %
Sjømann, fisker, soldat	30	10 %
Arbeidere	83	28 %
Fattige	36	13 %

289 husstandsoverhoder ved Jernverket og i forstedene er regnet med.

Den bedre og den ringere stand

Storkjøpmennene i Moss, de to svogrene Herfordt og Gude og de to brødrene Chrystie, drev handel med store penger. Og de var viktige menn for byen gjennom de ringvirkninger virksomheten deres fikk. Målt i arbeidsplasser telte de lite. Jernverket, samt byens fabrikanter, Wilde, og senere Gerner og Tyrholm, telte da *mer*.

Sosialt spilte det imidlertid en underordnet rolle om en storborger drev handel eller industri. Det viktige var å tilhøre den bedre stand. Og det gjorde de alle.

På denne tiden hadde folk et åpent forhold til forskjell mennesker imellom. I Moss på 1700-tallet hadde ingen trukket i tvil at det *var* noen mennesker som var «bedre» enn andre. Det kom til uttrykk i måten man snakket *om* og *til* hverandre på. Den franske revolusjon og Napoleontiden ga det første og idémessige bidrag til utvisking av skillene, et visst «likhetsmakeri», som man gjerne sa. Siden bidro den økonomiske utvikling på 1800-tallet til å videreføre prosessen.

I 1801 sto denne prosessen ved sin begynnelse. Da var det fremdeles vanlig å dele inn befolkningen i tre grupper, gjensidig avgrenset fra hverandre. Man snakket om den «bedre», den «midlere» og den «ringere» stand.

Den «bedre» stand var fåtallig og omfattet etter samtidens vurdering bare et lite knippe av rike kjøpmenn og embedsmenn. I Moss utgjorde familier som Gude, Gerner og Chrystie, Herfordt, Hvidt og Thaulow tallmessig sett en minoritet, høyst åtte prosent. Men de satte sitt umiskjennelige preg på bybildet både med sine hus og sine hester. Og de dominerte naturlig nok også det politiske og kulturelle liv.

Niels og Katrin Berglund hørte med i den «midlere» stand, for Niels hadde borgerskap i byen og kalte seg *mester*. Der hørte også jordmor Johanne Graw hjemme, sammen med andre håndverksmestre, med høkere eller småkjøpmenn og folk som vi i dag ville kalle «funksjonærer». Den «midlere» stand inkluderte dessuten byens klokker og lærere, noen kontorister ved fabrikken, Jernverket og hos de største kjøpmennene, en vertshusholder, et par skippere og noen tollbetjenter. Samlet utgjorde disse gruppene litt mer enn tredve prosent av befolkningen i byen.

Den «ringere» stand utgjorde imidlertid på en gang flertallet i byen og den minst synlige andel. Etter én beregning utgjorde denne stand vel seksti prosent av befolkningen i Moss i 1801. Arbeiderne ved klesfabrikken, ved sagene og møllene, håndverksvenner og tjenestejenter tilhørte alle den «ringere» stand. Det store flertall av dem skulle også dø som «ringe» folk. Det var vanlig å inneha mange ulike bestillinger i løpet av livet. En mann kunne begynne som tjener, siden bli dagarbeider og ende som «inderst». En annen var først soldat og fikk seg siden arbeid ved sagene, begynte som matros og endte som fisker. En kvinne kunne begynne

Mossing og hustru: Her ser vi Katrin og Niels Berglund eller et annet ektepar fra Moss i år 1800. Utsnittet stammer fra en av John William Edys fargelagte stikk.

Selvforsørgede kvinner i 1801

Lærerinne, jordmor	4
Egen Handel, håndverk, bevertning	10
Husjomfru, selskapsdame	14
— — —	
Selgerkoner, krambodpiker	6
Tjenestepiker	107
Spinnersker, håndarbeid	40
Dagarbeidersker	4

som tjenestepike, senere gifte seg med en møllearbeider og ende på fattigstuen.

Men nesten alle som tilhørte den «ringere» stand, forble der. Det var liten mobilitet i det gamle samfunn. Samfunnet var statisk og stabilt. Dermed kunne man rose det som et trygt samfunn å leve i dersom man befant seg på toppen. Men *langsomt* begynte det å vise seg at det var endring i gang.

Skredder Berglund får borgerbrev

Den 10. juli 1792 hadde Niels Berglund fått sitt borgerbrev av byfogden. Dermed var han byens femte mester innen skredderfaget.

Moss hadde imidlertid fortsatt ikke noe skredderlaug. I Moss ble det aldri noe egentlig laugsvesen. Til det var byen for liten og for ny. I 1773 hadde den daværende byfogd uttalt at håndverkerne i Moss var «ringe Folk som på de større Steder ej kan finde Næring». Siden det ikke var laug i byen, ble det i virkeligheten spørsmålet om borgerskap som avgjorde om en håndverker kunne kalle seg mester eller ikke. Konkurransen var ikke altfor stor. Men som årene gikk, skulle den øke.

I 1801, noen tiår senere, var det åtti håndverkere i Moss, men bare trede mestere. De fem skomakerne og de ti skredderne var imidlertid både de som var mest tallrike og hadde lavest status blant håndverkerne. Svært få av dem hadde svenner og læregutter. Det samme gjaldt byens to hattemakere og den ene sadelmakeren. Men Niels Berglund var da i hvert fall en såpass holden mann at han hadde sin egen svenn. Ikke alle håndverksmestre hadde det.

Byens mest vellykkede håndverksmestre må imidlertid ha drevet i en beslektet bransje: salmaker- og garverbransjen. Særlig drev Svend Ulsteen stort, med hele fire svenner og tre drenger, et antall ansatte som nærmest må ha gjort hans verksted til en liten fabrikk.

Byen Moss var ellers relativt godt utstyrt med smeder. Muligens var dette en ringvirkning av sagbrukene og møllene, som trengte reparasjoner. Det fantes i alt fire menn som var smeder, dessuten en smedenke, to smedsvenner, en smeddreng, en hjulmaker, en vognmaker og en som drev som skomaker og vognmann på en gang. Mon det var hestesko som var hans spesialitet?

«Bygningsbransjen» syntes på den annen side dårlig representert i Moss. En stolmaker, tre—fire snekkere, en blikkenslager og en murmester så dessuten ut til å dekke byens hverdagsbehov for reparasjons- og byggearbeider. Men skulle større byggeprosjekter settes i verk, måtte fremmed hjelp tilkalles. Da holdt det ikke med byens egne.

Eller er forklaringen at det var blitt utdannet så mange halv-kvalifiserte snekkere på grunn av alt arbeidet knyttet til sagbrukene?

De to gartnerne og urtegårdsmennene kan neppe betegnes som håndverkere. Av andre håndverkere hadde Moss noen utpregede byhåndverkere, som sikkert stort sett betjente de rike: urmaker Ring, gullsmed Lund, frisør Filliong, barberer Lunde, bøkker Bolin og feier Styben.

På den annen side hadde byen en slakter, en kvinne som gikk med slakt, en baker og to bakersvenner. Det var uttrykk for at også arbeiderne, som var trangbodde, i økende grad begynte å *kjøpe* sine nødvendighetsartikler. Den lille byen familien Berglund bodde i, var i ferd med å få et nokså allsidig næringsliv.

Niels Berglund må ha vært både dyktig og vel ansett. Alt året etter var det han som fikk i oppdrag å lage en «Kiole» eller frakk og en «Cabuse» eller lue til hver av byens vektere. Så Berglund var nok stolt både av at han hadde borgerskap og skreddermestertittel. Nå fikk han ikke bare en viss mulighet til å tjene penger. Han fikk også «rett» til å betale skatt.

Håndverk i arv

Innen håndverkerstanden fulgte sønn på far i næringen. Og håndverkerdøtre giftet seg oftest med andre håndverkere. De to av barna i familien til skredder Berglund som vokste opp, ble begge innen faget. Niels Berglund ble ikke selv noen gammel mann. Det førte på den annen side til at forholdene kom til å ligge til rette for at sønnen Andreas skulle overta farens profesjon. Datteren Dortha valgte på sin side, da *hun* ble voksen, å gifte seg med skreddermester Popp, mannen som i sin tid hadde hatt hennes far som svenn.

Skomaker Duhn var i sitt annet ekteskap gift med datteren til en skomaker. Den sønn de fikk sammen, ble da også skomakermester. Betegnende nok var også hans svoger, Thomas Blomberg, skomaker.

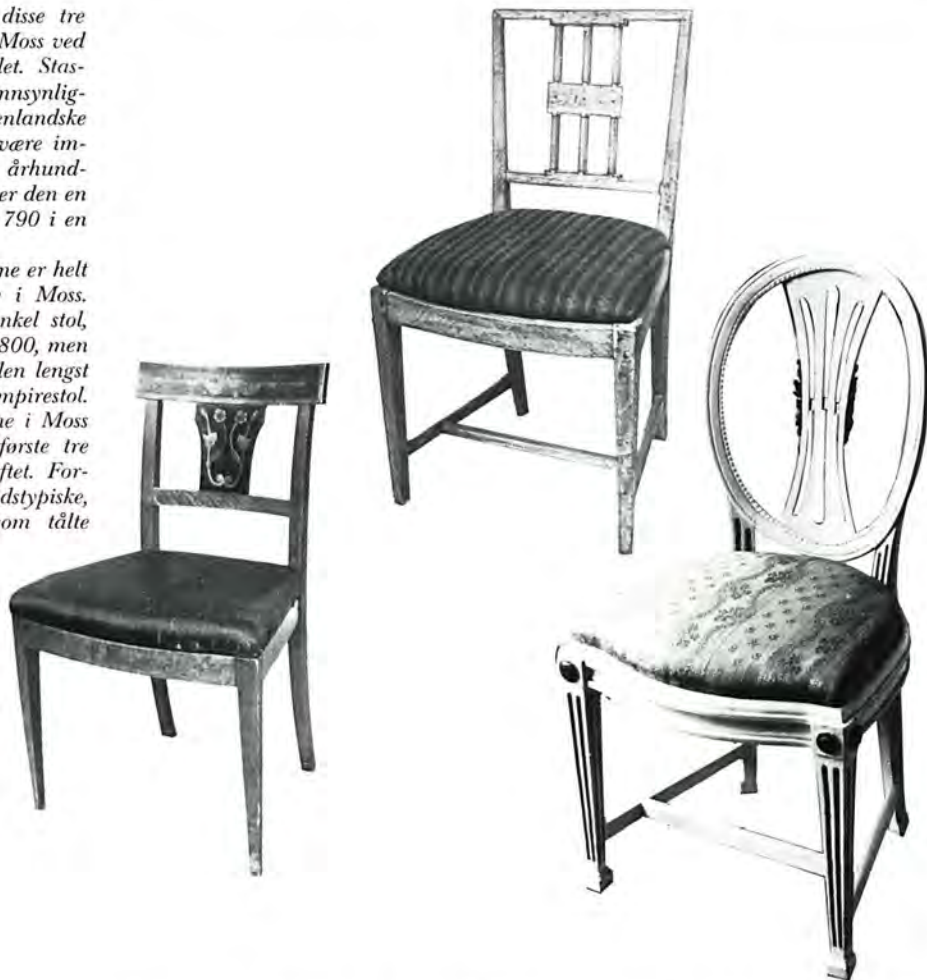
Garvermester Ulsteens tre sønner fikk alle etter tur borgerskap som garvere. Og snekkermester Bernhard Boested fikk tre sønner som alle etter tur ble snekkermestre. Slik var situasjonen i de fleste håndverkerfamilier, særlig i mestrenes familier. At far skulle følge sønn i yrket, var nesten like mye av en selvfølge som det var at en odelsgutt skulle overta en bondegård. Det var derfor få som opponerte og satte seg imot sine foreldres vilje. Det fantes ganske enkelt få mer fristende alternativer enn å få komme inn i familiens «bedrift».

Det som oftest forstyrret arvefølgen blant håndverkerne, var, som på bondegårdene, naturens gang: fødsel og død, eller økonomisk krise. Men om man *fikk* en sønn som vokste opp, da var det klart hvilken fremtid som ventet ham.

Kanskje sto denne tradisjonen, yrkesstoltheten, særlig sterkt blant håndverkere. Ikke innenfor noen andre virksomheter i byen

Gamle mossestoler: Alle disse tre stoltypene har vært å se i Moss ved begynnelsen av 1800-tallet. Stasstolen lengst til høyre er sannsynligvis laget i Moss etter utenlandske forbilder, men kan også være importert fra Danmark ved århundrets begynnelse. I alle fall er den en prektig stol, laget rundt 1790 i en stil vi kaller Ludvig XVI.

Begge de to andre stolene er helt sikkert laget av snekkere i Moss. Den øvre stolen er en enkel stol, muligens laget rundt år 1800, men etter engelsk forbilde. Stolen lengst til venstre er en typisk empirestol. Slike stoler laget snekkerne i Moss store mengder av i de første tre tiårene etter århundreskiftet. Forsiringene i ryggen er tidstypiske, likeså hestehårstrekket, som tålte adskillig slitasje.

finner vi så mange yrkesbevisste enker. Berglunds nabokone Margrethe Nadelsteen fortsatte å drive for seg selv etter at hun ble enke. Enken Anne Tostensdatter fortsatte sågar å drive sin manns smedverksted etter at hun ble enke, med god hjelp av sine barnebarn riktignok. Først etter en del år lot hun sin dattersønn overta.

Uten unntak var ikke dette mønsteret. Margrethe Nadelsteen overlot sin manns skomakervirksomhet til en annen, og mens en sønn dro til sjøs, giftet den ene datteren seg med en lensmann. Og den andre overtok høkernæringen, om enn bare for en tid. Om *alle* barna gjaldt imidlertid at de levde — og døde, innen den stand som de var født inn i.

I Petersonbua

Johann Gude hadde en mann i sin tjeneste som *han* hadde stor tro på. Denne mannen var fra Flensburg i Sør-Jylland, og Gude

hadde nærmest bestilt ham til Moss fordi han trengte en dyktig mester til sitt brennevindestilleri. Momme Peterson het mannen.

Peterson tilhørte i utgangspunktet den «midlere» stand. Men han *ville* bli en av de bedre. Å stige sosialt var meget vanskelig. Derfor måtte det utarbeides en strategi. Hvor lenge skulle han fortsette å arbeide for Gude? Var det ikke viktig for ham å prøve seg på egne ben? Med Gudes støtte i ryggen hadde han sjanser.

Hans første og viktigste skritt lå i den ektemake han fant seg. Et heldig giftermål kunne være et skritt fremover. I Moss hadde en ung fullmektig få muligheter til å gjøre et godt parti. I stedet dro han ned til Slesvig og fridde til en pike der. Hun var datter av en mindre kjøpmann fra Flensburg og hadde en liten arv i sikte. Så returnerte han til Moss. Hun kom etter, og så giftet de seg der.

I februar 1801 tok han neste skritt. Da avla Momme Peterson sin troskapsed på rådstuen og fikk borgerbrev, slik Niels Berglund hadde fått noen år tidligere. Momme Peterson var stadig ikke mer enn tredve år gammel. Nå kunne han, eller rettere hans unge kone, Anna Dortha, begynne krambod. Selv fortsatte han å arbeide hos Gude enda noen år. Da hadde de to ben å stå på. Og kanskje kunne en slik dobbeltstilling være gunstig?

Var det farefullt å starte på egen hånd? I 1801 var det allerede flere kramboder i byen. En var meget stor og solid. Den lå sentralt til i Konggaden, og tilhørte Peder Winge. At Winge drev det stort, fremgår av at han hadde fem ansatte menn i sin forretning, foruten fem tjenestepiker og gårdsgutt, som kunne assistere når det trengtes, både på det ene og det annet felt. Hva drev han med? Sannsynligvis handlet han både med kolonialvarer og isenkram. Det var marked for begge deler. Frederik Espmann holdt også til i Konggaden, drev krambod og solgte bakervarer på si. Men han drev i noe mindre målestokk, ettersom han bare hadde to kramboddrenger, foruten at hans tjenestepike, Boel Gay, bisto dem alle.

Enda to kjøpmenn kan sies å ha drevet lokalhandel i litt større målestokk i 1801. Albert Gude ser ut til å ha spesialisert seg på kornhandel. Og Johan Anton Zinche forsynte sannsynligvis byens skreddere og hjemmesyersker med varer. De trengte både nål og tråd, bånd og knapper, lisser og kniplinger, foruten stoffer, simple og fine: angorakamelott, lerret, bomullskattun, atlask, fløyel og silke i alle farger og sjatteringer. Lokalt var det jo bare vadmél og andre ullstoffer som ble produsert!

Ellers hadde Moss i tillegg til Espmann en baker med svenner og en slakter nede på Værten. En lang rekke høkere må ha drevet omtrent slik som Margrethe Nadelsteen, med utskjenkning og losji og småhandel om hverandre, men uten særlig varer å selge.

Slik så handelsstanden ut i Moss da Momme Peterson satte i gang. Han på sin side startet klokt og bestemte seg for å utnytte den næring han kjente og hadde en fot innenfor: brenneriene. Fra Gudes brennerier fikk han kjøpe etterlatenskapen: drank. Med den foret han kyr, og siden kunne han selge melken. Folk i de større

En ny mann: Momme Peterson (1771–1835) var bondesønn og første generasjons innvandrer i Moss. Tidlig på 1800-tallet var det meget vanskelig å arbeide seg opp og frem i verden. Men i en rekke norske byer viste det seg at menn fra Sør-Jylland gjorde det særlig bra. Momme Peterson var av dem som «klarte det», og endte som rik kjøpmann og visekonsul. Men både han og hans barn beholdt bena godt plantet på jorden.

leiehusene i Konggaden, Storgaden og på Værten hadde ikke egne kyr. Og de trengte melk.

«Petersonbua» startet som en mann-og-kone-butikk. Til å begynne med holdt paret til i familien Gudes gamle gård, «Moestuegården». Siden bygget han sitt eget hus midt på det nye «Prinds Christian Augusts torg».

Alt fire år etter starten fremhevet Christen Pram ham som en mann folk i byen hadde tro på. Da var også Petersons brorsønn kommet opp fra Flensburg for å bistå det unge ekteparet. Samtidig var de gått i gang med salg av kolonialvarer. Noens død er alltid andres brød. Krambodhandler Winge var gått konkurs i 1802. Det ga nye kunder til det driftige unge paret.

Anna Dorothea Peterson solgte nå krydder, sukker og kaffe gjennom en luke i veggen, etter tidens skikk. Det ble det også penger av.

Mossemarkedets vekst og fall

I 1778, i forbindelse med prosjekteringen av den nye kirken, bestemte mossingene seg for å anlegge en åpen plass foran kirken: «et Markens Torv» ville man ha. «Kirketorget» endte det med å bli kalt.

Et aldri så lite torg hadde byen fra før også. Det gikk under navn av hestetorget og lå muligens der Bakkegaden støtte sammen med Skoggaden. Det nye torget foran kirken var en stor, åpen plass, et tydelig torg. Det måtte man finne anvendelse for. Både i Christiania og Drammen ble det avholdt årlige markeder, med gode ringvirkninger for byens økonomi. Det fantes et årlig marked i distriktet. Men det var stadig blitt utsatt for kritikk fra Christiania-kjøpmennene. Det hadde derfor blitt flyttet, først fra Ås til Sæne kirke. Var det ikke en idé å flytte det til Moss?

Kjøpmann Just Gude skrev et høytidelig brev på vegne av borgerskapet. Stiftamtmanden ga en positiv påtegning. Dermed fikk man kongelig tillatelse til å avholde et større marked hvert år i august. Man mente det var bedre med marked i byen enn på landet, blant annet fordi polititilsynet var bedre.

I august 1780 ble det første mossemarked avholdt. Tolv lukkede og ni åpne boder ble stilt opp. Det skulle handles med kramvarer, kveg og hester. Dessuten trengte folk mat og drikke mens markedet pågikk. Handelen florerte, og folk strømmet til.

I årene som fulgte, ble markedet mer og mer populært. I 1794 foregikk det salg fra et stort telt, fra tyve lukkede og tyve åpne boder. Det fantes tretten marketentere, ni lirespillere og 24 små-handlere som solgte direkte fra kistene sine. Endelig kunne en mann ved navn Michaelovits, en kone som het Syverine Smith, og en sadelmaker som het Rue, tilby sine varer og tjenester uten bod. Alt dette var bare på kirketorget. På hestetorget var det ytterligere elleve boder.

Alle som skulle drive handel på markedet, betalte avgifter til bykassen, og man holdt nøye regnskap. Rentekammeret i København ønsket selvfølgelig også å bli holdt informert om de inntektene byen fikk inn. Det var både byens egne borgere og tilreisende som drev handel på markedet. Mossingene fikk etter hvert mer enn nok med å holde ro og orden, syntes de. Så fra 1796 av fikk byens stadskaptein, Peder Winge, tillatelse til å betale for militær understøttelse.

Selv om markedet bare varte en uke, ble aktiviteten høy. Bønder fra nær og fjern kom inn til markedet, enten de hadde noe å selge, eller ei. Om man ikke trengte de varene som ble tilbudt, kunne man alltså betale for brennevin.

De som tjente aller best på markedet, var byens vertshusholdere, skrev byfogden senere. Folk som drev vertshus, var *knap*t for mennesker å regne, mente han, de var «Statens Pest og Blodigler ... som nedsynker Nationen i Fordærvelse».

Dette hørtes jo ille ut. La oss da se litt nærmere på «blodiglene» anno 1801. Byens bedre og bemedlede menn, byfogden blant annet, drakk selvfølgelig sitt brennevin privat, eller i klubben. Og klubben var det ingen som ville kritisere.

Det var nemlig allmuen man bekymret seg for. Og det var ikke mer enn tre steder *de* kunne få servering. Birthe Hansdatter drev vertshus i Kongens gade. Ettersom mannen hadde reist fra henne, hadde hun kun en tjenestepike til å hjelpe seg. Høker Hansen drev vertshus i Møllegaden med hjelp av sin kone og to tjenestepiker. Og man kunne også søke til Anders Olsen, en tidligere smed i Storgaden som nå i stedet var gått i gang med vertshus.

Ingen av disse lokalene var på mange kvadratmetrene. Mange mennesker rommet de ikke. Og store omsetningen kan de heller ikke ha hatt. Selvsagt ble det drukket litt tettere under markedet. Og en og annen av de tilreisende fikk kanskje drive utskjenkning fra sin bod også. Men var det dermed gjestgiverne og høkerne som hadde «skylden» for fylleriet?

Kunne man ikke i stedet for å kritisere dem som *omsatte* brennevin, ha kritisert dem som produserte det? Men det gikk ikke an. Da ville man jo ramme Andreas Chrystie og Johann Gude! Byens støtter!

I stedet fortsatte kritikken mot markedet. Dans, spill og drikk florerte. I Moss mente man at arbeidsfolk og håndverkere i byen knapt gjorde et arbeidsslag den tiden markedet pågikk. Som årene gikk, må dette ha blitt opplevd som verre og verre blant byens egne.

I 1807 samlet derfor en del av byens borgere seg og forfattet et bønneskrift til kongen. De ba innstendig om at markedet måtte bli opphevet. Det ble for mye fyll og svir, het det. Først og fremst var underskriverne bekymret for byens arbeidere: «De Folk som skal bruges til Arbeidet, bliver mere og mere umoralske, uduelige og vanartige.» Bøndene fra opplandet ville jo komme til byen for å

Ulykkelig krambodhandler: Peder Winge (1759–1802) eide byens største krambodhandel i årene rundt århundreskiftet. Han var en markant skikkelse i bybildet. Sammen med sin bror ledet han byens borgerkorps og eide på denne tid «Wingeløkken» midt i byen, som lå der den nåværende Dronningens gate går. Så, midt i byens gullalder, gikk han falllitt, i året 1802, og døde selv like dramatisk kort etterpå. I samtiden forsto ingen helt årsaken til det som hadde skjedd.

handle, enten det var marked eller ikke, mente de. Derfor hadde markedet ikke lenger noe godt for seg.

Den daværende byfogd, Hans Henrik Scheel, var enda mindre nådig i sin dom over markedet. Som kvegmarked fungerte ikke mossemarkedet i det hele tatt, og de hestene som ble omsatt, var «nogle Skinmærrer, som endel lidderlig Pak av Hesteprangere i Markedsugen sulter og paa grusomste Maade mishandler».

De nitten underskriverne på borgerbrevet utgjorde de eneste nyttige blant byens over nitti borgere, mente Scheel. På borgerbrevet savnes imidlertid underskriftene til menn som Johann Gude og Henrik Gerner. I København ga man seg imidlertid ikke inn på å spekulere over *slike* detaljer, men trodde på siste taler. En måned senere kom det brev fra København om at mossemarkedet ikke skulle avholdes det året.

Og marked ble det aldri heller siden.

Chirurg eller medikus?

Moss hadde i året 1801 hele to leger, samt et velutstyrt apotek. Byen hadde slik sett en rimelig god legedekning. Særlig større medisinsk ekspertise hadde ikke byen fått siden midten av 1700-tallet.

I Moss fantes det fortsatt ingen medikus. En medikus var angivelig en som forsto seg på å forordne medisiner. Men fordi dette krevde lang utdanning, var det få medikuser.

Nordtyskeren Gottfrid Genth var også først og fremst knyttet til distriktets dragonregiment. Men han bodde i et lite hus i Kirkegaten inne i byen og praktiserte derfor i økende grad blant mossingene. I hans samtid het det om ham at han var blitt populær i byen og *også* ofte lyktes i å kurere «innvendige sykdommer». I 1801 var han blitt 64 år og var innstilt på å trappe ned sin virksomhet. To år senere fikk han avskjed fra de militære deler av sin virksomhet og fikk for det en liten, men fast pensjon.

Også den danskfødte Adam Lund var kommet til Norge og til Moss i en militær forbindelse. Da Jægerkorpsen ble forflyttet til Moss i 1791, fulgte Lund med som garnisonslege.

Siden ble Lund i byen. Nå overtok han som lege for dragonregimentet. Samtidig ble han lønnet som «Stadslege» med hele 150 riksdaler. I 1801 bodde han i Storgaden. Han var 38 år, gift med Anne Collett Bull fra Fredrikstad, men barnløs. Hans far, som i yngre år hadde vært kammertjener blant høyadelen i København, bodde nå hos ham, og en uektefødt nevø gjorde det samme.

Apoteker Henrich Finch, som i 1785 hadde overtatt Elefantapoteket, som tidligere hadde vært en filial av Fredrikstad apotek, hadde også periodevis gitt seg i kast med å praktisere kirurgi på byens innbyggere, så datidens kompetansegrenser var åpenbart flytende. Han bodde og praktiserte i Kongens gate og fikk

muligens litt hjelp av sin kone og datter, men mest av sin sønn, som alt hadde fått sin grad i pharmacia, og av en annen ung mann, en studiosus i kjemi, som også bodde og arbeidet hos familien Finch.

Men Elefantapoteket i Moss kan ikke ha gått særlig bra. Året 1801 ble et fryktelig år for Finch. På vårparten døde hans sønn Johan av «nervefeber». All Finchs medisinske ekspertise hjalp ham lite. Senere samme år måtte han erklære seg konkurs, og flyttet midlertidig til Danmark. Hans eldste sønn, Carl Frederik, var imidlertid også farmasiutdannet. Han hadde inntil da hospitert ved et apotek i Tønsberg. Virksomheten i Moss hadde ikke han vært involvert i. Dermed kunne han få lov til å overta farens praksis. Og det var jo bra, både for familien Finch og for byen Moss.

Svarte kunster på Ås gård

«Helsestellet» i Moss i 1801 omfattet imidlertid mer enn leger, jordmødre og apotekere. Tiden hadde en kullsviertro på blodtapping som kur mot alle sykdommer. Men var det nødvendig å gå til lege for å foreta noe slikt? Slett ikke. Byens «balberer», Ole Lund, drev også med årelating. Og han var dessuten rimeligere.

Om man følte at det satt sykdom i blodet, kunne man også tappe blod hos en iglekone. Vi vet ikke nøyaktig hvem som fungerte som kloke koner i distriktet på denne tiden. Men vi vet at de fantes, og at folk brukte dem.

Hus på Verket som ble bygget sist på 1700-tallet, dels i tømmer, dels av slaggstein fra Verket. Et stykke utpå 1800-tallet bodde Lars Sembs datter Karen Semb i huset med sin mann, forvalter Ole Jonassen. Huset gikk i mange år under navn av Jonas-stua etter ham.

Og de midlene de tok i bruk, kunne til dels være nokså drastiske. På Ås på Jeløy tok man avskrift av en svartebok en gang i 1780-årene. Hvem av beboerne på Ås som var særlig interessert i svartekunster på denne tiden, er ikke godt å si. Maren Magrethe Knudsdatter kan vel kanskje utropes til «mistenkt», om ikke annet så fordi hun residerte på gården fra hun forlovet seg i 1755, og til langt inn på 1800-tallet. Hvis det foregikk merkelige ting, må hun i det minste ha kjent til det.

Til hennes forsvar skal imidlertid sies at det ikke i hennes samtid på noe tidspunkt ble tvilt på hennes kristelighet og anstendighet. Det eneste *vi* har å bygge «mistanken» på, er at svarteboken ble skrevet av på gården og overlevert fra ett slektledd til det neste. Mange prester samlet imidlertid også på svartebøker i denne tiden. Og vi har ingen bevis for at Maren Ås *brukte* boken.

På den annen side: Om hun bare benyttet seg av de gode oppskriftene i boken, skulle ingen ha grunn til å kritisere henne for noe. Igler, naturmedisin, regler og rim var brukt av mange under sykdom. Ikke engang presten opponerte mot det.

I denne svarteboken fantes oppskrifter på litt av hvert. Man skilte alt på denne tiden vanligvis mellom vanlige svulster — og krepp, altså kreft. Enebærolje var kuren for det. Men erfaringen tilsa at det bare sjelden nyttet.

Om man derimot hadde en vanlig svulst, var mulighetene for kur bedre. Da gjaldt det å finne en «svulst», en utvekst i barken på et tre, brenne den til aske sammen med rød silke og hvitløksaft og lage en salve til å smøre på. En annen og enklere metode var å bore et hull på nordsiden av en rogn, slå en nagle i og spytte på den. Og rognetrær var det nok av på Jeløy.

Men svarteboken hadde råd for langt mer enn sykdom. Den ga råd til den som ville vinne i kortspill, til den som ikke lenger traff målet med sitt gevær, til dem som drømte om å bli meget sterke.

Og om man ville bli usynlig, skulle man ta øret av en sort katt og koke det i melk, spise og drikke produktet. Det skal resultere i ni timers usynlighet, hevdes det i svarteboken.

Det dårlige brennevinet i gamle dager gjorde det meget nyttig med oppskrifter på hvordan man skulle kunne nyte alkohol i store mengder uten å bli full! Saft av hvitkål og fire granatepler skulle kokes med eddik til man fikk en siruplignende konsistens. Det var sterke saker. Men uhyre nyttig! Man trengte vel ikke alliere seg med mørkemannen for å innse det!

Gravide bruder

Kattrin Berglund var 32 år gammel i 1801. Hun var sunn og frisk og trengte neppe hjelp av kloke koner. Jordmoren kjente hun imidlertid *svært* godt. Når hun tenkte tilbake på sitt liv, fortonte det seg sikkert mange ganger som en nesten ubrutt rekke av gravidite-

ter. Det var ikke så rart. Mulighetene til prevensjon var meget dårlige, å søke til «kloke koner» når man var blitt med barn, ble strengt straffet. Og ektemannens rett til samleie var grunnleggende. Sitt første barn hadde Katrin fått som nittenåring. Siden hadde det gått slag i slag.

Da Katrin ble gravid første gang, var hun blitt riktig fortvilet. Hun var så ung! Og selv om Niels, hennes medansvarlige, var fem år eldre, var han bare svenn hos skreddermester Popp. Strengt tatt hadde han ikke lov til å gifte seg så lenge han var svenn. Hva skulle hun så gjøre? På den annen side, hva skulle *han* gjøre med en gravid kjæreste?

Sett med samtidens øyne hadde de to unge begått en «feil». Feilen var ikke at de hadde hatt seksualliv forut for ekteskapet. Tvert om var det lange tradisjoner i Norge for at det var en akseptabel måte å teste sin partner på. Særlig i bondesamfunnet var det innlysende at et ekteskap som det ikke ble barn av, var lite funksjonelt. Men om et forhold mellom to mennesker resulterte i barn, måtte man ta følgen av sine handlinger og gifte seg. Det var grunnen til at lovgivningen lenger tilbake i tiden hadde vært så streng for dem som *ikke* ville gifte seg. At en brud var gravid, var i seg selv ingen skam.

Det gamle norske ekteskapsmønster som hadde rådet på landsbygda i århundrer, var også levende i byen Moss på denne tiden. Det kom til uttrykk i at flertallet av kvinner i Moss på denne tiden, rundt seksti prosent, enten var gravide når de giftet seg, eller allerede hadde et barn utenfor ekteskap *før* presten ga sin velsignelse. Dette var særlig vanlig i arbeider- og bondefamiliene. Bare i enkelte håndverker-, kjøpmanns- og embedsfamilier i Moss virker det som om man har avholdt seg fra seksualliv før det egentlige bryllup. Det var i de kretser at man, statistisk sett, hadde et avvikende syn på ekteskap og seksualitet.

«Prospekt af Mos»: Den kjente danske maler Erik Pauelsen foretok en reise til Norge i slutten av 1780-årene og tegnet ved den anledning en serie landskaper. Han var også i Moss, men var kanskje ikke her på sitt aller beste?

Niels Berglund og Katrin hadde en kristelig innstilling. De ønsket ikke å vekke forargelse gjennom å få et «uekte barn». Heldigvis for dem ble ikke laugsreglene praktisert så strengt i Moss. Dermed kunne det bli bryllup. Og tre måneder før barnet skulle komme, ble Katrin og Niels viet av sogneprest Thaulow i den nyoppførte trekirken i Moss. Det viktigste var at barnet ble ektefødt. Da var alle fornøyde.

Å gifte seg var en omstendelig prosess. Katrin og Niels måtte først gå til presten for å trolove seg. Siden skulle det lyses til ekteskap, og etter to—tre måneder fulgte gjerne bryllupet. I 1799 forsvant bestemmelsen om trolovelse som en kirkelig handling, men lysning fortsatte man med.

Om Katrin og Niels giftet seg i tide, slik at barnet ble ektefødt, hadde de likevel begått en slags «feil» sett med samtidens øyne. Feilen lå ikke i at de hadde startet sitt seksualliv forut for ekteskapet. Feilen lå i at de hadde startet så tidlig.

Katrin var jo bare nitten år da hun giftet seg, Niels var 24. Slik forholdene var på Moss, var de et uvanlig ungt ektepar. De fleste ventet mye lenger med å gifte seg, fullt klar over at et tidlig ekteskap sannsynligvis ville føre med seg mange barn og et stort forsørgeransvar.

Gjennomsnittsbruden i Moss i årene rundt 1801 var 26 år, og brudgommen var 29 år. Moss var stadig et eksempel på det som gjerne kalles «europeisk giftermålsmønster». Normen er da at man skal være godt voksen når man gifter seg.

Det typiske ved dette mønsteret var at ungdommen ventet lenge før de starter, sitt seksualliv. Mange ventet svært lenge. Hver fjerde kvinne som giftet seg første gang, ventet faktisk til hun ble 35 år, innen hun giftet seg. Og svært mange kvinner ble tredve. Særlig gjaldt det kvinner fra arbeiderfamilier. De hadde i særlig grad behov for å samle seg penger og eiendeler før de tok sjansen på å sette barn til verden. Kvinner av den «ringe» stand var da også gjennomsnittlig langt eldre enn kjøpmanns- eller håndverkerdøtrene når de giftet seg. Og de var også gjerne mer jevnaldrende med sine menn.

Selv om det vanligvis var slik at aldersforskjellen mellom partnerne gikk i mannens favør, slik som når det gjaldt Katrin og Niels, var avvikene fra dette mønsteret større den gang enn i vårt eget århundre. Og både i bonde- og arbeiderfamilier var betydelig aldersforskjell i konens favør nokså vanlig tidlig på 1800-tallet.

Madam Nadelsteen setter sin husbond på plass

I et hus i Kongens gade som ikke lå mange meter unna familien Berglund, bodde familien Nadelsteen. Mor Johanne hadde ofte vært der i huset og assistert under fødsler, så hun kjente sikkert

Fattigfolk i disput: Tegning av C. V. Eckersberg fra begynnelsen av 1800-tallet.

hele familien. Familien hadde et kvinnelig overhode, hun var nå bestemor. Det var Margrethe Nadelsteen, som var enke, i likhet med Johanne Graw.

Nå, i 1801, drev Margrethe «høkeri» og vertshus. Hun drev utskjenkning og solgte småtterier både til befolkningen i Moss og til bøndene omkring. Hennes mann hadde vært skomaker, men var etter hvert kommet til å drive mer og mer allsidig. Det ble fortsatt drevet skomakerverksted i huset, men denne næringen var nå overtatt av en mann som het Niels Hagelsteen. Margrethe, hennes to døtre og svigersønn drev selv høkeriet og vertshuset.

Noen år tidligere, mens mannen ennå levde, hadde Margrethes navn vært på alles lepper i den lille småbyen Moss. Saken var at en strid mellom henne og hennes mann hadde utviklet seg til en rettssak.

En kveld hadde Gotthard Nadelsteen kommet full hjem og bedt Margrethe skjenke opp litt brennevin til ham. Hun mente imidlertid han hadde fått nok som det var, og ga uttrykk for det. Hva var det for toner! Satte konen seg opp mot ham? Hvordan kunne hun det? Som husfar hadde han «Meer at sige i sit Hus end Kongen af Dannemarck, ja meere end Guds Søn i Himmelen». Det hjalp ikke på hans humør at hun hadde laget kokt fisk til ham. Han tok trauet med fisk og kastet det i hodet på sin kone og ropte: «Det faar du ja, Fisk, din Canalie!» Siden gikk han løs på henne og slo henne.

Hvordan har det seg så at *vi* kan ha så inngående kjennskap til en huslig scene hjemme hos familien Nadelsteen? Saken var den at det var vitner til stede. Fordi familien ikke bare holdt på med skomakervirksomhet, men drev vertshus på si, var det alltid folk i huset, folk som spiste med dem og observerte deres huslige scener. Ingen person av håndverkerstand oppholdt seg *noensinne* alene i et rom. Mann og kone var aldri alene, verken natt eller dag. Begrepet «privatlivets fred» ga liten mening på Margrethes tid.

Margrethe Nadelsteen var imidlertid en stolt kvinne. Hun fant seg ikke i å få fisken slengt i fjeset og å få slag av en mann som sammenlignet seg med kongen i København. Hun var voksen og kjente sine rettigheter. Derfor forlot hun hjemmet og de to halv-voksne barna. Og i den situasjonen ble selv Nadelsteen, som hadde følt seg som Guds sønn, fullstendig hjelpeløs, og man kunne i ukevis se ham reke rundt i byen på leting etter sin kone.

Først senere nådde mann og kone frem til en slags forsoning, men først etter at det hadde vært full offentlig oppvask om saken. Det hadde vært det ene avhøret etter det andre på rådhuset, og flere vitner hadde uttalt seg om forholdet mellom ektefolkene. *Hun* hadde forlatt mann og barn. *Han* hadde slått sin kone. Om det ble forsoning mellom ektefolkene, ble de likevel dømt av folkesladder. Hvem som *der* fikk hardest medfart, vet ingen i dag.

Vold i sengehalmen

Den gang Alexander Zelander som tenåring var kommet flyttende til Moss, hadde han ikke hatt råd til å bo for seg selv. Som andre unge og ubefestede personer hadde han måttet ta til takke med en madrass på gulvet i hjemmet hos fremmede.

Det var høyst vanlig at folk både av den «ringe» og av den «midlere» stand bodde mange på ett og samme rom. Tredjehver husstand i Moss hadde losjerende. Like mange hadde tjenestefolk, og blant håndverkerne kunne også tjenere sove i samme rom som vertsfolket. Oftest bodde man jo dessuten på rom sammen med sine barn.

«Leiegårdene» i Kongens gade hadde normalt ikke mer enn fem – seks rom og en eller halvannen etasje. Like fullt kunne det bo tett i tett med «losjerende». Hos høkerenken madam Koch må vi i året 1801 tenke oss følgende romfordeling: Selv kan hun ha disponert ett eller to rom med sine to tenåringssønner. På to andre rom bodde hennes datter Birgitte med sin mann, som var matros, fire andre matroser som hun stelte for, og to fattiglemmer. I tillegg var det plass for en tjenestejente. Hun var søster av to av de innlosjerte matrosene. I husets siste rom bodde nok en matros til leie hos en sagarbeider. Også han var i «familie» med resten av huset, for sagarbeideren var hans svoger.

Den første tiden unge Zelander bodde i Moss, bodde han innlosjert hos en snekker, Cornelius Larsen Debes. Og om det var trangt i stua, fikk han godt stell, syntes han. Foruten ham bodde en ung mann som arbeidet hos Johann Gude, Svend Johannesen, hos familien Debes. Barn var det ikke i huset. Men de fire voksne sov i ett og samme rom.

Arbeidergård: I 1801 lå det fem – seks slike leiegårder i Storgaden, og i de største av dem kunne det bo opptil forti mennesker fordelt på ni husholdninger. Da ble det få kvadratmeter på hver og lett å høre hva som foregikk hos alle man bodde tett opptil.

Hus ved Krapfoss: Utsnitt av et litografi laget etter Mathilde Smiths maleri fra midt på 1800-tallet.

En kveld i 1791 var Zelander selv ute på vift. De to andre mannfolkene, ektemannen og den andre losjerende, hadde gått tidlig til ro. Bare kona i huset satt på en stol og sydde i halvmørket. Hun reparerte på en trøye som tilhørte unge Zelander, og hadde lovet ham å ha den ferdig til neste dag.

Snekker Debes lå i sin seng og filosoferte litt over nettopp det. Hvorfor brukte hans kone så mye tid på den unge malersvennen, tro? Plutselig reiste han seg brått opp i sengen, rev trøyen fra henne og slo til henne med den så både hun og stolen veltet: «See her Mor, du lager eller forferdiger for andre og ikke for mig!» Det var sikkert både mange og ulike følelser som vellet opp i ham akkurat da. For det første var han sikkert lysten på sengehygge og følte vel at kona brukte de losjerende — og trøyen — som en unnskyldning for å unngå ham. Det gjorde ham både sint og sjalu.

Kona kom imidlertid ikke opp i sengen til ham etter dette. Tvert om ble hun rolig liggende på gulvet. Hun visste av erfaring at det lønnet seg, når et slikt uvær var løs. Da mannen var vel på plass i sengen, satte hun seg stille opp på stolen igjen.

Flere ganger kalte Debes på sin kone og ba henne komme og legge seg. Men hun ble rolig sittende og sa at hun ikke tok sjansen på å legge seg med ham uten at det var vakt til stede. Debes var sønn av en lensmann. Kanskje ga det ham ekstra selvtillit. Han mente i hvert fall at han godt visste hva som var hans rett som ektemann. Han rev derfor sin hustru ned fra stolen og trakk henne med seg over i sengen. Men hun klarte å komme seg løs og begynte straks å kle på seg.

I øyeblikket var det jo en vakt i rommet, unge Johannesen. Som den huslige scene utviklet seg, fant han imidlertid hele situasjonen pinlig og bestemte seg for å forlate huset. Hva som siden skjedde, visste han derfor lite om.

Debes hadde gode grunner til å føle seg frustrert. For de mange losjerende la begrensninger på samliv mellom to ektefeller. Fremmede i syns- og hørselsavstand til ektesengen ga også gode muligheter til å finne på unnskyldninger om man ønsket å unndra seg enkelte sider av det ekteskapelige liv.

Trangboddhet hos folk av den lavere og midlere stand hindret ikke håndverkere og arbeidsfolk i ethvert seksualliv. For de losjerende lærte seg etter hvert til ikke å følge med i hva som skjedde i andre deler av værelset. Og søvnen krevde som oftest sitt av noen og en hver. Likevel var det av og til man ikke kunne unngå å oppfatte hva som foregikk.

I huset hos Debes gikk det ikke bedre enn at familieslagsmålet gjentok seg bare noen få dager etterpå. Etter aftens begynte mannen i huset å kle av seg. Plutselig grep han sin kone i klærne og kastet henne ned i sengen. Det var nokså mørkt i rommet, så de andre hørte bare «En Dunk, enten i Sengestokken eller i Sengen». Madam Debes skrek først. Deretter bedyret hun at hun verken kunne eller ville ligge et sted hvor hun ble behandlet på den måten.

Mannen ville ikke la henne komme unna. Og den losjerende kunne fra sitt leie på gulvet bare høre hvordan det knaket i sengen, som om hun forsøkte å slippe unna.

Så ble det imidlertid stille. Johannesen ble derfor søvnig og mistet interessen for hva som foregikk i vertskapets ekteseng. Kanskje ville han ha glemt det hele også, dersom ikke kona til snekker Debes hadde stukket fra ham og saken siden hadde kommet opp på rådstuen. Da måtte nemlig både Johannesen og Zelander stille opp og prøve å huske hva som hadde skjedd mellom de to ektemaker. Dermed ble hver replikk mellom de to ektefeller som vitnene kunne rekapitulere, skrevet nøyaktig inn i rettsprotokollen med byfogdens snirklete, men presise håndskrift.

Historien fikk ingen hyggelig slutt for snekker Debes. Langsamt demret det for ham at kona faktisk *hadde* forlatt ham. En hustru som ikke respekterte sin mann og hans krav om seksuelle tjenester, kunne ganske enkelt nekte ham det, slik lød den konklusjonen kvinnene trakk seg imellom når de, sikkert både med forakt og beundring, diskuterte madam Debes og hennes oppførsel overfor sin mann.

Også Zelander og den andre losjerende flyttet nå fra Debes. Så mistet han de inntektene også. Om ikke hans mor, som var blitt enke samme år, hadde forbarmet seg over ham og tatt på seg å stelle for sin ensomme sønn, er det sannelig ikke lett å si hvordan det ville ha gått med ham.

Da smedens hustru skaffet seg et yrke

Birthe Samuelsdatter var slett ikke lykkelig!

Hun var 24 år og hadde en mann som eide sitt eget hus i Kongens gate. Tjenerskap hadde hun også. En datter hadde hun fått i 1799, og skulle få et annet siden. Hun var likevel dypt utilfreds med livet. Langt på vei skyldtes nok det forholdet til husbonden, Mikkell Gregersen Kambo, som var smed, og tretten år eldre enn henne.

Den gang de to giftet seg, hadde hun vært meget ung. Ekteskapet hadde ikke vart lenge innen hun begynte å angre på det hun hadde gjort. Den konklusjon hun trakk av dette, var forbausende moderne! Birthe ville prøve å forsørge seg selv og sine barn. Men først ville hun skaffe seg en utdanning. Det var ikke mange muligheter for utdanning en kvinne hadde på den tiden. Birthe valgte derfor den eneste profesjon som var forbeholdt kvinner: Jordmorskolen i København.

«Jordemoder i Mosse bye», Johanne Graw, var gammel, men fortsatt i virksomhet. Og også Jernverket var forsynt med jordmor. Vi må regne med at Birthe hadde kontakt med begge disse kvinnene og fikk en slags elementær opplæring av dem i tiden som fulgte. Men jordmorskolen lå i København. Og Birthe ville dit.

Høker som røker: Denne danske tegningen fra begynnelsen av 1800-tallet gir en serie med detalj-informasjoner om hvordan en mann av middelstanden gikk kledd.

Hun burde visst aldri engang ha *foreslått* noe slikt for sin mann. Mikkell reagerte spontant, sterkt og meget negativt. Og hans adferd i tiden som fulgte, var egnet til å «tilintetgjøre den Fortrolighed og Livlige Omgang, der skulde finde Sted mellem Ægtefolk». Muligens reagerte han også direkte voldelig ved enkelte anledninger. I alle fall nedverdiget han sin hustru åpenlyst i nærvær av tjenerne, både i ord og gjerning.

Den strategien var imidlertid lite vellykket. Birthe ble bare mer og mer besluttosom i sin sak. En dag pakket hun ganske enkelt sakene sine og reiste. I København fullførte hun jordmorkurset, og i april 1804 kom hun tilbake til Moss med attest om at hun hadde bestått eksamen.

Dermed hadde Birthe nådd sitt første mål. Så var tiden kommet til neste skritt, skilsmisse. Hun gikk derfor til byfogden og ba om å få tatt ut skilsmisse «fra Bord og Seng» fra sin mann. Selv mente hun å ha gode sjanser for å få innvilget dette, for hun kunne jo nå forsørge både seg selv og barna.

Byfogden, Hans Henrik Scheel, hadde på sin side tillit til den unge og selvbevisste kvinnen. Og han stolte ubetinget på hennes fremstilling av det ekteskapelige samliv. For ordens skyld innkalte han imidlertid også Mikkell Kambo for å høre hans versjon.

Mikkell smed erklærte at han ikke ville gå med på skilsmisse. Ikke desto mindre ga han klart uttrykk for at han anså sitt «Ægteskab som et Helvede paa Jorden». Dessuten påsto han at konen hadde bedratt ham, og det med garver Gulbrand Borgen, som var adskillige år eldre enn han selv. Borgen, som selv var gift, ønsket imidlertid slett ikke å få sitt eget familieliv forstyrret av intrigene i smedens hus. Derfor reagerte han skarpt på anklagen, og østevnet Kambo for injurier.

Byfogden på sin side ble bare mer og mer irritert etter som denne tvisten floket seg til. Han var ikke bare overbevist om at Birthe Samuelsdatter fortjente å slippe vekk fra sin mann, ettersom Mikkell Kambo hadde oppført seg så dårlig overfor sin kone. Han mente dessuten at smedens oppførsel «vil ødelegge Børnene den dem tilkommende Opdragelse».

Skilsmisse i det gamle samfunn var ingen sak man automatisk vant frem med. Ikke alle i Moss møtte den samme velvilje hos byfogden som Birthe Samuelsdatter. Men skilsmisse var i ferd med å etablere seg som en løsning på ulykkelige samliv og vold i ekteskapet. Også det vitner om hvor «moderne» forholdene i Moss var rundt år 1800.

I juni 1805 fikk Birthe endelig sitt ekteskap oppløst. Dermed var hun fri. Det kunne nok hende at kvinnene siden snakket stygt om henne, og at enkelte menn kom med uforskammete bemerkninger. Hun hadde fått det som hun ville. Nederlaget var fullt og helt for Mikkell smed. Han tok konsekvensen av det og forlot både sin hjemby og sine barn innen sommeren var over.

Faderløse barn og skamløse mødre

Den unge sagarbeideren Børre Bendzen i Kongens gade må ha vært en meget tolerant — eller meget kvinnekjær — mann. Ikke bare var han gift med en kvinne som var 25 år eldre enn ham, og som hadde et barn fra før med en annen. Børre hadde i tillegg til dette to kvinner innlosjert hos seg, en enke og en ugift jente med hvert sitt barn.

Maria Svendsdatter bodde i 1801 innlosjert hos en sagmesterfamilie i Storgaden. Hun hadde sin sønn hos seg og forsørget seg og gutten med håndarbeid. En jevnaldrende venninne av henne, Henrica Sørensdatter, var som Maria ugift, men hadde to barn å forsørge alene. Mange av kvinnene i Moss hadde det til felles at de var eller hadde vært ugifte mødre. Det var et nytt og «moderne» fenomen i Moss. Slik hadde det ikke vært før.

Om man studerer giftermålssystemet i Moss i årene rundt 1801 i detalj, blir det tydelig at det gamle «europæiske» systemet var i oppløsning. Det viser seg ikke bare i det høye tallet på gravide bruder av Kattrins type, men i det økende tallet på gravide kvinner som Maria og Henrica, kvinner som *aldri* ble bruder, men fikk barn allikevel.

I 1780-årene var hvert tiende av alle førstefødte barn kommet til verden utenfor ekteskap. Som årene gikk, økte dette tallet mer og mer. I årene 1810–1814 var andelen økt til 21 %.

Uektefødte barn hadde en høyere dødelighet enn andre barn helt fra fødselen av. Det skyldtes både morens usikre stilling under svangerskapet og hennes problemer senere. Likevel vokste vel halvparten av de uektefødte barna opp. Samtidig som stadig flere barn ble født utenfor ekteskap, *sank* sjansene for at en ugift mor skulle bli gift senere.

Noen ugifte mødre klarte å opprettholde livet med håndarbeid for privatpersoner, slik som Maria Svendsdatter. Henrica Sørensdatter var dagarbeiderske og levde av tilfeldig arbeid. En rekke av de kvinnelige dagleierne i Moss var enslige mødre med forsørgeransvar.

Både Maria og Henrica bodde til leie hos fremmede. Andre ugifte mødre bodde hjemme hos sine foreldre og fikk dermed hjelp til oppdragelsen. Byens tambur hadde vært så uheldig at begge hans to døtre hadde fått utenomekteskapelige barn, så han hadde mange munner å mette, trass sine 70 år. Gulbjør, som var gift med en matros, nedkom med en sønn på et tidspunkt som fikk alle til å innse at ikke matrosen kunne være faren. Men barnet fikk bo hos sin mor.

Det er i høy grad revolusjonerende nytt at uekte barn i Moss åpenbart fikk lov av prest og øvrighet til å bo *hjemme hos* sine ugifte mødre.

I mange andre familier bodde utenomekteskapelige barn sammen med foreldre og besteforeldre, sammen med de barna som var

født innenfor ekteskap. Alt dette tyder på at de fleste aksepterte slike barn nesten i samme grad som barn som var født i et tidligere ekteskap. Også det vitner om et «moderne» syn på utenom-ekteskapelige forbindelser.

Et sandselig Sindelag?

Moss sett fra Jeløy: Det er visse klassiske utsiktspunkter som går igjen på stikk, malerier og tegninger fra slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet. Dels kunne dette ha med kotyme å gjøre, dels skyldtes det at de som malte byen, oftest var gjester enten hos familien Anker eller familien Chrystie.

Moss blir svært ofte, som her, avbildet fra Rosnes på Jeløy eller fra en høyde bak gården. Denne malte tegningen av Heinrich Grosch er antagelig fra 1810 og viser Moss etter de to mindre bybrannene. Skissen virker temmelig virkelighetstro og gir et godt inntrykk av forskjellen på små og store hus i byen. I så fall var det bare en håndfull hus som var bygget i to etasjer.

Da de holdt på med folketellingen, gjorde klokker Horn og sogneprest Hount notater om både skilsmisse og separasjon. De skrev om ektepar som levde adskilt, og om menn som hadde stukket av fra sine koner, og om koner som stakk av fra sine menn, slik som madam Debes og Margrethe Nadelsteen hadde gjort.

Når det gjaldt alle fosterbarna i Moss, skrev de ikke ned alle detaljer like nøye. Det ekstremt høye tallet på slike fosterbarn peker også mot utenomekteskapelige forbindelser. Lille Syver Staalberg var et av disse fosterbarna. Han sov og spiste hos to gamle enker. Men han kjente godt sin mor, Boel Gay, som var tjenestepike hos kjøpmann Espmann. Der fikk hun tydeligvis ikke ha sin sønn boende. Derfor ble Syver fosterbarn.

Å være «ugift mor» eller «uekte barn» var noe det hadde vært sterk skyld og skam, og til og med straff, knyttet til, både i bondesamfunnet og i byene på 1700-tallet.

Den gang hadde man måttet skifte sine synder for alles åsyn i kirken. Siden hadde man måttet betale bøter til kongen.

Så hadde det langsomt skjedd en liberalisering. I 1772 ble det slutt på bøter og straff for «leiermål», det gamle navn på ekteskaps-

brudd. Heller ikke skulle det lenger gjøres forskjell på uektefødte og ektefødte barn ved barnedåpen. *Dermed* ble det lettere for folk i Moss å ha seksualliv som ikke nødvendigvis forpliktet til ekteskap.

I Moss i 1801 var det svært mange «uekte» barn. Det viser at utenomekteskapelige barn ikke i den allmenne bevissthet kan ha vært like uglesett som før. Selv i en av byens legefamilier bodde det et illegitimt barn.

At uekte barn var blitt mer vanlig, innebar ikke at barnet eller den ugifte moren fikk høy status i samfunnet. At det var mange slike kvinner og barn ute blant folk, var et åpent tegn på at nye normer var i ferd med å festne seg. Seksualitet var ikke lenger nødvendigvis knyttet til ekteskap. Man *kunne* ha seksualliv og løpe fra ansvaret uten de strenge sanksjoner fra samfunnet som hadde preget eldre tid.

Vi vet likevel ikke i dag hva lille Syver selv mente om situasjonen. Fornøyd var han neppe. Og han ønsket sikkert å treffe sin far, og at situasjonen hadde vært annerledes. Han var neppe utlevert til allmenn bespottelse, slik han ville ha blitt et hundreår tidligere. I 1801 var det altfor mange barn i Syvers situasjon til det.

«Gammelpresten» Hans Henrik Thaulow, som hadde viet Niels og Katrin med glede, formulerte ved en anledning sitt prinsipielle syn på alle de utenomekteskapelige forbindelsene i Moss. Det var etter en samtale han hadde hatt med et ungt par som var kommet til ham for å fortelle at de ikke ønsket å gifte seg. Jenta hadde et barn fra før og var nå gravid igjen med en gutt fra Moss. Ved ettertanke fant Thaulow det best at de to *ikke* giftet seg. Ekteskap var ikke det viktigste. Det var bedre om de to levde fra hverandre enn om de bodde sammen og «bemærke sig gjensidig Kulde».

De to ville nok vekke mer forargelse dersom de giftet seg, enn om de levde ugift. Et ulykkelig ekteskap ville volde mer skade enn gagn, resonnererte Thaulow, meget liberalt. Det var ikke for ham noe mål å få folk til å gifte seg selv om de skulle ha barn! For ordens skyld fikk presten, som jo var formann i fattigkommisjonen, barnefaren til å kvittere for at han skulle betale bidrag til barnet.

Jeløy sett fra Moss: Kunstneren har stått «på Melløs grunn», et godt stykke sørover langs Værlebukten, da han laget denne penne-tegningen, som siden ble fargelagt. Legg merke til Værlebryggen midt på bildet. På Jeløy ser vi Bråten og Grimsrød tydeligst. Kubberød, Torderød, Orkerød og Rosnes skimtes så vidt mellom trærne.

Heinrich August Grosch (1763–1843) var tysk født, men regnes likevel som en av sin tids fremste norske malere fordi han tilbrakte mesteparten av sitt voksne liv i Norge. I 1810 foretok han en «malerisk reise gjennom Norge». Sannsynligvis var det ved denne anledningen han laget en serie med malte penne-tegninger fra Moss og Jeløy som Nasjonalgalleriet i dag eier.

Og så hjalp Thaulow dem begge med å underskrive. Selv behersket de nemlig ikke skrivekunsten.

Dermed lot Thaulow dem gå hver til sitt. Selv kunne han «ophæve deres een Gang paatænkte Forening som Mand og Hustrue». Han håpet imidlertid at de to forberedte seg til livet i det hinsidige med en mer kristelig innstilling. «Gud give dem et mindre sandselig Sindelag!» konkluderte presten derfor, livsklokt, i kirkeboken.

En tjenestepikes bekymringer

Boel Gay var tredve år og hadde bodd i Moss hele sitt liv. Nå hadde hun sin arbeidsplass hos Frederik Espmann, som drev handel. Hun hjalp til med litt av hvert, både i huset og kramboden. To unggutter hjalp til hos Espmann også. Alle bodde i huset hos ham. Flere ansatte var de ikke. Guttene ble kalt kramboddrenger. Men Boel ble kalt tjenestepike. I det lå ganske enkelt at hun ikke disponerte over sin egen tid. Arbeidstiden hennes var 24 timer i døgnet. Uansett hva Espmann eller hans madam ville ha henne til å gjøre, måtte hun stille opp. Det var én av grunnene til at hun ikke selv kunne ta ansvaret for sin egen sønn.

Hos smeden Mikkell Kambo og hans kone Birthe hadde de hatt både dreng og tjenestejente, foruten smedsvenn. Også hos skredder Berglund hadde de tjenestepike. Det kostet jo litt å ha et ekstra menneske i kosten. Å ha Maren var godt for Kattrin. Husarbeidet var tungvint og basert på en stor grad av hjemmearbeid. Maren hjalp derfor til både med renhold, vask og søm, med bakst, ølbrygging og koking av grøt, kjøtt og fisk.

Margrethe Nadelsteen hadde derimot ikke noen tjenestepike. Hun trengte det kanskje heller ikke, for hun hadde unge barn og svigerbarn i huset, og de kunne jo hjelpe henne med hus og høkeri. Også Kattrin Berglund utførte helt sikkert en vesentlig del av husarbeidet selv. Likevel var hun stolt av at hun hadde tjenestepike.

Tjenere var datidens statussymbol og et godt mål på økonomien i en familie. Derfor er det interessant å registrere at det på Moss jernverk ikke var uvanlig at *arbeidere* hadde tjenestepike. En rekke av smedene der og snekkeren, som hadde yrkesaktiv hustru, «byens» annen jordmor, hadde pike. To masovnarbeidere, gifte, hadde en tjenestepike på deling, mens en valseverksarbeider og en bordarbeider også hadde hver sin pike. Dette må ses som et klart bevis på at lønningene på Verket var høyere enn ved sagene, møllene, på havnen eller på klesfabrikken.

At det å være tjenestepike var en *fase* i livet, kom til uttrykk i at de aller fleste «pikene» i Moss var tidlig i tyveårene og ugifte. I håndverkerfamiliene, hvor man gjerne betalte litt dårligere,

kunne de ha piker ned til tolv—trettenårsalderen, og hos en høkerfamilie hadde man jamen en som var bare åtte år.

I Moss var det i 1801 124 tjenestepiker. De fordelte seg på 85 husstander. Med nærmere fire hundre husholdninger i byen, forstedene og på Jernverket ble det et klart mindretall som hadde pike.

Klokker Horn hadde én, embedsmannsfamilier hadde normalt to, verken mer eller mindre. Embedsmennene var imidlertid mest nøye med å sette titler på tjenestepikene. Den mest ansvarlige het således «husholderske» hos oberst Motzfeldt og «huusjomfrue» hos tollinspektør Døderlein.

Kjøpmannsfamiliene hadde derimot gjerne tre tjenestepiker. I huset hos David Chrystie hadde de, foruten en gårdsgutt som stelte hestene, en husholderske og ytterligere tre piker. Den yngste av disse var ikke mer enn tolv år. Hos Johann Gude var familien større. Derfor hadde de faktisk fem kvinnelige tjenere, foruten mannlig arbeidshjelp. Også hos Johann Gude var hierarkiet og arbeidsdelingen tjenerne imellom klar: Der hadde man husholderske, stuepike, barnepike, kokkepike og en gammel budeie.

Boel Gay var nå tredve år og begynte å bli i eldste laget til å være «pike». I enkelte hus i byen hadde man «piker» både på femti og seksti år. Vanlig var dette ikke. Gifte seg kunne en «pike» heller ikke. Nei, livet var ikke lett. Det hadde Boel god grunn til å mumle for seg selv både titt og ofte.

Da madam Chrystie ble frue

Sledeføre om høsten! Utrolig! I november kom en jomfru kjørende i slede fra Christiania, skrev en herre fra Moss, Niels Thaulow Hansen, en dag i sin dagbok. Og foranledningen? At «gamle madam Chrystie» hadde forlovet seg med herr oberst Drechsel. Dermed ble madammen frue.

Den «gamle madammen» det her var snakk om, var David Chrystie den eldres annen hustru, Frederikke Elisabeth. Hun var i 1796 blitt enke, vel tredve år gammel. I gravskriftet over sin mann omtalte hun seg selv som «den høist bedrøvede». Ikke desto mindre giftet hun seg samme år med den tyve år eldre oberst Drechsel, som hadde ledet distriktets dragonregiment.

Madam Chrystie var på alle måter et godt parti. Og selv om hun nå måtte dele arven etter sin mann med sine nesten jevngamle stesønner, Hans, Andreas og David, var det rikelig igjen til henne. Hun beholdt både den staselige gården Torderød på Jeløy og et stort hus i Storgaden.

Hva hadde så Drechsel å tilby henne til gjengjeld for all denne velstand? Ikke minst viktig var nok tittelen «oberst». Med en mann som var oberst, ble nemlig hustruen «frue». For enda hennes

Empireskje: Skjeer med denne formen og slik gravering ble det laget mange av i Moss i de første tiårene av 1800-tallet. Akkurat denne skjeen er datert 1827. Vi kjenner identiske skjeer fra begynnelsen av århundret, med stemplene til Hans Johnssen og Peter Henrik Holman.

Torderød: Som oberstinne og enkefrue ble «gamle madam Chrystie» fortsatt sittende med Torderød, en gård hun drev dugelig. Først etter hennes død i 1820 overtok hennes første manns sønnesønn, den yngste og siste David Chrystie, stedet. Akvarellen er udatert, men stammer sannsynligvis fra midten av 1800-tallet.

forrige mann hadde vært en av byens ledende og rikeste menn, hadde hans kone måttet tåle å bli tiltalt og omtalt som «madam».

Det hersket klare regler for hvem som kunne kalles «frue», og hvem som kunne kalles «madam», og hvem som var for simple til å kunne kalles noen av delene. Tilsvarende regler fantes for hvordan ugifte kvinner skulle tiltales eller omtales. Noen få var «frøken», andre var bare «jomfru», men de fleste var ingen av delene.

Sognepresten og klokkeren var i 1801 veldig nøye med å bruke disse kvinnetitlene konsekvent og riktig. Kanskje man skal sammenligne «frue» med det engelske «Lady». Det var en fin tittel som skyldtes den stilling ens far eller ektemann hadde i samfunnet. «Frue» og «frøken» kunne i Norge sist på 1700-tallet bare brukes om en som var hustru til eller datter av en adelsmann eller en høyere embedsmann. En kjøpmannshustru kunne *bare* kalle seg for frue dersom hennes mann hadde et høyere embede. Normalt var hun «madam».

Tidligere på 1700-tallet hadde man hatt et tilsvarende skille mellom «herr» og «monsieur». Dette skillet hadde etter hvert begynt å oppleves som overflødig. Mennene hadde jo yrkesbetegnelser knyttet til sine navn. Og de viste som oftest klart nok hvilken status man hadde. Ettersom kvinnene ikke hadde andre titler knyttet til seg, ble sikkert skillene opplevd som mer grunnleggende, og bevart bedre blant dem.

Frue og frøken *var og ble* det gjeveste. Det hadde tidligere slett ikke vært grunn til å skamme seg over å bli kalt jomfru eller madam. Bare et fåtall av byens innbyggere hadde kunnet kalle seg det. Nå var et stadig økende antall håndverkerhustruer og kvinner som var gift med småkjøpmenn, begynt å kalle seg madammer. Både Johanne Graw og Katrin Berglund kunne nå, slik ut-

viklingen hadde gått, kalle seg madammer, og *de* var sikkert begge meget stolte av *det*.

At husstandsoverhodet hadde borgerskap i byen og betalte skatt, syntes fra slutten av århundret av å være *tilstrekkelig* grunn til at hans hustru kunne kalles madam. En «jomfru» var datter innen en slik familie.

I Moss var ellers både Herfordts, Berghs og Wingses hustruer madammer. Kjøpmannsdøtrene kunne man dermed i beste fall titulere jomfruer, eller mamseller, som man gjorde om man stammet fra Sverige. Når det gjaldt titler, rangerte kjøpmennene på linje med håndverkerne, om de enn hadde fine hus, klær og langt mer penger. Fortsatt var alle de andre kvinnene i byen, alle som var av *ringe* stand, bare «kone» eller «pige». Fortsatt gikk *de* med skaut. Fortsatt var det forbudt for dem å bruke *hatt*. Og de betegnelsene ble hyppig brukt både i tiltale: «min gode kone», og i omtale.

Frederikke Elisabeth Chrysties annet ekteskap varte ikke lenge. To år etter bryllupet var hun igjen enke. Nå var hun enkefrue, og oberstinne på kjøpet. Dermed hersket det liten tvil om at hun var en av, om ikke *den* ledende dame i Moss.

I 1801 fantes det et halvt hundre enker i Moss. Bare oberstinnen og to andre kunne kalle seg enkefruer: enkefru Købke på Kuberød var den ene, enkefru Sibbern på Klommestien den andre.

En ting er å stige sosialt. Om en kjøpmannsdatter, en jomfru, giftet seg med en embedsmann, ble hun med tiden frue. Og det var jo vel og bra. Verre var det å *miste* sin tittel. For en som var født som «frøken», måtte det være meget bittert å ende som «madam», hvor rikt og lykkelig ekteskapet enn måtte være.

Og «madam» Chrysties skjebne hadde vært nettopp det. Hun var selv datter av en oberst. Kanskje hadde hun følt det ekstra sår at hun i nesten ti år var blitt tiltalt som madam. Desto bedre ble det nok for henne at hun kunne tilbringe de siste tyve år av sitt liv som oberstinne og enkefrue.

Fiine frøkner — og menn i sølibat

Gamle frøken Bolette Thaulow var en dame som på alle måter skilte seg ut i bybildet. Hun var den siste gjenlevende av gamle generalveimester Thaulows barn. Hun snyttet ikke på sine slektninger, men hadde valgt å bo alene med sin tjenestepike, i eget hus i Storgaden. Bolette Thaulow var i bokstavelig forstand den eneste fine gamle frøken i Moss. Det gjorde henne til en unik figur i bysammenheng.

At den gamle frøken var sprek, vet vi fra den dagboken som ble ført av hennes nevø, Niels Thaulow Hansen. På et ball hos en annen av hennes nevøer, David Chrystie, i 1813 danset hun mer enn de fleste. I sitt 84. år utførte hun en dans de kalte engelsk

«Fæier», og det så lett at knapt noen kunne gjøre henne det etter. Dagboksforfatteren, som ellers fortrinnsvis gjorde notater om vind og vær, fant at akkurat dette var så sensasjonelt at det hadde krav på å bli nedtegnet for ettertiden.

Folk som bodde alene, var noe meget sjeldent i Moss. Det hadde økonomiske årsaker. Å bo for seg selv var dyrt. Derfor bodde folk enten i familiens skjød eller innlosjert hos fremmede.

Det fantes ellers en og annen enke som bodde uten menn i huset. Jordmor Johanne Graw, som ikke engang hadde tjenestepike, var imidlertid den absolutt eneste i Moss som bodde helt alene i et hus, om det enn var lite. Men hun følte kanskje at hun ikke hadde noe å være redd for? Hver rampegutt i Moss visste jo at han hadde mor Johanne å takke for at han var kommet til denne verden!

De mennesker som aldri har vært gift når de når aldersgruppen 45—54, år regnes i statistikken som *ekte* ungkarer og pepperløser, eller «i varig sølibat», som befolkningsekspertene sier. I Moss, hvor kvinneoverskuddet var stort, befant seksten prosent, *en av seks* kvinner seg i slikt *varig* sølibat i årene rundt år 1801. De bodde ikke for seg selv av den grunn. De fleste av kvinnene løste sitt boligproblem gjennom å bli boende hjemme hos sin familie. Hvor åpen en familie var for å godta dette, varierte med inntekten.

At døtre bodde hjemme før de giftet seg, var vanlig i noen håndverkerfamilier, og selvfølgelig hos kjøpmenn og embedsmenn. I de fleste håndverker- og arbeiderfamiliene måtte døtrene normalt flytte hjemmefra og søke tjeneste lenge før de kunne tenke på å gifte seg.

Men hva skjedde når årene gikk og en datter stadig ikke ble gift? Hva skjedde når en datter ble «tante»? Gamle tanter, eldre kusiner og uspesifiserte fjernere kvinnelige slektninger, slike som romanlitteraturen er så rik på, fantes det bare i to—tre av de *rike* familiene i Moss.

Den skjebne som normalt ventet en kvinne som ikke giftet seg, var i Moss *ikke* det å bli «tante». Også ugifte kvinner måtte forsørge seg selv. Det gjorde de fleste med håndarbeid, mens de bodde innlosjert hos en håndverker- eller arbeiderfamilie. Eget rom hadde de selvfølgelig meget sjelden. De spiste og sov som underordnede og perifere medlemmer av familien. Slik sett lignet de på «tantene» i romanene. Men de arbeidet for føden!

I Jeløy og i Vassbygda, hvor kvinneoverskuddet var mindre, var det også færre kvinner som aldri ble gift. Mer spesielt er det imidlertid at det *ikke* kan spores en eneste mann som aldri giftet seg. Enkelte menn kunne vente lenge med å gifte seg eller leve som enkemenn en tid. Så ble de fanget opp av ekteskapssystemet. På en gård var det både mer praktisk og mer økonomisk å være gift.

Men inne i Moss fantes det menn som aldri giftet seg. Det var ikke fordi det ikke var plass til dem på ekteskapsmarkedet. Hver tyvende mann valgte sølibatet, kvinneoverskuddet til tross.

Normalt bodde ikke slike ugifte menn eller enkemenn i egen

En mossekvinne: Karen Resch (1784–1859) var datter av en toller i Moss. I 1801 bodde hun hjemme hos sine foreldre. Tre år senere giftet hun seg inn i Gude-familien. Hun fikk reise mer enn de fleste og bodde først i Sevilla, siden i København — med sin første mann, som hun fikk syv barn med. Siden giftet hun seg om igjen, med en prest hun kan ha kjent også i året 1801. Den gang var Zacharias Møller nemlig huslærer — hos kjøpmann Johann Gude.

husholdning. De få ugifte menn i Moss som var arbeidere eller håndverkersvenner, var losjerende. Kunne man bo hos sin egen familie, foretrakk man ofte det. En 36-årig arbeider ved Jernverket separerte seg fra sin kone og flyttet deretter inn hos sin brors familie.

Noen ugifte embedsmenn bodde ellers i finere pensjon hos jomfru Elisabeth Olsen og hennes søster ved gatekrysset midt i Storgaden. De to søstrene tok også imot reisende. Den tidligere løytnant Morten Leuch bodde i Bernt Ankers fravær i Jernverkets hovedbygning. Husholdersken og tjenestepiken der stelte sikkert godt for ham.

En vognmand nede på Værlesanden bodde og stelte seg selv helt alene. Han hadde ingen kvinne til å stelle for seg. Det var helt uvanlig. For en rik ungkar var det mer nærliggende å bo for seg selv, men med tjenerskap. En eldre oberst gjorde da også det. Han bodde med husholderske og ytterligere en tjenestepike i egen leilighet.

Kjøpmann Zinche hadde til og med et eget hus oppe i Kongens gade. Der bodde *han* i solide kår med to tjenestepiker og kramboddreng. Den som hadde penger nok, kunne saktens klare seg uten å være gift.

En kirke for alle stender?

Niels og Kattrin Berglund var aldri mer nøye med sin påkledning enn når de skulle i kirken. De visste at de ville bli utsatt for mange granskende blikk, og kledte seg deretter. Kirken var av stor betydning for den sosiale orden og det enkelte menneskes følelse av sin plass i det gamle samfunnet.

Kirken var uhyre viktig. Det var det sted der «hele byen» og landsognet kunne samles, se og bli sett. Det var der man viste seg frem i all sin stas — og kritiserte naboens, og det var i kirken, eller utenfor, man fikk høre siste nytt fra sognet.

Byens nye kirke var blitt fullført i 1779 under ledelse av byens daværende magistrat, Tøger Christian Fleischer. Man brukte fortsatt den gamle kirkegården som begravelseplass, men hadde plassert den nye kirken på østsiden, langt mer sentralt i byen, som dermed plutselig fikk et slags sentrum, selv om det stadig ikke var så mange hus omkring.

Den nye kirken var en korskirke og oppført i tømmer. Den var byens stolthet. Både mossinger og tilreisende var enige om at den var meget vakker. Halvveis over den østre korsarmen sto et høyt, firkantet tretårn med et slankt spir med kobberkuler på toppen. Et tårnur med skive på tre sider viste tiden for hele byen. Utvendig var veggene panelt og malt gråhvite, innvendig var kirken svakt rosa og hadde gullbelagte korintiske søyler. Taket var dekket med blåglasert tegl. Mannen som hadde vært ansvarlig for bygge-

arbeidet, Ole Styr, var fra Gudbrandsdalen og hadde holdt seg til kjente forbilder derfra. Muligens var det grunnen til at kirken bar sterkt preg av eldre barokk arkitektur.

Kirkeinteriøret bar nok mer preg av tidens nye stil, rokokko, for det var blitt overlatt den aktede portrett- og teatermaleren Heinrich Hosenfelder og hans kone. De var kommet fra Fredrikshald til Moss i forbindelse med kirkebyggingen.

I hver av de tre korsarmene var det to ganger ni benkerader, og på hver benk var det plass til rundt syv personer, slik at kirken i alt rommet rundt fire hundre mennesker. Den rangordning som hersket ute i samfunnet, kom, slik som i eldre tid, fysisk til uttrykk ved måten man satt på i kirken.

To halvrunde stolrader sto foran benkene og ble brukt under bryllup, under altergang og konfirmasjon. Bak disse, i de forreste «pulpiturene», rådet tradisjonen fra den forrige kirken. Fremme på kirkegulvet hadde håndverksmestre, småkjøpmenn og velstående bønder sine faste, betalte plasser. De låste seg inn på sine plasser når de ankom kirken. Alle kunne derfor se når en familie var til høymesse, og når de holdt seg hjemme. Lenger bak, på de ubetalte, frie plassene, satt fattigere håndverkere, arbeidere og husmenn.

Den hvite kirken: Byens andre kirkebygning ble innviet i 1779. Tårnklokken anga timeslagene, slik at de kunne høres over hele byen. Det bidro til disiplin og lærte mossingene opp til å bli virkelige bymennesker. Den kjente tyske arkitekt Andreas von Hanno interesserte seg sterkt for norsk kirkearkitektur, og det er sannsynligvis han som er mester for denne detaljrike tegningen.

I denne nye kirken satt imidlertid ikke byens embedsmenn og de rike kjøpmannsfamiliene nede på kirkegulvet. Som aristokratiet i Paris hadde sine losjer i operaen, hadde embedsstand og patrisiat i Moss sine losjer i byens kirke. De hadde sine egne små «rom» oppe på galleriet, høyt hevet over allmuen. Hjørnelosjene var de fornemste. Den ene var reservert for byfogden, den annen for kongelige personer.

Systemet var gjerne at to og tre familier med nær omgang leide en losje sammen. Det kostet to riksdaler årlig for hver losje, noe som ga penger til vedlikehold av kirken.

Det var mange gode grunner til at byfogden, familiene Chrystie, Gude og Herfordt foretrakk sine private losjer. Der kunne de se uten å bli sett av andre enn sine likemenn. Om noen falt i søvn, var det heller ingen skandale.

En ting var utsikt og oversikt, en annen god grunn var varmen. Det fantes ikke fyring i kirken. Presten forrettet derfor vinterstid med ulveskinnsjels foran alteret. Allmuen kledte seg som best de kunne. Oppe i de innelukkede losjene var det varmere. Dessuten kunne man trekke for de røde gardinene.

Kirken hadde imidlertid et *galleri* som var plassert over de innelukkede losjene. Der var det fri adgang for alle. Og der var det lettere å holde varmen. Men man *så* meget dårlig. Det hendte derfor at folk klatret ut på tverrbjelkene under galleriet for å kunne følge bedre med.

Under en konfirmasjon hadde en bondegutt fra Råde gjort nettopp det. Så mistet han plutselig balansen og falt rett ned i benkeradene, akkurat mens den hellige handling pågikk. Heldigvis landet han mykt. Han falt lukt i hodet på en mossemadam. Hun skvatt opp, meget overrasket, men fikk ikke sår av annet enn sin egen, brukne hårkam. Og den uheldige bondegutten unnskyldte seg ikke engang, men stormløp ut av kirken.

Presten Thaulow får stilt sin nysgjerrighet

Hans Henrik Thaulow hadde, inntil han flyttet fra byen i år 1800, vært den lærdeste mann i Moss. Han behersket engelsk, fransk og spansk i tillegg til sin klassiske dannelse. Han kunne også skrive, og fikk publisert flere bøker. Alt som ung mann hadde han provosert sin samtids autoriteter ved å publisere noen frisinne «Tanker om Alterens Sakramente». Han var hva man i samtiden kalte for en «rasjonalist», og hadde større tiltro til lærdom og forstand enn til skriftrett teologi.

Thaulow var imidlertid ikke på noen måte så radikal som sin samtids franske rasjonalister, som begynte å dyrke fornuften *i stedet for* Gud. Det er derfor ingen grunn til å trekke hans personlige gudsforhold i tvil. Han la bare ingen vekt på den følelsesmessige side av saken.

Biskop Bang skriver da også om Thaulow at han «preket Moralloven og Skaperens opphøyde Fullkommenheter». Men Bang mener at Thaulow manglet «Syn for den levende Kristendom». Årsaken til denne strenge omtalen ligger blant annet i Thaulows befatning med en mann ved navn Hans Nielsen Hauge.

Denne bondegutten fra Tune hadde sin første store religiøse åpenbaring i 1796, mens han som 25-åring gikk og pløyde. To måneder senere dro han til Christiania og fikk der trykt sine «Betragtninger over Verdens Dårlighed» med en gang. Og i 1796 og 1797 satte han i gang med sin forkynnelsesvirksomhet i Smålenene og kom dermed også til Moss.

Der hadde Hauge et miljø å knytte an til. Tydeligvis hadde enkelte holdt oppe tradisjonen tilbake til den herrnhutiske pietisme som kapellanen Rennord hadde preket i 1730-årene. Alt i 1798 hadde Hauge åpenbart skaffet seg en viss tilhengerskare i og omkring Moss. Han skriver da også selv at det fantes en liten krets av «hellige» på Moss.

Blant de geistlige måtte en person som Hauge og den vekkelse han satte i gang, bli et problem. Hva skulle man mene om ham? Sognepresten i Rygge, Poul Schnitler, var meget skeptisk og endte sågar i håndgemeng med en av Hauges tilhengere. Thaulow var til å begynne med mest nysgjerrig og bestemte seg derfor for å ta mannen selvstendig i øyesyn. Senere skrev han imidlertid et lite skrift om Hauge, om «Bondedrengens udbredte Sværmerie».

For ettersom Hauge så ut til å få tilhengere, syntes Thaulow at det både var interessant og viktig for ham å finne ut hva Hauge egentlig hadde å fare med. Han ba en av hans tilhengere om å få beskjed om når svermerne pleide å møtes. Dermed fikk han anledning til å høre ham en søndag ettermiddag, sammen med en ti—tolv andre.

Samværet begynte med salmesang, men «Stymperne» kunne ikke engang «lese riktig indend», skrev han senere. Det hadde vært svært urimelig å vente seg noe som smakte av lærdom, av en slik bondegutt, mente Thaulow, som knapt kunne holde latteren tilbake under seansen. Men han var ikke kommet dit av ond vilje, sa han til seg selv, så han måtte holde masken. Han hadde dog ventet å finne selvstendig tenkning og talegaver. I stedet fikk han høre «pærevev, utført med pipende og svak stemme», konkluderte han, ikke lite nedlatende.

Thaulow gikk imidlertid opp til Hauge og sa at han personlig ikke hadde noe imot forsamlingene, så lenge de ikke fant sted på hverdager eller bidro til å hindre folk i å utøve sine yrkesaktiviteter.

Sogneprest Thaulow syntes at Hauge var en «andectig Nullitet». Han mente på den annen side å ha erfart at folk av allmuen rett som det var, kunne hengi seg alskens tåpeligheter. Forutsetningen var bare at det dreide seg om noe som var nytt og originalt. Og det var jo Hauge.

Gammelpresten: Hans Henrik Thaulow (1754—1823) ble kapellan i Moss i 1779, og sogneprest fra 1790. Han var ikke bare lærd opplysningsmann og potetprest. Som teolog var han rasjonalist og vakte bestyrtelse i sin samtid med sitt nøkterne syn på nattverdens sakrament. Han var en livskraftig mann, fikk en hærske barn og overlevde to av sine tre hustruer. Thaulow endte sin karriere som prost i Gudbrandsdalen.

Prester i Moss rundt
århundreskiftet:

Hans H. Thaulow 1779—1800

Peter Hount 1800—1802

Gunder Langberg 1802—1812

Fredrik Rynning 1813—1836

Siden kom han imidlertid til å angre på at han ikke hadde reagert skarpere, skrev han. For etter hvert oppdaget han at Hauge-bevegelsen fikk uventede konsekvenser, den sådde splid i hjemmene og fremkalte rare tanker. En kvinne på Jernverket ble rent avsidig i 1799, og det hadde åpenbart sammenheng med de grublerier Hauge hadde satt i gang hos henne.

Hauge-vennene ble fra 1799 utsatt for en viss forfølgelse mange steder. Selv om Hauge ble arrestert, virker det som om et par—tre grupper av haugianere i Moss og Rygge fortsatte det arbeid han hadde begynt. Gruppene besto av rundt ti personer, menn og kvinner, unge og gamle, men vanligvis ikke barn eller tjenestefolk. Og samlingsstundene varte sjelden mer enn et kvarters tid.

Om rasjonalisten og opplysningsmannen Thaulow var meget arrogant i sin *omtale* av Hauge, var han, til forskjell fra enkelte andre rasjonalister, en liberaler i praksis, og la ikke hindringer i veien for bondesønnen og tilhengerne hans. Mange ble de imidlertid ikke, verken i Moss eller Rygge på denne tiden. Blant de få som sluttet opp, festnet muligens inntrykkene seg ekstra dypt. To generasjoner senere, da den lavkirkelige, inderlige kristendom skulle blomstre opp for tredje gang i Moss, viste det seg nemlig at det hadde eksistert en tradisjon, en religiøs understrøm man kunne knytte an til.

Klokkeren som aldri ga opp

Høsten 1799 var Niels og Kattrin Berglunds eldste datter, Dortha, syv og et halvt år. Dermed kunne hun begynne på «fattigskolen». Fortsatt gikk skolen i Moss under dette navnet, men det vakte neppe anstøt i samtiden. Broren Andreas begynte på skolen i 1805, og lillesøster Anne Magrethe enda tre år senere.

Lærte de så noe på skolen? Lærte de å lese? Klagene over lese- og skriveferdigheten i Moss hadde nemlig vært mange. I regnskapet for Moss by i 1794 heter det at det medfører «en næsten uovervindelig Vanskelighed» å tilveiebringe skriftlige kvitteringer blant innbyggerne på Moss, og at neppe mer enn en fjerdedel av dem er i stand til å lese og skrive. Enda biskop og klokker siden 1730-årene hadde søkt å stimulere lese- og skriveferdigheten i byen, hadde de ikke oppnådd altfor mye. Det var umulig å legge skylden for dette på allmuen selv. Folk kunne normalt det de var blitt opplært til. De kunne lese «kjent tekst», altså katekisme og salmebok. Det var det krav som var blitt stilt til dem på 1700-tallet. Bare unntaksvis hadde man dermed lært *mer*.

Den generasjon som ble voksne rundt sekelskiftet, var bedre stilt. De skulle oppleve forandring og forbedring. De skulle nemlig bli utsatt for klokker Horn i egen person.

Det fond som Christian VI i sin tid hadde innstiftet for å stimulere skolevesenet i Moss, hadde mest hatt symbolsk betyd-

ning og hadde aldri kastet store summene av seg. I 1781 hadde imidlertid en generøs kapteinsenke skjenket over fem tusen riksdaler til fattigvesenet under den uttrykkelige forutsetning at halvparten av pengene skulle brukes til å få orden på skolevesenet.

Året etter fikk rådmann Fleischer formulert en betenkning som skulle bidra til konkret realisering av denne opplysningsinteresserte enkens drømmer: god lønn til skoleholderen, et eget lokale for skolen, oppmuntringer i form av gratis klær til flinke elever, to gutter og to jenter hvert år.

Om det var disse gode utsiktene, private årsaker eller en kombinasjon av forholdene som førte Horn til Moss, er uklart. Det var i alle fall i året 1784 at han, Fredrik Andreas Horn, kom til byen. Han kalte seg «student», og det kan lyde rart om en mann som var 46 år. I samtiden betydde imidlertid det at han hadde gjennomgått den tids latinske skole og sannsynligvis studert noen år i København.

Conrad Sibbern fra Værne kloster hører til dem som har gitt Horn godt skussmål. Den undervisningen han fikk av Horn fra 1796 av, foregikk imidlertid sikkert privat. Men han husket alltid senere tilbake på Horn som «en studeret og begavet Mand». Først da han møtte Horn, begynte han for alvor å lære noe. Tidligere var

Verksskolen: Moss jernverk hadde egen skole fra midten av 1700-tallet. I likhet med en del andre hus inne på Verket var skolehuset oppført av blokker av slaggsten.

han nemlig blitt utsatt for folk som, ifølge ham selv, bare lærte bort det *lille* de selv kunne.

Horn tjente de første årene 126 riksdaler og fikk faktisk bedre betalt enn Thaulow, som på *den* tiden bare var kapellan. Det skyldtes nok at Horn var eldre, men vitner om at han, statusmessig, må ha rangert på linje med embedsmennene. I 1790 kjøpte byen en gård i Storgaden. «Spindhusgården» ble den siden kalt, fordi den en kort periode også fungerte som arbeidsanstalt. Dermed hadde byen et større, permanent skolelokale. Barna i familien Berglund gikk alle på skole der.

Det er mulig at barna i Moss *før* Horns tid faktisk tilbrakte mer tid på skolen enn de kom til å gjøre mot slutten av århundret. En ukonfirmert gutt opplyste på bytinget i 1771 at han gikk på skolen fire timer hver formiddag og fire timer hver ettermiddag. Hvis vi skal feste tiltro til den opplysningen, må vi anta at samtlige barn på Moss har vært samlet i en og samme klasse. Det kan neppe ha blitt særlig effektiv undervisning av det.

I så fall var det først i Horns tid at klasse-, alders- og kjønnsdeling ble innført. Muligens gjennomførte han sitt system alt i slutten av 1780-årene: De yngre guttene var på skolen tre–fire timer om formiddagen, pikene gikk om ettermiddagen. De store barna, som hørte hjemme i de konfirmasjonsforberedende klasser, gikk om kvelden. Klassene var mindre enn før, men kunne fremdeles være anselige.

Sannsynligvis har de første danske, og senere de første «norske» abc-er kommet til Moss i Horns tid. De var enklere og mer pedagogisk oppbygget enn Pontoppidans katekisme, men innholdet var stadig nokså likt katekismebøkene. Selv ikke en opplysningsmann som Thaulow kunne forandre på det. For andre, og mer generelt opplysende typer av abc-er var ikke tilgjengelige i Norge før litt lenger ut på 1800-tallet. Det var sannsynligvis også på Horns tid at skrivning og regning for alvor kom inn i undervisningen. For en by med såpass allsidig næringsliv som Moss måtte det komme til nytte.

Undervisningsmetodikken var imidlertid primitiv. Langt utover på 1800-tallet foregikk den elementære skriveopplæringen med en jerngriffel i sand. De viderekomne elevene fikk kritt og tavle. Og om man viste gode takter, fikk man til slutt forsøke seg med *dyrt* utstyr: fjærpenn, blekk og papir.

Det er mulig klokker Horn etter hvert begynte å slappe av med undervisningen. Det er også mulig at hans undervisning var kontroversiell. Da prosten skulle uttale seg om skoleforholdene i Moss i året 1797, fremhevet han i hvert fall omgangsskolene *rundt* Moss — på «fattigskolens» bekostning. Der hersket det stor «Vankundighed», mente prosten.

Utenfor Moss var imidlertid heller ikke skoletilbudet enhetlig. Jernverket hadde fortsatt sin egen skole, slik som tidligere i århundret. Skolen var organisert og betalt av Anker selv. Skolen

holdt til inne på selve verksamrådet, men læreren, Samuel Milling, bodde inne i byen,

Rundt byen hadde det imidlertid skjedd forandringer. Da Moss og Rygge sogn ble delt i 1790, fikk det konsekvenser for skoletilbudet også. Tidligere hadde undervisningen i Rygge og Moss landsogn blitt organisert under ett. Nå ble undervisningen i landsognet selvstendig organisert.

I folketellingen av 1801 er også Svend Erichsen, som var jevn gammel med Horn, oppført som «skoleholder». Etter alt å dømme var han Horns assistent. Sannsynligvis var det han som besørget undervisningen i landsognet. Erichsen har som i eldre tid reist rundt i landsognet og holdt skole i tre ulike «roder», dels for husmannsbarna på søndre Jeløy, dels for bonde- og husmannsbarna nord på Jeløy og i Vassbygda.

Gresk og fiolinspill

Viktige år for skolen:

- 1790: Fattigskolen får nytt lokale
- 1810: Borgerskolen starter
- 1832: Borgerskolen reorganiseres som realskole

Klokker Horns «fattigskole» var imidlertid bare ett blant flere undervisningstilbud i selve Moss. Rett som det var, kom det unge menn til byen som trengte å tjene til livets opphold under en pause i studiene i København.

Studiosus Obenhausen hadde for eksempel i 1790-årene undervist barna til tollkassereren i både gresk, latin og fiolinspill og hadde sett ut til å være en både pen og dannet ung mann. Så ble det oppdaget at han prylte barna. Dermed ble han oppsagt på dagen. I 1801 var det bare Johann Gude inne i Moss som holdt sine barn med «informator». På Værne kloster gjorde man i 1801 det samme.

Hva gjorde man så i Chrystie-familien? Det fantes til sammen tre unge Chrystie-gutter mellom ni og elleve år som trengte undervisning. Fabrikant Wilde hadde en fjortenåring, kjøpmann Winge en niåring.

Det hørte til tidens krav at man skulle lære seg både klassiske språk, historie og gjerne litt musikk, om man skulle bli regnet for dannet. Hva slags opplæring fikk så de unge menn fra familier som ønsket seg dannede sønner?

At de ikke ble sendt på fattigskolen, er helt klart. Andreas Chrystie hadde imidlertid en tyveårig fosterdatter i huset, og både tollskriver Resch og postmester Hvidt hadde sønner med studenteksamen som bodde hjemme i Moss denne vinteren. Hva bedrev disse ungdommene tiden med? Det er nærliggende å tro at de underviste i de bedre hjem. Vi vet at den unge studenten Fredrik Lichterfeldt ga privat undervisning i Moss dette året. Han hadde spesialisert seg på fremmede språk.

Den ugifte Lovise Margrethe Blix holdt i 1801 privat skole for småpiker. Innen patrisiatet var det imidlertid bare kjøpmann Bergh som hadde døtre som trengte undervisning. Hvis ikke det

var tilstrekkelig for frøken Blix, kan vi slutte oss til at hun også har undervist piker fra den «midlere» stand.

I 1813 vet vi at frøken Bolette Kreutz begynte å undervise enkelte av byens piker i sitt hus i Storgaden sammen med sin søster. Hun tok seg også av elementærundervisningen av yngre gutter fra borgerskapet.

Noen år etter dette ble det mer orden på skoleforholdene for bedremanns sønner i Moss. Da kom den kjente assessor Bredo Morgenstjerne til byen, og opprettet et «institutt», en høyere privatskole for tilreisende så vel som for gutter fra byen. Det skulle gis undervisning i dansk, tysk og fransk, historie, geografi og regning. Tre år senere tok imidlertid Morgenstjerne med seg sin skole til Christiania.

En skole for borgere

I mellomtiden hadde man i Moss forstått hva man trengte. Dette fikk David Chrystie til å vekke nytt liv i gamle planer om en borgerskole. Sammen med byfogden, sognepresten og byens to representanter, de «eligerede Mænd», forfattet han i 1810 en skrivelse om saken. Selv skjenket han et hus med tomt i Kongens gade til skolen og mente med det å ha gjort sitt. For å dekke øvrige utgifter utlignet man imidlertid en ekstra skatt på de bedre hus i byen.

Og dermed kunne skolen åpne samme år. Igjen ble klokker Horn en sentral person. Han skulle nå være overlærer på borgerskolen, men lærer Anders Andersen, en bondegutt som hadde gått på lærerseminarium, ble tilsatt som annenlærer. Dermed kunne man ha to klasser og fulldags undervisning. Borgersønner fra byen fikk førsterett på skolen. Men gutter utenbysfra kunne tas opp når det var plass.

Klassisk undervisning klarte man imidlertid ikke å få i stand. Enda Horn var kvalifisert til å undervise i latin, ble det ikke slik. Det måtte man fortsatt overlate til privatlærere. Stilskrivning og deklamasjon, geografi, regning og tegning kom imidlertid inn som et supplement til elementærundervisningen.

Alt dette betydde en reell forbedring av undervisningstilbudet for borgersønnene. Nå fikk *de* dra nytte av Horn. Men allmuebarna mistet ham. Alle barna, gutter som jenter, i Moss, Jeløy og Vassbygda måtte sannsynligvis i den følgende tid nøye seg med en og samme seminarist.

Dermed var det duket for konflikt. At Horn syntes det var en utfordring å begynne å undervise på borgerskolen, fritok ham ikke fra hans lovbestemte ansvar for fattigskolen. To år senere frasa han seg derfor stillingen og vendte tilbake til fattigskolen, 74 år gammel. En annen student overtok som førstelærer på borgerskolen, skolen byttet lokaler, først en gang, så en gang til.

Prost Rynning: Fredrik Benjamin Kraft Rynning (1774–1836) var prest i Moss i en årrekke tidlig på 1800-tallet og ble valgt til prost i Søndre Borgeysssel i de siste år han levde. Han bodde på Rabekk sør for byen. Huset ble av hans enke om-døpt til Fredriksminde, og gikk i en årrekke under det navnet, før det opprinnelige navn ble gjenopptatt.

Så begynte krisen etter Napoleonskrigene å bli mer merkbar. Da fikk alle i byen annet å tenke på enn lærdom. Dermed ble også skoleforholdene dårligere. I 1821 var også gamle Horn omsider visnet bort.

Dessverre hadde ikke undervisningen hans holdt den tidligere høye standard de siste årene han levde. Horn var da blitt så gammel og døv at barna dessverre mistet all respekt, skrev sogneprestens datter mange år senere.

På dette tidspunkt var det blitt slik at allmueskolen og borger-skolen holdt til i en og samme bygning — Spindhuset — og all undervisningen ble ivaretatt av en og samme mann, «annenlærer» Andersen. Men Andersen ble stresset av alle de byrdene som ble lagt på hans skuldre. Det hendte derfor rett som det var, at han tok til flasken for å finne lindring og trøst. Men han ble ikke trøstet, bare sint, det hendte derfor ofte at han ble «som et vilt dyr, fløy omkring og skrek i gatene». Han kunne til og med dukke opp i kirken og tiltale presten mens han sto på prekestolen, het det da Kaja Wankel, prestens fosterdatter, skrev ned sine erindringer mange år senere.

Dette var ikke egnet til å styrke tilliten til skolevesenet. I de best bemidlede familiene hadde man da for lengst forstått at borgersko-len ikke lenger holdt mål, og hadde vendt tilbake til den gamle tradisjon med hjemmeundervisning.

Men de som ikke hadde midler, var etter loven forpliktet til å sende sine barn til «fattigskolen». Det eneste de kunne gjøre, var å håpe på at lærer Andersen var edru, om vi skal stole på Kaja Wankels erindringer. Kanskje bør vi ikke tillegge dem altfor stor vekt. Hennes stefar, presten, gikk nemlig til slutt inn for å ansette nettopp Andersen som klokker!

Fattige Koner af Sognet

Mens den blinde, 21-årige husmannsdatteren Olea Sørensen i 1801 bodde hjemme på Skipping med sine foreldre, var den 71-årige enken Hilleborg Olsdatter stuert sammen med ni andre fattiglemmer i et lite hus i Bakkegaden.

De to kvinnene var begge «fattige». Og siden sognepresten satt sentralt i alt fattigarbeid, hadde de begge med ham å gjøre. Olea hørte hjemme i landsognet, Hilleborg i byen. Det betydde stor forskjell.

De fattige hadde nå i mer enn hundre år vært sett som et felles anliggende for folk som hadde midler nok. Noen fikk ta de fattige i huset, men utgiftene til å fø og stelle folk uten særlig arbeidsevne skulle fordeles jevnt.

I landsognet hadde presten derfor som oppgave å sørge for at de fattige ble flyttet fra en gård til en annen med jevne mellomrom. På noen gårder kunne forholdene være gode, på andre var de verre.

Men de fattige fikk bo i nærmiljøet sitt. De heldigste blant de fattige og handikappede i distriktet var sannsynligvis derfor slike som Olea. Det gjaldt åtte personer på Jeløy og to i Vassbygda.

Som byen Moss utviklet seg og vokste, ble slike løsninger langt vanskeligere å opprettholde. «Byen» måtte ta et kollektivt ansvar. Lenge kviet man seg for å pålegge seg noen egen fattigskatt. Det ble først gjennomført rundt århundreskiftet. Inntil den tid satset man utelukkende på veldedige gaver. Og ordningen fungerte, på sitt skjeve vis. I løpet av 1700-tallet hadde det ene fond blitt lagt til det andre, noen med klausuler, andre gaver var frie. Ett fond skulle betale for friplass i kirken til fattige enker, et annet fond skulle særlig gå til husleie «for Trængende». Om det dermed ikke alltid ble slik at fattigpengene ble helt jevnt fordelt, hadde presten visse muligheter til å understøtte de dårlig stilte.

I 1788 hadde dessuten byen anskaffet en fattigstue i Bakkegaden. Der bodde ni kvinner og én mann samlet, de fleste rundt sytti år, men en syttenårig jente og en førtiårig mann bodde også der. Tolv år senere skjenket Just Gudes enke byen et hus til bolig for «skrøpelige fattige». Dermed hadde presten flere muligheter. Noen fattige kunne innlosjeres privat, hos fremmede eller hos slekt, andre ble plassert på de to fattigstuene, som dermed på en gang var den tidens aldershjem og handicapbolig.

Lenge var fattigstuen samtidig også sykehus. For eget «Sygehus» fikk byen først i 1806, ved en gave fra kjøpmann Christian Bergh. Fem år senere foretok man et bytte med et hus på Værlesanden, som dermed kunne tas i bruk til formålet. Mange senger var det ikke her. Dermed forble flertallet av de pleietrengende å betrakte som «fattige», slik som før.

I 1801 var det i alt 36 fattige i «byen», 13 personer i forstedene som «nyder Almisse af Sognet», og ti i landsognet for øvrig. I Storgaden var det ingen fattige, men det var adskillige fattige blant dem som bodde innlosjert i leiegårdene i Kongens gade og på Radet. Og nede på Værten, både innenfor og utenfor bygrensen, bodde det en fattig i nær sagt hvert hus.

Bare på Jernverket fantes det ikke fattige. «Nyder Pension af Værket» het det så flott om alle som var for gamle til å arbeide, alle de gamle på Verket så dessuten ut til å få fortsette å bo på Verket, der de tidligere hadde bodd. Så det var ikke fritt for at folk i byen misunte verksarbeiderne litt for deres gode arbeidsplass.

Falske penger i omløp

En dag banket det hardt på døren hos maler Zelander. Underfogd Gade sto utenfor og ville ha ham med til byens arrest i annen etasje på rådstuen. Zelander hadde tidligere møtt i retten, men bare som vitne i saken mot snekker Nadelsteen. Nå skulle Zelander selv tiltales. Det var nemlig falske dalersedler i sirkulasjon i byen. Og sterke indisier pekte mot Zelander.

Det var Zelanders egen læregutt som hadde startet det hele. Han var kommet for å kjøpe smør og hadde levert falske enriksdalere. Gutten var helt sikker på at han hadde fått sedlene av sin mester. Sedlene var til forveksling lik ekte penger. Og de kunne settes i forbindelse med den eneste mann i Moss som virkelig kunne tegne. Det var ikke tenkelig at noen annen enn Zelander sto bak, mente Hans Henrik Scheel, som da var byfogd.

Gade ble dermed nødt til å arrestere Zelander — bare på mistanke fra byfogden. Erland Gade måtte nemlig gjøre *alt* det byfogden selv ikke fikk gjort.

Det var først umiddelbart før århundreskiftet, først i årene 1797 — 1799, at Moss by hadde sett seg råd til å oppføre et rådhus. Inntil da hadde både rådstue og fengsel hatt tilhold i ulike, leide lokaler. Nå ble det bedre forhold.

Bygningen, et toetasjes trehus, ble oppført vis-à-vis kirken, mot torget, og inneholdt først og fremst et stort rom i første etasje. Det var der man avholdt byting. Mindre plasskrevende aktiviteter, som forlik og auksjoner, foregikk i tilstøtende værelser. Underfogd Gade var byfogdens assistent og bodde i første etasje på rådhuset med sin familie. Det var praktisk, for i annen etasje hadde man arkiv og oppbevaringsplass for borgervæpningens utstyr. Der befant også fengselet seg. Gade var dermed i en og samme person fengselsbestyrer, politibetjent og arkivleder.

Da byfogden skulle behandle saken mot Zelander, var det ikke kommet frem noe nytt. Zelander selv nektet enhver befatning med seddelforfalskningene. Byfogden så dermed ingen annen mulighet enn å stole på mannens egen forklaring. Hvis den tiltalte mente seg uskyldig, fikk han avlegge ed på det. Men om han *ikke* ville avlegge en ed, så «bør oftnævnte Zelander have forbrudt Ære og Liv til Kongen hans Gods og Jord».

Folk i byen trodde på Zelander. Han mistet ikke sitt gode navn og rykte på bare mistanke. Men Zelander *var* en meget dyktig tegner. Rettssaken forandret ikke ved det. Som årene gikk, ble det klarere og klarere. Og da en senere byfogd, David Vogt, skrev en bok om Moss, var det Zelander som ble valgt til den ærefulle oppgaven å tegne det bykartet som skulle pryde en av de første sidene i boken.

Embedsmannsuniform. Denne tegningen fra 1801 demonstrerer hvordan også sivile embedsmenn brukte uniform for å inngyte respekt.

På rådstuen

Det var stadig byfogden som var byens ansikt utad. Han forfattet alle sentrale skriv som vedkom byen, han dømte i tvister og konflikter og satte i verk etterforskning om noen anmeldte et tyveri eller hadde mistanke om korrupsjon. Bare når det gjaldt rent gatebråk, overlot byfogden ansvaret til Gade, som fikk hjelp av byens vektere.

Byfogder rundt århundreskiftet:

Jens Henrich Debes 1780-1793
 Conrad Fr. Brandt 1794-1805
 Anton W. Scheel 1805
 Hans Henrik Scheel 1805-1811
 G. W. Wulfsberg 1811-1830

Amtmenn rundt århundreskiftet:

Fredrik von Hauch 1781-1789
 Johann Chr. Hauch 1789-1794
 Andreas Hofgaard 1794-1804
 Marcus Rosencranz 1805-1810
 Math. Sommerhjelm 1810-1814
 Valentin Sibbern 1814-1830

Pennefor jurist: Jonas Anton Hielm (1782–1848) var en kjent, men omstridt jurist i sin samtid. Han var regjeringsadvokat og førte saker for Høyesterett i København, men ble senere nærmest landsforvist, og bosatte seg på Alby på Jeløy, der han førte stort hus og bidro til å gjøre stedet kjent. Ifølge muntlige overleveringer var det på Alby at det norske flagg ble heist første gang, nettopp av Jonas Anton Hielm. I 1830-årene var han stortingsmann for Smålenene.

Byfogdembedet hadde eksistert nøyaktig like lenge som Moss hadde hatt bystatus, siden 1720. I en kort periode, fra 1775 til 1797, hadde Moss hatt *både* magistrat og byfogd. Etter Tøger Christian Fleischers død var de to stillingene slått sammen. Nå, i 1801, var det atter bare én juridisk embedsmann i byadministrasjonen.

En viktig nyvinning var imidlertid kommet til i løpet av de siste tiårene. Tidlig på 1700-tallet hadde byfogden administrert byen nærmest eneveldig. Nå rådførte byfogden seg konstant med byens «eligerede Mænd». I en viss forstand var derfor forholdene mer demokratiske. For de ledende kjøpmenn hadde nå adskillig å si. Men de som hadde innflytelse, var alt annet enn noe tverrsnitt av bybefolkningen.

Hva slags saker var det så disse viktige «byens Mænd» tok seg av? Og hvor ofte trengte de innkalle flere borgere til større møter for å få sanksjonert sine beslutninger?

Ettersom byen skattla sine egne borgere, måtte det velges takserborgere, folk som skulle bidra til å fastsette hvilken skatt hver og en av borgerne skulle betale. Dessuten måtte det velges en kemner, som skulle inndrive skatten. Ingen av disse vervene var særlig populære, og de ble derfor overlatt håndverksmestre og høkere.

Borgerne valgte også sin egen, ubetalte brannmester som skulle ha overoppsyn med brannfaren i samråd med vekterne. Disse valgene foregikk på egne borgermøter.

«Budsjettene» styrte byfogden og de to «eligerede» mer alene med. Det var til gjengjeld ikke store summene det dreide seg om. Fastlønnede funksjonærer var det få av i byen. Bare seks personer kunne betraktes som «ansatt»: Bare klokker Horn, bytjener Voigt, underfogd Gade og byens tre vektere fikk all sin lønn av bykassen. Stadsmusikus Schreiber, byens tambur, bylegen, graveren og jordmoren fikk tilskudd til sin virksomhet, og det ble forutsatt at de fikk betaling i tillegg.

Noe egentlig sosialbudsjett hadde byen ikke. For fattigkassen sorterte under presten. Skolevesenet hadde byen ansvar for for så vidt som de lønnet lærer og var ansvarlige for å stille skolebygning til disposisjon. Lenge var nettopp skolen og rådhuset de eneste bygninger i Moss som «byen» hadde ansvar for.

Størst interesse vakte imidlertid møtene mellom representanter og byfogd når viktige næringsinteresser var berørt. Og da måtte byens tambur gå rundt med sin tromme for å innkalle til møte på rådhuset. Svært ofte kom det til strid om vannet i fossen. Selv om saken alltid ble løst til slutt, kom konflikten stadig opp på ny. For både sager og møller skiftet eiere. Stadig var det nye folk som trengte å disiplineres.

Og etter noen år med dårlig kornavling og blokade utover på 1800-tallet ble de offentlige diskusjonene om byens kornlagre langt hyppigere. For etter hvert kom man jo til å føle det som om det i fysisk forstand sto sultende skarer utenfor rådhuset og passet på.

De «eligerede Mænd»

I en periode på mer enn seksti år var Moss et fåmannsvelde, og ble regjert av byfogden og to kjøpmenn. Det er meget uklart hvor etablert institusjonen var i årene før 1780.

Johannes Gude	1760-1791
David Chrystie d.e.	1760-1790
Just Gude	1781-1794
Chr. Bergh	1790-1806
	1815
Peder Herfordt	1794-1809
Andreas Chrystie	1806-1814
	1815-1819
Hans Mathiesen	1809-1810
	1815-1819
Momme Peterson	1810-1815
	1821-1825
Henrik Gerner	1814-1824
Syver Rud	1824-1829
Nikolai Knudzen	1825-1833
Andreas Diesen	1828-1831
C. H. Bassøe	1831-1837
P. C. Peterson	1833-1837

Momme Peterson blir en av «Byens Mænd»

De «eligerede Mænds» tid i Moss varte i over seksti år, fra slutten av 1770-årene til 1837. Det var relativt stor kontinuitet blant byfogdene i perioden, og både Jens Henrich Debes, som fungerte fra 1780—1793, og Gregers Winther Wulfsberg, som satt fra 1811—1830, var lenge i embedet. Samtidig skiftet en snever krets av menn om å være byens «eligerede Mænd». I større byer var de gjerne fire. I Moss nøyde man seg med to ad gangen. En liten krets av byens største eller nest største kjøpmenn satt dermed i alle år, og uten konkurranse, med ansvaret og makten. De kjente hverandre godt, de fleste var beslektet og besvogret, og alle arbeidet de innen trelast, korn og brennevin.

Det er verdt å merke seg at Chrystie-familien ikke var så involvert i bypolitikken som man kanskje kunne tro. David Chrystie den eldre var riktignok representant i den første tiden. Hans ene sønn, David, møtte på bytinget og fremmet forslag. Verv tok han aldri. Og hans andre sønn, Andreas, virket aldri særlig engasjert i de verv han påtok seg.

Just Gude var på den annen side meget aktiv som «eligered». I de første årene ble han fremhevet spesielt som den *første* blant de eligerede. Hans «klan» holdt alltid skansen i bypolitikken. Om Just Gudes sønn, Johann Gude, aldri lot seg velge, satt hans svigersønn, Peder Herfordt med vervet i mange år, og Henrik Gerner, som gjennom flere forbindelsesledd var i nær slekt med Gude-familien, deltok også i byadministrasjonen med liv og lyst. I sammenligning med disse herrene ble nok Momme Peterson betraktet som litt av en nykommer da han begynte å interessere seg for byanliggender. Det tjente selvsagt til hans fordel at han hadde startet sin karriere gjennom å jobbe for Johann Gude. Og han både tjente penger og var tilpasningsdyktig.

Vi får likevel et mål på hans vei fra outsider til insider i Moss om vi følger hans aktivitet i byens politiske liv. Hans sønn Peter Christian måtte imidlertid ikke utkjempe noen slik kamp. *Hans* stilling som en av «byens Mænd» var det aldri noen som trakk i tvil.

Husets herre blir rastløs

Hvis David Chrysties unge hustru en kveld kjedet seg hjemme hos seg selv, kunne hun ikke gjøre noe med det. Uten å være invitert til en annen familie kunne hun ikke avlegge visitt på kveldstid. Hvis kjøpmann Chrystie derimot selv fant sin hustrus selskap trettende, eller hvis han hadde et problem han trengte å diskutere med en annen mann, var han ikke rådvill. Han kunne nemlig alltid treffe venner i klubben.

Byens klubb, eller «Moss Klub- og Balselskab», ble etter alt å dømme stiftet i 1791, på initiativ av Andreas Chrystie, som også lånte ut sitt hus ved kirken til lokale. Foranledningen til at selskapet ble dannet akkurat da, var nok at Jegerkorpset oppholdt seg i byen. Korpsets fjorten offiserer, som savnet et hjem, hadde i høy grad behov for et selskapslokale. Byens embedsmenn og kjøpmenn sluttet dessuten mannsterkt opp om klubben helt fra starten av.

Klubben ble organisert som en medlemsklubb, og kontingenten var høy, hele fem riksdaler årlig, samt en halv riksdaler månedlig. Det var omtrent hva det kostet å holde seg med en ekstra tjener. I tillegg måtte man betale for vin og mat i klubben.

Det gir grunnlag for å trekke konklusjoner om klubben å vite hvem som *ikke* slapp inn. Gotthard Nadelsteen og Niels Berglund og andre håndverksmestre var ikke akseptable, heller ikke byens underfogd, Gade.

Så lenge han bare var fullmektig hos Johann Gude, slapp heller ikke den unge Momme Peterson inn i byens klubb. Siden begynte han med krambod. Enda senere begynte han å gjøre store penger. Først *da* ble han stueren i Balselskabet.

Når klokker Horn fikk være med i klubben helt fra stiftelsen, skyldtes nok ikke det hans bestalling som klokker. Men Horn hadde god økonomi. Han var dessuten en dannet mann. Klokker Horn *kunne* sin latin. Det imponerte dem av kjøpmennene i Moss som ikke kunne det.

Sett under ett hadde klubben oppslutning fra et flertall blant byens og omegnens kondisjonerte. I begynnelsen var rundt tredve, senere nærmere førti husstander representert. Om man telte «familier», ble det færre.

Selv om brødrene Chrystie, i klubben så vel som ellers i byen, spilte en ledende rolle, var det likevel Gude-klanen som utgjorde tyngdepunktet i klubben. Til familien Gude, vidt definert, måtte man regne både brødrene Gude, Peder Herfordt, Lars Semb, Hans Christian Hvidt, Jens Gerner og unge Henrik Gerner. For alle hadde de nære slekts- og svogerskapsforbindelser med Gude-familien.

I klubben spiste man middag en dag i uken, nokså sent. I vintersesongen ble middagen gjerne fulgt av en konsert under ledelse av byens stadsmusikus. Christian Schreiber var byens konsertmester og kirkens organist i en og samme person.

Uforstyrret af Damerne

Klubben var åpen for herrer over sytten år av embedsstand og kjøpmannsskap. Kvinner og mindreårige fra medlemmenes egne husstander hadde imidlertid lov til å komme til klubben på visse dager. Det var nok ikke like populært hos alle medlemmer. Da

måtte de nemlig legge av seg sine mannevaner. De kunne ikke innfinne seg i klubbsalen med frakk, fikk ikke lov til å røke og måtte på alle måter oppføre seg slik det sømmet seg i damers nærvær. Ellers måtte de betale en bot til klubben. Hva var det man hadde en klubb til, om det ikke var for å komme *bort* fra damene?

Når det var konsert, forandret klubben karakter fra herreklubb til familieklubb. Hver tredje uke i vintersesongen var det ball, ofte til langt på natt. For herrene var klubben av størst betydning på andre dager. Da møtte man bare klubbens egne medlemmer. Da spilte man biljard eller kort. To mann spilte gjerne piket, var man fire, gikk det i whist. Og man drakk den toddi man følte behov for, uforstyrret av kvinnene og deres verden.

Også kortkveldene hadde sine regler. Man skulle for eksempel ikke fortsette å spille kort etter midnatt. Om man betalte en mindre bot, lot saken seg imidlertid ordne. Man hadde sine regler, men praktiserte dem med sunt skjønn.

Om det var Andreas Chrystie som eide det huset der klubben hadde lokaler, var det en egen klubbvert som drev det. Huset fungerte på en og samme tid som klubblokale, konserthus og dansesal. I byens sosiale liv ble klubben derfor på alle måter det naturlige sentrum.

I året 1801 var ikke klubbens aktivitetsnivå like høyt som det hadde vært i 1790-årene. Først og fremst skyldtes det at Jegerkorpset hadde forlatt byen i 1796. Byen føltes da plutselig så mye mindre. I noen grad søkte man å åpne klubben i bredden ved å løsne på medlemskriteriene, noe som innebar at fattige gamle fra fine familier nå fikk adgang — med nedsatt kontingent.

Tross stagnasjonstendenser forble klubben et naturlig sentrum i byen Moss. Klubben beviste også tydelig at byen Moss var et

Ved skrivepulten: Dette interiøret fra en embedsmannsgård i Smålenene gir, på tross av den naive streken, mange gode interiørdetaljer. Maleriet er av Hans Hammond Aschehoug og malt i 1809. Ovn er etter alt å dømme fra Moss.

sosialt knutepunkt i distriktet. For om kriteriene for opptak var strenge, hersket det ingen geografiske restriksjoner på medlemskap.

Til de store klubbaftenene kom det derfor kjøpmannsfamilier fra Son, man kom fra Værne kloster, Evje og prestegården i Rygge. Alle betraktet konsertene, ballene eller middagene i Moss klubb som et naturlig samlingspunkt.

Når David Chrystie forlot sin hustru for å gå opp i klubben på en vanlig kveld, kunne han ikke vite *hvem* han ville treffe, men han kunne være sikker på å treffe en mann som i hans egne øyne var en likesinnet.

Hotellstandard ved sekelskiftet

En engelsk lord som var på norgesreise i julen 1799, ble på veien til Moss overrasket av sterkt snevær. Han opplevde da at hjulene uten videre ble tatt av vognen han reiste med, og at man ganske enkelt satte meier på i stedet. Så gikk ferden videre. Og i Moss opplevde han at alle «de Indfødte» kjørte rundt i pene små sleder.

Lord Henry Brougham var kort sagt begeistret. Og enda han kom frem sent på kvelden, var sengene satt i stand, og et aftensmåltid ble tilberedt for ham og hans reisefeller. Vertshuset i Moss holdt en meget bra standard, konkluderte den verdensvante engelskmannen.

Hotellet holdt til i og var på sett og vis en del av Moss klubb. I 1801 var det Christian Falch som var «herbergerer» og drev både klubblokalene og hotellvirksomheten med hjelp av to tjenere og to fosterbarn, som sikkert måtte jobbe hardt for føden. Falch var ny i bransjen. Året i forveien var det en franskmann som hadde drevet det hele.

«Klubben» var uten tvil den beste, og etter manges syn sikkert den eneste, innkvartering man kunne finne i Moss. Om man ville spare penger, fantes det andre muligheter. Jomfru Olsen tok også imot reisende, og hadde både hjelp av sin søster og en tjenestepike. Hun hadde imidlertid tre herrer nokså permanent innlosjert i annen etasje. Der bodde sorenskriveren, hans kontorist og hans tjener. Siden de tre ikke hadde kvinner i leiligheten, kan det tas som bevis på at de tre herrer inntok sine måltider hos jomfruene i første. Med kostpenger og leieinntekter fra tre herrer trengte de to søstrene kanskje ikke så mange flere gjester?

Nede på Værten var det en gjestgiver som også tok imot reisende. De som skulle videre til Horten, hadde muligheter til å innlosjere seg på Tronvik på Jeløy.

Noen tiår tidligere hadde «hotellkapasiteten» vært vesentlig dårligere. Agent Hans Holch, som kom til byen i 1769, beklaget seg i sterke ordelag over innkvarteringen. Den gang var det Johannes Gude som hadde drevet herbergevirksomhet ved siden av all sin

øvrige virksomhet. Gjestene fikk den gang ta til takke med rom i sidebygningen nord for butikklokalene hans. Holch beklaget seg veldig både over sengene og de øvrige bekvemmeligheter: «Det var et Gislers Logement i Miniatur.»

Om det var slik at Gude var den eneste som tok imot reisende, eller om andre reisende var mer fornøyde, er ikke godt å si. Gjestgiveri fortsatte det å være i Gudes hus i adskillige år etterpå.

Etter den tid gikk imidlertid den allsidige organisten i byen, Jens Holvey, i gang med å ta imot reisende i tillegg til sine øvrige aktiviteter. Først enda senere kom klubben i gang. Om det var slik at det kom flere og flere reisende som betalte bedre og bedre for seg, eller om det var den økte konkurransen som bidro til å heve hotellstandarden i byen, er ikke godt å si. Bedre ble det i hvert fall, om vi skal tro Lord Brougham.

Brand og Vand

Johannes Jenssen var byens «postmager» eller «rørlegger». Han etterså den ene vannposten og den ene vannledningen som fantes i Moss. Han bodde i Storgaden, og det var praktisk, for det var kun i denne gaten man hadde tilgang til rennende vann.

Kjøpmann Gudes gård i Postmestergaden hadde da en tid hatt vann som ble ledet ned fra Karme dam. I 1795 ville imidlertid Gude legge inn vann også i den gården han hadde i Storgaden, og ledet derfor vannet ned dit. Ved den anledning var det nok Jenssen kom inn i bildet. Da ble det laget en vannpost på plassen foran huset til Gude. Noen av husene i Storgaden fikk laget seg avstikkere fra denne vannposten. I andre hus begynte man å gå til

Vannrør av tre som ble brukt fra Mossefossen og ned til vannpostene i byen. Legg merke til koblingsmekanismen ved enden av det ut-hulle treerøret. Mannen som laget slike, ble kalt «postmager». Ingen steder som lå høyere enn vannspeilet, kunne selvsagt få vannpost.

vannposten for å hente vann, men i de fleste hus i byen var det i 1801 fortsatt slik at de hentet sitt vann i egen brønn, eller i selve Vansjø.

I tre videre byggetrinn ble så Gudes lille vannledning utbygget. Brannen i 1807 foranlediget *en* utvidelse.

Denne brannen startet på klesfabrikken i Storgaden, som Henrik Gerner nettopp hadde overtatt. Ilden fortsatte derfra oppover Bjerget. I alt varte den i åtte timer. Brannårsaken ble aldri klarlagt. Fabrikken ble totalskadet. To sager og to møller brant også ned, og en rekke andre hus ble skadet.

Det varte ikke mer enn ett år før byen igjen ble rammet av en mindre brann. Denne gangen brøt ilden ut i Momme Petersons hus i Konggaden. Derfra spredte ilden seg til Magnus Tyrholms gård på den andre siden av gaten og spredte seg derfra sørover Konggaden. For bybildet ble disse to brannene av vesentlig betydning. Byfogd Scheel trådte sammen med Peder Herfordt, som hadde vervet som branninspektør, og to andre kjøpmenn. De bestemte at nyoppførte hus skulle trekkes lenger tilbake fra gaten, slik at ferdsele ble bedre og gnister fikk dårligere muligheter for å spre seg.

Gjenoppbygging betydde arbeid, langt mer enn det byens egne arbeidere kunne formå, og arbeidsvillige strømmet til fra alle kanter. Det gjorde byfogden bekymret. Saken var at folk kunne ikke komme til Moss uten attest fra presten i hjemsognet. Og selv om ikke alle husbyggere fulgte denne regelen, gjorde byfogden det, og følte seg tvunget til å vise bort alle «ulovlige» arbeidstagere.

Under all denne nybygging ble en plass i Konggaden klargjort, slik at byen dermed fikk to torg. «Prinds Christian Augusts torv» ble det nye torget kalt etter den prinsen som da var landets høyeste hærfører, og som etter sitt besøk i 1808 nøy stor popularitet i byen. Samtidig mistet torget foran kirken noe av sin betydning, ettersom mossemarkedet samtidig ble nedlagt.

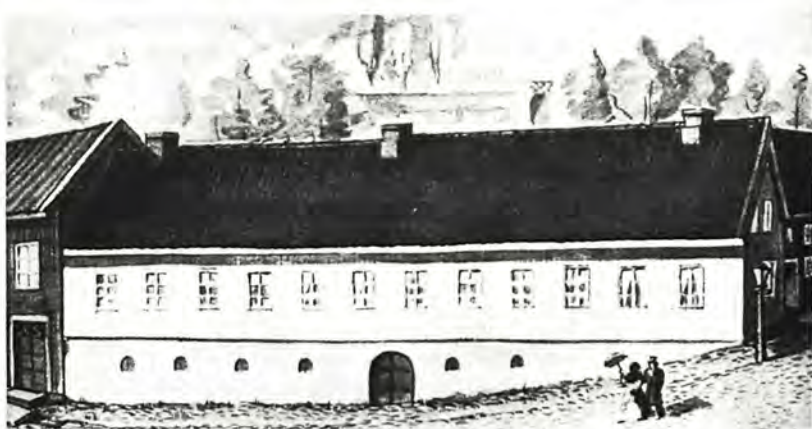
Den nye vannposten, byens andre, ble lagt på det nye torget. En egen Vandbyggningsconductør var i Moss i den anledning. Da arbeidet var ferdig, ble det tinglest en kontrakt mellom interessentene. Siden, i 1817, fulgte enda en utvidelse av vannsystemet, og en ny kontrakt. Denne gangen var også Jernverket involvert, for de eide det utspringet vannet nå kom fra.

På det tidspunkt befant hele Storgaden seg i nærheten av vannledningen, den var virkelig blitt en moderne gate.

Ziirlige Haver

En bybrann, liten eller stor, har alltid som nødvendig ringvirkning at det gjennomføres forandringer i bybildet. Og med én forandring følger lett tanker om nye. Kanskje skulle man regulere større deler av byen?

Momme Petersons nye hus: I 1806 kjøpte Momme Peterson og hans hustru den gamle «Mohrstuen» i Kongens gade. Den strøk med i bybrannen i 1808. Etter brannen ble denne fine trebygningen reist i stedet. Men huset ble trukket noe tilbake, så det ble plass til det da nyanlagte «øvre» eller Prinds Christian Augusts torg. Det var i dette huset familien Peterson konsoliderte sin velstand.

Strøket rundt kirken, området midt i Moss, var i 1801 fremdeles nokså ubebygget. Det hjalp litt at den nye kirken hadde fått slik en fremtredende plassering. Og det hjalp også litt at byens klubb- og hotellokale lå plassert akkurat her. Ellers var bebyggelsen meget skranten. Det var lett å glemme at man befant seg «midt» i Moss, om man snublet seg bortover den sølete stien som kaltes Enggaden.

Dette ville David Chrystie gjøre noe for å endre på. I 1804 hadde han kjøpt den store løkken øst for kirken etter krambodhandler Winge, som var gått konkurs og hadde dødd kort etter. Etter bybrannene i 1807 og 1808 foreslo Chrystie så å avstå en del av denne løkken, og gjøre Enggaden bredere, rettere og mer bymessig. Samtidig, og like selvstendig, organiserte han en mindre utbedring av Skoggaden.

Det var ikke ren veldedighet som lå bak Chrysties engasjement. Han ante at så sentrale tomter måtte stige i verdi, særlig om gateforholdene ble bedre. I 1812 auksjonerte han så bort tolv tomter, alle i Enggaden. Han stilte krav om at de skulle bebygges med toetasjes hus. Og for å sikre at de ikke ble opprettholdt som løkker, krevde han at de ikke skulle kunne selges til en og samme person. Og Chrystie fremholdt sine egne gode hensikter. Han ville «give Anledning til at se de mange Husvilde og andre i Tiden hjelpne til Bolig og ziirlige Haveanlæg».

Etter salget beholdt imidlertid Chrystie en tomt selv. Han ville vente og se hvordan den nye Enggaden ville utvikle seg. Så gikk årene, og først i 1830- og 1840-årene ble gaten en av hovedgatene i Moss, med flere butikker og enda et hotell, slik Chrystie muligens hadde forutsett. Det fikk imidlertid aldri *han* oppleve. Den tomten han hadde holdt tilbake, ga til slutt plass for en sentral bygning, byens realskole. Men *det* var ikke Chrysties fortjeneste.

Hurra, soldater i byen!

Syver Staalberg, som var fire år i 1801, kjente sin mor, men ikke sin far. Byens tambur, Peder Christensen, hadde to ugifte døtre med hver sin mindreårige sønn, tre og seks år gamle. Men småguttene kjente ikke sine fedre. Henricas to og Marias ene barn ble alle født i 1796 og 1797. Heller ikke fedrene til disse barna lot seg oppspore i folketellingen i 1801. Det var svært mange uekte barn i Moss i 1801, og tilsvarende mange fedre hadde forsvunnet. Når vi skal forklare alle barna som ble født utenfor ekteskap, og alle fosterbarna, kan vi imidlertid gjøre det på to ulike nivåer.

Det er klart at den nye moralkodeks som syntes å spre seg i Moss tidlig på 1800-tallet, på mange måter er en overgripende forklaring på fenomenet. Det hadde funnet sted en grunnleggende forandring i folks syn på ekteskapet. Dette gjaldt store deler av Vest-Europa på samme tid, og var en prosess som samlet tok vel hundre år. På Moss hadde prosessen tilsynelatende gått langt forttere. Kan vi så tenke oss en mer konkret tilleggsforklaring?

Det er nærliggende å spørre seg om mange av eller alle fedrene til disse barna tilhørte en bestemt gruppe mannfolk som hadde forlatt byen noen år tidligere. Saken var den at Moss noen år tidligere hadde vært garnisonsby. Etter det korte høstfelttoget mot Sverige i 1788 ble Det norske Jægerkorps lagt i garnison i Moss. Korpset var en nydannet eliteavdeling av norske infanterister. Deres ankomst betydde liv og moro og mange kjekke menn innlosjert over hele byen.

Også bakover på 1700-tallet hadde øvrigheten tatt lett på om soldater etterlot seg avkom når de dro gjennom en bygd eller oppholdt seg midlertidig i en by. Soldater hadde derfor solid hevd på å få løpe fra et eventuelt forsørgeransvar. De ble ikke straffet om de ikke giftet seg, slik lokale gutter var blitt helt frem til 1770-årene. Den plutselige innlosjering av soldater kom nå til å virke utløsende på den endring i seksualmoralen som var i ferd med å finne sted.

Noen av medlemmene i korpset bosatte seg i byen. Det gir folketellingen av 1801 et godt bevis på. For flere arbeidere og håndverkere fant grunn til å oppgi til presten og klokkeren at de var «forhen jæger».

Korpset som sådant brøt imidlertid opp fra byen i 1796. Conradine Dunker forteller i sin memoarbok at da de skulle forlate Moss og forflyttes til Christiania, sørget Mossianerne meget over avreisen, «ti Officerene var høiagtet og elsket paa Moss». Det ble holdt avskjedsmiddag med ball og forfattet en avskjeds sang som siden ble trykt i Norske Intelligenssedler:

Men os just traf det haarde Stød:
En uforsonlig Skjæbne bød
Det ædle norske Jægercorps
os snarlig at forlade.

Jegerkorpset: Fra en serie tegninger sent på 1700-tallet med ulike dansk-norske soldatuniformer.

Det er all grunn til å tro at det var langt flere enn de fjorten offiserene som ble savnet da korpset forlot byen. Det var sikkert flere som savnet de menige soldatene. De som savnet dem, var ikke like skrive- og talemåter. Det var nok mange unge piker på Moss som ble truffet av et hårdere støt enn denne mossianske poet da soldatene forlot byen. Disse bitre tårene måtte de imidlertid holde for seg selv.

Så gikk det fem år. Plutselig, sent i februar, nettopp i året 1801, kom det melding om at Jegerkorpset var ventet tilbake til Moss igjen. Det meldte seg sikkert heftig hjertebank over hele byen. Men gleden ble kortvarig. I juni samme år forlot korpset byen for annen gang.

Jegerkorpset kom imidlertid atter til byen, i årene 1807 og 1808, denne gangen delvis forlagt i Rygge og på Jeløy.

Dragonene fra Vassbygda

På en plass under Nore bodde det i 1801 en 23 år gammel husmann som het Ole Thoresen. Han bodde sammen med sin mor og en tjenestefolk. På Vanem gård bodde det en tjenestefolk på 32 år som het Peder Nielsen. Gården hadde flere tjenestefolk, for på Peders innsats kunne man ikke stole hundre prosent. På plassen under Nore måtte de to kvinnene av og til klare seg selv. Både Ole og Peder hadde også plikter vis-à-vis sitt regiment. De var dragoner.

På Nøkkeland og på Grimsrød på Jeløy fantes to tjenere i samme situasjon som Peder, en husmann på Nøkkeland var også dragon. På Dillingøy gård bodde det en ung mann med andre militære forpliktelser, han var «nasjonal soldat» når han ikke gjorde tjeneste på gården. På tre gårder på Jeløy bodde husmenn og tjenere som også var soldater.

Saken var at hærsystemet i Norge mot slutten av 1700-tallet var i endring. Bondehæren var delvis under utvikling, og det var i stedet i ferd med å utvikle seg et blandet militærsystem, der vervede og utskrevne soldater eksisterte side om side.

Hæren besto nå i langt større grad enn tidligere av profesjonelle hæravdelinger, slik som Jegerkorpset. Disse yrkessoldatene var imidlertid behørig understøttet av utskrevne mannskaper. Utskrivningen belastet de ulike strøk i Norge ulikt. Og Smålenenes strategiske posisjon ved grensen mot arvefienden, Sverige, førte til at disse strøk av landet ble hardest rammet av militærordningen.

Utskrivningen av soldater rammet ikke bare de ulike strøk av landet ulikt. Den rammet også sosialt ulikt. Byene var unndratt fra å delta i forsvaret av landet. Folk i Moss kunne derfor ikke utskrives. Heller ikke ble sønner av adelsmenn, embedsmenn eller større bønder innkalt. Postbønder og lensmenn og farløse bonde-sønner unngikk også plikten. Rike bønder kunne på sin side sende

en husmann eller en tjener på sine egne vegne. Desto hardere gikk det da ut over nettopp disse gruppene.

En ting var imidlertid hvilken person som skulle utføre den militære tjeneste. Et annet forhold var hvordan han og hans hest, om han var dragon, skulle forsørges. Det gamle systemet var et legdssystem. En gruppe av gårder hadde da i fellesskap ansvar for å utstyre en soldat. Først i 1799 løsrev man utskrivningen av soldater fra legdene, så i 1801 var systemet i begynnende oppløsning. De fleste av soldatene var imidlertid utskrevet etter den tidligere ordningen.

At det var ni utskrevne soldater fra hele Moss landsogn, virker imidlertid ikke som skremmende mye. Om vi sammenligner med andre strøk av landet, eller ser de ni i forhold til de i alt 34 menn mellom tyve og førti år som var i arbeid på disse gårdene, er tallet likevel imponerende høyt. Dersom disse skulle forsvinne i en eventuell krig, ville gårdene få store problemer med å få arbeidet unna.

Det var, slik som tidligere i århundret, infanteri-regimentet i Rygge eller det smålenske dragonregiment de aller fleste soldatene sognet til. Infanteristene hadde nå øvelsesområde ved Posthuset under søndre Rør i Rygge. Dragonene hadde flyttet sin ekserserplass nærmere byen og holdt nå til ved Øre. Der hadde man i 1766 ryddet en stor plass for dette formålet.

Det var ikke bare husmannssønner og tjenere fra landsognet som måtte stille til militære øvelser ved Øre eller søndre Rør. Folketellingen av 1801 viser at hele 29 menn inne i Moss hadde militær tilknytning. Hva skyldes det? Byfolk skulle jo ikke utskrives til militærtjeneste! Disse var dermed *enten* folk som frivillig hadde meldt seg til tjeneste, eller utskrevne soldater fra nabobygdene som fant det mest tjenlig å bo i Moss.

Hver og en kunne nok ha sine private grunner til det. Noen kom fordi det var annet arbeid i byen, noen for å være nærmere ekserserplassen. Atter andre, som var gift, fant det kanskje lettere å forsørge sin kone i Moss.

Borgerskap og byforsvar

Når byfolk ikke ble utskrevet til militærtjeneste, skyldtes det at byene på denne tiden var pålagt å sørge for sitt *eget* forsvar. I 1801 hadde Moss by sitt eget separate byforsvar, og det var omtrent slik det hadde vært midt på 1700-tallet.

Korpsset ga på mange måter enda et tydelig uttrykk for den klare standsinndelingen blant byborgerne i Moss. Offiserene i borgerkorpsset ble nemlig valgt ut blant kjøpmennene, fortrinnsvis blant folk som hadde et minimum av militær erfaring annetstedsfra. Underoffiserer og menige borgersoldater ble tatt ut blant byens håndverksmestre og høkere, men kapteinen valgte bare ut hånd-

Borgerkapteiner 1800-tallet:	tidlig	på
Peder Herfordt	1778—1790	
Peder Winge	1791—1802	
Fredrik Winge	1802—1805	
Sivert Rud	1805—1818	
Peter Tyrholm	1818—1826	

verksmestre som han hadde tillit til. Vanlige arbeidere og håndverkersvenner var ikke med i korpset. De hadde jo ikke borgerskap i byen. Etter tidens tenkning var det derfor utenkelig at de skulle delta i forsvaret av byen. Det var jo ikke «deres» by.

Om borgerne i Moss hadde en lovbestemt plikt til å ha et borgerkorps, er det ikke dermed sagt at korpset alltid fungerte like godt, eller at det hadde særlig høyt aktivitetsnivå. Peder Herfordt, som var kaptein i 1780-årene, klaget titt og ofte over problemer knyttet til å få borgerskapet til å møte til mønstring. Kanskje syntes mange av håndverkerne at korpset kastet bort tiden? På den annen side kan ikke den tid som gikk med til mønstring, ha representert noe stort økonomisk tap, for borgerkorpset hadde sannsynligvis kun øvelser noen dager i august måned, slik som militæravdelingene på landsbygda.

Et problem for mange var imidlertid at øvelsene foregikk for alles åsyn. Dermed kunne hvert barn i byen se hva slags våpen og hva slags uniform man hadde råd til.

Bybildet i Moss bar i 1801 sterkt preg av uniformer. De profesjonelle militære i Jegerkorpset hadde *sine* uniformer, og embedsmennene hadde *sine*. For en ærgjerrig håndverksmester kunne opptak i borgerkorpset gi også ham anledning til å funkle litt. For underoffiserene var det påkrevd med hatt, epåletter, sabel og annet utstyr.

For de menige var slikt utstyr en frivillig sak. Noen skaffet seg like fullt sitt utstyr med glede. Andre følte slett ikke at de hadde råd til dette.

Mot slutten av 1700-tallet fikk byborgerne økende innflytelse over administrasjonen av byen generelt. Og parallelt med dette ble også borgerkorpset delvis demokratisert. Nå begynte de å *velge* sin egen borgerkaptein. Peder Winge overtok etter Herfordt og fungerte som leder gjennom hele 1790-årene. I 1801 var det han som ledet borgervæpningen, men han samarbeidet nært med sin bror. Om korpset muligens hadde et lavt aktivitetsnivå på slutten av 1700-tallet, som var en fredelig tid, er det åpenbart at det fra København ble truffet tiltak for å høyne aktivitetsnivået etter hvert som Napoleonskrigene utviklet seg. Da ble reglementene for borgerkorps innskjerpet fra København. I hvilken grad man egentlig fulgte opp disse tiltakene i Moss, er imidlertid uklart.

Ball med forviklinger

«Det er grunn til å rose både gjestfriheten og den dannede omgangstone som hersker i selskapslivet i Moss.» Det skrev en av tidens verdensborgere, den bereiste grev Vargas Bedemar, etter et besøk i Moss. Den engelske forfatterinnen Mary Woolstonecraft besøkte Moss på samme tid og var av nøyaktig samme oppfatning. Greven mente at dannelsen skyldtes utenlandshandelen. Og siden

Ved Ankers «hoff»: Emerentze Munch (1786–1868) var blant de mange muntre ungdommer fra Christiania som rundt år 1800 pleide å komme til Moss for å danse en måned i august. Maleriet er meget karakteristisk for tiden. Den unge Emerentze ser ut som om hun har kommet direkte fra antikkens dager. Det var akkurat slik kunstneren ville avbilde henne.

Maleren Jacob Munch har for øvrig også laget minst ett landskapsmaleri fra egnen, «En uthavn ved Moss», fra 1828, som nå henger på Bygdøy kongsgård.

Moss skilte seg ut i forhold til andre norske kystbyer, mente han at hovedveien gjennom Moss måtte være en like viktig forklaring.

Han burde også ha trukket frem Bernt Ankers betydning. For Anker hadde nok mer enn noen annen enkeltperson bidratt til å utvikle en kultivert, forfinet atmosfære i Moss i denne perioden. Det var som om Anker holdt «et lille Hof», skrev den unge Emerentze Munch etter ett blant flere besøk. Conradine Dunker har i sine memoarer også drøftet livet på Moss jernverk og gir samme karakteristikk. Fra 1790 og til sin død i 1805 tilbrakte Anker minst en måned i Moss hver høst. Da ble det liv og røre blant de kondisjonerte.

En av de første sesonger Bernt Anker oppholdt seg på Jernverket med sitt «hoff», resulterte selskapeligheten imidlertid i internasjonale forviklinger. Dette var høsten 1791, og Anker hadde bedt en rekke av spissene innen Christianias patrisiat og embedsstand ned til seg for en lengre periode. Blant gjestene var en svensk minister, Martineau, greve og stiftamtmann i Akershus, Fredrik Moltke, general Haxthausen og Maren Juel.

Dessuten hadde Anker tatt med seg «en mengde unge mennesker» for å danse. Og med den medbrakte Christiania-ungdom som påskudd inviterte man så flere ganger en del dannede unge mossinger, inkludert offiserene i Jegerkorpset, som da var stasjonert i Moss.

Den svenske minister var imidlertid meget interessert i å vite hva de unge offiserer egentlig gjorde i Moss. Og da hadde noen av dem spøkefullt, men gjentatte ganger, fremholdt at de forberedte et angrep — på Sverige.

Høstsesongen på Jernverket fikk dette året et etterspill av forviklinger mellom København og Stockholm på høyt nivå. For minister Martineau hadde trodd hvert ord de unge offiserene hadde innbilt ham. Og grev Moltke fikk et svar strev med å overbevise rette vedkommende i København om sin versjon av det inntrufne: Det dreide seg jo *utelukkende* om ungdom og løyer.

Theater, Viin og vakker Ungdom

Hovedbygningen på Moss jernverk, en stor murbygning i italiensk rokokkostil, var blitt fullført den gang Bernt Ankers bror Jess residerte permanent i Moss. Arkitektens navn er ikke kjent. Egnens mest kjente byggmester fra den tiden, Georg Dyhring, har av og til vært satt i forbindelse med bygget, men han var i alle fall død da arbeidet ble igangsatt.

Taket var dekket med mørkerøde glaserte taksten. Innendørs var det store veggmalerier av norske fosser, slepne glasslysekroner prydet takene. De vakre ovnene var verkets egne. Her var det ballsal, biljardrom, spisesal og mindre festsuiter. Forholdene lå på alle måter til rette for fester i den form Christiania-patrisiatet

Empireantrekk: Motetegning fra 1799

elsket. Og i selskapene ble det *alltid* servert mange retter og flere slags vin, skrev Emerentze Munch. Den hagen som var bygget opp mellom arbeiderboligene og Mossesundet, nord for driftsbygningene, var både vakker og majestetisk. Ifølge presten Wilse var alléen her den lengste på Østlandet. Ved hjelp av vann fra fossen hadde Anker latt anlegge en prektig fontene nede i hagen. Via sinnrike mekanismer kunne den skrus av og på etter behov. Det var et anlegg kongen av Preussen ville ha misunt Anker, bemerket Wilse.

Conradine Dunker har levende beskrevet hvordan en ung pike i hvit kjole en gang hadde stilt seg opp oppe på trappen: «Det var virkelig et smukt Syn; vare end ikke Trindene af Marmor, saa saae de dog saaledes ud, og den skønne Pige paa Toppen i den hvide Dragt forestillede en deilig Statue af Marmor.» Plutselig ble Conradine var at hun og hennes venner ikke var alene. Også Bernt Anker hadde stilt seg opp for å nyte bildet av den skønne. For Anker hadde så absolutt god smak, både når det gjaldt hageanlegg og unge piker.

En tysk reisende fortalte etter et besøk i Moss at borgerskapet fabulerte om å anlegge et permanent teater i byen. At de kunne drømme om noe slikt, skyldtes at de alt hadde fått oppleve teaterforestillinger. Også det hadde funnet sted hos Bernt Anker. For når Bernt Anker besøkte Moss med hele sitt følge, ble det ikke bare holdt baller, men også spilt teater. Anker selv yndet å opptre, og en av hans faste gjester, den rike og lærde Maren Juel, trivdes også på scenen.

Med Anker fulgte impulser fra den store verden. Et år brakte han med seg en negerlakei. Det hadde ingen sett i Moss før. Men alle fant det selvsagt meget elegant.

Et annet år hadde Anker en kjent «ekvilibrist» ved navn Jean Casorti boende hos seg en hel måned. Tryllekunstneren hadde sin familie med seg også. Casorti klarte på kort tid å lære ungdommen i byen å danse langt bedre enn før. Særlig var forvalter Sembs datter meget lærenem. Moss hadde imidlertid på den tiden sin egen dansesemester. Dermed fikk Anker gjort ham til skamme.

Det finnes ingen gjestelister eller andre kilder som kan gi informasjon om hvem som *ble* og hvem som ikke ble invitert til festivitas på Jernverket. Slikt materiale ville kunnet gi en fingerpeking av borgerskapet i Moss. At de fire—fem ledende kjøpmannsfamiliene og et tilsvarende antall embedsfamilier har vanket hos Anker, virker likevel rimelig å anta.

Kusker og kramboddrenger på maskerade

Da Bernt Anker døde i 1805, var en æra over i både byens og Moss jernverks historie. De gode tidene vedvarte fortsatt et par år. Og også da syv magre år fulgte på de syv fete, hadde borgere og

embedsmenn behov for selskapelighet. Hvem skulle så overta ledelsen i byens sosiale liv? Det hersket liten tvil i Moss om hvem som hadde mest lyst, og best råd, til å føre tradisjonene videre. Det kunne selvsagt ikke bli noen annen enn David Chrystie.

Selv i de dårlige årene så David Chrystie ut til å henge med. Og ball og selskapelighet var det, slik som før, om serveringen kanskje var enklere. Niels Thaulow Hansen, David Chrysties fetter, bodde i huset hos sin søster, Anne Cathrine Købke, og satt selv i trangere kår. Men han kledte seg standsmessig, holdt hodet og familienavnet høyt og ble invitert i de fleste av Chrystienes selskaper.

Siden han skrev dagbok, er selskapeligheten godt dokumentert. Noen ganger er det mannfolkklag, andre ganger selskaper der hans niese, Elen Marie, også kunne inviteres med. Søsteren nevner han aldri i dagboken! Det synes imidlertid som om Thaulow Hansen sporet en sosial utglidning i selskapeligheten i Moss etter som århundret skred frem.

I januar 1816 forteller Niels Thaulow Hansen igjen om et ball arrangert av Chrystie. Siden det var midtvinters, hadde Chrystie leid Herbergegården. Det hadde vært tre hundre mennesker til stede på denne maskeraden. Danset hadde man gjort til klokken syv om morgenen. Hvordan *kunne* David Chrystie finne på å invitere så mange mennesker? Byen Moss rommet jo ikke så mange som visste å oppføre seg, ikke så mange «dannede».

På maskeraden hos Chrystie hadde det vært til stede «baade Chretes og Pletes». «Kusker, lakeier, tjenestedrenger og tjenestepiger var nu fornemme folk og ble invitaret i fornemme selskaber, krambodekarle og kramboeddrønger og alt saadant.» Og slik hadde det slett ikke vært før.

Forsøk med store, «demokratiske» selskaper lå visst i tiden. I Christiania forsøkte man seg på det samme, men med mindre hell enn i Moss. Et folkelig selskap i Paléhaven utartet til en katastrofe, ble det fortalt. Så sterke ord brukte ikke Thaulow Hansen.

Han hadde i høy grad sin egen forklaring på det hele: Ånden fra den franske revolusjon. Frihets- og likhetstankene gjennomstrømmet nå *alle* nivåer i samfunnet. Den gamle mann, som selv nedstammet fra en familie med demokratiske tradisjoner, hadde endt opp som en riktig konservativ herre på sine gamle, forarmede dager.

Sophie Chrystie rider til Refsnes

Det er få unt å kunne inneha en ledende rolle i det selskapelige liv uten en dyktig ektefelle. David Chrystie hadde da også vært meget heldig med sitt valg av hustru.

Sophie Chrystie var vokst opp på herregården Falkenstein nær Horten som datter av krigsassessor Krefthing. Tyve år gammel hadde hun giftet seg med den vakre og bare to år eldre David

Chrystie, fra en av de beste familier over fjorden i Moss. Nå, i 1801, hadde paret vært gift i åtte år. De to var fortsatt vakre, sofistikerte og velkledte, men uheldigvis barnløse.

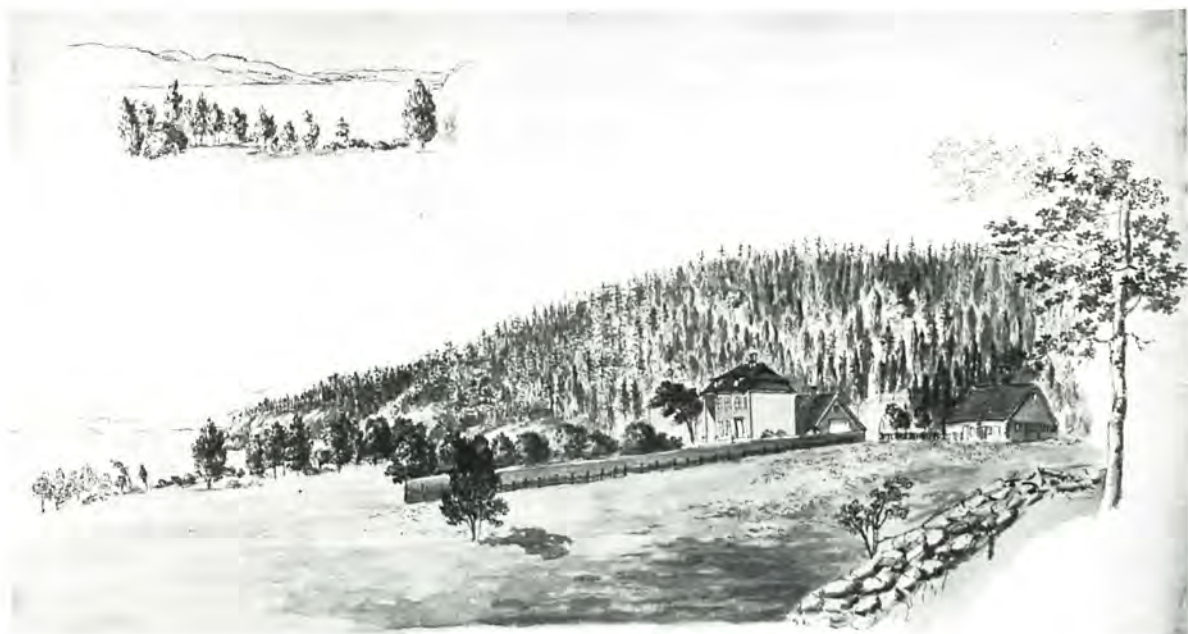
David Chrystie tjente store penger. Noen egentlig tittel fikk han ikke før han, godt voksen, ble ridder av Dannebrog. I lang tid gikk derfor hans vakre kone under navn av «lille madam Chrystie». Delvis hadde det vært for å skille mellom henne og «gamle madam Chrystie», hennes manns stemor. Nå var jo «sviger»mor nettopp blitt frue og «oberstinde». Likevel ble Sophie Chrystie omtalt som før. Bortsett fra denne lett ironiske tiltalen var det få som hadde noe å utsette på henne.

Sophie Chrystie likte seg best ute på Refsnes. Fra den staselige trebygningen kunne hun nesten ane Falkenstein ved Horten på den andre siden av fjorden.

Hun likte Refsnes av andre grunner også. Der ute kunne de arrangere baller og store fester helt etter hennes hjerte. Hennes mann, David Chrystie, pleide nok nesten alltid å føye henne i de fleste luner, fortalte hun selv. Mest medgjørilig var han på Refsnes.

Det var hennes svigerfar som hadde kjøpt Refsnes i 1794, men de to unge hadde overtatt stedet nesten umiddelbart. Det hevdes enkelte steder at hovedbygningen på Refsnes er eldre enn det, og stammer fra omkring 1770. I så fall må David og Sophie Chrystie ha foretatt en hel rekke ombygninger eller nesten ha bygget huset opp på nytt. For ved århundreskiftet hadde ikke huset særlig preg av bondegård.

Den hvitmaltte bygningen hadde imidlertid innslag både av rokokkostilen, som da var på vei «ut», og den nye empirestilen.

Refsnes: Både pennetegningen med akvarellfarger og den lille skissen av hovedbygningen på Refsnes er laget av Heinrich Grosch rundt 1810. Sannsynligvis har han vært blant de mange gjester på David Chrysties lystgård. Hovedbygningen ble oppført i 1794 av David Chrystie i tidens rene, nye, klassiske stil. Alt tyder på at huset var et av de vakreste empirebygg i egnen.

Søylene og innrammingen rundt inngangene understreket det nye empirepreget.

Hageanlegget på Refsnes var en kopi av hagen på Torderød. David Chrystie hadde anlagt en meget vakker lindeallé ned mot fjorden. På «by»siden av huset løp det en eike- og en kastanjeallé. Fruktrær og prydbusker var plantet i regelmessige linjer rundt i parken. David og Sophie Chrystie prøvde på alle måter å leve opp til tidens estetiske krav. «Lystgården», som det unge ekteparet kalte stedet sitt, ble dermed et viktig samlingspunkt i det mondene luksusliv det lokale handelspatrisiat utfoldet i sin glanstid.

Sophie Chrystie var imidlertid ikke på Refsnes bare i sommerseongen. Damene i Moss «av stand» brukte engelske sadler, forteller Wilse. De satt sidelengs i salen, og mange av dem likte å ri. Sophie Chrystie forteller at hun pleide å ri ut til «lystgården» fra byen nesten hver eneste dag også om våren og høsten, dersom været var bra nok. Da moret det henne å sette farten opp allerede nede i Storgaden. Den samme situasjon gjentok seg hver dag. Hun pleide å sette i galopp nederst i Storgaden og snu seg med et smil i sadelen bare for å se hvordan madammene korset seg.

Farvel til snørelivet

Sophie Chrystie brukte alltid ridedrakt når hun var ute og red. Den var skreddersydd og laget enten etter engelsk eller fransk mønster, for Sophie likte å følge moten.

Hun likte å danse og å pynte seg og hadde flere og penere ballkjoler enn noen andre i byen. Men nettopp fordi hun fulgte moten, hadde hennes skredder den siste tiden fått mindre å gjøre. Saken var at «Den franske Revolution gjorde ogsaa Revolution i Klædedragten», som hennes samtidige, Conradine Dunker, uttrykte det.

Snørelivene og de stive kjolene med fiskeben ble nå avskaffet. I stedet tilsa moten enkle kjoler med høyt liv. Kostymene ble greske eller romersk inspirerte og harmonerte godt med de klassiske stilidealer som også preget møbel- og bygningskunst nå i empiretiden.

Moten fikk imidlertid ikke mennene til å løpe rundt i romersk toga. Embedsstanden hadde sine uniformer. Kjøpmennene var nesten like fine. Deres livkjoler hadde høy krage, var kort foran og hadde lange skjorter bak. Silkevestene var lysere, buksene, eller pantalongene, som man sa, rakk til midt på leggen, der støvlene begynte. Bomullsskjortene var pyntet med kalvekryss. David Chrystie og hans skredder hadde derfor adskillig å passe på.

For kvinnene hadde det skjedd en forenkling, bokstavelig talt en revolusjon. Nå ble det nesten like lett å sy en kvinnekjole som å sy en skjorte. Ingen damer trengte derfor å bruke skredder lenger,

Klesrevolusjon: Med slike ballkjoler som denne fra år 1800 kunne kvinnene bevege seg langt friere enn før.

forteller Conradine Dunker. Nå holdt det med sypike. Dermed ble det både lettere og billigere for en skreddermadam som Kattrin Berglund og for en tjenestepike som Boel Gay å kopiere motene fra Frankrike. Samtidig holdt bomullsstoffene sitt inntog for fullt. De fortrengte silken til fest og ullstoffene til hverdags. Takket være bomullen og arven fra den franske revolusjon skjedde det dermed en reell demokratisering av motebildet på Moss.

Med de «greske» kjolene forsvant parykkene også, både blant kvinner og menn. David Chrystie og Johann Gude må ha sluttet med pudderparykk for godt rett forut for året 1801 og begynt å gå med håret fritt, lett fremoverbørstet mot pannen.

Frisør Filliong hadde opprinnelig vært parykkmaker. Men år for år fikk han mindre å gjøre. Kanskje beholdt eldre herrer som Jens Gerner eller Niels Thaulow parykken litt lenger. Til slutt la også de den av. Da var det godt for Filliong at han kunne kunsten å stelle levende hår også.

Kvinnebetroelser

Etter Ankers død var det nok ingen tvil om at Chrysties selskaper på Refsnes og inne i byen var de beste i egnen. Niels Thaulow Hansen forteller i sin dagbok både om mannfolkselskaper hvor man kan drikke seg «døktig full», om baller og maskerader. Og Sophie Chrystie var både en vakker og velkledd, spirituell og dannet vertinne.

Sophie var vittig og underholdende. Og alle unge piker — og menn — beundret henne. Selv syntes Sophie at hennes mann var både brav og redelig — og elsket henne høyt, har hun skrevet. Spørsmålet var like fullt: Forsto han henne? Var han, og andre menn i Moss, i stand til å ta en intelligent kvinne som henne på alvor?

24. februar 1801, noen uker etter at presten og klokkeren hadde gått byen rundt og tallet hoder, var David Chrysties unge hustru i det filosofiske hjørne. Hun satte seg følgelig ned for å feste noen tanker på papiret. Hovedtemaet hennes var livet i Moss, og ikke minst forholdet mellom kjønnene. Brevet var stilet til en eldre nordmann i København, Christen Pram, som både var forfatter og økonom. Tonen i brevet var meget åpenhertig, og er den beste kilde vi har til å komme et menneske i Moss på denne tiden helt inn på livet.

Saken var, syntes Sophie Chrystie, at miljøet ikke tillot en kvinne å være alvorlig. Hvis hun var i det tenksomme hjørne, kom folk styrtende til. «Men da finder man mig kiedsommelig, nej, nu er Du traurig, heder det, hvad fejler Dig?»

Denne unge kvinnen, på «toppen» av det gode liv i Moss, var slett ikke helt lykkelig. Et hovedpoeng i det lange brevet hennes var at folk i Moss var for materialistiske og jordnære til å forbinde lykke med noe annet enn nok mat og god inntekt.

«Det er ikke Mode her, at have et Hierte!» I Moss var det snarere et tegn på følsomhet om en kvinne lå søvnløs og engstet seg for at hennes mann skulle tape penger. I denne byen hadde man ikke annet begrep om lykke enn det som gjaldt «Mad, Drikke, Klæder, Sko».

Det stakk dessuten en kvinnesakskvinne i opplysningstidens ånd i Sophie Chrystie. Hun mente at mennene undertrykte kvinnes fornuft. Det begrep hun brukte, var «de Strikker deres Kiøn lægger for unge Fruentimmer». Som eksempel på mannekjønnets «Strikker» trakk hun frem den selskapelige flørt i Moss. For alle menn krevde av henne at hun skulle være søt og pen, verken mer eller mindre. Når hun prøvde å si noe fornuftig til en mann, fikk hun alltid det samme svar, «en Compliment til mit Ansigt, min Pynt, eller min gode Smag».

Den unge hustru: Sophie Chrystie (1773–1868) i hvit empirekjole med belte under brystet, gulbrunt sjal over skulderen, oppsatt hår og lokker i nakken. Bildet ble malt da ekteparet Chrystie var i København i året 1801. Mesteren for portrettet var den store danske maler Jens Juel. Bildet finnes i dag i Nasjonalgalleriet.

Romaner og følelser

Sophie Chrystie syntes altså at borgerskapet i Moss var for prosaiske, de var litt for lite opptatt av «Hiertet». Selv hadde Sophie rimeligvis mye tid til å føle seg følsom og beskjeftige seg med sitt «Hierte», for hun var barnløs og hadde dessuten stort tjenerskap.

All denne fritid satte henne imidlertid samtidig i stand til å følge med i sin samtid, tid til å lese. Og det var nok mest romaner hun leste, franske, engelske og tyske. Både Fielding, Rousseau og Goethes «Werther» forelå nå i dansk oversettelse.

I Norge ble det ikke skrevet romaner. Bare *en* nordmann, Nicolai Wergeland, skrev i 1802 en roman etter engelske forbilder. «Haldor Smeks Tildragelser» het den. Sophie Chrystie studerte trolig den romanen med særlig entusiasme. Kanskje fikk hun til og med et dedisert eksemplar. For hun kjente forfatteren, han var gift med Alette Thaulow. Hun var kusine av David Chrystie både på mors- og farssiden og hadde derfor all sin slekt på Moss. Sophie Chrystie var belest og kjente sikkert store deler av sin samtids engelske og franske romanlitteratur. Dermed har hun hatt god anledning til å dyrke den romantikk som fulgte i romanlesningens kjølvann.

Man trengte imidlertid ikke alltid gå til bøkene for å finne romantikk. Det hendte jo at naboer og slektninger hadde vært gjennom opplevelser som gikk både den ene og den andre romanen en høy gang.

I begynnelsen av 1760-årene, det begynte allerede å bli skrekkelig langt tilbake, sett fra Sophie Chrysties synspunkt, hadde det hendt romantiske ting på Værne kloster.

Trass i mange års forelskelse mellom major Sibberns eneste datter og den unge eier av nabogodset Evje skulle ikke de to unge elskende få hverandre fordi en grum fader hadde andre planer. Frøkenen til Værne kloster og herren til Evje møttes på hemmelige stier mellom de to herregårdene og fikk etter alt å dømme to barn sammen. Det verserte mange historier om hvordan kammerpiken om natten løste unge von Sundt, forkledd som tjener, inn på frøkenens sengekammer.

Charlotte Amalie Sibbern fikk ikke følge sitt hjertes stemme. Hun ble i stedet tvunget av sin far til å gifte seg med en kjødelig slektning. Ikke desto mindre fortsatte hun å lide av ulykkelig kjærlighet livet ut. Og en kjølig vårdag i 1777, tolv år etter det ulykkelige bryllup, døde hun «av sorg». Hun hadde til sin dødsdag sittet ensom i «Rosenkrantz kammer» på Værne kloster. For det var bare derfra hun hadde utsikt til Evje gård, der hennes elskede levde videre, ugift.

Dette var ett eksempel på ekte kjærlighet. Det fantes i det virkelige liv. Akkurat som i romanene.

Bruderov i Moss

Sophie Chrystie forteller i sitt lange og åpenhjertige brev til København at det var *en* av hennes manns mange slektninger hun følte et sterkere åndelig slektskap med enn alle andre unge fra egnen. Hos henne støtte hun nemlig både på dypere følelse og større innlevelsessevne.

Det er all grunn til å tro at hun siktet til prestedatteren Debora Arctander, som selv har skrevet svært varmt om sine første møter med Sophie Chrystie. På sine eldre dager flyttet Debora sågar inn på Refsnes og tilbrakte de syv siste år av sitt liv sammen med ekteparet Chrystie.

Det var både personlig sympati og interesse som knyttet de to kvinnene sammen. Nysgjerrighet og beundring var kanskje også en del av forholdet. For Deboras mor var en sterk og frisinnet kvinne som hadde vært involvert i en annen av distriktets store og romantiske kjærlighetshistorier. Det hun hadde vært med på, ga nok stoff til mange lange samtaler de to beleste og følsomme kvinnene imellom.

Det var *ikke* med Deboras mor historien begynte. Det var en kjøpmannsdatter fra Moss, Johanne Thrane, som en gang i 1782 var i selskap i Hobøl og forelsket seg håpløst i lensmannen! Det partiet var ikke etter hennes fars hjerte. Han ønsket sin datter gift innen sin stand, med kjøpmann Smith fra Moss, sønn av en tidligere klokker på stedet og nevø av den rike kjøpmann Lauritz Fuglesang. *Han* var et godt parti!

Men Johanne Thrane ville gå sine egne veier. I hemmelighet begynte hun å brevveksle med lensmannen. En fortrolig venninne av jomfru Thrane, som også trodde på ekte kjærlighet, overbrakte brev frem og tilbake mellom de to elskende, slik man gjorde det i romanene.

Så gikk det som det måtte gå. Under et maskeball på Moss, hvor jomfru Thrane for øvrig hadde latt seg ledsage av kjøpmann Smith, rømte hun. I utkanten av byen ventet lensmannen med hest, men uten vogn. Klokken ett om natten kom de til prestegården i Hobøl. Sognepresten der var lensmannens gode venn. Og de to elskende trodde ganske enkelt at sognepresten ville vie dem. Til å begynne med avsto han imidlertid klokkelig.

Det var på dette tidspunkt at Deboras mor, David Chrysties eldre kusine, kom inn i historien. Prestens kone! Hun var nemlig fra Moss og jevn gammel med Johanne Thrane. Anna Elisabeth Arctander Preus, som hun het, var den gang 21 år gammel, leste romaner og skrev poesi. Selvfølgelig hadde hun stor sans for denne ekte kjærlighetshistorien og bønnfalt sin mann om å vie dem. Regler om lysning og ventetid kunne man bare heve seg over, mente hun. For hun var overbevist om at både kirkelige og verdslige myndigheter ville anerkjenne forelskelsens jus. Dermed ga presten etter og viet de to.

Følsom sommergjest: Camilla Collett (1813–1895) var i nær slekt med familiene Thaulow og Chrystie og kom som ung pike ofte til Moss. Særlig trivdes hun på Refsnes om sommeren. Nikolai Wergeland har laget denne miniatyren av sin datter.

Bruderov var kanskje akseptabelt i romanene. Det hadde ikke vært noen dagligdags affære i Moss. Siden ble det stor skandale. For brudens far viste alt annet enn velvilje overfor tilhengere av den store og rene kjærlighet. Allerede neste dag hadde han sporet opp sin datter i Hobøl.

Siden klarte han å utvirke at sogneprest Preus ble suspendert fra sin stilling og nektet å forvalte sakramentene. Enda bøndene verdsatte sin prest, gjorde dette såpass inntrykk at de følte seg tvunget til å utebli også når han talte i kirken.

Denne episoden ble godt kjent både i samtid og ettertid. Mest utførlig er hendelsene fremstilt i en bok fra slutten av 1800-tallet med den karakteristiske tittel «Et bruderov».

I boken refereres også en serie av begivenheter som angivelig er basert på muntlig tradisjon, men som det ikke er lett å få bekreftet via andre kilder: Etter som problemene begynte å tårne seg opp for Hobøl-presten, dro angivelig den unge prestekone med to manns følge til København og søkte foretrede for kongen. Det heter det i alle fall i boken. Christian VII var sinnssyk og ute av stand til å forstå hennes poenger. Geheimråd Ove Guldberg samtykket imidlertid i å snakke med den unge prestekonen. Kanskje kjente han til de gamle forbindelsene mellom Thaulow-familien, som hun nedstammet fra, og kongehuset. Eller kanskje ble Guldberg blendet av den unge prestekonens sjarm og hennes argumentasjon for kjærlighetens sak?

Hittil har ingen lyktes i å få bekreftet ut fra samtidige kilder at presten «mistet kappe og krage», og at prestekonen dro til København. At prestens posisjon hos bondeallmuen siden ble gjenopprettet, er imidlertid klart.

Det er synd vi ikke har bedre kilder til detaljer rundt dette bruderovet enn en bok som ble skrevet hundre år etter begivenhetene. Sophie Chrysties versjon ville sikkert ha vært vesentlig mer dyptpløyende. Hun var en samtidig av både prestekonen og kjøpmannsdatteren, og hun kjente byen Moss og mange av de impliserte.

En romantisk natur som Sophie Chrystie må ha vært levende opptatt av alle disse historiene i sin manns familie. Og hun var både en sikker stilist og en dyptloddende filosof. Det er synd vi ikke har mer litteratur fra hennes hånd. Hennes velskrevne brev er imidlertid blitt ansett som «litteratur» og ble i 1830-årene publisert i et dansk litterært tidsskrift — som Christen Pram redigerte.

Unikt er brevet ikke, verken i sin tendens eller i sitt syn på mennene. Det minner ikke desto mindre om de beste produkter opplysningstidens elegante, følsomme og lærde kvinner leverte fra seg, og har både Jane Austens sødme og Mary Woolstonecrafts tyngde. Brevet er dermed det første *litterære* vitnesbyrd om kvinnetenkning på Moss.

I tone og innhold er det mye hos Sophie Chrystie som peker fremover mot Camilla Collett. I det henseendet er det nok også

snakk om reell påvirkning. Debora Arctander er nemlig ikke den eneste følsomme kvinne som har tilbrakt tiden i dype samtaler med Sophie Chrystie på Refsnes. Også en annen slektning, den unge Camilla Wergeland, tilbrakte nemlig adskillige av sin ungdoms somre på lystgården på Jeløy.

Hun må ganske sikkert ha tilbrakt adskillig tid i samtale med sin mer enn tredve år eldre kvinnelige slektning. Og da snakket de to sikkert mye både om mannekjønnen og dets «Strikker», og om døtres skjebne før og nå.

Presten med det sandselige Sindelag

I 1782, umiddelbart etter bortførelsen til Hobøl, sto borgerskapet splittet i sitt syn på det som hadde skjedd. Familiene Thaulow og Chrystie, den unge prestekonens slekt i Moss, forsvarte nok kjærlighetens sak. Ikke minst fremgår det av det som siden skjedde.

I familien Thaulow støttet man ikke bare det som hadde skjedd. Man lot seg også inspirere. Hans Henrik Thaulow var på denne tiden nylig vendt tilbake til sin fødeby etter teologisk eksamen og noen års tilværelse som huslærer. Kapellanstillingen i Moss ga ham en viss økonomisk ryggrad. Nå var han gifteferdig og hadde dessuten en brud i kikkerten, datter av prosten, som var bosatt i Onsøy. De to unge brevvekslet heftig, og Thaulow, som var en dyktig stilist, nærer sikkert godt opp under pikens følelser. Saken var imidlertid at det også her fantes en grum fader som var imot partiet.

Onsøypresten likte sannsynligvis verken den unge manns temperament, liberale synspunkter eller den skandaleombruste familie

Mor med barn — far med bok:
Silhuetten viser Momme Peterson og hans familie i 1804 og forteller noe viktig om det nye, «intime» familieidealet som kom til Moss i empiretiden. Anne Dorothea kan godt ha vært gravid igjen på dette bildet. Men den komfortable kjolen med karakteristisk høyt liv ville skjule det, uansett. Gutten midt på bildet er Peter Christian. Det var bare han som levde opp.

han stammet fra. Thaulow trengte ikke mye fantasi for å finne på en løsning. Den 11. november 1785, mens prostens var på tjenestereise, dro unge Thaulow til Onsøy og røvet sin brud. En kollega viet de to unge i Moss kirke. Mot den presten som hadde viet sin kollega, ville imidlertid ikke Kanselliet i København iverksette noen sanksjoner. De hadde øyensynlig fått nok av bruderov på mossekanten.

Presten Thaulow kunne saktens filosofere over mosseungdommens «sandselige Sindelag» i kirkeboken. Han var personlig et meget godt eksempel på den nye, sanselige og romantiske ungdomsgenerasjon.

Hans unge lykke ble imidlertid kort. Alt tre år senere døde den unge prestekonen. Og det tok Thaulow adskillige år å komme over sorgen. Først etter åtte år giftet han seg om igjen, med en datter av fabrikant Wilde.

Den halve Bye

«Min Mands Familie, hvoraf den halve Bye bestaar, troer at jeg har fortryllet ham.» Slik heter det også i den unge Sophie Chrysties brev til Christen Pram.

Langt på vei hadde hun rett når det gjaldt slektskapet med «den halve Bye». Chrystiene hadde både en finger med i det meste som foregikk i Moss, og hadde fordelene av å være i slekt med alle sentrale personer som de hadde å gjøre med.

Særlig blir man slått av hvor dominerende familien Chrystie var, om man tar for seg eierforholdene på Jeløy. I 1801 hadde kjøpmenn og embedsmenn slått seg mye fastere og tettere ned på Jeløy enn lenger tilbake på 1700-tallet. Stort sett brukte de gårdene som «landsteder», slik som David og Sophie Chrystie brukte Refsnes.

Store deler av Jeløy var i 1801 nesten et rent og sammenhengende «Chrystie-land». Ett viktig unntak var de gårdene som tilhørte Jernverket, men mange av dem var blitt solgt til brukerne i løpet av den siste generasjonen. Nordre Jeløy var delvis av den grunn stort sett bondeterritorium. Søndre Jeløy var i mosseborgernes hender. Blant dem sto Chrystiene i forreste rekke. Vi kan tegne to sirkler, en indre krets av den nære familie, og en ytre av den fjernere slekt.

Sophie og David Chrystie eide selv Refsnes. Broren Andreas og hans hustru eide Reier. Deres stemor, oberstinnen, eide Torderød og Bråten. På Kubberød residerte en kusine og fetter, fru Anne Cathrine Købke og hennes bror Niels Thaulow Hansen.

Så langt strakte Chrystienes indre ring seg. På morssiden var de dessuten fjernt i slekt med Jens Gerner og Johann Gude også, som på sin side var i innbyrdes slekt. Og unge Gude hadde nylig overtatt Orkerød etter Gerner senior. Gerner junior, Henrik Gerner, skulle på sin side kjøpe Melløs i 1807. På Grimsrød residerte

Bønder og borgere i landsognet

Bondeselveie:

27 av 47 matrikulerte gårder

Bernt Anker: 5 gårder

Chrystie/Thaulow: 6 gårder

Johann Gude: 2 gårder

Andre borgere: 6 gårder

imidlertid justisråd Scheel i 1801. Og han var ikke i slekt med noen i byen. Men kjøpmann Magnus Tyrholm skulle snart overta gården, og han var en tremenning av brødrene Chrystie. Og Hans Christian Hvidt, som eide Øre, var sønnesønn av gamle Andreas Chrysties kompanjong, og i slekt med familien Gude.

Sophie Chrystie hadde hundre prosent rett i *en* ting: Borgerskapet i Moss var meget opptatt av materielle ting, av jord og eiendom. De var sterke, ekspansive og utrolig innfiltret i hverandre, både i privatlivet og forretninger. Det førte ikke til at det hersket noen kompakt og evigvarende enighet dem imellom, men det førte til gode muligheter for konfliktløsning, for forsoning og harmonisering av interessene.

Borgerlig hagebruk

Dikteren og økonomen Christen Pram er nok den som har gitt den mest uttømmende karakteristikk av Jeløy i denne perioden. Han hadde liten sympati med bøndene i distriktet, som han mente vanskjøttet sin jord. Tilsvarende respekt hadde han for borgerne i Moss, som han mente hadde drevet sine «løkker», som man gjerne sa i Christiania, eller «lystgårder», som man sa i Moss, frem til foregangsbruk.

Kubberød var blitt drevet frem midt på 1700-tallet. Da var det blitt anlagt en hage med to hundre frukttrær og espalierer med aprikoser og ferskener. Ved inngangen til 1800-tallet lå fremdeles den geometrisk oppdelte hage i fransk stil foran huset.

To av lagmannens barn bodde i 1801 fortsatt på Kubberød, nemlig Niels Thaulow Hansen og hans søster. Gården sto i hennes navn, og de to søsknene bodde der året rundt. Slik sett var det ingen ren «lystgård». Ettersom de to bare levde av sin formue, råket

Gernerlunden: Henrik Gerner og hans kone Hanna slo deler av Kallum og Mellos sammen til et mønsterbruk og plantet i årene etter 1810 alléer rundt på eiendommen. Dette bildet viser skogen ved Mellos sist på 1800-tallet, da den hadde vokst seg betydelig bedre til.

Det gamle Orkerød: Orkerød var opprinnelig bygget i en overgangsstil mellom rokokko og empire sist på 1700-tallet, og stedet var vekselvis eid av familien Gerner og familien Gude. Dette fotografiet, et av de eldste foto tatt i Moss, må stamme fra slutten av 1850-årene, men viser Orkerød slik stedet må ha sett ut i hele første halvdel av 1800-tallet.

de imidlertid ut i økonomiske problemer. Alt i 1804 solgte de gården og flyttet i stedet til en plass som hadde ligget under gården, Bergersborg, pusset litt på huset og anla en ny, men mindre hage.

Pram var dessuten full av beundring for oberstinne Drechsel, «som driver med Kraft to ey ubetydelige Gaarde». For det første holdt hun den nå avdøde oberstens gård Gibsund i Rygge godt i hevd. I tillegg drev hun sin første manns gamle gård, Torderød, sammen med en del jord som hadde ligget under Bråten, eller Torbjørnsrød, som denne gården også periodevis ble kalt. Oberstinnen var svært glad i Torderød, som hun hadde fått som morgen-gave i sitt første ekteskap med brødrene Chrysties far. Torderød var opprinnelig bygget i rokokkostil, men både interiør og eksteriør er senere blitt utstyrt med detaljer som har gitt bygningen sterkt preg av sen empiretid.

Christen Pram var åpenbart mest begeistret for Orkerød. Og Johann Gude måtte på alle måter være det best tenkelige eksempel bøndene kunne få, på en opplyst jordbruker, mente Pram. Da Pram besøkte Moss, hadde da heller ikke Gude sittet lenge med gården, men kunne videreføre tradisjonene fra sin stefar — og svigerfar, Jens Gerner, som hadde drevet gården i flere tiår.

Det ble drevet jordbruk på Refsnes og Reier også i disse årene. Livet var ikke bare selskaper. Sannsynligvis var brødrene Chrystie mindre interessert i jordbruk. Ingen samtidige kilder indikerer nemlig at deres gårder var «mønsterbruk».

Et stykke senere i århundret fant også krambodhandler Momme Peterson ut at han ønsket å befeste sin nye rikdom gjennom å kjøpe seg et hus på Jeløy. Bondekongen Margrethe Willadsdatter på Alby var da i ferd med å selge unna all sin jord. Derfor kjøpte Momme Peterson to husmannsplasser, Hagen og Grønli, samt et skogstykke. Nå hadde han fått landsted, han også. I 1820-årene bygget han, med hjelp av en tysk gartner, en stor park med fiskedam og

drivhus. Den fikk sterkere innslag av engelsk, fri hagearkitektur enn av fransk geometri. Det var da også det engelske forbildet som skulle bli fremherskende i Jeløy-hagene utover på 1800-tallet.

Dovne bønder?

Chrystiene dominerte søndre Jeløy. I 1792 kjøpte Bernt Anker så Kambo og den jorden som hørte til, av Henrich Lachmann, som hadde eid gården siden 1773. Dermed eide *han* mesteparten av jorden fra Jernverket til Såner, foruten Rosnes med tilliggende jorder på Jeløy. Var det så noe igjen til bøndene?

I 1801 var bare tre gårder på søndre Jeløy i bondeeeie: Rød, Kase og Tronvik. Det skulle ikke vare lenge før også de ble oppkjøpt og tatt i bruk for mosseborgernes behov.

Margrethe Willadsdatter forsto godt hvor utviklingen bar. I 1813 var hun 56 år. Enke hadde hun vært i mange år, og fire barn hadde hun å sørge for. Nå solgte hun slektsgården Alby til byfolket og kjøpte i stedet ny jord til sine etterkommere på nordre Jeløy. Av jorden som hadde ligget under Alby, fikk Chrystiene sin del, kjøpmann Bøckmann en del og Momme Peterson en tredje del. Tyve år senere skjedde noe lignende med Kase og Tronvik.

Nordre Jeløy var imidlertid bondeland. Det samme var de indre deler av Vassbygda. På denne tiden var jordveien i sognet som helhet delt nokså halvt om halvt mellom selveierbønder og borgere. Målt i *antall* gårder ble det sågar *mest* bondejord. Men hvordan levde bøndene? Og hvordan drev de jorden?

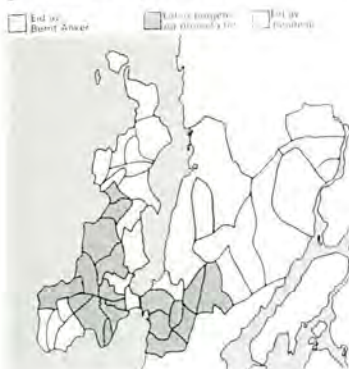
«Hans Munterhed er geleidet med Frimodighed, Trældoms Frygt spores ingenlunde hos Bonden.» Slik skrev presten og geograften Jacob Nicolai Wilse før sekelskiftet. Det var en positiv uttalelse!

Witse følte seg samtidig tvunget til å modifisere sitt generelle inntrykk. Bøndene i Smålenene var store unntak: «Nederdrægtighed, Dovenskab og Liderlighed har her i disse Egne meget tiltaget.» For enda klimaet lå til rette for korndyrking og kornsalg, drev bøndene med kjøring av tømmer, ved og kull og forsømt kornproduksjonen. Kjøpmannsstanden lokket dem til det. Resultatet ble at bøndene fikk alle sine disponible inntekter fra skogen.

I neste instans fikk de enda mindre tid til jordbruk. Dermed ble de tvunget til å kjøpe korn. Inntekten fra skogsdriften ga dem anledning til det. Som årene gikk, ble dermed bøndene vevet mer og mer inn i denne mekanismen, og de ble stadig mer fanget i borgerskapets grep.

Christen Pram var både forfatter og økonom. Det har derfor vært vanlig å tillegge hans vurderinger stor vekt. Vel ti år senere skrev han nesten nøyaktig det samme som Wilse. Bøndene rundt Moss hadde for det første ikke særlig gode kår, sammenlignet med bøndene lenger inne i landet.

Jordeiendomsforhold 1802.

Okser foran plogen: Dette utsnittet av en av de mange tegningene Grosch har laget fra Smålenene, viser hester og okser som trekkdyr, side om side.

Det skyldtes ikke jordsmonnet, som var godt og åpnet for allsidig drift. Heller ikke ble jorden stykket opp i små, ineffektive teiger, slik som på Vestlandet. Hva var da forklaringen?

Prams forklaring var den samme som Wilses: Bøndenes dårlige kår hadde med deres *innstilling* å gjøre. De var uansvarlige, planla ikke, tenkte ikke fremover. Slik var de blitt under innflytelse av borgerne i Moss. For når bøndene kunne basere seg på inntekter fra tømmerkjøring i stedet for å prioritere egen arbeidsinnsats med jorden, ble de korrumpert.

All tømmerkjøringen hadde ikke bare den ringvirkning at den hemmet deres planleggingsevne. Den virket direkte negativt inn på husdyrholdet. Kjøringen gjorde det lønnsomt å holde seg med mange hester. Men hester spiste høyet til kyrne og sauene. Dermed ble det for lite melk og kjøtt også.

Aller verst var bøndenes dårlige moral. De tjente «strax Penge, som ogsaa paa den evindelige Færdsel strax opbruges». Bøndene ble derfor både fattige, ødsle og drikkfeldige. Så hvordan skulle det gå med mossebøndene?

Pram hadde bare ett godt råd til dem: I stedet for å handle *med* borgerne burde de handle *som* borgerne. De burde forandre sine gårder til mønsterbruk, de også. Det var et utsagn i tidens ånd. Han var ikke den første som hadde sagt *det*.

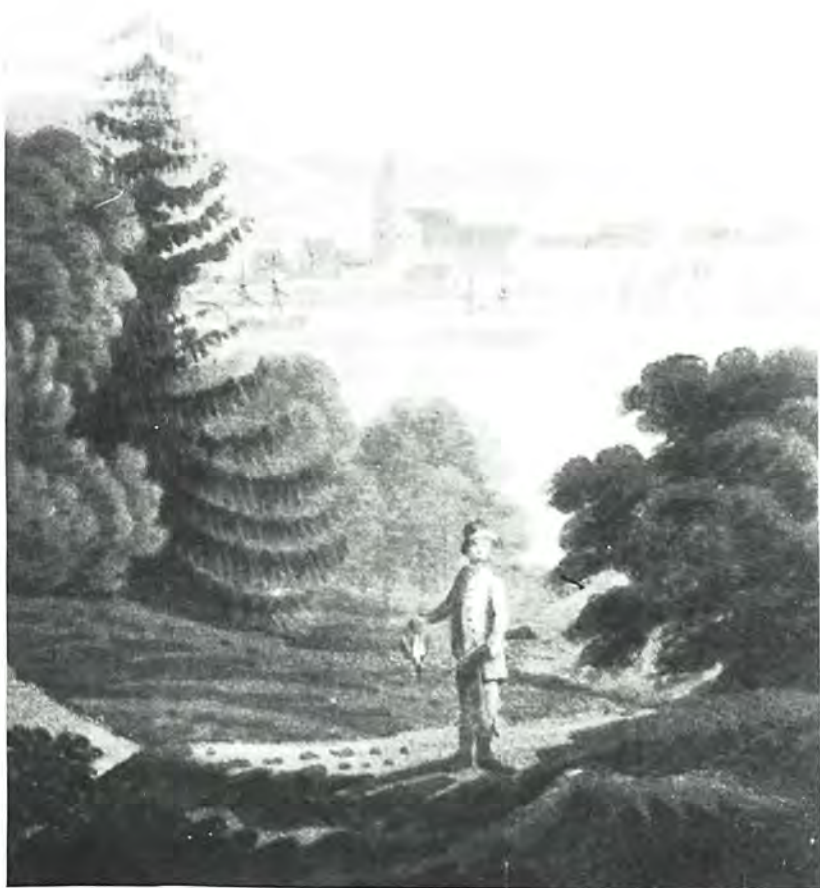
Da poteten kom til Moss

To produkter fra «den nye verden» på den andre siden av Atlanterhavet kom til Moss mot slutten av 1700-tallet. Et hundre år senere hadde disse to vekstene slått så god rot i norsk kultur at vi i dag neppe kan tenke oss å leve dem foruten. Den ene veksten kom i foretled tilstand til oss, den andre lærte man seg til å dyrke. Vi snakker her om poteter og kaffe. Når kom dette til Moss?

Etter det vi vet fra andre strøk av landet, ble poteten introdusert fra prekestolen, kaffe fra krambodhandelen. For begge produkters vedkommende gikk kjøpmenn og embedsmenn foran. Bønder og arbeidsfolk fulgte på og apte etter dem.

Når det gjaldt poteten, ble imidlertid bøndene utsatt for sterkt press også, og til og med Gud ble mobilisert som autoritet. Vi vet at sogneprest Morten Schiøth både *preket* om og dyrket poteter alt i 1760-årene. Derimot har vi ingen «bevis» i form av samtidige notater om at Hans Henrik Thaulow *fortsatte* å snakke om potetavl under høymessene i Moss kirke i 1790-årene. I samtiden ble det betraktet som selvsagt at prestene snakket om nettopp slike emner.

I de siste tiårene på 1700-tallet sto folkeopplysningstanken sterkt, særlig blant de rasjonalistiske prestene, «potetprestene», som de ofte ble kalt i sin samtid. Og Thaulow var på alle måter en mann for sin tid. Han kom dessuten fra en meget opplyst, jordbruksinteressert familie. Hagen rundt hans barndomshjem på Kubberød inneholdt flere fremmede vekster enn noen annen hage i distriktet.

Andejakt på Jeløy: Dette utsnittet fra en av J. W. Edys stikk viser nok helst en proprietær på Jeløy med en and han har skutt.

I de siste tiårene av 1700-tallet dyrket man poteter på Orkerød og Torderød og andre gårder på Jeløy som tilhørte Thaulows egne slektninger og omgangsvenner, familiene Chrystie og Gude.

Hvor snart fulgte bøndene etter? Vi kjenner ikke det nøyaktige svaret på det. Christen Pram nevner riktignok alt i 1804 at bøndene har dyrket såpass mye poteter at man har kunnet eksportere noe over fjorden til Tønsberg. Det neste vitnesbyrd om at poteten har vært tatt i bruk av bøndene i egnen, er et brev fra byfogd Scheel til København i 1807, der han nevner i forbifarten at potetavlingen har vært god det året.

På den annen side kan ikke avhengigheten av poteter som mat ha festnet seg med en gang. Soldatenes matrasjoner noen år senere bærer ingen spor av poteter. Krigene mot Sverige førte bondesoldatene med korn som drivstoff, nå som før. Poteter gir riktignok langt færre kalorier pr. vektenhet enn korn. Muligens skal man derfor ikke tillegge soldatenes kosthold avgjørende vekt når man forsøker å bestemme potetens gjennombrudd i Mossedistriktet.

I det meste av Norge ellers blir nødsårene fra 1807 og fremover regnet som potetens gjennombruddsperiode blant bøndene. De dårlige kornavlingene og den knugende sulten gjorde det tvingende nødvendig å eksperimentere. Kanskje ga det grunn til å undersøke om denne rare planten ga ti fold, slik ryktene sa?

Så viste det seg at ryktene hadde talt sant. Dessuten smakte poteten brukelig. Og med gode potetavlinger ble det mulig både å forsørge seg med mat og frigjøre penger som ellers ville ha blitt brukt til ekstra kornkjøp.

Bøndene rundt Moss var vant til å bruke penger. Det hadde mer enn hundre års økonomisk samkvem med borgerne lært dem. Kaffe var et nytt luksusprodukt *borgerskapet* hadde vent seg til å kjøpe nettopp i den perioden bøndene og arbeidsfolk ellers hadde sultet mest. Kanskje skulle man ape etter de fine når det gjaldt kaffe også?

Berthe fra Hesteløkka

Nord på Jeløy, i vekslende avstand fra Mossesundet, lå det i 1801 tre små husklynger. Jorden som hørte til, hadde i hundre år ligget under Moss jernverk, men tilhørte nå bonden på Nes. Her hadde det ligget en selveid gård og en plass i 1766. I året 1801 registrerte presten tre plasser her, Renneflot, Hesteløkka og Kongshavn.

På Hesteløkka bodde Carl Nicolaisen, hans kone Berthe, som var elleve år eldre, en ettårig datter, et pleiebarn og en gammel «inderste». På det andre bruket bodde Berthes bror og hans kone Walbor. Også de hadde en innlosjert mann hos seg, en gammel, vanfør mann som hadde vært matros i sin ungdom. Anne Marie, en søster av Berthe og Halvor, bodde barnløs med sin mann på det tredje bruket.

Da Berthe, Halvor og søstrene deres vokste opp, hadde Renneflot vært en selveiergård. Så hadde ulykkene begynt å ramme dem. Først døde deres far, Anders Larsen. Han var «falden til døde . . . i Storm ud af sin Baad». Det tvang barna til å gi avkall på gården. Den 12. juli 1791 gjorde de det. Det angret de sikkert bitterlig siden. Én søster var da gift og flyttet til Nøkkeland, en annen var gift på Kure i Rygge. De tre yngre søsknene ble imidlertid boende på «farsgården» med sine familier. Forskjellen var den at de nå ikke lenger var å regne som bønder. De gikk i stedet under betegnelsen «husmenn». Det var en skjebne som hadde blitt mange barn av fattige bønder til del i løpet av de siste tiårene av 1700-tallet.

Åpenbart var det nå Hans, bonden på Nes, som eide noen gårdparter eller muligens all jord som ble dyrket på Renneflot, Kongshavn og Hestelokka. Berthe og søsknene hennes hadde dermed en viss arbeidsplikt på Nes. Og de var sikkert alle usikre på hvor lenge de fikk bli og fortsette å dyrke sin jord. Til daglig kan det likevel se ut til at de levde *nesten* slik som den gang broren var i live. Det var imidlertid bare en overgang, skulle det vise seg.

Berthe, Halvor og de andre husmannsfamiliene på Nordre Jeløy dyrket høy til for for ku og sau. Men de hadde ikke nok korn til eget forbruk. Samtidig skjøt de på økonomien gjennom å fiske og med sesongarbeid på nabogårdene. På nordvestsiden av Jeløy fantes det også enkelte husmenn uten jord, men de var samtidig skippere eller skomakere og tjente penger på det. Dermed fikk de midler til å kjøpe det man aldri fikk nok av — korn.

Husmannsvesenet hadde vært i utvikling på hele 1700-tallet. Det var likevel først mot slutten av århundret at dette systemet, forstått som en ny måte å organisere forholdet mellom eiere og ikke-eiere i jordbruket på, begynte å ekspandere rundt Moss. I løpet av noen tiår ble det flere og flere husmenn. Det reflekterte både at det hadde vært befolkningsvekst, og at politikerne i amtet bevisst hadde stimulert husmannsvesenet.

I denne perioden passerte husmennene bøndene i antall i strøket rundt Moss. I 1801 var det mer enn halvannen gang så mange husmannsfamilier som bondefamilier i landsognet. I folketellingen av 1801 er det 25 bondehusholdninger, mens det nevnes 24 husmannsplasser med jord og 19 plasser «uten jord».

Nær Værlesanden, på jord som egentlig tilhørte Helgerød, bodde det i 1801 en rekke menn kalt «husmenn uten jord». De var dagarbeidere, og arbeidet både inne i byen og på gårdene omkring, etter som sesongene vekslet.

Husmannsvesenet var altså i full blomst i året 1801. Noe stabilt system utviklet det seg aldri til å bli. Det var i forandring og artet seg ofte svært ulikt. To menn som begge ble kalt husmenn, kunne ha en nokså forskjellig arbeidssituasjon. Dessuten kunne en jordlapp være husmannsplass i *en* periode, selveiergård i den neste, eller også kunne jorden bli innlemmet i bondens egen jord. For om en plass ble ryddet nær bondens egen innmark og ble drevet med

Nordre Jeløy: Utsnitt av det kartet klokke Horn laget av Moss og Rygge i 1797. Vi ser at det ikke bodde folk på Bevøy. Den nordligste bebyggelse i hele sognet var nettopp plassene Kongshavn og Hestelokka.

godt resultat, kunne det være nokså fristende for bonden å begynne å dyrke den selv.

Det samlede antall husmannsfamilier i 1801, 43, omfattet folk med svært ulik arbeidssituasjon, folk med mye pliktarbeid, som fortrinnsvis arbeidet på jordeiernes gård, slik som mange av husmennene på Kambo og søndre Jeløy, dessuten folk som Berthe og hennes søsken, som nesten var å regne som eiendomsløse jordbrukere. Og husmennene *uten* jord trengte ikke å ha tilknytning til jordbruket i det hele tatt.

Det gikk imidlertid ikke mange årene før både Renneflot og de to plassene ble solgt enda en gang. Margrethe Alby kjøpte nemlig jord nord på Jeløy til seg og sine barn da de flyttet fra slektsgården. Berthe, Halvor og familiene deres måtte da fortrekke. Oppkjøpet førte til at brukene ble selveiergårder. Det gjorde imidlertid ikke situasjonen lettere for Berthe og Halvor.

Kirsti husmannskone får en arv

På Kambo gård var ikke husmennene ekstrahjelp i onnene, slik som på nordre Jeløy. På Kambo ble *all* jord dyrket utelukkende av husmenn. Der var dessuten husmannsvesenet en gammel, vel innarbeidet institusjon. Det var ikke så lenge siden familien Akeleies tid på gården, da jordeieren nærmest hadde eid sine husmenn også.

Kambo tilhørte nå Bernt Anker og Moss jernverk. Gården ble drevet under tilsyn av Niels Semb, bror til mannen som forvaltet Jernverket for Anker. Det virker imidlertid ikke som om Niels Semb engasjerte seg sterkt i driften av Kambo. I 1801 var det bare fire familier som bodde der, enda jorden kunne fø langtf flere. Disse husmannsfamiliene utførte alt arbeidet på gården.

Sorenskrivergården: I 1831 kjøpte sorenskriver Ulrik Barth Krosser gård på Jeløy av den forrige sorenskriverens enke, fru Olava Sommerfeldt. Barth utvidet og bygget om huset og anla en flott hage. Så døpte han huset om til «Bellevue». Norges første kvinnelige landskapsmaler, Mathilde Smith, malte et bilde fra Moss ved midten av 1800-tallet. Dette er et utsnitt fra et kjent stikk som ble laget etter maleriet hennes.

Tre år før folketellingen, i januar 1798, var det blitt holdt skifte på plassen Rykkinn under Kambo. Sorenskriver Owe Hiorth pleide ofte å sende lensmannen alene når det skulle skiftes etter en husmann. For ofte var det så lite som fantes, at det ikke var viktig for ham å møte opp.

Owe Hiorth møtte likevel selv opp på Rykkinn. Til husmann å være kunne det virke som om den avdøde, Ole Gulbrandsen, eide en god del. Av klær hadde han hele to «Kioler», som man sa, ett stasantrekk i blå vadmél, et simplere i grønt. Til hvert antrekk hadde han en lue, en i tøy og en i skinn. Dessuten eide Ole to velbrukte bukser og to vadmélstrøyer. Ole hadde hatt en god del inventar i huset, både bord og stoler. Det rødmalte slagbordet var riktig vakkert. Et veggskap med skuffer og dører fikk også høy takst. Ole eide dessuten hollandske krukker, tallerkener, fat, arbeidsredskaper og kjøkkenutstyr i stentøy og tinn. Størst verdi lå det i de siste eiendelene sorenskriveren takserte, to kyr og en sau med et lam. Nærmere femti riksdaler mente Hiorth at Ole var «verd», nesten et års arbeid, målt i rede penger.

Om Ole altså ikke hadde eid sin egen jord, hadde han likevel maktet å samle seg jordisk gods til etterkommerne. Barn hadde han ikke. Desto mer gledelig så dette ut til å bli for enken, Kirsti Endresdatter.

Det var imidlertid slett ikke bare enken og sorenskriveren som hadde møtt opp på Rykkinn denne januardagen. Niels Semb var der også. Tydeligvis må han ha visst nøyaktig hva han ville. Ole hadde vært alt annet enn gjeldfri, hevdet han. Han hadde ikke oppfylt arbeidsplikten sin og var blitt forstruppet med både mat og klær i de senere årene. Derfor var det helt feilaktig å påstå at Ole og Kirsti «eide» de gjenstandene de hadde hatt på plassen sin. Det tilhørte Niels Semb og Kambo gård nesten alt sammen.

Semb krevde verdier for mer enn førti riksdaler i boet. Sorenskriver Hiorth ga ham medhold i hans krav. Semb fikk dermed alle møblene, kyrne, sauene og mesteparten av husgerådet.

At husmennene oftest ikke hadde annet enn sin arbeidskraft å selge, blir tydelig demonstrert i dette skiftet. Når man, som Ole Gulbrandsen, ikke eide jorden, hadde man lite å falle tilbake på når arbeidsevnen sviktet. Dermed ble det bare å håpe på at presten ville finne frem til en utvei og la en «nyde Almissee af Sagnet».

I 1801 bodde det helt nye folk på Rykkinn. Hvor det ble av Kirsti, vet vi ikke. Etter alt å dømme tok hun med seg verdier for ti riksdaler og forlot både Kambo og Moss prestegjeld for godt. Sannsynligvis fikk hun ikke mer med seg enn det hun kunne bære selv. Så måtte hun forlate plassen. Og kanskje endte Kirsti Endresdatter sine dager som fattiglem i det sogn der hun hadde vokst opp?

Sorenskrivere rundt århundreskiftet:

Jørgen Tandberg	1785-1793
Owe Hiorth	1793-1818
Hans Sommerfeldt	1819-1822
G. W. Wulfsberg	1822-1830

Landfuter rundt århundreskiftet:

Christian Hegge	1777-1789
Johannes Radich	1789-1829

En dreng og hans kvaler

Om husmannsvesenet florerte, var det ikke dermed slutt på tjenere i jordbruket. På gårdene i landsognet var det i 1801 38 tjenestejenter, fra en til tre på hver selveiergård. Samtidig fantes det 27 tjenestekarere i alder mellom ni og seksti år, de fleste yngre folk.

Det var mest nærliggende for en tjenestejente å forelske seg i en i samme situasjon som hun selv. Men når to tjenere giftet seg, måtte de forlate tjenesten. Om de to unge kunne få seg en husmannsplass, var avgjørelsen lettere å ta. Svært mange av tjenestejentene endte nok derfor som husmannskoner når de ble eldre.

For guttene artet livet seg tilsvarende. En vanlig livssyklus var denne: En gutt vokste opp som husmannssønn og ble dreng eller tjenestekar i ung alder. Siden klarte han, med litt flaks og godvilje fra bonden, å skaffe seg en husmannsplass.

Av jorden på Vanem gård levde det i 1801 atten mennesker. Det hørte to husmannsplasser til gården. I tillegg hadde gårdsfolkene hele seks tjenestefolk, flere meget unge. Barn var billige i drift. Og det var mange oppgaver på en gård som egnet seg som barnearbeid. Mads og Walbor hadde ikke selv barn. Dermed var det greit å ta noen barn i huset som tjenere.

Eldste tjenestekar var jevn gammel med bonden. Det var dragoen Peder Nielsen, 32 år. Peder var ugift, men ikke ensom. Han var en voksen kar og hadde sine behov, han liksom vel som husbonden. Hva skulle han gjøre? Det naturligste var nok å ty til Karen.

Hvem ellers skulle han henge sammen med? Det var langt til de fleste gårdene omkring. De andre tjenestejentene, bortsett fra hans egen søster, var mindreårige. De to husmannskonene var gift. Og husbondsfolket kunne han vel ikke komme noen vei med, selv ikke Blinde-Marie?

Derfor var og ble det Peder og Karen. Hvilken fremtid hadde så de? De to fortsatte å henge sammen i mange år. Men noe egentlig familieliv fikk de ikke. Gifte seg ville han ikke.

Det er nok tenkelig at Peder var en særling og slett ikke brydde seg om Karen. Den mest naturlige forklaring på at det gikk som det gikk, var at de aldri lyktes i å skaffe seg en egen husmannsplass.

Peder og Karen fikk sønnen Hans Petter i august 1801, og en ny sønn ble født tre år senere. Da syntes nok husbondsfolket at det ble nok ungeskrik på gården. Karen fikk jo nesten ikke tid til å jobbe for føden! Så flyttet hun til Moss og fikk jobb der. Hun tok med seg guttene. Peder flyttet også inn til byen, men bodde for seg selv. De hadde jo aldri vært noen egentlig familie før heller. Og inne i byen var det så mange enslige mødre og farløse barn at ingen av dem skilte seg særlig ut lenger.

Bønder som ror: Kanskje er det et bondeektepar fra Vanem som her er ute og ror i Vansjø? Vi kan la fantasien spille, for det er ikke navngitt personer på dette utsnittet av et stikk laget etter Mathilde Smiths maleri.

Glade enkefolk

Det var datter til Peder Ellingsen Vanem, Walbor Pedersdatter, som var kone på gården i 1801. Og det ser ut til at hun da hadde bodd på Vanem nesten alene i lang tid. Gården hadde da i mange år vært en virkelig kvinnefolkgård. For Walbor og hennes søster Berthe styrte i fellesskap uten andre karfolk på gården enn tjenestekarere, som kom og gikk.

Dessuten hadde de to kvinnene sin stakkars blinde halvsøster Marie boende. Siden Peders tid hadde det ikke vært noen husbond i huset. Og det var jo rart, for søstrene satt jo med egen gård. Uansett hvilke lyter *de* måtte ha, så gjorde det dem meget attraktive.

Omsider, 49 år gammel, bestemte Walbor seg til å gifte seg. Hennes valg falt på den 22 år yngre Mads Ellingsen fra Råde. Han var sannsynligvis en ganske nær slektning, for de to var tvunget til å løse kongebrev. I 1803, etter syv års ekteskap, var det åpenbart at Walbor, som da nærmet seg de seksti, ikke ville komme til å sette barn til verden.

De to opprettet derfor en ektepakt. Der het det at den som levde lengst, skulle arve hele boet. Så døde Walbor, i 1812. Og Mads, som nå var 45, hadde ikke til hensikt å forbli enkemann.

I et samfunn der dødeligheten var så høy som den var, ble det mange enker og enkemenn. Om man ble enke eller enkemann og ennå ikke var blitt femti år, ble man ikke gående lenge alene. Halvparten av de menn som mistet sin hustru, giftet seg om igjen innen det var gått ett år. I samfunn med stort kvinneoverskudd er det alltid lett for en enkemann å få trøst — og hjelp til gårdsdriften. For kvinnene tok det gjerne lengre tid. Om en enke hadde midler, varte imidlertid ikke enkestanden lenge for henne heller, om hun ikke var for gammel.

Våningshus: Hovedbygningen på Rør ble oppført på slutten av 1700-tallet i to og en halv etasje. I hver etasje fantes en svalgang. Fotografiet er tatt av Ingebret Aas i 1931.

Bondestue: Dette er ingen husmannsstue! Her er både bilder på veggene og bøker på bordet. Men på Vanem kan det ha tatt seg ut omtrent slik da Walbor bodde på gården.

Mads Ellingsen Vanem var enkemann i halvannet år. Så giftet han seg om igjen. Og nå var det han som valgte en hustru som var langt yngre enn ham. Heller ikke det ble det barn av! Det han og Walbor hadde gjort, gjorde nå han og Ellen. De satte opp kontrakt om at lengstlevende skulle overta det hele. Så døde Mads også. Og han var den siste beboer som nedstammet fra den gamle slekten på gården.

I mellomtiden var Ellen blitt eldre. Og nå var det hennes tur til å ta seg en ung husbond. Det ble Anders Larsen fra Tørfest i Vestby. Da han kom til Vanem, i 1821, kom en helt ny slekt til gården.

Så stor aldersforskjell mellom ektefellene som den vi har sett på Vanem, var ikke altfor vanlig. Men det var *mer* utbredt enn i dag, og om det først var innarbeidet en stor forskjell, ble det lett til at den gikk i «arv» fra ett ektepar til et annet. Verken Mads, Ellen eller Anders Tørfest gjorde noe som ble ansett som uvanlig i samtiden, da de giftet seg med en som var alt annet enn jevn gammel. Tvert om, de hadde alle handlet klokt, sett med samtidens øyne.

Den eneste som *hadde* oppført seg unormalt, var Walbor, som hadde ventet så mange år med å gifte seg.

Kråker eller duer? Byens andre segl stammer fra 1824 og har et klart empirepreg. I forhold til byens første segl fra 1786 fremtrer det nye som både renere og mer naturtro. Fortsatt ses en by med kirke, som i så mange bysegl. Det avgjørende nye er at det rundt kirketårnet nå ses noen fugler. Alt på den tiden gikk visstnok et sagn i Moss om noen kråker som ved å skrike skulle ha reddet byen fra ildebrann. Det er likevel svært unaturlig å tolke fuglene på dette seglet som kråker. I heraldikken er kråker alltid avbildet sittende. Langt mer naturlig er det å tolke fuglene som duer.

Sett fra Rosnes: Teater- og dekorasjonsmaleren Peter Frederik Wergmann utga en bok med fargelitografier i 1837 og hadde da med flere motiver fra Moss. Her er Moss, slik Wergmann så byen fra et utsiktspunkt ved Rosnes.

«Midt i Moss»: Her er Kirkegaden sett fra krysningspunktet ved Storgaden. Midt på bildet ses Herberggården, opprinnelig en gård fra 1790, men den ble ombygget til en to etasjes bygning i 1834. Denne gården fungerte både som klubblokale og som hotell. Denne lille akvarellen er malt med grov pensel, noe som gir bildet et nesten impresjonistisk preg. En engelske offiser og amatører laget bildet alt midt på 1830-tallet.

Karjoler og karéter

Tre veier førte til Moss, og de samme tre veiene førte reisende ut av byen. Turen kunne gå nordover forbi Jernverket. Storebro og Lillebro besto den gang fortsatt av trebjelker i spenn. Fra Verket snodde veien seg videre nordover gjennom Mosseskogen til Vestby og videre mot Christiania.

Veien sørover delte seg ved Dilling. Derfra gikk en vei forbi Værne kloster og Evje og ned til Larkollen. Der var det havn og enkelte båtforbindelser. Hovedferdselen gikk via Råde til Fredrikstad og Fredrikshald.

Moss hadde også en vei vestover, over Jeløy til Tronvik. For derfra var det mulig å få fergeskyss over Christianiafjorden til ladestedet Horten.

For utenlandske reisende fantes bare disse tre veiene. Det var bare de som holdt den standard som gjorde det mulig å ferdes sivilisert. Nå som veiene var blitt bedre, betydde komfortabel reising firehjuls kurvvogner, til dels også tidens statuskjøretøy, karéter. Det var en forbedring sammenlignet med de ukomfortable tohjuls karjolene, som hadde vært vanlige tidligere i århundret, og som ennå preget dårlige veistrekninger i andre deler av landet.

Mary Woolstonecraft, som reiste på de bedre veier i Smålenene og «Grevskaberne» på den andre siden av fjorden, var begeistret. Hun har siden fortalt at hun syntes de norske hestene var uovertrufne, og fant veiene utmerkede.

Når de tre hovedveiene til Moss var i bra stand, sett med samtidens øyne, skyldtes det nok delvis at disse veistrekningene ikke var altfor vanskelige å vedlikeholde, og at det var mange om å dele på oppgavene. En egen veiskatt dekket nå utgifter forbundet med reparasjon av veiene. Men det var, som før, bøndene som utførte arbeidet. At generalveimesteren hadde vært bosatt i Moss tidligere i århundret, er en mulig tredje forklaring på at veiene var relativt gode rundt Moss.

Bøndene hadde ikke bare plikter, de hadde også rettigheter i forhold til disse veiene. Alle eiere av matrikulert jord hadde eksempelvis rett til gratis skyss over fjorden fra Tronvik.

Også når det gjelder kommunikasjonsforhold, heller Christen Pram malurt i begeret. Han beklaget seg fælt over sine reiser. Det var imidlertid ikke vedlikeholdet av veiene han klaget over, det var forholdene ved landets skyssstasjoner. For ifølge ham var de *verst* nettopp i Smålenene.

Noen bønder var etter loven forpliktet til å bistå med skyss. I denne delen av landet hadde de aldri de hestene de skulle ha. Selv om man hadde meldt sin ankomst på forhånd, ble det venting på hver skyssstasjon.

Pram klaget fælt over strekningen på hver side av Fredrikstad. I Moss var det verste at det ikke *fant*es en egen skyssstasjon inne i

Karjol: Utsnitt fra et stikk laget etter et av C. A. Lorentzens malerier.

byen. Reisende måtte hente sine hester på Dilling, en halv mil sør for byen!

På det punktet hadde ikke Pram helt rett. Det *fantes* skyss å få inne i Moss også. En vognmann i Enggaden hadde hester. En mann nede på Værlden hadde det samme. Men de var bymenn og holdt hest og vogn for å tjene penger, ikke fordi de som bøndene hadde plikt til det. Hjulmaker Mischow i Skovgaden kunne også assistere reisende og reparere deres vognhjul. Det måtte man også betale for.

Mary Woolstonecraft hadde nok ingen innvendinger mot å betale for seg. Dermed fikk hun bedre service og ble møtt med lutter velvilje. Hun fremhevet at nettopp det ansvar som var pålagt bøndene i forbindelse med veier og transport, fungerte særlig bra!

Verken miss Woolstonecraft eller andre utlendinger beveget seg imidlertid inn på de andre veiene som fantes i nærheten av Moss. Det fantes jo kjerreveier nordover på Jeløy, en førte via Ramberg til Nes-gårdene.

Nord for Jernverket tok dessuten en dårlig bygdevei av østover til Nore, Vanem og Gashus. Ingen veimester bekymret seg for disse bondeveiene, ingen forsøkte å presse bøndene til å utbedre dem. Ingen utlendinger våget seg da heller noensinne innover på dem. Til Gashus var det tungt fremkommelig, også for dem som bare brukte bondekjerre. På sommerføre var det altså temmelig dårlig veiforbindelse til Våler.

Ikke desto mindre var dette et oppland for Moss by. Forbindelsen mellom Moss og innlandet gikk derfor hovedsakelig vannveien, på isen om vinteren, med båt om sommeren.

Postrøverens endeligt

Kvinnelig postmester? Ja! På slutten av 1780-årene hadde Moss by for annen gang en kvinne i denne høye stillingen. Denne gangen var det Witte Christine Gude som styrte med embedet. Hun var enke etter en tidligere postmester, Nikolai Gude. Embedet ga gode inntekter. Derfor beholdt hun det i flere år. Og hun har åpenbart bestyrt det godt.

Ingen kvinne den gang kunne imidlertid være offisielt yrkesaktiv og gift på en gang. Så da Witte Gude siden inngikk ekteskap med kammerråd Jens Gerner, overtok *han* like godt både postmesterembedet og de inntektene som fulgte med. Han foretrakk det fremfor å være tollor og konsumptionsforvalter, som han da hadde vært en tid.

Noen år senere nedla Gerner også det embedet, og gikk over til utelukkende å leve av sine midler. Dermed kunne Hans Christian Hvidt overta. I 1801 var det han som satt med inntektene. At embedet på den måten sirkulerte mellom medlemmene av de ledende kjøpmannsfamiliene i byen, forteller både om dets prestisje og om de inntektene det ga å være postmester.

Om postmesteren mest hadde inntekter og ære, kunne det være verre å være postfører. Ved kongelig resolusjon av 1801 ble det foretatt en endring av postrutene. Posten skulle nå gå fra Horten og over Tronvik til Moss og derfra videre nordover gjennom Mosseskogen.

Heller ikke dette var en gunstig løsning, for man var engstelig for snebrøytingen på Jeløy og for strekningen over sjøen fra Horten til Moss. Det var postmesterens oppgave å holde kontinuerlig kontakt med Tronvik, så man visste beskjed om forsinkelser eller hindre i veien for postgangen.

Postkarlene hadde derfor strengt forbud mot å stanse underveis. Passasjerer fikk de ikke lov å ta med. Det skyldtes hensynet til at posten skulle frem, men var også basert på erfaring.

En enestående, men dårlig erfaring for postetaten var postranet i Mosseskogen i 1815. En novembermorgen ble en postkjører på vei sørover fra Vestby stanset midt inne i skogen, slått bevisstløs og frastjålet flere tusen riksdaler.

Brede Nord, som røveren het, foretok et nytt ran ved Jonsten i Råde ett år senere. Denne gangen ble han tatt. Og straffen for postran var streng. Røveren ble ganske enkelt halshugget, i nærheten av det stedet i Mosseskogen der hans første ugjerning hadde funnet sted. På folkemunne kom dette veimerket derfor raskt til å gå under navn av «Retterstedet».

Mislykte kanalplaner

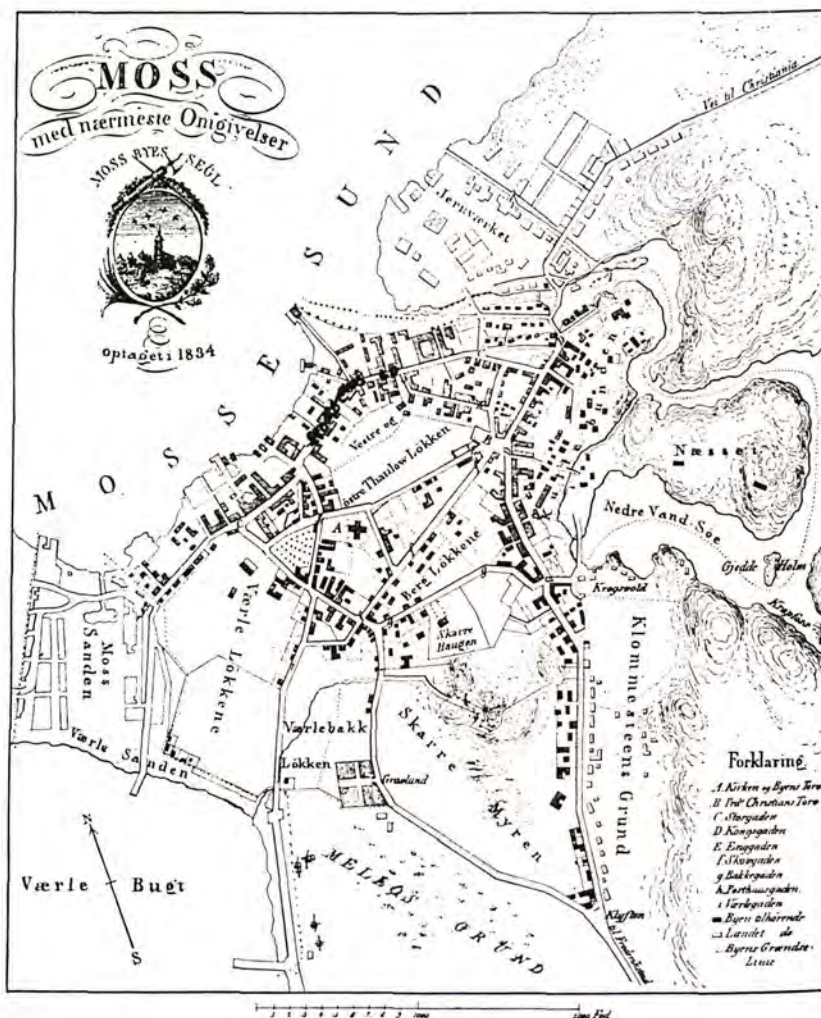
Moss var en havneby med handel og trelast og jernverk, med «malerisk deilig Beliggenhed», med trygg havn og rikt oppland. Hvorfor ble så ikke byen større? Dette spørsmål formulerte Christen Pram klart i et av sine mange brev fra Norge til København i året 1804.

Pram forsøkte imidlertid selv å formulere forklaringen: Innseilingen til byen var for besværlig! Man burde derfor bygge «en Canal giennem den Isthme som binder Gieløen til det faste Land. Intet synes rigtigere».

Saken var jo den at alle skip som skulle anløpe Moss, tapte svært mye tid på å runde Jeløy før de eventuelt fikk gunstig vind og avlutningsvis kunne krysse seg opp Mossesundet. Reisen ble forlenget med to mil og et ukjent antall timer. Det nyttet jo ikke for noe skip å ankre opp i det urolige farvannet utenfor Værden annet enn for en ganske kort periode, i sommersesongen. I Mossesundet var det derimot smult og trygt.

Tanken om en kanal mellom fastlandet og Jeløy var ikke ny på Prams tid. Den hadde vært fremmet, med jevne mellomrom, helt fra Hannibal Sehested første gang drøftet spørsmålet i 1647. Siden hadde Frederik IV tatt saken opp på begynnelsen av 1700-tallet. Og drømmen om kanal hadde alltid blitt underbygget med tanken om at Jeløy også historisk sett «egentlig» var en øy.

Maler Zelanders kart: Kartet er fra 1834 og viser Moss etter de to mindre bybrannene i 1807 og 1808 og etter en til dels betydelig befolkningsvekst i 1820-årene. Kartet har avmerket med hvitt hus som ikke tilhørte byen, men «forstede-ne». Disse ble innlemmet i Moss ved den første byutvidelsen i 1840.

I begynnelsen av 1800-tallet var drømmen om kanal vekket til live på nytt. Nå så det også ut til å bli alvor av planen! I 1807 ble det organisert en rekke undersøkelser med sikte på graving. I 1812 ble det fattet vedtak om dette. Det følgende år gikk man i gang med å kjøpe opp eiendommer, bygget hus til den fremtidige kanalens oppsynsmann og foretok de første sprengninger. Samme høst førte imidlertid krigens utvikling til at all gravingen måtte stanses. Kanalsaken hadde stått foran et endelig gjennombrudd. Så ble det atter stopp.

Med Norges selvstendighet i 1814 og de økonomisk vanskelige år som fulgte, forandret hele saken plutselig karakter. Det nye Marindepartementet ønsket nå ikke å gå videre med arbeidet. De ville heller spare. De ønsket å selge kanalhuset og heve leieinntekter av tomtene på Værle. Derfor gikk det *helt* annerledes enn man hadde planlagt. Kanal fikk byen ikke. Til gjengjeld fikk staten nye inntekter!

Fra Moss til Ostindien

Kammerråd Jens Gerner hadde, før han ble postmester på Moss, vært medlem av det kongelige råd på St. Thomas i det dansk-norske Vestindia. Der hadde han samlet seg både rikdom og erfaring. Han pleide stolt å vise frem sin sjeldne samling vestindiske «Concylier» til utenlandske besøkende. Hans stesønn, Johann Gude, fulgte siden hans eksempel og arbeidet senere ti år i Østen – for Det ostindiske kompani.

Danmark-Norge hadde på denne tiden verdensomspennende handelsforbindelser. Via København gikk forbindelseslinjene både til «Vestindien» i det karibiske hav og til «Ostindien» i Stillehavet. Moss var en kystby, og de kondisjonerte mente seg verdensvante. Også fra Moss gikk forbindelsene ut i verden.

Dette ble tydelig for enhver den høstdagen i 1791 da den første norske ostindiafarer, «Prinds Carl», sto ut fra Moss for fulle seil. Skuta var på 700 tonn, tungt lastet, og skulle seile til Frankrike før den vendte kursen sørover langs Afrikakysten.

Hvad er det for en høyen Hald
Du stolte Skib, bestorme skal
Som tager der ved Mosse-Bye
Kanoner, Jern og Blye?

Slik lød åpningsstrofen i den ode som ble avsunget. Hele byen var på bena. Mange gråt en skvett. For blant sjøfolkene om bord på skuta var det mange fra Moss. Også skipperen var ekte mossing og het Henrik Rummelhoff.

Kanskje gikk det ikke så godt med den første norske ostindiafarer? Vi vet at skipet fullførte turen og brukte over to år, men ikke hvor stort overskudd det gjorde på sin første tur. Da det kom tilbake til Norge, sto imidlertid følgende dikt i Norske Intelligenssedler:

Stolt af dig man med Beundring hørte
Norges Handel opnaae Broderrang
Da Du til saa fjerne Kyster førte
Rigets egne Skatter første Gang.

Fire år senere finner vi skuta igjen i England. Skipperen ser imidlertid ut til å ha dødd på ferden og kom aldri tilbake til sin hjemby. Det skremte ikke hans sønn fra å fortsette sjølivet!

Innseiling: Moss sett fra sørvest, med kirken og byen innerst i Værla, Jeløy med Grimsrød til venstre. Edy, som også har laget denne tegningen, gjør spesielt oppmerksom på en «Black Rock» i forgrunnen. Det er den som i dag går under navn av Revlingen.

Det var Bernt Anker selv som hadde utredet «Prinds Carl», alene. Og han roste seg av at den var besatt med lutter norske sjøfolk. I Moss skulle imidlertid ikke han engasjere seg sterkere i sjøfarten. Han hadde mer enn nok av annet å stå i med.

For selv om David Chrystie lot seg inspirere av hans forbilde og begynte å kjøpe og utrede skip, ble aldri Moss noen egentlig sjøfartsby i denne perioden. Etter noen år eide Chrystie fire skip. I Moss fantes det imidlertid totalt bare seks hjemmehørende skuter, mens Fredrikshald hadde 47 og Fredrikstad 28 i samme periode.

Muligens er det riktig å snakke om en slags konservatisme blant kjøpmennene i Moss. De tok ganske enkelt ikke sjansen på å skaffe seg egne skuter. De betjente seg i stedet av redere fra andre norske byer, og av skip fra handelspartnere i England, Nederland og Danmark, slik de alltid hadde gjort.

På skipene fra Moss arbeidet til sammen 42 mann. Ikke alle var nødvendigvis fra byen. Om Moss ikke var noen utpreget sjøfartsby, var det nok av sjøfolk fra distriktet. På Eløy og i Støtvik bodde det mange. Også i Moss bodde det i 1801 hele 29 menn som kalte seg matroser. De var i alderen tyve til femtito år. Nitten av dem var ugifte, av dem var alle i tyveårene. De fleste bodde nede ved havnen. Hele fem stykker bodde innlosjert i en og samme leiegård i Konggaden.

Hvorvidt alle disse hadde hyre på handelsskip, er ikke helt enkelt å slå fast. Om rundt halvparten av matrosene heter det at de er «enrouleret» eller «udkommanderet». Danmark-Norge hadde jo også en krigsflåte, og den var i stor grad bemannet med folk fra norske kystdistrikter.

På den annen side forhindret ikke innrulling i marinen arbeid på et handelsskip i fredstid. Tvert om virket de to typer av sjøliv positivt inn på hverandre. I marinen foretrakk man utvilsomt sjøvante matroser. Bare om Ole Nielssen i Kongens gade kan vi med bestemthet si at han ikke var til sjøs. Han var «matros og saugmester», sa han. Derimot er det lett å gjette på at styrmann Friederichsen og styrmann Brinch sannsynligvis seilte for Chrystie, og at apoteker Finchs fjortenårige sønn Benjamin og tollbetjentens syttenåring kanskje var førstereisgutter.

Tollkassererens og byfogdens noe eldre sønner var også «søefarende», men kanskje ikke på byens egne skip. Åpenbart hadde de viktigere funksjoner enn å vaske dekk på de skutene de var om bord på, for det hierarki som rådet på landjorden, ble jo ikke avskaffet om man kom om bord på en skute.

Chrysties skip gikk bare over Nordsjøen, til England og Frankrike. Om Chrystie ikke sendte sin brigg «Refsnes» eller sine andre tre skip like langt som Bernt Anker hadde sendt «Prinds Carl», satte skutene sitt preg på byen og bidro til at også vanlige folk i Moss fikk høre nytt fra den store verden.

Et skip ankrer opp

Skip ohoi! Når gamle Morten Halvorsen var nede på havnen, holdt han alltid et øye med Værlebukta. Det var aldri godt å vite når en seilskute kunne være ventende. Enten han eller losoldermann Falch var nesten alltid der nede. Som loser hadde de plikt til å følge med de skipene som skulle videre nordover mot Christiania.

Naturligvis fulgte de med om en skonnert hadde kursen for Moss også. Om været var godt, kunne skutene ankre opp på Værlebukta. Var det mindre godt vær og gunstig vind, tok de nok turen rundt Jeløy.

Det var viktig å vite om et skip kom til byen. Om det var et av byens egne skip, lot Halvorsen bud gå til hele byen. Om det var en utlending, nøyde han seg med å varsle en av byens tollbetjenter, som de nå ble kalt.

Halvorsen kalte muligens selv betjentene med det gamle navnet «røyerter». Offisielt var det imidlertid nå bare den yngste av dem, Christopher Renneflot, som ble kalt for det. Han og hans eldre kolleger hadde likevel den samme oppgaven, nemlig å borde inngående skip før de ankret opp. De steg om bord på skipene og fulgte dem så til nærmeste tollsted, til Moss, Son eller Larkollen, som alle sorterte under Moss. Helst brakte de skutene til Moss, for der satt sjefene for tolletaten.

Tollbyråkratiet hadde lenge vært stort, og det hadde vokst ytterligere mot slutten av 1700-tallet. Rett etter midten av århundret hadde tolloppkrevingen en tid vært overlatt private, slik som på 1600-tallet. Siden tok staten igjen over, men beholdt en del av det byråkrati som var bygget opp av «Forpaktningssosieteten».

I Moss hadde det i 1777 vært en tollør og en kontrollør: to embedsmenn, og dessuten noen undertollbetjenter eller røyerter, i Moss, Son og Larkollen. I 1801 var byråkratiet større. Ingen andre embedsmenn hadde så mange underordnede som tollkassereren og tollinspektøren. I alt omfattet etaten 14–15 mann, inkludert de

Jeløy sett fra sjosiden: Denne tegningen av J. W. Edy fra 1800 viser Ramberg helt til venstre, Refsnes midt på bildet og noen av husene på Trønvik-gårdene til høyre, der Edy har avmerket «ferry» – fergested.

ansatte i Son og Larkollen. Det var mer enn dobbelt så mange folk som byfogden hadde under seg.

Peter Abildgaard var nå tollinspektør og Ole Hiortaas tollkasserer. De var etatens embedsmenn. Men de gikk ikke i bena på hverandre. For at de skulle kunne utøve gjensidig kontroll, og for å hindre korrupsjon, hersket det en streng arbeidsdeling dem imellom.

Mens tollkassereren ikke hadde andre oppgaver enn oppbørsel, bokføring og utskriving av tollsedler, hadde tollinspektøren på den annen side den fulle ledelse av selve kontrollen. Under seg hadde de en rekke funksjonærer på ulike nivåer i hierarkiet. Det fantes to ansvarlige betjenter og tre andre betjenter, som videre hadde ytterligere fire underbetjenter. Så mange var de bare i Moss!

I Moss fantes dessuten to tollskrivere, foruten at yngste sønnen til Hiortaas gikk i opplæring på sin fars kontor. Etter 1814 avtok hele den norske utenrikshandelen. Samtidig ønsket man å skjære ned på byråkratiet. Dermed fant det sted en reduksjon av «tolleriene». Landet ble delt i tretten tolldistrikter, og hvert rommet flere tollsteder.

Når en underbetjent hadde bordet et skip, måtte han kalle på en mann høyere oppe i hierarkiet. En overordnet var til stede under lossingen. Han kunne ikke overlate vaktholdet til en av de underordnede før lossingen var kommet så langt at han hadde full oversikt over lasten. Tollerne gjorde nesten alltid grundig arbeid. Bare danske skip hendte det at de fór litt lettere over. Danskene var jo — nesten — landsmenn.

Hønsesmuglere

Et myrområde sør i Moss bar navn etter familien Scharres, som eide grunnen der. Sør for denne myren nådde hovedveien Moss by og delte seg i to veier som begge førte ned i byen. Én vei gikk nordover langs Radet og én vei vestover mot Værlesanden og Jeløy. Ved bygrensen lå det derfor en tollbod eller et «Konsumptionshuus», som det den gang ble kalt.

Ved slutten av 1700-tallet ble det ikke bare innkrevd toll på havnen, av varer fra utlandet. Man tok toll langs landeveien også. Tollstedet sør for byen var det viktigste. Ettersom det fantes to andre veier inn i byen, lå det tilsvarende boder nede ved Værlesanden og ved Jernverket.

Alle varer som ble innført i byen for å konsumeres, skulle nemlig skattlegges. Datidens omsetningsavgift ble innkrevd direkte, i stedet for å regnes inn i prisen på varen. Toll på innførte varer fra utlandet var en eldgammel ordning. «Konsumtionen» hadde man også hatt siden 1680. I løpet av de siste tiårene var innkrevingen blitt strengere gjennomført. Det gjorde skatten ytterligere upopulær.

Tollkontroll: Her undersøkes høy-lasset til en bonde for å se om han har kjøtt eller grønnsaker gjemt i lasset. Bildet stammer fra en annen østnorsk by tidlig på 1800-tallet, men situasjonen oppe på Radet, hvor Rygge-bøndene kom inn til Moss, må ha vært nøyaktig den samme.

Ikke alle jordbruksprodukter som ble brakt inn til Moss, ble skattlagt. Poteter var unntatt fra skatt dersom de skulle brukes til brennevinsbrenning. Da skattla man i stedet det ferdige produkt. På tilsvarende måte ble korn skattlagt i møllene, i form av en formalingsavgift. Både korn og høy som skulle selges til byens egne kreaturer, måtte veies før det kunne skattlegges. Men én vekt var nok. Det var «høyvekta», som den senere skulle kalles, og den hadde gjennom årene sin plass ulike steder inne i byen.

Kjøtt, ost og en del andre mindre gårdsprodukter ble skattlagt i konsumpsjonshuset. Om man ble tatt for forsøk på smugling, ble boten flere ganger større enn tollen. Og tollerne hadde all grunn til å kontrollere nøyaktig, for de hadde provisjon av det de fikk inn.

Skatten ble avskaffet først i 1826. I de årene den besto, skjedde det rett som det var, episoder. For bøndene ga seg ikke så lett. De forsøkte rett som det var, å smugle levende *høns* eller litt ekstra smør inn i byen uten å betale konsumpsjon.

Frem til 1770-årene hadde innkreving av konsumpsjonen vært administrert separat, og den hadde da i likhet med en del andre offentlige oppgaver vært forpaktet bort. Siden ble den integrert i tollforvaltningen. Det var en grunn til at byråkratiet hadde økt.

Sannsynligvis har det vært en viss arbeidsdeling mellom underbetjentene også. Ole Dramstad hadde for eksempel bondebakgrunn. Er det ikke naturlig å tro at han kontrollerte innfartsveiene? Han kjente vel de fleste av knepene!

Napoleon — helt eller skurk?

«Selv om nordmennene stort sett har nærmere samkvem med England enn med kontinentet og etterligner deres styringssystem, er de vennligsinnede mot republikken, og følger med levende glede de franske våpens hell,» skrev Mary Woolstonecraft, som selv var meget liberal, etter sitt besøk i Moss rett før århundreskiftet.

Denne intellektuelle verdensdame syntes vel om Norge og om Moss. Hun understreket trykkefrihetens betydning for informasjonstilgangen i landet. Dessuten fremhevet hun flere av kjøpmennene i Moss som dannede og velinformerte, om enn litt viktige. Hun ble spesielt imponert av en lærd embedsmann, som spurte og grov og ville diskutere franske forhold før og etter revolusjonen. Dette var en mann som åpenbart hadde ekstra stor sympati for Napoleon. Vi har ikke mange embedsmenn å velge blant. Hvem var det? Er det ikke mest naturlig å tro det var presten Thaulow?

Ved århundreskiftet var Napoleon Bonaparte fremdeles primært et samtaletema i dannede, intellektuelle kretser i Moss. Etter hvert som han begynte å sette et stadig sterkere preg på fransk politikk og på politiske, økonomiske og sosiale forhold i resten av Europa, ble synet på Napoleon mer og mer betydningsfullt for alt fra finanser til mat. I en tid som manglet massemedier, ble han like fullt et navn på alles lepper. I årene fra 1808 og fremover var han en mann som hver skreddermadam og den yngste skoledisippel hadde meninger om.

Alt Napoleon gjorde, fikk ringvirkninger i Norge. Først hadde Danmark-Norge forsøkt å være nøytrale. Den situasjonen hadde vært ideell sett med mossingenes øyne. Politisk kunne man forsvare de borgerlige idealer. Økonomisk kunne man sko seg på nøytraliteten. Trelasthandlerne i Moss opplevde følgelig en eksportøkning de aldri hadde sett maken til. Og drypp fra deres velstand nådde ut til hele byen.

Selv om det ikke lenger ble mulig å holde Danmark-Norge nøytralt, hadde danskekongen likevel søkt å holde landet utenfor aktiv krigsdeltagelse. Sverige ble imidlertid stadig mer anti-fransk, og deltok i kamper mot Napoleon på kontinentet. Det var en av årsakene til at Danmark-Norge ble tvunget sterkere inn på fransk side. Og med Napoleon som alliert fulgte det med nødvendighet at England ble fienden.

Et av Napoleons virkemidler var å søke å lamme Englands handel gjennom blokade. Det ble fatalt for norsk økonomi. I august 1807 overfalt så England Danmark-Norge, ilandsatte tropper på Sjælland og stjal hele flåten. Nå hadde man også lidd et æremessig nederlag. Skip på vei fra Danmark til Moss kunne nå når som helst bli oppbrakt av engelske krigsskip. Noen ganger kom de velberget til Norge, andre ganger endte både skute og besetning i den engelske prisonen. Kaptein Ulrik Rummelhoff var en mossing som opplevde nettopp det. Tidene var svært usikre.

I 1808 fulgte krig med Sverige. Med krigene fulgte også tap av handelsskip og problemer for trelasteksporten. Og siden kornimporten ble hemmet, fulgte sult og krise.

Om Danmark-Norge siden sluttet fred med Sverige, var alliansen med Napoleon fortsatt en realitet. Offisielt var landet stadig i krig med England, fastlandssperringen var formelt opprettholdt. Mossekjøpmennene ville likevel intet heller enn å sende trelast til England. I 1810–1812 ble det tillatt med lisensfart. Og om problemene var mange, var avansene skyhøye. Jobbetiden kom tilbake, men den var enda mer flyktig enn sist.

Forandringene var store og følbare. I Norge og i Moss vekslet oppgang og nedgang. Sult vekslet med velvære fra måned til måned, fra år til år. Skulle man finne en enkel forklaring på alt som var vanskelig, var det ett navn som meldte seg: Napoleon.

Ungdom og forsvar

Etter flåteranet i København hadde krigsfrykten begynt å herje i Moss også. Sør på Jeløy ble det satt opp utskikksposter som skulle varsle om mulige fiendtlige skip utenfor Værlebukta. Og borgerkorpset begynte på sin side med våpenøvelser. Trygge følte folk seg imidlertid først da Det norske Jægerkorps senhøstes 1807 igjen ble forlagt til byen. Siden byen hadde dårlig kapasitet til å innkvartere soldater så kort tid etter brannen våren i forveien, ble bare en mindre del av korpset denne gangen forlagt til selve byen.

I mars 1808 var landet plutselig i krig med arvefienden, Sverige. Dermed ble den profesjonelle hærstyrken forflyttet videre sørover. Hva skulle man så gjøre for å forsvare byen?

Ansaret for forsvaret av byen var jo etter loven tillagt borgerne selv. I første omgang begynte borgerne å anlegge et batteri på Værlesanden. Det skulle utstyres med fire kanoner. Så begynte folk å diskutere seg imellom om hvor godt og effektivt byens borgerkorps egentlig var.

En tidligere løytnant i borgerkorpset, Hans Mathiesen, tok til orde på et borgermøte i mai dette samme året og agiterte for å danne enda et militærkorps i byen. Kort etter hadde Moss også fått et borgerlig *jegerkorps*. At Drammen, Tistedalen og Christiania opprettet tilsvarende korps, viser at mosseborgerne ikke var de eneste som fryktet krig.

Så lenge krigen bare foregikk ute i Europa, hadde ingen bekymret seg. Nå følte man at svenskene kunne stå for døren hver time. Det nye, borgerlige *jegerkorps* var åpenbart bedre uniformert, bedre bevæpnet og ble bedre trent enn borgerkorpset. Korpsets medlemmer hadde stående ordre om å ta på seg sitt utstyr, ta sitt gevær og møte nede på Værlesanden dersom byens tambur slo alarm i løpet av natten. Andre fiender enn noen svenske krigsfanger så man imidlertid ikke i Moss i løpet av denne krigen.

Om krigen gikk over raskt i første omgang, var det fortsatt krigsfare. I 1810 og 1811 holdt det nye jegerkorpset en rekke øvelser. Mathiesen arrangerte til og med privat skytetrening med alle som følte behov for det. Under disse øvelsene klarte man seg uten uniform og holdt en uformell tone.

Det nye korpset startet med 22 jegere, fire «oberjægere», en «måneblæser» og to offiserer. Korpset ville imidlertid ikke, som borgerkorpset, legge noen begrensning på sitt medlemstall. De var åpne for å utvide, om situasjonen krevde det og dugelige karer meldte seg. På det meste talte de 34 mann.

Det er ikke mange vitnesbyrd om det gamle, tradisjonelle borgerkorpsets aktiviteter i denne krigsfryktens tid. Det nye jegerkorpset gjorde langt mer av seg. Der var forsvarsiveren sterk. Ved en anledning ble det reist debatt om det nye korpsets berettigelse, blant annet ble det sådd tvil om medlemskriteriene, som var langt bredere i det nye korpset. Det var i pakt med de nye demokratiske strømningene i tiden.

Talsmenn for det «gamle» korpset hevdet nå, riktignok uten å nevne konkrete eksempler, at jegerne var meget dristige når de tok opp medlemmer som ikke hadde borgerskap. I ettertid kan det synes som om det var like kritikkverdig at det ble tatt inn så mange unge menn? Om man sammenligner medlemsstokken i de to korpsevene, er nok generasjonsskillet det mest slående. Mange av de som gikk inn i det nye korpset, var unge. Kjøpmann Theodor Ullitz var en ung mann, bakeren Anders Wendelboe likeså. Og gullsmed Lunds sønn var meget ung.

At jegerne tok opp flere «svenske» håndverkere, ble derimot ikke debattert. Uansett hva stridens kjerne dypest sett var, Mathiesens hovedsyn var at det viktigste var å forsvare byen, ikke å holde på gamle former.

I 1812 krevde kapteinen i det «gamle» korpset, Sivert Rud, at stiftamtmannen skulle beordre de to korps slått sammen under borgerkorpsets ledelse. Åpenbart hadde han fått ekstra store problemer med å samle folk til sine øvelser. For mange av hans folk påsto nå at de ikke visste hvilket korps de skulle slutte opp om. Men trass i purringer fra byfogden ble saken liggende hos stiftamtmannen.

Heldigvis ble ingen av de to borgerkorpsevenes effektivitet satt på prøve. Som krigen gikk mot slutten, avtok nok også friksjonen mellom de to korps. Etter 1814 hadde ikke det borgerlige jegerkorps en eneste våpenøvelse.

I 1817 ble det borgerlige jegerkorps opphevet. En stor del av de aktive gikk da inn i det tradisjonelle borgerkorpset. Man kunne tro at Sivert Rud da var gått ut av striden som den moralske vinner. Hvorfor forlot han i så fall sitt «eget» korps akkurat da? Han skyldte på en øyenskade, som nettopp var blitt meget verre. Dermed var det duket for at jegerkorpsets kaptein, Peter Tyrholm, kunne overta hans gamle verv.

Mordoffer fra Moss: Hans Angell Gude (1771–1814), en av Just Gudes sønner, var med i Jegerkorpset da de var stasjonert i Moss. Siden ble han eier av Thorsø herregård i Borge og ble der myrdet senhøstes 1814 under mystiske omstendigheter som har fascinert mange i hans ettertid. Gude var nemlig sterkt svenskfiendtlig, og det var innkvartert svenske husarer på Thorsø. Det bidro til mystikken at mordet ble uvanlig slett etterforsket.

Blokade og kornmangel

I den siste fasen av Napoleontiden var økonomien både i Norge og i Moss på alle måter en krigsøkonomi. Det var svartebørs, det var spekulasjon. Mens noen sultet, var andre mette. Mens noen ble rikere, var det andre som mistet det de hadde.

Med visse unntak var hele perioden en jobbetid for trelast. Det førte til at arbeidslønningene steg for enkelte grupper av arbeidere. På den annen side førte dette til høyere matvarepriser, noe som gjorde nøden mer akutt for dem som var svakest stilt.

Store deler av befolkningen både sultet og frøs. Og uår i landbruket var ekstra ille når landet, som i 1807, samtidig ble utsatt for engelsk blokade. Kornmangelen ble dermed til å ta og føle på i Moss fra høsten 1807. Det hjalp lite om byfogd Scheel forsøkte å tvinge byens kjøpmenn til å bestille mer korn fra sine handelsforbindelser.

For det første var det vanskelig å få kornet frem, fysisk sett, når de engelske skipene kontrollerte farvannet. For det andre var det umulig for kjøpmennene i Moss å få kreditt under slike forhold: «Hvormed skal vi kjøbe, saa lenge Pænge icke er imod antagelig Sickerhed at faae, all Accept er standset i Kiøbehavn, og de, som nøder at søge Moratorier, endog betages Disposition over de i Handelen smaalig nok indkommende Pænge?»

Lenge gikk folk og led i stillhet. Selv om byfogden oppfordret til å melde seg på rådstuen, var det mange flere som var i nød enn dem han hadde registrert som nødstedte, påsto han i sin korrespondanse med myndighetene i Christiania. Nøden var langt større enn folk der var klar over. «Nøden i omliggende Bøygder ... har forøget, og vil, naar den icke hastigst afhielpes, fremdeles forøge.» Nøden i Moss, på Radet og på Værlesanden var enda større. Men mange var lenge for stolte til å innrømme at de sultet, engstelige for å bli oppfattet som almisselemmer.

Sult kan skape både sinne, misunnelse og mistenksomhet. I Moss var det både sult og nød. Og noen sultet mer enn andre. Var det ikke da naturlig å la sitt sinne gå ut over de rike? Byfogden fryktet sterkt for «at Mennisker udsættes for at døe af Sult», han fryktet også for «mulige Excesser af Fortvivlelse».

I Moss måtte derfor det ene borgermøte etter det andre behandle sladder som var i omløp. De fleste ryktene hadde tilknytning til byens to største kornimportører, Bergh og Gude, og dreide seg oftest om de eventyrlige kornlagrene de to angivelig satt inne med, mens befolkningen sultet ...

Da byfogden på nyåret i 1808 samlet borgerne til møte og fortalte om en ladning korn som var kommet til Kragerø og nå derfra kunne skipes til Moss, unnslo samtlige kjøpmenn seg for å ta på seg å selge dette kornet. Allmuen ville uten tvil tro de drev ågervirksomhet, sa de. Derimot tilbød både Gude, Bergh og Andreas Chrystie seg å lagre det gratis og selge det til statens priser,

dersom byfogden ville klargjøre alle disse detaljene for bybefolkningen i god tid. Senere samme vår mente Johann Gude at «vondskapsfulde Mennesker» igjen spredte det rykte at han brente brennevin om natten. Og fortsatt var det kornmangel i byen.

Var det noe sant i alle ryktene? *Hadde* virkelig Gude forråd av korn som han holdt tilbake og skjulte? For å unngå nye opptøyer fant han det nødvendig å bevise sin uskyld. Han fikk to av sine arbeidere til å stå frem og vitne om at han ikke hadde brukt korn til å brenne, og at han hadde solgt av eget korn til dem, for halv pris. Han hadde riktignok litt korn på lager, men det var meget begrensede reserver. Med det kunne det ikke stilles noen sult, mente Gude.

Barkebrødstider?

Julen 1809 kom det et skip til Moss. Det fraktet med seg rug og bygg for statens regning og havre og rug til Andreas Chrystie. Under lossingen fikk han imidlertid mistanke om svinn og meldte fra til byfogden om betydelige tap. Forhør ble tatt opp, og skipskapteinen tilsto straks at han hadde solgt kornet til noen håndverkere i byen, som igjen hadde solgt det videre.

Byfogden dømte mildt og ila kun en mindre bot. Han mente nemlig det i høy grad tjente til å unnskyld tyveriet at korn bare var å få kjøpt til uhyrlige priser. Åpenbart hadde han innerst inne sympati med håndverkerne. Og kanskje *var* det noe i ryktene om at kjøpmennene faktisk også spekulerte litt i korn?

I Moss hersket det en meget mistenksom atmosfære. Og korn var det uhyre lite av. Men hvor *stor* var nøden? Hvor mye sultet man egentlig?

Det finnes likevel ingen vitnesbyrd om spising av barkebrød i Moss. Det er byfogd Scheels mange brev som er vår hovedkilde til kunnskap om nøden i Moss. I sin korrespondanse påsto han igjen og igjen, i hele perioden mellom 1807 og 1810, at nøden hadde vært stor. Kornmangelen var «frygtelig, dels paa Grund af Krigen, dels fordi de 7 sidste Aar hadde været Misvekstaar, de 2 sidste endog Uaar». Det er ikke usannsynlig at Moss var hardere rammet enn de andre byene i Smålenene. I hvert fall var det ikke noen annen by som skrev så mye etter hjelp som Moss. Man spiste korn og laget velling av det, som før. Men man spiste stadig mindre og dårligere bygg og rug, og stadig mer poteter og havre. Og det var jo ellers mest dyrefor.

Med byfogden i spissen gikk borgerne i gang med det nesten uoverkommelige arbeid med å sørge for at det korn som staten hadde skaffet, ble tilgjengelig, samt at det ble utdelt på en rimelig måte. Og muligens var det disse statlige midlene som førte til at ingen later til å ha dødd av sult. Og det var et bedre resultat enn det man hadde kunnet forestille seg på det tidspunkt nøden var som størst, het det i 1810.

Mann med initialer: Det hersker ingen tvil om at Momme Petersons sønn, Peter Christian Peterson (1800–1843), ble akseptert av det gode selskap i Moss. Han gikk i en periode i kompaniskap med selveste David Chrystie og ble også valgt til en av «byens menn». P. C. Peterson synes ellers å ha vært den som innførte den typisk viktorianske moten å sløyfe fornavn. Han og mange etter ham «het» ganske enkelt sine initialer.

Det var ikke bare fattigfolk som led, eller bare byfogden som klaget på deres vegne. Niels Thaulow Hansen var ingen rik mann, han hadde ingen gevinst av jobbetiden, han drev ingen handel. Han og hans søster hevet renter av sin lille formue og dyrket hagevekster. Naturlig nok klaget han derfor mye i sin dagbok fra disse årene.

Thaulow Hansen sier eksplisitt at det finnes «mange fattige conditionerede Folk, som skulde kaldes fornemme». Pengene sank i verdi, kornprisene steg himmelhøyt. «Lykkelig var vore Forfædre, som laae i Jorden,» klager han. Den siste frakk han fikk sydd hos sin skredder, ble fryktelig dyr, enda han selv leverte stoffet. Bedre ble det ikke av at alle hagevekstene enten hadde frosset om vinteren eller råtnet bort.

Høsten 1813 sendte David Chrystie sin brigg «Refsnes» til Danmark etter korn, og fikk båten taksert før den dro av gårde. Småbåter av ulike slag dro imidlertid samme vei, helt fra Moss til Danmark etter korn. Losoldermann Bougs «Aaalen» og skipper Svendsens «Roland» dro hver sin tur. Disse to småbåtene var overbygde. Ellers var det ikke altfor mye som skilte mellom Peder Svendsen fra Moss og Terje Vigen fra Grimstad.

En sjømann i forkledning

Tidlig om morgenen den 21. mai 1813 steg en sjømann i land på Hvalerøyene. Det var en vakker ung mann, med mørkt, krøllet hår og forfinede trekk. Over Skagerrak var han kommet pr. fiskerbåt. INorge var han tydeligvis ventet. Et stort følge var møtt frem for å ta imot ham. Hele følget dro straks inn til Fredrikstad. Derfra bar det videre til Moss, hvor «sjømannen» ble over natten.

Mannens habitt var bare en forkledning. Sjømannsklærne skjulte den unge prins Christian Frederik, kong Frederik VI's fetter. Han var kommet til Norge i den hensikt å forsøke å forpurre de stormaktsintrigene han ante var i ferd med å bli lagt. Napoleonskrigene gikk nå mot slutten. Europakartet skulle tegnes på nytt. Hvilken skjebne ville da bli Napoleons allierte til del? Danmarks og Norges skjebne var jo at de hadde valgt gal side. Nå var de på det tapende parti i nederlagets stund.

Christian Frederiks bange anelser ble raskt bekreftet. Etter det store slaget ved Leipzig rykket den svenske hærfører og tronfølger, Carl Johan, uventet mot Danmark. I Kiel tvang han Frederik VI til å avstå Norge. Det virket overveiende sannsynlig at de øvrige stormakter ville godta dette, siden Sverige var på de seirendes side. Det var imidlertid også Russland. Russland hadde på den annen side tatt Finland fra Sverige i en tidligere fase av krigen, og ville ikke gi opp Finland. Det enkleste var å gi svenskene erstatning. Norge var en ideell kompensasjon.

Problemet var selvfølgelig nordmennene selv. Ville de la seg avstå? Til sin gamle arvefiende, Sverige, som de hadde ført krig

med bare få år i forveien? Christian Frederik tvilte på det, med full rett. Bare noen få dager etter dette samlet prinsen og en rekke notabiliteter seg. I Norge ville ingen godta det som hadde skjedd. Mennene på dette møtet utpekte derfor prinsen midlertidig til regent. Meningen var at et møte av menn fra hele landet siden skulle kunne sanksjonere vedtaket og gi landet en grunnlov.

Byfogd Wulfsberg reiser til Eidsvoll

25. februar samlet embedsmenn og borgere i Moss seg i kirken for å velge sin representant til møtet på Eidsvoll. Det hersket liten tvil om hvem de skulle sende. Mannen som hadde vært byfogd de siste tre år, Gregers Winther Wulfsberg, hadde sytti tilhengere. Skredermester Popp stemte på ham. Det store flertall blant håndverkere i byen stemte på Wulfsberg. Det var de som var hans velgerbase. Men dessuten fikk han stemmer fra mange embedsmenn.

Kjøpmennene i Moss sto mer splittet. Wulfsbergs nærmeste konkurrent, kjøpmann Henrik Gerner, fikk derfor bare fjorten stemmer. Andreas Chrystie, Peder Herfordt, Johann Gude og Sivert Rud fikk en håndfull stemmer hver. David Chrystie fikk én enslig stemme — fra kjøpmann Borthig.

Folk fra landsognet var ikke med på dette møtet. De valgte sin representant sammen med bøndene fra Rygge. Major Valentin Sibbern fra Værne kloster viste seg å være en like selvskreven representant fra landdistriktet som Wulfsberg hadde vært fra Moss. Sibbern var visst *altfor* populær. Siden viste det seg nemlig at han var valgt som representant også for Jegerkorpset. Han kom til Eidsvoll med dobbelt mandat. Men det var ikke tillatt, så dermed var det som representant for Jegerkorpset *han* stemte og talte.

Siden gikk begivenhetene slag i slag. Den 10. april samlet alle representantene seg på Eidsvoll. Den 17. mai ble Grunnloven vedtatt og Christian Frederik valgt til norsk konge. De brennende spørsmål ble nå: Ville Sverige anerkjenne dette? Og ville stormaktene godta Norges selvstendighet? Svenskene og Carl Johan ville imidlertid ikke gi seg. Svenskekongen var Norges monark, det var fastslått i Kiel. Altså sto man front mot front. Krig syntes dermed uunngåelig.

Og krig ble det. Det var i denne fasen av begivenhetene at Moss igjen kom inn på verdenskartet. For å komme nær svenskegrensen og befinne seg sentralt både i forhold til krig og forhandlinger, forflyttet kong Christian Frederik seg og sin regjering til Moss. Byen ble dermed i en periode nærmest for landets hovedstad å regne. Hovedbygningen på Jernverket var i den følgende tid regjeringskontorer og forhandlingssal, kjøpmann Johann Gudes store toetasjes tregård inne i byen skulle fungere som hovedkvarter for de svenske utsendinger.

Eidsvoll 1814: Gregers Winther Wulfsberg (1780–1846) var byfogd i Moss og vel respektert. Derfor var det helt naturlig at han ble valgt da byen skulle velge sin representant til riksforsamlingen på Eidsvoll. Dessuten møtte Valentin Sibbern (1779–1853) og hans bror Arild Sibbern (1785–1863) fra Rygge.

Mens Sibbern stort sett holdt seg til de unionsorienterte kretsene rundt grev Wedel, tilhørte Wulfsberg i grunnen ikke noen av fløyene. Han støttet Wedel i den første avgjørende debatt om unionen, men stemte på den annen side uten forbehold for kongevalget den 17. mai.

[illegible]

Die Republikanten v. Springfield *Franklin* *Mass.*
Lincoln's Great Seal. *Franklin's Seal.*

Notified
Charles. Jones.

Franklin's Seal. *Lincoln's Seal.*
Notified
Charles. Jones.

Oljemaleriet er av den danske maler Johan Ludvig Lund og henger på Eidsvoll, men er her fotografert etter en kopi på Moss jernverk.

Moss som hovedstad

Den 21. juli flyttet den nyvalgte konge inn i Jernverkets hovedgård. Krigen var da i full gang. Kraftpatriotismen ga gjenlyd i avisspalten og preget sikkert private diskusjoner i enda større grad. Kampene ble imidlertid alt annet enn det seierstog de fleste nordmenn hadde forestilt seg.

På norsk side sto omkring tredve tusen mann under våpen. Den svenske hæren var halvannen gang så stor, de norske soldatene hadde langt dårligere utstyr, og den svenske flåten var dessuten på alle måter overlegen.

Den 28. juli besatte svenskene Hvaler. 1. august trakk de norske styrkene seg tilbake fra Svinesund. 4. august kapitulerte Fredrikstad. Carl Johan hadde siden sitt sete der, farlig nær Moss. Størstedelen av landet øst for Glomma var snart i svenskenes hender. Depesjer gikk frem og tilbake mellom de to byene. Nervøsiteten i Moss vokste.

Fra den 10. august begynte den svenske sendemann, Magnus Björnstjerna, forhandlinger med Christian Frederik i Moss. 13. august holdt kongen statsråd på Moss jernverk. Dagen etter ratifiserte han den traktat som var satt opp. «Konvensjonen», eller møtet i Moss var avsluttet.

Resultatet av forhandlingene i Moss ble tre dokumenter av ulikt innhold, en våpenstillstandsavtale og et personlig brev fra Christian Frederik til den svenske kongen, Carl XIII. Det tredje dokumentet var den «egentlige» konvensjonen, som inneholdt et løfte om at den svenske kongen ville godta Eidsvollsgrunnloven som grunnlov for Norge og ikke foreslå andre forandringer enn de som var nødvendige for rikenes forening.

Mossekonvensjonen, som den senere skulle kalles, var meget gunstig, sett fra et norsk konstitusjonelt synspunkt. Men den var meget ugunstig for Christian Frederik. Den svenske kongen forpliktet seg til å anerkjenne Grunnloven av 17. mai. Dermed anerkjente han Norge som en selvstendig nasjon. Christian Frederik overdro den makt han hadde fått, tilbake i nasjonens hender. Siden oppga han alle krav på Norge. Og syk på sjel og legeme forlot han byen.

Etter Grunnloven av 17. mai hadde nå også de selveiende bøndene fått stemmerett. Og siden Christian Frederik hadde lagt stor vekt på Norges selvstendighet, måtte et nytt storting innkalles. Både by- og landsognets stemmeberettigede samlet seg nå, denne gangen på Moss rådhus. Nå skulle de velge en representant til Stortinget samme høst.

Denne gangen foregikk valgene annerledes. Nå var det ikke direkte valg. De stemmeberettigede skulle bare stemme på valgmenn, som deretter skulle utpeke en representant til Stortinget. Igjen ble det Wulfsberg som fikk flest stemmer, men Henrik Gerner og Andreas Chrystie ble også valgmenn. Siden Gerner skulle reise

Kongekommode: Christian Frederik hadde med seg denne reisekommoden da han, som norsk konge, kom til Moss. Men han tok ikke alle sine møbler med seg, og denne kommoden har senere blitt stående i hovedbygningen, som et minne om den tiden huset var Majestetens residens.

til Danmark, hadde han lovlig forfall, og apoteker Finch rykket opp i hans sted. De tre valgmennene bestemte imidlertid at en *fjerde* person, den nye sorenskriveren, Peter Vogt Krefting, skulle møte på det nye Stortinget.

10. oktober nedla Christian Frederik så *sin* regjering og frasa seg sin rett til Norge. Prins av Danmark var han fortsatt, men ikke lenger konge. Det var slutten på all dansk politikk i Norge. Dansk språk og litteratur var fortsatt dominerende. Men Norge hadde fått norsk hovedstad, norsk grunnlov og svensk konge. Landet og byen Moss var imidlertid tappet både for krefter og penger.

26. oktober steg prinsen igjen om bord på en skute. Igjen skulle han krysse Skagerrak. Han var ikke forkledd denne gangen. Alle visste nå hvem han var: en prins som hadde kjempet og tapt sitt eget spill, men bidratt til en hel nasjons selvstendighet.

Byen blir mindre

Da presten og klokkeren kom til skredder Berglund i 1801, hadde de kunnet føre opp to voksne og tre barn på skjemaet sitt. I året 1815 ble det igjen avholdt folketelling. Klokke Horn måtte da nøye seg med å føre opp tre familiemedlemmer hos familien Berglund, som var blitt drastisk mindre av de årene som var gått.

Under folketellingen i 1815, den første i det selvstendige Norge, gikk det raskt for seg. De papirene som siden ble sendt til landets nye hovedstad, Christiania, besto denne gangen bare av tall, ikke av navn. Derfor er det ikke i dag mulig å sammenholde opplysningene med alt det vi vet om året 1801. Det hevdes ofte at denne folketellingen ble slurvete utført over hele landet, og at tallene derfor er upålitelige, og muligens litt for lave.

På den annen side lå nødsårene imellom. Og etter det vi vet om hvordan de rammet Moss, virker det naturlig å vente en befolkningsnedgang. Ifølge denne tellingen bodde det i 1815 2429 mennesker i Moss by og Moss landsogn. Befolkningen *hadde* altså gått tilbake i løpet av den tid som var gått. Tapene hadde vært større enn tilveksten.

Trass i tilflytting og normale dødsrater, med unntak av de verste kriseårene, viste befolkningen på Jernverket og i landsognet en tilbakegang på 66 personer. Befolkningen i indre by var gått ned med 161 individer. At folk ikke døde av sult, betydde ikke på noen måte at dødeligheten var normal.

En årsak til befolkningsnedgangen var at det faktisk ble satt færre barn til verden. Var folk blitt mindre «sandseilige», slik presten Thaulow hadde ønsket? Det virker unektelig slik. For både i og utenfor ekteskap gikk barnetallene ned. I et par av kriseårene kan det synes som om folk rett og slett ikke tok sjansen på å ha seksualliv. Var de *så* sultne og slitne? Byens jordmor fikk i hvert fall mindre å gjøre i disse årene.

En annen årsak til at folketallet i Moss gikk tilbake, kan *kanskje* også ligge i at mange som hadde muligheter til det, flyttet ut av byen og tilbake til mer matrike hjembygder, i Rygge, Råde og Våler, der folketallet ikke sank. Disse bygdene kan imidlertid like gjerne ha fått innflyttere annetstedsfra. Uten navnelister over flytterne lar derfor ikke utflyttingsteorien seg bevise.

En niårings død

Den tredje og mest åpenbare årsak til at befolkningen i Moss ble redusert, var at dødeligheten økte i alle aldersgrupper. I disse kriseårene var nemlig tallet på døde fire ganger større enn fødselstallene.

I familien Berglund hadde man mistet flere barn. Men de hadde alle dødd som små. Katrin hadde født et barn i ett av kriseårene også, i 1807. Guttebarnet døde imidlertid alt etter ett år og tre måneder, av «Modersyge», skrev presten.

En kald februardag i 1809 mistet familien så også en fem års datter. I vårknipa neste år, den 24. april, sluknet lille Anne Magrethe, den datteren som var blitt født i januar 1801, akkurat mens Norges befolkning ble manntallsført.

Ni år og tre måneder rakk *hun* å bli. I noen dager lå småjenta på likstrå, hvit og barnslig vakker, pyntet med noen stakkars vårblomster. Katrin og Niels, tolvåringen Andreas og den nittenårige datteren Dorthea hadde sittet rundt henne til det siste. Kanskje fulgte også Margrethe Nadelsteen og skreddermester Popp, som alltid hadde vært knyttet til familien, med til kirkegården? Thoresen, byens graver, hadde sikkert alt gjort sitt da gravfølget nådde frem. Sognepresten, Gunder Langberg, holdt en kort tale. Så var det hele over.

Kunne lille Anne Magrethes død vært forhindret? Hva om Johann Gude hadde vært mer generøs med det korn han hadde på lager? Hadde familien Berglunds småpике fått overleve da?

Vi kan bare spekulere løst rundt dette. Saken var at lille Anne Magrethe og andre småbarn i Moss ikke egentlig døde av sult. *Hun* døde av «Ormefeber», hennes lillesøster av tæring. Det er likevel ikke unaturlig å tenke på den dårlige mattilgangen barna hadde hatt i nødsårene.

For om folk ikke døde av sult direkte, så døde de av lidelser som de normalt ikke ville ha dødd av. Sykdommer som ellers bare opptrådte sporadisk og rammet enkeltpersoner, utviklet seg nå nærmest til små epidemier. Og aller verst rammet ble de trangbodde og dårlig ernærte håndverker-, arbeider- og soldatfamiliene.

I 1807 så man i Moss de første tendensene til at alle de kroniske sykdommene fikk alvorligere preg. Brystsyken, tæringen, ble enda farligere enn normalt. Høsten 1808 grep kopper om seg blant barna i byen. Nå ble det riktig ille, og folk døde i fleng, både av

Barnebegravelse: Spedbarnsdødeligheten var like stor og like tragisk i Moss som i landets større byer. Dette maleriet av Mathias Blumenthal forestiller et barn i en borgerfamilie i Bergen.

dysenteri og forråtnelsesfeber. Først i 1810 var forholdene i ferd med å stabilisere seg igjen. Da begynte mossingene igjen å bli i stand til — og ta sjansen på — å sette barn til verden. Men befolkningsøkning i mer avgjørende forstand fikk ikke byen før flere år etter dette, da både krigen og krisen var endelig over.

Kriseårene tok ekstra hardt på enkelte. Kanskje hadde lille Anne Magrethe vært Niels Berglunds øyesten? Kanskje var det hennes død som plaget ham, og uvissheten som knyttet seg til alle de barna han hadde mistet. Hadde han kanskje kunnet gjøre noe *selv* for å redde sin lille datter?

Ingen vet hva som plaget ham mest. Vi vet bare at Niels Berglund kort etter datterens død ikke orket å leve lenger selv heller, og gjorde ende på sitt eget liv.

Kapittel III

Viktoriatiden: Idyll eller bakevje?

Nå skal vi igjen forflytte oss et par mannsaldre frem i tid. Vår siste byvandring foregår stort sett i *året 1865*. Europeisk politikk var på den tiden dominert av Bismarck, Napoleon III og dronning Viktoria. Forfatterinnen Camilla Collett hadde utgitt «I de lange Nætter» i 1862, en bok som også berørte forhold i Moss. Den adskillig yngre Henrik Ibsen utga «Brand» i 1866.

Norge hadde siden 1814 vært i union og kongefelleskap med Sverige. Kongen, Carl IV, som han ble kalt i norske patriotiske kretser, kalte seg stivnakket for Carl XV — han holdt seg altså til den svenske kongerekken, enten han var i Sverige eller Norge. I 1860-årene var den norske statsminister i Stockholm ingen ringere enn Georg Sибbern fra Værne kloster i Rygge. Trass i denne tilknytningen var likevel kongen aldri i Moss. Det kan være en indikasjon på at byen var i ferd med å miste noe av sin betydning. Og da kongens bror og etterfølger, Oscar II, siden kom til egnen med sin dronning, Sophie, skyldtes det ikke byen Moss, men at de betraktet *Jeløy* som en brukbar sommeridyll.

Moss by hadde på denne tiden fått sin egen avis, det var bygget kanal, og byen hadde regelmessige dampskipsforbindelser med omverdenen. Kommunikasjonsrevolusjonen hadde imidlertid kommet hele Norge til gode. Nå var det vokst frem byer på Sørlandet, på Nordvestlandet og i Nord-Norge. Rett over fjorden hadde også Horten fått bystatus og blitt en sterk konkurrent til Moss. Trass i kanalen hadde Moss *mistet* noen av de naturlige forsprang byen tidligere hadde hatt i kraft av sin sentrale beliggenhet.

I 1830- og 1840-årene hadde Moss vært i sterk vekst og fremgang. Langt på vei skyldtes *det* et oppsving byen da hadde opplevd innen brennerinæringen. Den påfølgende krise for brennevinsproduksjonen ble en krise for Moss. Samtidig lakket det mot slutten for Moss som trelastby, og Jernverket opplevde en langsom svekkelse.

Trass i byutvidelsen i 1840 stagnerte folketallet i Moss i forhold til andre norske byer. Moss, som alltid hadde vært blant landets ti største byer, befant seg plutselig nede på femtende plass om man

rangerte byene etter størrelse. Innflytterne i Moss ble færre, heimfødningene flere. Det er også et typisk fenomen i en stagnerende by.

Moss anno 1865 var en by der et solid flertall av innbyggerne var født i byen. Derfor kan det være naturlig å velge en urekte mossing til å lede denne byvandringen. Vår guide i dette kapitlet, en pike på tolv år, nedstammet fra borgerskapet i Moss på alle kanter. Hun opplevde derfor selv at hun kjente og var i slekt med «hele byen».

Men innen vi kommer til året 1865, er det *en* dramatisk hendelse vi må få med oss ...

Moss i brann

Brann!! Torsdag den 15. april 1858 lød ropet plutselig gjennom gatene i Moss. Kirkeklokkene klemtet. Hele byen kom seg på bena.

Ilden brøt ut tidlig på kvelden i den gamle prestegården på hjørnet av Bakkene og Værlegaden, en gård som nå tilhørte blikkenslageren Hoelstad. Gnister fra ovnen hadde antent noe tørt treverk. I løpet av kort tid fikk ilden godt tak. Så spredte den seg. På noen timer bredte brannen seg nordover. Etter hvert som det ble klart at den ville ta for seg både i Kirkegaden og Storgaden, ble det slått full alarm.

I en av de finere tregårdene i Enggaden bodde losoldermann Sundt med sine døtre, svigerdatter og barnebarn. Etter hvert som det ble klart hvilken retning ilden ville ta, visste de hva de hadde å gjøre. Nå gjaldt det å redde de små.

De tre små ble brått vekket. Og Anna på seks år, Helga på fem og den treårige William ble i all hast pakket inn i ulltepper og båret

Etter brannen: Dette xylografiet er litt stilisert og gir mer en stemning enn det egentlig viser brannområdet i 1858. Men fordi det ble gjengitt i hovedstadsavisene, bidro det til økt oppmerksomhet rundt Mossebrannen.

Tapt Gude-maleri

I brannen i 1858 strøk det med et kjempemessig nasjonalromantisk landskapsmaleri Hans Gude hadde malt for sin onkel, Mathias Gude. Onkelen ble bedrøvet, Hans Gude selv lettet, skriver han i sin biografi. Som helt ung malte altså Hans Gude (1825–1903) noen få malerier i og fra Moss, hvor han hadde en hærs-kare av slektninger og oppholdt seg mye. Et Jeløy-motiv, «Egn ved Moss», fra 1843 finnes i Nasjonalgalleriet. Siden gikk han over til ville fjell- og fjord-motiver. Først i seksti-syttiårs-salderen begynte han så igjen å male bilder fra traktene rundt Moss.

av sted til sin bestemors hus. Mormoren ble av barna bare kalt for bestemor Blom. Hun og mannen bodde i en staselig, hvit trebygning som lå midt ut mot Torget. Der var de nok trygge for ilden.

Ullteppene hindret ikke barna i å se hvordan ilden raste. Helga fikk med seg alt sammen, skremt og opprømt på en gang. Hun glemte aldri det dramatiske og fargesprakende synet og beskrev det utførlig mange år senere i sine memoarer: «Fra den dag da denne Branden raste, er det min Erindring strækker sig.»

Familien Sundts hus brant ned til grunnen denne natten. Og i alt 58 eiendommer ble skadet, og både kirken, det gamle rådhuset, Herbergegården, allmueskolen, fattighuset og en rekke andre større og mindre gårder gikk med i kjempebrannen, som er den største i byens historie.

Det var kanskje ikke så rart at ilden fikk så godt tak. Moss var nemlig i 1858 i all hovedsak fremdeles en treby. Alle husene som gikk med, var da også trebygninger, med unntak av et bindingsverkshus. I Storgaden støtte ilden på to gårder der den fikk dårligere tak. De to husene ble også ramponert, men bidro vesentlig til å stanse ildens videre herjinger sørover.

Byens borgere og brannkorps deltok aktivt under brannen, vann fikk man fra vannkummen på byens øvre torg, som var blitt anlagt etter den forrige bybrannen i 1807, dessuten fra vannpostene og fra vanntønner som var stilt opp rundt omkring i byen nettopp med henblikk på faren for brann. Mens ilden herjet, hersket det imidlertid ro og orden i byen, og det var verken tyverier eller oppløp.

Etter brannen skrev amtmann Carl Sibbern en rapport til sin bror, statsministeren i Stockholm. Han skrev på kronprinsens uttrykkelige anmodning og poengterte at både borgere og brannfolk i byen hadde anstrengt seg til det ytterste for å stanse ilden, og at bare den sterke vinden, samt byggemetodene, var å klandre for det som hadde skjedd.

«Doktor Mordts bygård til høyre sto det nøkternt da det andre xylografiet ble offentliggjort etter bybrannen. Bildet viser utsikten nordover fra Værlegaden.

Reaksjoner og konsekvenser

Det bidro til å skjerpe oppmerksomheten rundt brannen i Moss at det hadde brutt løs en større brann i Christiania én dag tidligere. Den varte lenger enn brannen i Moss. Men både i svensk og internasjonal presse ble det skrevet om de to brannene under ett.

Bidrag til de nødstedte i Moss strømmet derfor inn fra Stockholm og London, fra Le Havre og Calais, fra Enerhougens Arbeiderforening i Christiania og fra Horten Haandverkerforening tvers over fjorden. Derfra kom det til og med to brannsprøyter. Størst glede vakte det nok likevel i Moss at hele den kongelige familie i Stockholm engasjerte seg, både enkedronning Eugenie, kronprinsesse Lovise og prinsesse Sophie ga sin skjerv...

Ifølge byens avis, Moss Tilskuer, ble ikke byens fattige, dagarbeidere og andre med få midler rammet. Denne merkelige konklusjon baserte avisen på det forhold at de ikke eide så mye møbler eller løsøre. Og ingen av dem eide de husene de bodde i. Følgelig hadde de lite å tape. En viss logikk var det i det. Men det er like ille å miste *få eiendeler*, særlig når det er det eneste man har. Saken var imidlertid at det også var en del av byens små eiendomsbesittere, håndverkere og småkjøpmenn, som eide sine egne hus, men ikke hadde forsikret dem. Og det var åpenbart *dem* avisen bekymret seg mest for.

Det gjorde ikke situasjonen lettere i Moss at 1858 også var et år med pengekrise. Høsten 1858 ble det holdt flere tvangsauksjoner på noen måneder enn man hadde holdt over mange år. Fogd og politi fikk derfor nok å gjøre både i by og på land, og brannen kom til å slå svært ulikt ut og få ulike konsekvenser for folk i byen.

Både fra et økonomisk synspunkt og fra et bygningshistorisk perspektiv er det dermed naturlig å sette et skille i byens historie nettopp i 1858. I første omgang måtte en rekke virksomheter søke provisoriske løsninger. Rådhuset ble midlertidig flyttet til byfogdens gård i Storgaden. Dessverre var en del arkivmateriale gått tapt for alltid.

Gudstjeneste ble inntil videre holdt i en fabrikkbygning i Storgaden. Gården hadde riktignok på 1700-tallet fungert som rådhus, men siden var det produsert brennevin der i to mannsaldrer.

Det *måtte* derfor komme reaksjoner på den nye bruk av huset. En innsender i Moss Tilskuer i 1859 beklaget seg fælt: «Naa udføres alle kirkelige Handlinger i den gamle Fabrikbygning i Fru Wærners Gaard, medens Retferdigheden haandhæves i Byfogd Vogts Dansesal og Arrestanterne bliver puttet i Hagemanns Kjælder.»

Siden måtte både kirken og en rekke private gårder bygges opp igjen. De statlige myndighetene ønsket nå å stimulere bygging i mur, så inntil videre bortfalt all toll på innførsel av mursten og taksten fra utlandet.

Mursteinsforordningen av 23. april 1858 åpnet tradisjonelt: «Vi Oscar», konge både over gother og vender... bestemte at mur- og taksten skulle kunne innføres tollfritt til de to brannherjede byene, Christiania og Moss. Blant dem som underskrev, var byfogd David Vogts eldre bror, Jørgen Herman Vogt, som lenge var statsråd med særlig ansvar for finanssaker.

Nå ble det like billig å bygge i mur som i tre. Resultatet i Christiania ble en betydelig økning i murbebyggelsen. I Moss nølte folk mye lenger med å bygge i mur.

Vi Oscar,
af Guds Naade Konge
til Røer og Sværig, de Gøtheres og Venderes,

Byen fikk nå en ny og staseligere hotellbygning. Den ble oppført i mur og ansett som «en sand Prydelse». Kirken ble også prosjektert i mur. Ellers ble det fortsatt mest trehus etter gjenoppbyggingen, men de ble større og fikk stort sett to etasjer. Innen høsten meldte sin ankomst, var et påfallende stort antall hus bygget opp igjen.

Med de offentlige bygningene tok det lengre tid. Den nye allmueskolebygningen kunne tas i bruk etter et år, rådhuset sto ferdig først i 1862, kirken i 1861.

Noen av byens borgere hadde assurert godt. Blikkenslager Hoelstad selv og postmester Bøckmann hadde det ikke. Så brannen fikk en rekke uforutsette konsekvenser. Konkurser ble det mange av nettopp høsten 1858. Med familien Sundt var det imidlertid ingen fare. De hadde reserver og rike slektninger å støtte seg til. Etter brannen flyttet de på nytt inn i et av byens beste hus.

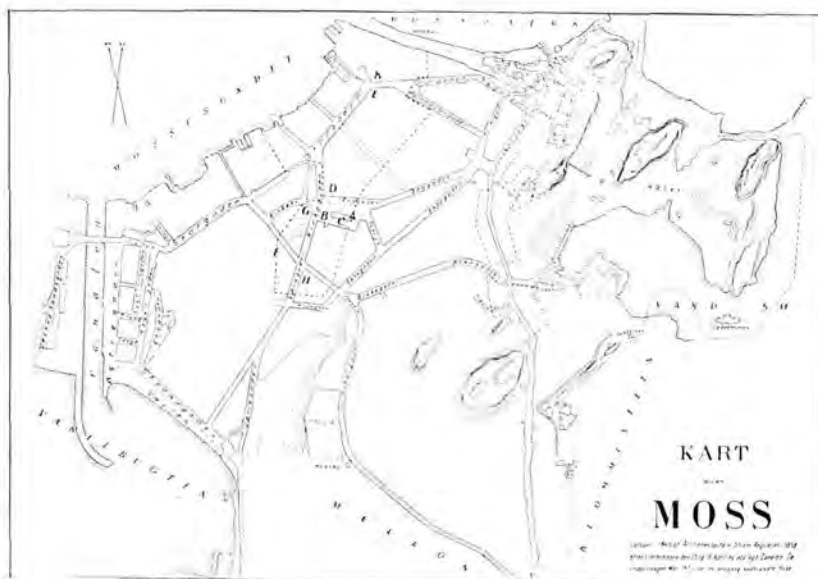
Folketellingen i 1865

Syv år etter brannen var Moss kommet noenlunde på fote igjen. Da ble det igjen holdt en omfattende og grundig folketelling i Norge. Den statistisk og historisk interesserte Anders Kiær i Indredepartementet hadde lenge forberedt initiativet. En kongelig resolusjon om saken forelå 2. oktober 1865, bare få dager etter at Kiærs innstilling forelå.

Selve tellingen kom til å foregå i januar 1866. Igjen var det folk som gikk fra hus til hus og skrev opp navn, alder og yrke på alle personer i hver husholdning, slik man hadde gjort i 1801. Denne gangen var det lærerne og lensmannen som skulle utføre arbeidet, mot ekstrabetaling. Tellingene var ment å kartlegge forholdene i

Kaptein Strøms kart ble opprinnelig tegnet i 1846, men etter brannen i 1858 ble branntomtene tegnet inn og avmerket med bokstaver. Kartet er nokså likt Zelanders kart fra 1834, men har flere gatenavn.

Den berømte høyvekt på Moss er ikke avmerket på bildet. Men det var nettopp på denne tiden, i 1853, at den ble anlagt midt på Christian Augusts torg, det «øvre» torget i byen, der alle byens gater løp sammen.

året 1865. I ettertid har tellingen derfor oftest vært omtalt som «folketellingen av 1865». Takket være den vet vi særlig god beskjed om alt og alle på Moss akkurat ved årsskiftet 1865–1866.

Lille Helga Sundt var på det tidspunkt blitt tolv år. Hun var bare én blant alle de menneskene som ble registrert innenfor byens grenser dette året. Hun påsto imidlertid mange år senere at Moss på denne tiden var så liten at «alle kjendte hinanden og vidste om hvem og hvor, fra Bjerget til Kanalen, fra Verket til Radet».

Helga Sundt har fortalt grundig og levende om en mengde mennesker på Moss omtrent på den tiden det ble holdt folketelling. Flere andre memoarforfattere kan supplere det hun har fortalt. Helga er nok like fullt den desidert beste byguide vi i dag kan få til Moss i 1865. Derfor skal vi bevege oss litt rundt i Moss med henne som ledsagerske. Så får vi se hva vi opplever.

«Efter mine Begreber er Byen Moss gaaet tilbage — i Udseende og i hyggeligt Samliv mellem Slægterne der.» Helga Sundt tegner et idyllisk bilde av 1860-årenes Moss, som var en by der alle var i slekt og alle kjente hverandre. Etter dette, skriver hun, begynte byen å vokse, og det idylliske, behagelige preget ved byen forsvant.

Det er nok treffende å si at Moss ikke var noen stor by i 1865. Helga Sundt anslo at byen hadde fire tusen innvånere. Ifølge folketellingen bodde det i 1865 4129 mennesker innenfor bygrensen. Innenfor det området som i dag utgjør Moss, bodde det den gang nøyaktig 5218 mennesker.

De gamle «forstedene», Værten, Værlesanden og Radet, var blitt innlemmet i byen i året 1840, men ingen del av Jeløy tilhørte byen. Grensen mot Rygge gikk rett opp fra Værten. I den delen av det daværende Rygge som lå nærmest byen, og som i dag tilhører Moss, bodde det 119 mennesker. Jernverket tilhørte heller ikke byen, formelt sett. Der bodde det nå 188 mennesker. I de andre delene av Moss landsogn, Jeløy og Vassbygda, bodde det 762 mennesker.

Folketall måles ikke bare i absolutte tall. Befolkningsvekst er også et *relativt* begrep. Saken var at Moss nok hadde vokst en god del i forhold til tidligere i århundret. Men Moss hadde vokst *mindre* enn en rekke av de byer det var relevant å sammenligne byen med. Og nettopp det at befolkningsveksten hadde gått langsommere enn andre steder, utgjør nok *noe* av forklaringen på at Moss var så idyllisk som Helga Sundt ville ha det til.

For om folkemengden i Moss hadde økt gjennom 1800-tallet, var den vekst byen hadde gjennomløpt, ikke særlig dramatisk. Særlig slående ble dette om man sammenlignet Moss med landet som helhet, eller med andre byer, som vokste langt raskere.

I 1830- og 1840-årene hadde Moss vokst en god del. Siden hadde befolkningsveksten vært langt mindre, i takt med at det inntrådte en stillstand i næringslivet. Folketallet i Moss ble så i løpet av få år passert av en rekke andre byer i Norge. I Moss sto alt stille, understreket amtmannen i flere av sine beretninger: «Lige-

Høyvekta på Moss var etter tradisjonen ikke verdens mest pålitelige måleinstrument. Bondene fusket, og klokken gikk også galt, heter det.

På grunn av «Konsumtionen», datidens omsetningsavgift, var alle kjøpsteder forpliktet til å ha offentlig vekt, som sto under tilsyn, først av byens tollere, siden av byfogden. Siden 1700-tallets begynnelse har Moss hatt en rekke vekter. Bildet viser et utsnitt av det øvre torg i 1880-årene. Midt på bildet ser vi fiskebasarene. Taket på høyvekta kan skimtes rett bak denne boden.

Byutvidelser

1840: Første utvidelse. Da ble de tidligere forsteder, Radet, Krogsvold, Værten og Værlensanden innlemmet i byen Moss. Inntil da hadde de ligget under jurisdiksjonen i landsognet.

1875: Andre byutvidelse omfattet den sentrale del av Jernverkets grunn nord for byen, samt en del av Helgerød med tilhørende strandpartier. Dermed var den gradvise integrering av Moss og landsognet kommet enda et stykke.

som denne By i det hele synes at have gjort mindre Fremgang end Amtets øvrige Byer, saaledes staaer Handelsvirksomheden paa samme Punct . . .» Moss forvandlet seg dermed på kort tid fra å være en betydelig provinsby til å bli en relativt ukjent småby. Fra å være landets tiende største by sank Moss ned på en femtende plass.

Siden skulle byen Moss igjen få oppleve dramatisk vekst i næringslivet og bli vitne til en tilsvarende folketallsøkning. Det skjedde imidlertid først i en senere periode av byens historie, etter en serie med avgjørende forandringer. I 1860-årene, i Helga Sundts barndom, var Moss inne i en stagnasjonsfase. All stillstand har et element av hygge ved seg. Det er det inntrykk av Moss de fleste har festet seg ved i ettertid. Idyll og bakevje trenger ikke være et motsetningspar. Like gjerne kan begge forhold være uttrykk for ett og det samme — for en by i ro.

Heimfødingenes by

Helga Sundt var født i den byen hun vokste opp, som datter av foreldre som også var fra byen. Begge hennes bestefedre var også fra Moss. Bare bestemødrene var født utenbys, henholdsvis i Fredrikstad og i Onsøy. Til gjengjeld hadde de bodd svært lenge i Moss.

Helga var på mange måter typisk for bybefolkningen i denne fasen av byens historie. Av de 4129 menneskene som var registrert som hjemmehørende på Moss i 1865, var det hele 2509 som var født i byen. Slik sett var de innfødte mossingene i flertall. Det var et nytt trekk. For første gang i Moss bys historie var heimfødingene, de «ekte mossingene», i flertall.

På 1700-tallet hadde ikke bybefolkningen i Moss vært i stand til å reproducere seg selv. «Byene spiser mennesker,» sa man da. Moss hadde vært helt avhengig av innvandring for å holde folketallet oppe. Og tidlig på 1800-tallet hadde bybefolkningen i Moss faktisk gått tilbake.

Etter det hadde en jevn befolkningsvekst satt inn, og befolkningen hadde økt med tre—fire hundre mennesker hvert år. Etter som spedbarnsdødeligheten gikk ned og helseforholdene bedret seg, begynte bybefolkningen å øke «på egne premisser». Som årene gikk, kom innflytterne til å spille en relativt mindre rolle.

Så lenge økonomien i byen hadde blomstret, var det like fullt kommet nye folk flyttende til byen. Med dårligere konjunkturer stanset også tilflyttingen. For hvorfor skulle man flytte til Moss hvis man ikke var sikret arbeid der?

Hvis vi ser på den totale bybefolkning i Moss i 1865, var et flertall av innbyggerne selv født i byen. Når femten hundre av mossingene var barn under femten år, sier det seg selv at et flertall av dem måtte være født i byen.

Folkeøkning i Moss på 1800-tallet					
	1801	1825	1845	1865	1875
Indre by	1408	1741			
Forsteder	340	782			
Indre by med forsteder	3753	4129	4449		
Jernverket	281	340	248	188	ca. 150
Vassbygda	184	140			
Jeløy	318	642			
Hele landsognet	609	688	ca. 1260		
4 gårder i Rygge	58	ca. 75	ca. 90	119	ca. 140
Hele «by»befolkningen	2029	2868	4001	4332	4599
Hele prestegjeldet	2531	3472	4689	5099	5859
Dagens Moss den gang	2589	3547	4779	5218	5999

Også blant voksne mannlige arbeidstagere var imidlertid nesten halvparten selv født i Moss. På Jernverket og i landsognet var innflytterne enda færre. Der var et klart flertall av innbyggerne født på stedet.

Det var fortsatt adskillige innflyttere i Moss, men flere enn tidligere i århundret kom fra bygdene rundt Moss. Enten var de født i Moss landsogn eller Rygge. Mange kom dessuten fra Våler, Råde og Vestby. Den andre store gruppen innflyttere var de som kom fra andre byer. Her var Christiania og byene i Smålenene de stedene flest kom fra, men noen kom fra Drammen og Tønsberg også.

Innvandrere fra utlandet var det nå blitt relativt færre av. Bare tolv innvånere i Moss og landsognet var født i Tyskland, og rundt 140 kom fra Sverige og Danmark. Det var fortsatt mange utenlandske *navn* i Moss, men mange av disse navnene skyldtes innvandrere en generasjon eller to tilbake.

På den annen side var Moss i ferd med å bli en by som selv produserte utvandrere. Utvandringen til USA var riktignok bare så vidt kommet i gang. Og forut for 1865 kjenner vi ikke antallet personer som utvandret til USA. Mellom 1865 og 1880 er det bare registrert 96 mossinger som fant veien over havet.

Den *store* utvandringen hører derfor til en senere fase av byens historie. Likevel er det mulig at 96 utvandrede er et for lavt tall. Og det kunne ofte være tilfeldig hvordan denne utvandringen ble registrert.

Mange utvandret i etapper. De flyttet kanskje først fra Våler til Moss, siden fra Moss til Christiania. Først etter noen års om-tumling i hovedstaden hadde de skrappt sammen penger til den lange turen over havet. Men *hvorfra* utvandret de? Sannsynligvis var nok flere fra Moss enn statistikken forteller. Og som årene gikk, skulle det bli flere utvandrere.

Kjøpmenn med og uten pomade

Selv om det etter matrikkelen var 440 «eiendommer» i Moss, ser det ut til at Moss by i 1865 besto av 341 hus, fremdeles i overveiende grad trehus.

I forhold til de elendige gateforholdene tidligere i århundret hadde det nå skjedd viktige forbedringer med selve gatelegemet, både av hygienisk og estetisk art. Deler av Konggaden og Storgaden var blitt brolagt alt i 1808, andre deler senere. Siden var det kommet fortau og rennestener. I de fleste andre gatene var det pukksten med grus oppå. Rett før brannen, i 1857, hadde man dessuten fått belysning i gatene: 48 gasslykter i gatene og en stor lykt nede på havnen.

Storgaden inkluderte den gang den gaten som senere skulle få navn etter fabrikkier og kjøpmann Henrik Gerner, som hadde vært en viktig mann i byen tidligere i århundret. I alt lå det 41 hus i denne gaten. I Møllergaden, Postmestergaden og andre gater i direkte tilknytning, Nygaden, Toldbodgaden, Tomtegaden, lå tyve hus. Moss var stadig en by hvor folk bodde «om hverandre», så både tomtearbeidere og rorskarler og håndverkere bodde side om side med storfolkene. Og alle hadde de adresse Storgaden.

I Konggaden lå det ikke mer enn 27 hus. Dette var likevel på mange måter byens mest sentrale gate. For her var butikkstrøket, særlig ved det øvre torget, eller «Prinds Christian Augusts torv», som det da fremdeles ble kalt, for å skille det fra byens andre torg foran kirken. I Konggaden bodde for det første alle butikkeierne, og alle hadde de sine hjem i direkte tilknytning til sine forretninger.

Kjøpmann Carsten Smith hadde mange jern i ilden. Men i sin *handel* rettet han seg spesielt inn mot bøndene. I sitt hus hadde han foruten sin kone og syv barn mellom tre og sytten år, to handelsbetjenter, en bakermester, en bakergutt, en gårdsgutt og to tjenestepiker. Og disse var nok ikke de eneste som arbeidet hos ham. Sannsynligvis hadde han enkelte gifte kvinner tilsatt på deltid, kanskje hustruene til hans egne arbeidere?

Fra sin store butikk solgte han øl og brennevin fra eget brenneri og bryggeri, og bakverk som var laget der i huset. Dessuten formidlet han svenskimportert jern og stålvarer til bøndene. I bakgården holdt han losji for bønder langveisfra og stall for kunder som kom til byen på dagstur.

Handelsnæringen var temmelig omfattende i Moss. Det kom delvis av at byen, som tidligere, utgjorde et sentrum for bygdene omkring. Det kan virke som om Moss delvis var i ferd med å miste denne sentrumsfunksjonen i 1860-årene. Småhandelen i byen holdt seg likevel oppe. Det skyldtes at folk i og rundt byen i stadig økende grad gikk over til å kjøpe det *de* tidligere hadde produsert selv.

I alt 24 mossinger kalte seg handelsmenn. Sannsynligvis betydde det at de handlet lokalt, var detaljister, i motsetning til «kjøp-

Sosial fordeling i 1865

— — —		
Embedsmenn, akademikere	19	2,5
Store kjøpmenn	14	2
— — —		
Håndverksmestre	77	10
Møllermestre, formenn	20	2,5
Kapteiner og styrmenn	20	2,5
Kontorister, betjenter	55	7
Småhandel, hotell-verter	26	4
— — —		
Sjømenn, fiskere	163	21
Arbeidere	209	27
Svenner, drenger	165	21
— — —		
Fattiglemmer	14	2

Tabellen er basert på 784 yrkesaktive menn. Jernverket er ikke med. Tallene er derfor ikke uten videre sammenlignbare med 1801-tallene. De 784 fordelte seg på 364 hus, 855 husstander i byen, uten Jernverket.

menn» som Carsten Smith. Etter tidens terminologi betydde «kjøpmann» at man drev mer i stort.

Ikke alle som drev handel, holdt til i Konggaden. Radet, som strakte seg videre sørover, utgjorde på mange måter en forlengelse av denne gaten, det var bare trangere og mer sølete. De som drev handel her, kalte seg ikke kjøpmenn. Her fantes bare handelsmenn. «Høker», som var den eldre betegnelsen på en som solgte i smått, var nå nesten gått av bruk.

Ernst Hilditsch holdt imidlertid til i Konggaden, nesten vegg i vegg med Carsten Smith. Han var også kjøpmann og var den som solgte mest matvarer til byens egen befolkning. Han formidlet kolonialvarer, sitt eget bakverk og mye annet. Også han hadde en hel rekke av sine ansatte boende i sin egen husholdning. Niels Pless drev derimot mer i smått, han solgte kun brennevin til det lokale forbruk.

Den ugifte, sofistikerte Anton Lund ekspederte byens damer i sin egen manufakturbutikk. Pomadisert og «duftende som en Viol» gikk han damene en høy gang, både når det gjaldt elegante bevegelser, og når det dreide seg om silke, kniplinger og andre kvinnelige pyntesaker.

«Sirlig som en fin Udlænding fandt man ham, hvilket dengang stod som det uopnaaeligste. Tøierne holdt han høit i Luften mellem to Fingre, medens Lillefingeren struttete vildt.» Så var da også manufakturhandler Lund i Hamburg på innkjøpsreise to ganger i året! Andre steder hadde han imidlertid ikke vært. Om kjøpmann Lund ikke selv var til stede i forretningen, kunne man få hjelp av en av hans to unge betjenter. Pene var de også, men slett ikke så distingverte som manufakturhandler Lund selv, mente Helga Sundt.

De som syntes det var for dyrt å handle hos Lund, kunne i stedet handle hos en av byens to «Modehandlerinder», jomfruene Elvine Nyegaard og Caroline Cramand. De førte også stoffer, men tjente mer på å reparere kurver og vesker, og furnerte ellers byens kvinner med hatter og bånd og annet høyst nødvendig utstyr. Gamle Dorthea Popp i Kirkegaden var enke etter en skredder, og

Eldste fotografi av Moss? Bilde tatt i slutten av 1860-årene eller tidlig i 1870-årene viser byen gjenoppbygget etter brannen og på vei inn i den nye, industrielle epoke. Det har bodd fotografer i Moss fra rundt år 1860, men det virker som om dette bildet er det eldste byfoto som er bevart.

datter av en skredder. Lenge beholdt hun selv en tilknytning til skredderbransjen og solgte i mange år stoffer i metervis. Samtidig skjenket hun brennevin til gode kunder — på bakrommet, for madam Popp var, og hadde alltid vært, både en brav og livsglad kvinne. I 1865 var Dortha blitt 74 år. Hun hadde penger i banken og trengte slett ikke lenger arbeide. Men hun ble neppe mindre sosial og humørfylt av den grunn.

Handel var den eneste næringen der kvinner i noen grad kunne drive selvstendig. Alle som drev handel, var enten enkemadamer eller enslige «jomfruer». Spekteret var allsidig. I tillegg til de to motehandlerskene var det ytterligere fire enker som drev «hver sin lille handel» med mer eller mindre nyttige småting. Dessuten fantes det to kvinnelige «slagtersker». Enkemadam Andersen solgte øl både til reisende og byens egne, og drev matservering på si.

I tillegg til de etablerte handelsmaddammene rommet byen to melkeselgersker, tre torgkoner, to marketentersker og en selgerpikke. Felles for alle disse seks var det at de fraktet sine varer omkring. De hadde ikke noe fast utsalgssted.

Dronningen av Værlen

Noen engelske reisende som passerte Moss midt på 1800-tallet, karakteriserte byen som en «village». Andre betegnet byen som en «town». Om de var positivt eller negativt innstilt, varierte vel både med årstiden og med mer tilfeldige sider av oppholdet.

Alle som besøkte byen, priste dens beliggenhet ved Mossesundet og den vakre utsikten mot Jeløy. Bygningene var enkelte mer kritisk innstilt overfor, og selve bygeografien oppfattet enkelte som spesiell og dårlig organisert.

Engelskmannen Robert Bremner skrev for eksempel i 1840 at Moss riktignok var det eneste sted av betydning på reisen fra Fredrikstad til hovedstaden, men at husene var «små og stygge og lå spredt nedover åssiden i en forvirret orden, på en måte som ellers var meget sjelden på den skandinaviske halvøy, som ellers burde kunne kalles de rette gaters og identiske bygningers land.»

Noe riktig var det nok i denne karakteristikken. Moss' bygeografi utgjorde i 1865 fremdeles en slags ujevn trekant. Og hvis Storgaden og Konggaden med Radet utgjorde denne trekantens to sider, var det Bakken, Bakkegaden og Krandsens 22 hus som etablerte tverrforbindelsen. Her bodde for det meste også håndverkere og små handelsmenn.

Strøket oppe på Bjerget og nede ved Værlen skilte seg ut fra resten av byen ved at alle som bodde der, hadde det nokså likt. De hadde én ting til felles: Begge steder bodde nesten bare folk som satt trangt i det.

Oppe på Bjerget og ved Krogsvold bodde det særlig arbeidere som var ansatt ved møllene og sagene. I alt lå det 28 hus der, hvorav minst to store leiegårder. Nede mot sjøen bodde enda flere

mennesker. Der lå det til sammen 109 småhus i gater som til dels ikke engang hadde navn, men ble beskrevet som «Værlens Baggade» eller «Hus Paa Værlen».

Fortsatt var det slik at det var her de som var aller dårligst stilt, bodde, folk uten fast arbeid, samt mange fattiglemmer. Dessuten bodde det mange her som hadde tilknytning til sjøen og havnen: matroser og fiskere, loser, bryggesjauere og skipstømmermenn.

Kvinneoverskuddet var større på Værlen enn ellers i byen. Sannsynligvis var det fordi det var billig å bo der. På Værlen bodde fattige enker og ugifte kvinner som ernærte seg ved spinning og søm eller ølhandel.

Enkelte av byens originaler bodde også her. Gamle Anna Ask var blant dem. «Sindssvag» har hun ganske enkelt fått som yrkesbetegnelse i folketellingen. Selv levde hun i den gode tro at hun var dronning, gikk rundt inntullet i laser og med et septer som besto av en kjepp med filler rundt. Siden hun ikke gjorde noen fortred, fikk hun gå i fred, og folk hadde snarere moro av å behandle henne med den respekt en virkelig dronning fortjente.

Anna Ask bodde på et usselt lite rom hos en dagleier nede i Sandsgaten, men var mye rundt i byen og fikk derfor mange gaver. Og både bedremanns barn, som Sundt-barna, og andre unger tok seg av den stakkars «dronningen». Og i allianse med alle byens barn ble hun neppe den som var svakest stilt på Moss.

To hoteller og «Casino»

Utsikt mot Jeløy: Bildet viser overgangen mellom bybebyggelse og proprietærgårder i slutten av 1860-årene. Grimsrød til venstre på bildet, Torderød til høyre mellom trærne.

De mange reisende som passerte Moss midt på 1800-tallet, hadde brukt vekslende uttrykk for å karakterisere det etablissement byen selv pleide å kalle for sitt «Herberge». Mens noen kalte stedet for et vertshus, brukte andre det pretensiøse ordet hotell.

Da den kjente danske hoffskuespiller August Bournonville ankom byen i 1852 sammen med en trupp fra Christiania, syntes han at byen var mer enn romantisk. Men opptre, det ville skuespillerne ikke. Til det var forholdene i «vertshuset» altfor primitive: «I Moss havde man gjerne seet os optræde, men Theatret, som vi af en Hændelse opdagede i den ene Ende af Værtshusets Spisesal, forekom os mindre brugeligt for vore Forestillinger.»

Etter bybrannen i 1858 var dog standarden økt betraktelig, ser det ut til. Byen fikk nå to hus der det ble drevet innkvartering av tilreisende og servert mat og drikke. Og begge steder kalte seg nå for hoteller. Herbergegården ble drevet under navn av «Germania Hotel». Dessuten var det åpnet et konkurrerende etablissement, som hadde fått navn av «Reinsch' Hotel», etter innehaveren.

Arbeidere, sjøfolk og bønder på bytur holdt seg til Enggaden. Der lå det viktigste av byens folkelige forlystelsessteder: «Casino».

I Kirkegaden og Kirkestrædet lå det til sammen bare seks hus. Og Enggaden, som gikk på den andre siden av kirken og forbandt byens to torg, var fortsatt primært en gate langs den engen der kyrne beitet: bare ti hus! I Skovgaden var det imidlertid i alt 22 hus, de fleste eid og bebodd av håndverkere og arbeidere, foruten to krambodhandlere. Byens vognmenn syntes imidlertid også å foretrekke denne gaten. De trengte plass til både seg selv, sine vogner og sine hester.

Midt inne i «bytrekanten» var det i 1865 ennå ikke blitt særlig sterkt bebygget. Med to hoteller, en dansesal og den nye kirken hadde Moss likevel fått et slags kjerneområde. Den nye murkirken var blitt oppført nøyaktig på det sted der den gamle trekirken hadde ligget. Muren var upusset på utsiden, kalket på innsiden, hadde tre skip og et høyt tårn mot vest, og taket var dekket med sort tegl. Nettopp i 1865 var Kirkeparksen blitt laget, på det stedet der byens opprinnelige kirkegård hadde ligget. Nå var den gamle gravlund bare sporadisk i bruk — som en slags æreskirkegård. Alt i 1830-årene var det blitt anlagt en ny kirkegård på Værlebakk-løkken, ved en ny gate som da hadde fått navnet Høienhaldgaten.

De nye bygrensene fra 1840 virket stort sett som de var i overensstemmelse med de faktiske forhold. På «Helgerøds grunn», utenfor den egentlige bygrense, lå det riktignok 14 småhus der det bodde sjøfolk, tømmere, arbeidere og håndverkere, folk som hadde mer tilknytning til byen enn til jordbruket.

Sør for byen, på den grunn som hørte inn under gårder som Klommestien, Melløs eller Øre, bodde både folk som sognet til jordbruket, og folk som hadde arbeid knyttet til byens aktiviteter.

Slik var byen Moss den gang Helga Sundt vokste opp. Hun hevdet selv senere at hun kjente alle. Det var nok en mild overdrivelse. Fire tusen mennesker er et anseelig antall. At alle kjente henne, lå nok nærmere sannheten. For de få bedrestilte familiene og deres småpiker hadde nok de fleste i byen oversikt over.

Smed Rosenberg og barna hans

Når Helga Sundt påsto at hun kjente «hele Moss», er det imidlertid ikke godt å vite om hun inkluderte befolkningen på Moss jernverk i sine beregninger. I 1865 var Verket fremdeles nokså adskilt fra resten av byen.

Ett menneske kjente hun imidlertid: Anna Hjersing, som var datter av bokholderen. Hun var jevn gammel med henne. Dessuten gikk de sammen på privat pikeskole.

Anna Hjersing og hennes familie bodde i forvalterboligen inne på Verket, sammen med den egentlige bestyrer og to tjenestepiker. Bestyreren og Annas far var jevn gamle og arbeidet sammen hele dagen og spilte kort og samtalte om kvelden. Annen akseptabel omgang for to herrer fantes ikke inne på selve Verket. Foruten de to besto «administrasjonen» kun av en eldgammel kontorist og en eldre og en yngre kontorfullmektig.

Alle andre som bodde inne på Verket, var enten arbeidere der eller i familie med noen som arbeidet der. De siste årene hadde Verket befunnet seg i konstant tilbakegang. Derfor ble det stadig vanligere at ungdommer som hadde vokst opp på Verket, søkte seg arbeid inne i byen eller dro til sjøs.

I den arbeiderboligen som lå nærmest Konvensjonsgården, bodde det fem husstander. En av familiene tilhørte den tallrike Rosenberg-klanen. Mannen i familien var nemlig sønn av «gamle Rosenberg», som svært mange på Verket var i slekt med.

Gamle Jahn Rosenberg var nå 75 år, men hadde fremdeles nok

Rekonstruksjon: Slik så antagelig Moss jernverk ut den siste tiden det var i virksomhet. Ned mot Mosse-sundet var det bordtomter, sjøboder og ovner. Masovnen ses midt på bildet, et kullhus ligger nordenfor. Valseverk, smier og andre verksteder lå langs tverrgaten oppover mot hovedbygningen.

Forvalterboligen, nærmest et helt gårdstun, lå sør for masovnen. Der hadde eierne av selve Verket bodd tidlig på 1700-tallet. Mellom forvalterboligen og Konvensjonsgården lå noen iskjellere. Langs veien nordover fra Konvensjonsgården lå arbeiderboligene. Skolen lå halveis oppe i veien, låver og staller noe lenger nord, ut mot parken på baksiden. Rekonstruksjonen er laget i 1948 og ved hjelp av muntlige overleveringer.

å gjøre på dagtid. Han hadde mange år tidligere kommet fra Sverige for å søke lykken ved Bærums jernverk. Og en gang etter 1810 hadde han der funnet seg både arbeid som smed og en hustru. Sin første sønn fikk han i 1820. Siden kom barna på løpende bånd.

Både Bærums verk og Moss jernverk hadde i Rosenbergs ungdom hatt samme eier, grev Herman Wedel Jarlsberg. Han hadde skaffet seg Verket på auksjon i 1826, men hans kone var niese av Bernt Anker og hadde vært blant arvingene. Grev Wedel hadde siden vært tvunget til å drive kanonstøperiene med under-skudd, for ellers måtte han innløse noen lån til staten.

Enda han slet tungt med økonomien, gikk grev Wedel i gang med moderniseringer. Ny masovn hadde man fått så tidlig som i 1824, nå fulgte nytt valse- og smelteverk. Med moderniseringene fulgte behov for ny arbeidskraft i Moss.

På mange måter ble de to jernverkene drevet sammen. Hovedkontoret lå ved Bærums verk, og mesteparten av produksjonen ble også sendt til Bærum. Det var naturlig å vurdere arbeidskraftssituasjonen ved de to verkene under ett også. Det var derfor Rosenberg i 1833 var blitt anmodet om å flytte fra Bærums verk til Moss, hvor de trengte mer folk. Han gjorde som han fikk beskjed om, og flyttet til Moss med kone og fire barn.

At fagarbeidere som smeden Rosenberg og mange andre også var spesielt innkalt til Moss, betydde likevel ikke at det ble altfor mye å gjøre for alle de nyansatte. De første årene etter at Rosenberg kom til Moss, ble han gående uten særlig mye å gjøre. I perioden 1836—1840 var masovnen ved Jernverket ute av drift i tre hele år. Men arbeiderne fikk både penger og mat. Grev Wedel

Arbeiderne ti år etter: Denne arbeidsstokken er avfotografert i slutten av 1870-årene og er det første gruppebildet vi har av arbeidere hos M. Peterson & Søn. I denne gruppen er det imidlertid mange av karene som tidligere helt sikkert hadde arbeidet ved Moss jernverk.

hadde mange ben å stå på, økonomisk sett. Han eide både Hakadal og Bærums verk, Jarlsberg og Vækerø. I den aktuelle situasjon var det en fordel for arbeiderne.

I 1865 var gamle Rosenbergs kone død. Han bodde derfor hjemme hos sin eldste datter, som var gift med en arbeider ved Verket og hadde to barn. Året 1865 sto i nedgangens tegn for Jernverket. Med førti arbeidere og fire funksjonærer i arbeid måtte det ennå sies å herske en rimelig stor aktivitet. Begge Rosenbergs sønner hadde vært heldige og hadde, som de vokste til, fått seg arbeid på Jernverket. I likhet med faren kaltes også de for «smeder». Av Rosenbergs døtre fant én seg ektemann på Verket, to fant sine menn inne i byen.

De to sønnene bodde bare noen meter av gårde på hver side av ham, eldstesønnen Erik hadde tre sønner og en datter. Hun hadde dessuten alt skaffet gamle Rosenberg et oldebarn, åpenbart hadde sønnedatteren kommet i «uløkk» med en farende fant. I hvert fall oppga hun et fornavn på barnefaren som ikke fantes på Moss.

Gamle Rosenbergs nest eldste sønn hadde fire døtre og to sønner. De to eldste av disse døtrene var nå tjenestejenter inne i byen, den ene hos lærer Englund i Storgaden, den andre hos skreddermester Strømberg på Radet. Den tredje av disse døtrene var jevn gammel med Helga Sundt. Om Helga kanskje kjente lille Karen Anne Rosenberg av utseende, kjente hun henne neppe særlig godt ellers, for hun og hennes søsken, fettere og kusiner gikk på egen skole inne på Jernverket sammen med de andre arbeiderbarna.

Ytterligere to av smed Rosenbergs døtre bodde inne i byen og var gift der, den ene med en møller i Skovgaden, den andre med en matros i Østre gade. Den ene datteren hadde to barn, den andre hadde ikke fått barn, men tatt til seg to fosterbarn. Det er bare de to yngste døtrene til gamle Rosenberg som ikke kan spores opp i 1865. Ellers hadde han en mengde etterkommere i Moss og på Jernverket. Det var bare den nest eldste sønnen som hadde valgt å bruke slektsnavnet Rosenberg og lot det gå videre til sine sønner James og Jens. Som tiden gikk, forsvant navnet Rosenberg i Moss. Likevel er det sannsynligvis i dag mange i Moss som har ham som stamfar!

Samlet bodde det 188 personer på Verket i 1865, mot 270 da man i 1842 laget et eget manntall for Verket. I løpet av de årene som var gått mellom disse tellingene, var det blitt slik at stadig færre nye folk var kommet flyttende til Verket. To av tre personer var selv født der nå, tidligere hadde mobiliteten vært vesentlig større.

Også blant de voksne mannlige arbeidstagerne var tendensen til selvrekruttering sterkere enn før. Noen få var født i Sverige eller på et annet jernverk, slik som gamle Rosenberg og hans eldste sønn. Halvparten av arbeiderne var nå født på selve Moss verk, slik som Rosenbergs nest eldste sønn og hans svigersønn.

I 1842 hadde andelen av de som var født andre steder enn på Verket, vært mye større. Den gang hadde verket ennå gått bra. Nå, i 1865, var det stagnasjon.

Jernverksbaronen

Rosenberg var ikke den eneste nye mann som var kommet til Moss jernverk i 1830-årene. Grev Wedel oppholdt seg nesten aldri i Moss. Derfor var den daglige ledelse i hans tid overlatt forvalter Anders Semb. Han hadde overtatt jobben etter sin far, som i sin tid var blitt ansatt av Ankerne. Med årene var Anders Semb blitt gammel. Han bodde etter hvert nesten bare ute på Rosnes og viet seg sitt gårdsbruk der. I 1833 het det om ham at han var å treffe på sitt kontor på Verket bare hver tirsdag og fredag formiddag mellom ni og tolv.

I 1835 hadde derfor grev Wedel innkalt en tysk fagmann ved navn Ignatius Wankel for å assistere ham, og innen ett år var gått, må han være blitt omtrent eneansvarlig for driften.

I 1840 døde imidlertid greven, og etter noen år ble det klart at en av hans sønner, Harald Wedel Jarlsberg skulle overta jernverkene i Moss og Bærum. Han ble kalt baronen, for enda adelskapet nå var avskaffet i Norge, var *han* født som adelsmann. Som sin far overlot han driften på Moss til andre.

Også Ignatius Wankel fikk etter noen år som forvalter større lyst til å drive med jordbruk enn med jernverk. Han var derfor svært fornøyd da det viste seg at han fikk kjøpe Kambo gård av baronen. Da han gjorde godseier av seg, ble det hans yngre bror, Franz, som overtok forvalterstillingen.

Baron Wedel Jarlsberg, og Franz Wankels tid ved Verket ble en bedre periode. Salget økte, og moderniseringene fortsatte. Spikerproduksjonen ble nedlagt, men desto sterkere satset man på produksjon av støpegods, stangjern og valsejern. Valseverket på Moss var uten tvil landets største. Likevel var ikke baronen fornøyd, og i siste halvdel av 1850-årene ble det gamle valseverket revet ned og erstattet med et nytt og større.

Da var allerede den siste blomstringsperiode for de norske jernverkene over. Etter Krimkrigens avslutning i 1857 begynte det å gå utforbakke med de fleste jernverkene. Tiden ville ubønnhørlig også komme til Moss.

Om en viss krise for Jernverket var merkbar i 1865, skulle Verket likevel holde det gående i nesten et tiår til. Selv om Harald Wedel Jarlsberg satset sterkere på Bærum enn på Moss jernverk, ble også virksomheten i Moss opprettholdt noe lenger enn ved de fleste andre jernverkene i landet. Et stykke på vei skyldtes det valseverket, for i slutten av 1860-årene ble det stadig sendt jern fra Bærum til Moss for valsing. At Verket produserte silkesager, spilte også fortsatt en rolle.

Baronen: Harald Wedel Jarlsberg (1811–1897) er her portrettert av Carl P. Lehmann i 1842, rett før han overtok Moss jernverk. Baronen eide både Moss jernverk og Bærums Verk, men bodde og virket i Bærum. Da det ved inngangen til 1870-årene så ut til at nesten alle norske jernverk måtte nedlegges, «ofret» han Moss og reddet Bærums Verk.

Himmelseng: Vi kjenner ikke navnet på snekkeren som laget denne sengen, men vet at den ble laget i Moss, antagelig rundt år 1850. Materialet er dels mahogni, dels polert furu.

Først i 1874 var all aktivitet ved Moss jernverk opphørt. Da hadde Wedel Jarlsberg bare aktivitet ved Bærums verk. Regnskapene for Moss verk dette året inneholder bare data om sager, møller og gårdsdrift.

I 1875 ryktes det i byen at Moss jernverk ble budt ut for salg inne i Christiania! Og om Verket ikke lenger var interessant i seg selv, var beliggenheten uvanlig god. Og med Jernverket fulgte rettigheter i fossen, som stadig var en av byens sentrale nerver. Det førte til både liv og røre. «Alle» var interessert i å kjøpe, viste det seg.

Familien Sundts nye hus

Familien Sundts nye hus var en av de få murgårder som fantes i Moss. Det grenset mot Storgaden, men tilhørte den daværende Postmestergaden. Huset var en empiregård fra 1817 og hadde tidligere vært eid av en av byens spisser — David Chrystie.

Sundt-barnas far, Michael Sundt, kom hjem fra sjøen noen år etter brannen. Nå skulle han tilbringe tiden med familien og ellers «bare» være reder. I farens bygård var det plass til alle. De «unge» bodde i annen etasje, de «gamle» bodde nede. Ikke minst trivdes barna i dette huset. Og dem ble det flere av. I 1865 hadde han og hans hustru produsert hele syv barn.

Familien Sundt hadde godt om plass i sitt nye hus. Hvert medlem av husstanden hadde gjennomsnittlig minst ett rom hver. Også «fintfolk» kunne imidlertid bo trangt, om ikke av regulær nød, så av selvvalgt sparsommelighet. I en «fin» familie i 1850-årene sov og spiste fem kvinner i samme rom for å spare brensel og unngå slitasje: «Alle de pæne Møbler skulde spares, og derfor maatte det altid staae en Række aflukkede Værelser med nedrullede Gardiner.»

Familien Sundts hus: Denne toetasjes murbygningen som losoldermann Sundt kjøpte etter bybrannen, ga rikelig plass til både den yngre og den eldre generasjon. Gården ble opprinnelig bygget av David Chrystie i 1817 og er en typisk empiregård.

Mossestol fra 1860: Slike stoler ble produsert i mengdevis i Moss fra midten av 1800-tallet. De fantes både hos rikfolk og middelstand. De klumpete bena vitner om ny dreietechnik på verkstedene. Forsiringen i ryggen er også tidstypisk. Setetrekket er fra vårt århundre, men bomull var ofte i bruk den gangen også. Stilen kalles ofte med et tysk navn – «biedermeier». I 1860-årene hadde nyrokkoen erstattet biedermeierstilen når det gjaldt klær. Men møbelmoten endrer seg aldri like raskt.

I de romslige stuer hos familien Sundt stilte man nå møblene opp etter tidens nye innredningsideal. Tidligere i århundret hadde stolene gjerne stått oppmarsjert langs veggene. Nå ble de trukket ut fra veggene og samlet i grupper ute på gulvet. Møbelsnekkerne begynte å eksperimentere med kopier av eldre stilarter: nyrokko og nybarokk. Flere møbler var det blitt enn tidligere i århundret, og polstrede møbler ble det stadig flere av. Hyggen og «kosen» som innredningsideal var i ferd med å fortrenge de eldre og strengere klassiske idealer for hjemmeinnredning.

Fremdeles var det mye som talte for å kalle Storgaden for byens «fineste» gate, særlig om man bodde på nedsiden av gaten, slik at man hadde stor, åpen hage helt ned til sundet. Og det var slik «man» den gang burde bo, skrev Helga Sundt mange år senere: «Hjemmene langs Mossesundet hadde sin Have lige ned til Stranden, hvor Brygge og Baad uhindret kunde naaes, hvorfra man om Sommeraftnerne kunde nyde Roturer og fredelige Solnedgange.»

Slik bodde gjerne trelasthandlerne, for dermed hadde de oversikt over havnen. Eierne av de mindre fabrikker som fantes i byen, bodde gjerne også i Storgaden, men helst høyere opp mot fossen.

Familien Sundt hadde i sitt nye hus ikke lenger selv direkte adgang til sjøen. De eide fremdeles en hage ned mot sundet og pleide derfor i sommersesongen å ta med seg ettermiddagskaffen over gaten og drikke den i hagen. Det var kanskje ikke rart Helga Sundt husket sin barndom som lutter idyll og solskinn?

Husjomfru, men ingen kammerpike

Den store murgården som nå huset Sundt-familien, var både rommelig og solid. Men det var adskillige mennesker som bodde der. I realiteten ga bygningen rom til tre husholdninger: «Besteforeldrene» og de to tantene i første etasje hadde til sammen kun en tjenestepike. De «unge» i annen etasje hadde syv barn og trengte derfor mer hjelp. De hadde både husjomfru og tre piker, samt en tjenestegutt. I tillegg bodde en eldre gårdskar, hans kone og sønn inne i gården.

Det ga status å ha mange tjenestefolk. Dersom man valgte å gi de forskjellige tjenerne fine navn, fortalte nok dette mer om familiens vilje til å skape seg selv en fornem fasade enn om hva de ulike jentene egentlig gjorde.

Det var bare i én familie i byen at fruen i huset hadde egen kammerpike. Generaldatteren Rikke Gerner sto på alle måter i en særstilling i Moss. Hun var søster av den berømte danske dikteren H. F. Ewald og gift med byens mest snobbete mann. Derfor måtte hun holde seg med en kammerpike som ikke hadde annet å gjøre enn å hjelpe henne med å holde orden på kjolene og gjøre toilette.

Byens fineste dame: Rikke Gerner (1824–1910), Jens Ludvig Gerner's hustru, var datter av en dansk general og søster av en av tidens mest leste forfattere, romanforfatteren H. F. Ewald. Fru Gerner var egentlig den eneste fine frue — etter tidens begreper — i Moss i 1865, den eneste som hadde egen kammerpike og egen ekvipasje. Hennes helse fremtvang hyppige og langvarige besøk ved Schlangenbad og andre dyre, utenlandske badeanstalter. Det vakte også forundring i Moss.

Fru Gerner *samtalte* imidlertid ikke med sin kammerpike. Hun hadde en egen «Selskaberinde» til å småprate med. I tillegg hadde huset en husholderske. Under henne rangerte kokkepiken og stuepiken, kusken og hans kone.

En av pikene hos familien Sundt sto imidlertid også i en særstilling. Karen Ulsteen var 23 år og gikk under navn av «husjomfru». En husjomfru opptrådte alltid i kombinasjon med andre tjenestepiker. Hva skilte så henne fra de tre andre jevngamle tjenestepikene i annen etasje?

I Christiania ville man i disse årene helst av alt ha tjenestepiker fra mindre byer som Moss. Også i Moss var piker som var født i byen, langt mer etterspurt enn jenter fra landet. Karen Ulsteen var født og oppvokst i Moss. Det gjorde det sikkert lettere for henne å løse praktiske problemer forbundet med storhusholdningen. Dessuten var hun datter av en håndverker. Dermed var hun sikkert mer «dannet» enn de andre tjenestepikene.

«Husjomfru» hadde man bare i velstående kjøpmanns- og embedsmannsfamilier. Hensikten med å ha en slik kvinne i huset var at *hun* skulle administrere de andre tjenestepikene, slik at husets frue kunne få tid til selskapelighet og lesning. Om man hadde husjomfru, var det tilstrekkelig å diskutere husets anliggender med henne en time hver formiddag. Siden overtok hun ansvaret.

Det må imidlertid helt sikkert ha hersket en viss arbeidsdeling også mellom de andre tre tjenestepikene hos Sundt. En har vel tatt seg mest av barna, en mest av matlagning, og en har kanskje stelt kyrne. Og med arbeidsdeling følger hierarki. Dette hierarkiet fant familien Sundt sikkert ingen grunn til å redegjøre for da byfogden foretok folketellingen. De gjorde bare et tydelig unntak for sin husjomfru, Karen Ulsteen.

Byens største yrkesgruppe

«Tjenestepiker» eller «tjenestetyender» var uten sidestykke den yrkesbetegnelsen som forekom hyppigst i Moss anno 1865. Byen rommet mer enn to hundre vanlige tjenestepiker, foruten nesten tyve husbestyrerinner og husjomfruer, samt en og annen kammerjomfru, stuepike, kokkepike og barnepike.

Ettersom arbeidskraft var billig og mye arbeid skulle gjøres i huset, kan man ikke si at en tjenestepike var et uttrykk for stor luksus, bare for jevn velstand. Det fantes nå to tjenestepiker for hvert tredje hus i byen. De var ikke av den grunn likt fordelt mellom klassene. Noen familier og enkelte enslige personer hadde mange tjenestepiker, men majoriteten av arbeiderfamiliene hadde det ikke. Selv blant håndverksmestrene var det sjelden at man hadde tyende. Til gjengjeld hadde jo de ofte læregutter som kunne gå dem til hånd.

Selvforsørgede kvinner i 1865

Lærerinne, jordmor, bestyrerinne	11
Egen handel, håndverk, bevertning	18
Husbestyrerinne, selskapsdame	22
— — —	
Ansatt i handel og håndverk	12
Tjenestepiker	212
Spinnersker, håndarbeid	45
Dagarbeidersker	8

Hvis en arbeiderfamilie hadde tjenestepike, var det gjerne noe spesielt med familien. Sigararbeider Christian Rom nede på Vær-
len hadde ikke barn, men tjenestepike, og det enda han var gift og barnløs. Sannsynligvis var det fordi konen var i arbeid som jordmor, at de trengte en pike til å stelle huset. Fergemann Ellingsen hadde også tjenestepike, en sekstenåring. Det var forståelig, for han hadde hele fem barn. En sjømann med kone og tre barn hadde også «pike». Hvor mye nytte familien hadde av henne, kan man lure på. Hun må nemlig ha hatt mer enn nok å stå i med sine egne to barn, som bodde i husholdningen sammen med henne.

De aller fleste tjenestepikene var ansatt i kjøpmanns- og embedsmannsfamilier. Der var det gjerne to eller flere piker. Og oftest var det jo slik at jo rikere, eller helst jo «finere» hus, desto flere tjenere, og desto mer imponerende titler hadde de.

Hos kjøpmann Hilditsch var hierarkiet strengt. Det var ikke så rart, for han hadde både stort hus og stor forretning og nesten bare kvinner i sin tjeneste. Øverst rangerte sikkert hans mor, dernest hans egen madam, må vi tro. Så fulgte husjomfru og to butikkjomfruer. Kokkepikene og barnepikene og hele tre bakerpiker i alder fra 23 til 61 fulgte lenger ned på rangstigen. Hvordan følte så den stakkars gårdsgutten seg med så mye kvinneselskap? Var han i den syvende himmel eller den alle hakket på?

De aller fleste av disse tjenestepikene var født i Moss eller bygdene omkring. Smed Rosenberg på Jernverket hadde to sønnedøtre som var i tjeneste inne i byen. De var ganske typiske. Det var gjerne i unge år at kvinnene søkte seg huspost. Og det var naturlig å gjøre det nær hjemmet.

Av alle byens tjenestepiker var det to enker, og bare en som var gift. Alle de andre var ugifte. Og bare to av dem hadde barn. Kun hvert tiende tyende var over tredve år. «Gamle piker», fast knyttet til en husholdning gjennom flere tiår, var noe som nok fantes. Men de var så absolutt i fåtall. På den annen side: Mindreårige tjenestepiker var det nå nærmest slutt på, bare to var tolv – tretten år, og bare femten var i slutten av tenårene.

Den store majoriteten av tjenestepiker i Moss var ugifte og i tyveårene. Arbeid som tyende var noe pikene valgte i en fase i livet, før de ble gift! Igjen er familien Rosenberg et typisk eksempel. Sønnedøtrene hans var i tjeneste, men to av de tre døtrene hadde hatt samme arbeid før de giftet seg. For den *enkelt* pike var nemlig det å tjene en viktig utdanning. De lærte å administrere en husholdning, å holde orden i et hus, og de lærte matstell og barneoppdragelse.

For *byen* Moss hadde tjenerholdet en annen viktig funksjon. For tjenestepikene bidro til å skape en følelse av samhold i byen. Arbeider- og kjøpmannshjem, håndverkerfamilier og embedsmannsfamilier hadde én ting som knyttet dem sammen: kjøkkenet. Svært mange av håndverker- og arbeiderhustruene hadde i yngre dager arbeidet i husene til kjøpmennene og embedsmennene. De

visste noe om vaner og uvaner, om god og dårlig hjemmeatmosfære som mennene ikke kjente til. Det ga dem viten, men etablerte også forbindelser, også av følelsesmessig art, mellom de ulike samfunnsgruppene.

Syver fra Våler — og franske Louis

Med mannlig tjenerskap stilte det seg annerledes. Slikt var det slett ikke mye av inne i byen. Bare en av byens leger, samt kjøpmann Gerner og hans mor, hadde egen kusk. Selv ikke Gerner hadde mannlig kammertjener.

Riktignok så man i Moss av og til et importert eksemplar av arten. Det var når «hans eksellense» statsråd Georg Sibbern kom for å besøke sin bror, amtmannen på Carlberg, eller til Værne kloster, som han først selv eide, siden overlot sine to nevøer. Da hadde han alltid med seg sin franske mannlige tjener, Louis, som hadde bodd hos ham fra han var ung, og som ikke hadde andre oppgaver enn å stille sin herres sko og klær, barbere ham og hjelpe ham med påkledningen.

Nå hadde «bestemor og bestefar Blom» på torget også en mannlig tjener i tillegg til sine to tjenestepiker. Men deres «tjener» var en stikk motsatt type av eksellensens pertentlige Louis. Syver Olsen, eller Syver «Synger», som han het på byen, var i 1865 33 år og var verken fransk eller fornem. Han var en enkel bondegutt fra Våler. Sommer som vinter løp han glad og syngende omkring i sin islender og sine tretøfler og gikk gjerne til fots til Son om familien ville ha ham til det.

Helga Sundt har fortalt at tjenerne hjemme hos bestefar og bestemor Blom kalte sitt herskap for «mor» og «far». Og barnebarna hadde et hjertelig forhold til tjenerskapet der.

Det var åpenbart for enhver at familien Peterson-Blom så langt enklere og mer likefrem på tingene enn familier som Gerner eller Sibbern. Det så man på tjenerskapet.

Syver Synger var nok en slags byoriginal. Likevel virker det som om det inne i Moss knapt fantes noen *mann* som kunne betegnes som «tjener» i mer rendyrket forstand. De sytten gutter eller menn som gikk under navn av tjenestegutter, drenger eller tjenestekarere, synes i stedet alltid å være knyttet til familiens næringsvirksomhet på den ene eller den annen måte.

Likevel hadde de noe viktig til felles med jentene: å være «tjener» var ikke primært et yrke. For de aller fleste var det et ledd i utdanningen, en fase i livet. Sett fra embedsmennenes og borgernes synspunkt var dette viktig, for slik lærte jo både menn og kvinner disiplin, og de lærte hvor makten satt.

En mannlig tjeners plikter:

Om morgenen halv syv
legge i alle Ovne
Børste Herrens Støvle
Passe Herrens Tøi, lade Pigen
besørge Reparationer
Pudse Gangtøi og Hatte i
Entreen
Besørge Servering og
Opvartning
Eftersee, rense og paafylde alle
Lamper i Værelser og Gange
Holde Buffetten iorden
Pudse Sølv, Messing, Glas
Pudse og rendse Piberne
Tilsee Billiarden

— Fra Orkerød i 1870-årene

En mørk og mystisk herre

Byens rikeste mann, Jens Ludvig Gerner, bodde litt høyere opp i gaten enn familien Sundt. Huset var en staselig, toetasjes murgård, men uten hage helt ned til sundet. Nå var ikke han den som hadde størst behov for stor hage inne i byen, for han bodde mer ute på Orkerød enn inne i byen. Den skikken som hadde etablert seg sist på 1700-tallet med å ha hus i byen og «på landet» parallelt, var det stadig mange av de rike borgerne som opprettholdt.

Brennevinskongen: Jens Ludvig Gerner (1810–1869) i stram positur. Fotografiet er etter alt å dømme tatt i et atelier og viser klart at i 1860-årene hadde moten med press i buksene ennå ikke kommet.

Gernergården: Denne toetasjes murbygningen i den daværende Storgaden ble oppført i årene 1807–1808 av Henrik Gerner etter den første bybrannen, som hadde begynt nettopp der. Mot gaten bodde medlemmer av familien Gerner gjennom hele 1800-tallet. I året 1865 bodde ekteparet Gerner der alene med åtte tjenere.

På baksiden av bygget fantes fløybygninger som ga plass til næringsvirksomhet. I stedet for klesfabrikk anla Henrik Gerner tobakksfabrikk. I en periode holdt et av Gerners brennerier også til i bakbygningen.

Sundt-pikene var spesielt opptatt av Jens Ludvig Gerner, som var både vakker, «mørk og mystisk». Det var så mange ting å undres over ved Gerner, så mange hemmeligheter han så ut til å ruge på, syntes Sundt-barna. Hvordan gikk det forresten med hans to sønner, Carl og Fredrik, som bare var noen år eldre enn Sundt-pikene? Året 1865 tilbrakte de to tenåringsguttene med studeringer i Dresden. I England hadde de også vært flere ganger, samt i Danmark. Dem måtte det vel bli noe stort av, mente man, både hjemme hos Sundt og ellers i byen.

Gerners vogn var også helt spesiell — og feiende flott. Det samme var de sorte hestene. Gerner hadde ikke bare mange hester, de var også de vakreste i byen. Når han kom på besøk til Gude, trykket Sundt-barna nesene mot ruten: «Da kom der susende som med Vingers Flukt en Karjol med herlige kulsorte Heste foran. I Karjolen sat Jens Ludvig Gerner, den hemmelighetsfulde Herre som Ingen ellers saa og Ingen talte med.»

Og om Gerner bodde såpass høyt oppe i gaten at de ikke kunne holde øye med hans inngangsportal, hendte det rett som det var, at han avla visitter hos Sundts nabo rett over gaten, kjøpmann Mathias Gude.

Når Jens Ludvig Gerner kom på besøk til Gude, var det nok ofte spritproduksjon de diskuterte. For det var en virksomhet de begge kjente. Det var Mathias Gudes onkel, Johann Gude, som var den egentlige grunnlegger av Moss som brenneriby. Siden var Gerners far, Henrik Gerner, gått i gang med samme type virksomhet.

Mathias Gude og Jens Ludvig Gerner var tremenninger og forbundet gjennom flere andre familiebånd i tidligere generasjoner. De arbeidet også i samme bransje, bryggeri- og brennevinsbransjen, og hadde derfor fortsatt erfaringer og nyheter å utveksle.

En pott brennevin

1 pott = 1,96 liter

Brennevinets æra

Under brannen i 1858 rakk flammene å forlyste seg med hele 160 000 pottter brennevin innen «festen» var slutt. I samtiden representerte dette betydelige tap. På mange måter innledet bybrannen i 1858 svanesangen for det som da i mange år hadde vært byens hovednæring: brenneriene.

I flere tiår nå, i mesteparten av både Gerners og Gudes voksne år, var det næringsmiddelindustrien som hadde utgjort den viktigste del av arbeidslivet i Moss. Og det var på mange måter naturlig å begynne med slik virksomhet i Moss, hvor det fra gammelt hadde vært mange møller og stor kornhandel. Utgangspunktet for brennevinsbrenningen var mølleindustrien, foredlingen av korn, innenlandsk og importert, til mel og gryn. Da møllenæringen så etter hvert kom inn i krise, måtte man søke nye veier. Og Johann Gude hadde da alt vist at spriten åpnet en slik vei.

Kornimporten kom i store vansker mot slutten av Napoleonskrigene og led under de dårlige konjunktorene som siden fulgte. Gjennom mange år skulle det bli mye svakere forbindelseslinjer mellom Norge og verden, og mindre både av eksport og import. Økonomien ble «innadvendt», sa man. Handel og produksjon tok utgangspunkt i hjemmemarkedet. Brennevinsbrenning bød seg derfor frem som en stadig gunstigere produksjonsgren! I 1818 var det bare seks møller i funksjon i Moss, og de beskjeftiget kun fjorten faste arbeidere og noen dagleiere. Krigen hadde da avbrutt de siste forbindelsene med utlandet, og hele pengesystemet var i vill uorden.

Tidsrommet mellom 1820 og 1850 ble i norsk økonomisk historie generelt en overgangsperiode, preget av avvikling av det gamle beskyttelsessystemet. De siste rester av merkantilistisk proteksjonisme. Staten sluttet etter hvert med direkte tiltak for å stimulere industri og annen næringsvirksomhet og overlot de næringsdrivende til seg selv. Konjunktorene gjorde det lite realistisk å satse videre enn mot lokale markeder. Derfor gikk man over til brennevin. Det syntes dessuten som om folks behov var meget tøyelige: Jo mer man tilbød, desto mer ble konsumert.

I denne perioden ble Moss derfor en brennevinsby. Faktisk ble Moss spritbyen fremfor noen i Norge, om vi måler næringens omfang i forhold til befolkningen.

Det var særlig etter 1814 at brenningen skulle skyte fart, dette året ble det forbudt å importere «utenlandsk kornbrennevin». Nordmennene ville benytte sin nyvunne frihet til noe de ikke hadde hatt lov til tidligere: å brenne nesten fritt!

Om Johann Gude hadde vært en foregangsmann, var det Jens Ludvig Gerners far, Henrik Gerner, som virkelig tok tiden på pulsen da han bygget sitt første byens andre brennevinsbrenneri i 1815. Det fikk plass i hans gård i Storgaden, som lå litt lenger oppe ved fossen enn Gudes gård. Der drev han fra før ulike annen

«industri» i lite format. Dessuten kjente han på forhånd Johann Gude temmelig godt, for de var i nær slekt. Derfor hadde han nok vært i brenneriet mange ganger og hadde lært seg litt om produksjonsprosessen.

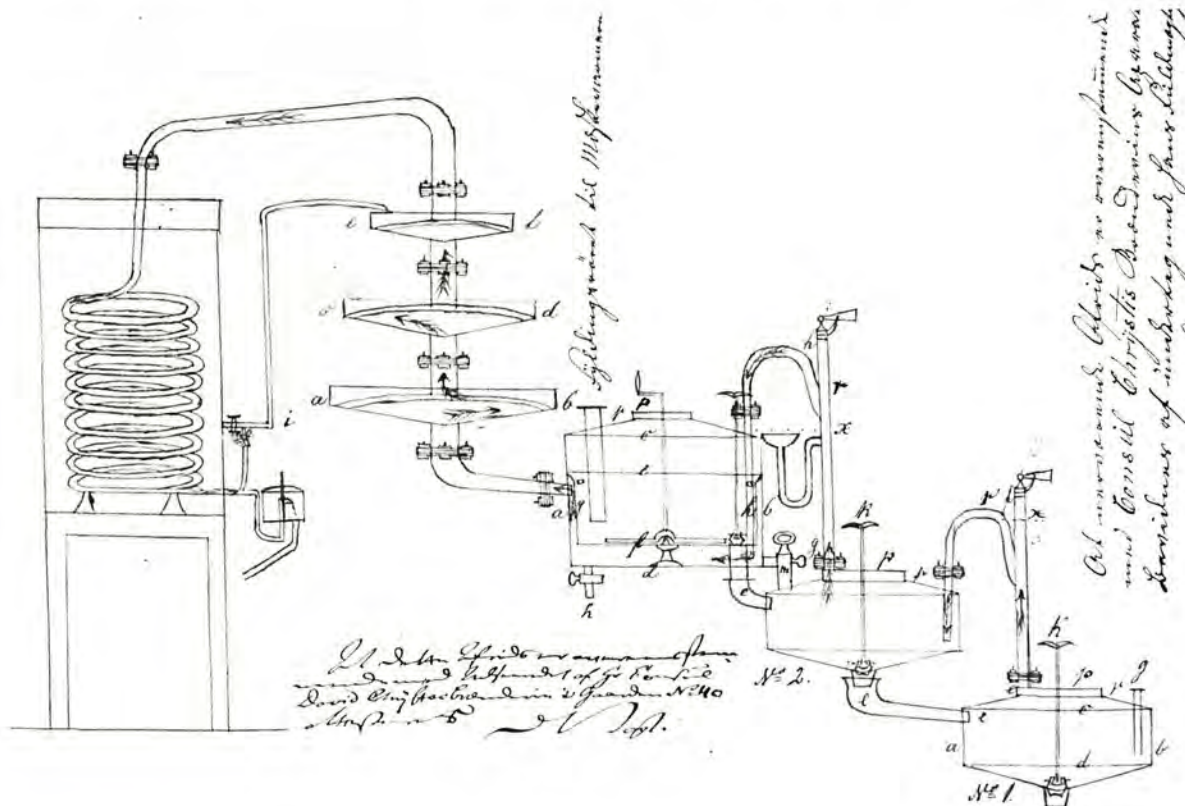
I 1818 hadde Henrik Gerner bare hatt to faste arbeidere og mellom tre og fem dagleiere, men produserte i alt 30 000 potter brennevin i året. Men han samlet seg åpenbart overskudd, for i 1824 overtok han stormøllen fra sin mor, og ekspanderte mer. Men om Gerner og Gude nok var innstilt på å samarbeide, var de ikke alene på markedet. De hadde alt fått konkurranse, også i Moss.

Den ekspansive og idérike Magnus Tyrholm var da også gått i gang med spritproduksjon og hadde i 1818 et brenneri som var jevnstort med Gerners. De to konkurrerte både på dette feltet og innen tobakk. Det ble Gerner som skulle triumfere. I 1826 gikk Tyrholm over ende med et brak. Resultatet ble at Gerner ble stående enda sterkere i markedet.

I 1818 hadde imidlertid Johann Gudes brenneri fremdeles vært like stort som Gerners og Tyrholms til sammen. Og Gude opprettholdt driften i flere år etter det. Siden overtok hans nevø, Mathias Gude, som fikk borgerskap i 1823. I 1818 hadde både Andreas Diesen og Nikolai Knudzen drevet hvert sitt lille brenneri, og også apoteker Carl Friederich Finch drev på si i bransjen. Han pro-

Destillasjonsapparat: Slike var i bruk ved de fleste brenneriene i Moss. Apparatet kalles «pistorisk» og har navn etter oppfinneren Johan Pistorius, som laget det første i 1817.

Det fylles på væske i kjelen nederst til høyre og væsken følger derfra pilenes retning oppover i systemet. Det var de tre bekkener midt på bildet som utgjorde den pistoriske nyvinning. Der ble alkoholen renset tre ganger, slik at den til slutt nådde 80–85 % styrke. Etter sin vei gjennom kjølesystemet til venstre kunne alkoholen så tappes og tilsettes smaksmidler. Tegningen er laget i 1846 av en fullmektig hos David Chrystie den yngre.

duierte både sin egen «mavestyrkende Aquavit» og sin egen «Sundhedschokolade» og solgte begge deler sammen med vin, tobakk, sukker og medisin fra sitt apotek.

Flere og flere brennerier skulle det bli. Et stykke ut i 1820-årene gikk også etablerte trelasthandlere som David Chrystie, Niels Borthig og Christian Bergh inn i bransjen. Spriten så en tid ut til å gi sikkert utkomme for alle som hadde noe å investere.

Brennevinsbrenningen var for det første teknisk enkel, og reguleringer ble det færre og færre av. I byene kunne nå enhver som hadde borgerskap, gå i gang med å brenne, så sant kjelen var over 200 pottes, eller 193 liter. Og forbruket bare økte, i tråd med industriens ekspansjon. Slik fortonte det seg i hvert fall lenge.

Sprittkongen på Moss

Midt i 1830-årene skjedde det et generasjonsskille innen mosseborgerskapet. Først døde Henrik Gerner i 1837. David Chrystie «den store» døde året etter. Henrik Gerners sønn, Jens Ludvig, var i mellomtiden blitt gammel nok og hadde fått den fornødne bakgrunn til å tre inn i farens virksomhet. Han var 27 år, men åpenbart voksen. For forretningen bare blomstret videre i årene som fulgte.

Også innen huset Chrystie gikk familiefirmaet videre. Her ble imidlertid virksomheten vesentlig innskrenket. David Chrystie «den yngre» overtok en del av trelasthandelen etter sin onkel. Uten onkelens støtte trivdes han dårlig med forretningslivet, skulle det vise seg.

Johann Gudes nevø, Mathias Gude, skulle siden kjøpe Chrystiebrenneriet. Chrystiene var på vei ut av brennevinsnæringen. Gudefamilien sto imidlertid atter sterkt i bransjen. I tillegg fantes det en serie med andre brennerier i Moss, Finch og Bassøe, Knudzen og Bredal. På det meste fantes det fjorten brennerier i Moss. Likevel hersket det liten tvil om at det var Jens Ludvig Gerner som var selve brennerikongen.

I 1830-årene var brennevin blitt Moss bys viktigste næringsvei, viktigere enn både trelast og jernverk, om vi ser på profitten næringen skapte. Arbeidsplasser ble det også. I alt var det ansatt 89 mann i 1833, skrev byfogd David Vogt i sin beretning, og han hadde ingen kritiske kommentarer til næringsvirksomheten.

Dette året var det fjorten brennerier i byen, og de hadde en årlig produksjon på rundt en million liter. Dette utgjorde en åttendepart av landets samlede brennevinsproduksjon. Det fantes på landsbasis hele 350 brennerier, men brenneriene i Moss hadde en kapasitet som lå langt over landsgjennomsnittet.

Til produksjonen i 1833 gikk det med nesten 8000 tønner korn og 35 000 tønner poteter. Brenneriene hadde nå fått anselige

Brenningens kulminasjon
Tall fra Moss, regnet i liter

1849: 1 489 000
1850: 2 289 000
1851: 2 480 000
1852: 1 548 000

ringvirkninger for jordbruket rundt byen, viste det seg. På gård etter gård hadde man lagt om fra korn til poteter, ettersom brenneriene var så sikre kunder. På gårdene Melløs og Orkerød var jordbruket nesten utelukkende innrettet mot potetproduksjon. Etter hvert satte Gerner også i gang et eget brenneri på sin gård, Orkerød. Omleggingen til potetdyrking slo om seg, og omfattet etter hvert svært mange av de andre store gårdene sør på Jeløy og mange gårder i Rygge.

Også potetavlingene kunne imidlertid svikte. Da antallet brennerier i midten av 1840-årene ble innskrenket, synes dette å ha hatt mer sammenheng med svikt i potetproduksjonen enn med avsetningssvikt. I 1845 var det bare fem brennerier i Moss. På litt lengre sikt styrket imidlertid en slik krise nettopp de brenneriene som overlevde. Og det var jo nettopp Gerners og Gudes virksomheter.

I 1851 kulminerte brennevinsproduksjonen i Moss med nesten to og en halv million liter. Og dette året var på alle måter et toppår, om vi måler etter de avgiftene som ble betalt, som lå fire ganger høyere enn i de karrige årene tidlig på 1840-tallet. To år senere, i 1853, var det fortsatt fem brennerier i Moss, men da var virksomheten for nedadgående. Produksjonen skulle aldri passere toppåret 1851.

I disse årene hadde Gerner og Gude fremdeles ledelsen. Gerners ene store og Gudes to mindre brennerier må ha stått for nesten hele denne produksjonen. Fredrik Holst, som mest drev med trelast, må imidlertid også ha drevet rimelig bra i sprit. Det var Berghs gamle brenneri han hadde overtatt og bygget om, etter at det i et par tiår hadde tilhørt Christian Laulund.

Da Jens Ludvig Gerner ble lignet i 1858, betalte han alene elleve prosent av all skatt i Moss. Det fremgikk klart av ligningen at det

Brenneribyen Moss: Rundt år 1840, da dette kartet ble tegnet, hadde byen hele fjorten forskjellige brennerier, noe som viser at næringen hadde bredde i Moss. Jens Ludvig Gerners to brennerier var likevel uten sammenligning de største.

Gerners ligning
Året 1858 (i spesiedaler)

møllebruk:	1400
brennevinshandel: . . .	1100
brenneri:	4900
bryggeri:	200
jordbruk:	2500
teglverk:	700
husleie:	100

stadig var brenningen som utgjorde tyngdepunktet i Gerners virksomhet.

Da bybrannen begynte sine herjinger i 1858, var det ikke bare brennevin som ble fortært av flammene. Bygningen og apparaturen i det brenneriet Gude hadde kjøpt av Chrystie, synes å ha gått til grunne i 1858. Branntomten ble så solgt til Gerner, som hadde ett brenneri fra før i samme bygning, der han opprinnelig hadde drevet med tobakk.

Dermed sto Gerner enda sterkere enn før. Nå hadde han tilnærmet monopolstilling. Til gjengjeld syntes det som om sanden var begynt å renne ut av timeglasset for brennevinsproduksjonen. Spørsmålet var da: Ville Gerner makte omstillingsprosessen? Hvilken strategi skulle han nå legge an når tidene skiftet? Kanskje det var nettopp det han og Gude satt og samtalte om når Sundts småpiker spionerte på dem?

Akevittens skadelige innflytelse

Det var utvilsomt lønnsomt å produsere sprit. Men var det samfunnsgagnlig? Saken var jo den at brennevinet hadde forandret folks vaner radikalt på kort tid. Både blant høy og lav hadde man utviklet den uvane å drikke til man mistet kontrollen. Og tabuer mot «full adferd» var knapt utviklet. Langsomt begynte så klagen over brennevinets negative virkninger å tilta i omfang og styrke.

Agitasjonen mot brennevinet og dets fordervelige innflytelse startet i USA i 1820-årene og kom derfra til Europa og Norge. Den tiltok i tiåret som fulgte, og nedfelte seg i en organisert bevegelse lokalt i Moss i 1840. Da «Maadeholdets Vænder» hadde sitt stiftelsesmøte, ble det riktignok lansert to alternative prinsipper: Man kunne gå inn for total avholdenhet eller støtte prinsippet om to drammer om dagen. Det første prinsippet seiret. I mosseavisen Brevduen hadde man da i noen år kunnet lese velskrevne artikler om avholdsspørsmål: «Jeg har sett Folk hilse Morgenrøden med en Dram eller to, Folk som tidlig på Formiddagen allerede ere fulde, Folk som hele Dagen vare paa en Kant og næsten hver Aften gik til Sængs i et halvt Rus.»

Det er mye som taler for at bruk, eller misbruk, av brennevin var særlig omfattende nettopp i Smålenene. En årsak til det lå i all den skysstjenesten som var pålagt bøndene. På skysstasjonene tilsa nemlig sed og skikk at det skulle skjenkes rikelig. Jens Kraft, som skrev en statistisk-topografisk beskrivelse Norge i 1820, beklaget av den grunn at bøndene i Smålenene var ekstra sterkt belastet med skyssplikt.

Det var uheldig for bøndene og ga «i den tidlige Alder Dreng

Klostergaten 12: Dette huset ble bygget rundt 1850, og det ble lenge drevet brennevinsutsalg her. Først senere ble det, som vi ser, overtatt av en repslager.

Smag paa Drik, ved at bringe ham til Kroer og Gjæstgiverier, og befordre Kortspil, Slagsmaal og flere Udskeielser». Mulighetene til fyll bød seg frem. Kroer fantes det inne på Moss, samt én i Rygge. Hadde man frakt nordover, fantes det alltid brennevin å få nord i Vestby også.

Dessuten ble det mote at enhver handel skulle innledes og avsluttes med en dram. På den måten kunne det bli mer enn anstrengende dager for bønder som var inne i byen for å handle, eller for bønder som hadde skyssoppdrag.

To år etter at avholdsbevegelsen var kommet i gang i Moss, i 1842, fikk Stortinget meget overraskende gjennomført forbud mot brennevinsbrenning. Det var umiddelbart klart at med en slik lov trakk man viktige næringsinteresser på tærne, både i Moss og andre steder. Kongen nektet derfor sanksjon, kontant.

Man kunne ventet mye bråk etter at saken hadde tatt en slik vending. Det ble imidlertid ikke særlig til proteststorm. Og det gikk ikke mer enn ti år før alle klagesanger over brennevinets skadevirkninger var stilnet hen. Forbudsbevegelsen var da langt på vei politisk død. Folk drakk brennevin som før. Men de drakk mindre. Forbruket hadde regulert seg selv, sa man i samtiden. Det passet godt med tidens liberalistiske ideologi.

Det var nærmest en slags akevitt som ble produsert i Moss. Gerners karvedestillat og mesteparten av det andre mossebrennevinet holdt under 50 % alkohol og var tilsatt lokale urter, mose eller ryllik. Men smaken var nok ikke av de aller edleste. Om urtene døyvet en usmak eller foredlet en god smak, var derfor et debatt tema i samtiden.

Man drakk riktignok ikke utelukkende akevitt. I avisene i samtiden ble det avertert både konjakk og punsj av ulik kvalitet. Men den hjemmeproduserte akevitten ble fortært i størst mengder.

Malt og bayer

Malteriene hadde i første halvdel av 1800-tallet fulgt de samme konjunkturer som brenneriene. Det var nemlig nær forbindelse mellom disse virksomhetene i selve produksjonsprosessen.

I et malteri var hensikten å få korn, fortrinnsvis bygg, til å «malte seg». Kornet ble rensert og bløtt opp før spiringsprosessen ble fremskyndet med varme. Som «grønnmalt» kan det anvendes i brenneriene. Om det tørres igjen, kan det brukes i ølproduksjonen.

I 1834 var det hele elleve malterier i Moss, og de fleste av disse malteriene var tilknyttet brenneriene. I 1853 var det bare fem, ikke flere «enn de som hører til brenneriene». Nedgangen i antallet brennerier og konsentrasjonen i eiendomsforholdene hadde fått direkte konsekvenser for malteriene. Og fortsatt var det femten

ansatte. I 1865 var det derimot bare to malterier, med tre arbeidere og en «Maltmand».

Nå hadde ikke maltproduksjonen i Moss bare sammenheng med brennerivirksomheten. Malt trengtes også til ølbrygging. Og på det feltet skjedde det forandringer, delvis forandringer som bidro til nedgang i brenningen.

Det øl som var blitt brygget i Moss i eldre tid, var ikke særlig sterkt. I 1830-årene leverte mor Brünnik i Skovgaden et husholdningsøl som ble brukt til daglig drikke, og som hadde svært lav alkoholprosent. Og da Mathias Gude i 1838 begynte å brygge, var det også i begynnelsen mest «sunne» ølsorter han produserte. Et av ølslagene kalte han da også for «Sundhedsøl». Ellers tilbød han både sukkerøl, fett juleøl, enebærøl og noe han ganske enkelt kalte alminnelig øl.

I 1840 var det to bryggerier i Moss, om vi regner med mor Brünnik, selv om hennes virksomhet da sang på siste verset. Siden startet Heyerdahl & Larsen et nytt bryggeri i 1854. Og det var det som siden ble kjøpt av Carsten Smith. I 1865 var det dermed atter to bryggerier i Moss. Til sammen hadde de elleve fast ansatte, foruten noen dagarbeidere. Det ene av disse tilhørte Gude, det annet hans nevø, Carsten Smith, som drev det sammen med sin svoger.

Og som brennerivirksomheten var for nedadgående, var det etablert alternativer som både hadde oppkvikkende effekt, altså et rimelig høyt alkoholinnhold, og en smak som på alle måter overgikk brennevinet. Bayerølets tid var kommet. Gude hadde forsøkt seg på produksjon av bayerøl alt i 1840-årene, men med dårlig resultat. Fra 1849 begynte imidlertid kjøpmann Sivert Andresen å tilby mossingene Christiania-produisert bayer. Og ettersom det var noe folk likte, gjaldt det for de lokale produsenter å kaste seg på.

Bedre øl erstatter brennevinet

	1835	1850
Brennerier i alt	366	40
I Moss	14	6
Bryggerier i alt	9	60
I Moss	1	2

I løpet av 1850-årene skulle ølproduksjonen forbedres ytterligere. Ølet tiltrakk seg stadig større kjøpekraft. Samtidig hadde den økonomiske situasjon endret seg dit hen at andre virksomheter ble mer interessante enn brenning. De næringsdrivende som hadde stimulert drikking av eget profittbehov, så seg ikke lenger tjent med at folk skulle drikke så mye som før. Jens Ludvig Gerner var igjen så tidstypisk som overhodet mulig. Nå ville han ikke lenger at folk skulle drikke brennevin. I stedet ønsket han å stimulere en annen type forbruk. Han syntes folk skulle spise brød som var bakt av rug og *hvete*.

Om det ikke primært hadde politiske årsaker, opplevde brennerinæringen en klar nedgangstid utover i 1850-årene. Et toppår som 1851 skulle aldri komme tilbake. På Moss ble nettopp 1858 et skilleår på grunn av brannen. Flere av brenneriene i byen ble nedlagt nettopp i den forbindelse. Det gjaldt i hvert fall brenneriet til Lund og Hermannstorff.

I 1854 hadde både Heyerdahl & Larsen og Mathias Gude

tilbudt sitt eget bayerøl. En tysk spesialist kom opp for å hjelpe Gude med de nye produksjonsmetoder. Siden baserte han seg på lokal arbeidskraft.

Fredrik Holst lot seg ikke utmanøvrere av ølets fremgang. Han klarte å holde sitt brenneri i gang enda noen år, men nedla det i 1864, året før han døde. Selv om både Gerner, Gude og tre–fire andre holdt sine brennerier i gang og det stadig var femten ansatte i næringen i 1865, var brenningen slett ikke lenger noen hovednæringsvei i Moss.

Fem år senere, i 1870, var det bare ett brenneri tilbake. Det tilhørte fortsatt firmaet Gerner & Søn. Tretten mann var i arbeid i denne delen av firmaets virksomhet, og omtrent på dette nivået skulle virksomheten holde seg i enda noen år.

Krigens glade budskap

Krimkrigen i årene 1853–1856 var den eneste «verdensomspennende» krigen på det ellers fredelige 1800-tallet. Krigen hadde islett av religiøs strid og av nasjonalisme. Men først og fremst var krigen et uttrykk for at England og Frankrike desperat søkte å forsvare sin egen handel og sine strategiske interesser. Det gjorde de ved å støtte det ustabile osmanske, «stortyrkiske» rike mot Russland.

Krig fører svært ofte til høykonjunktur. Og Moss opplevde i Krimkrigens kjølvann en oppblomstring som minnet om den tidlige fasen av Napoleonskrigene femti år tidligere. Det føltes som om slusene for den internasjonale handelen omsider ble åpnet. Begge byens to *tradisjonelle* næringer fikk dermed nytt liv. Det gjaldt delvis for trelasten. Men først og fremst gjaldt det kornhandelen, som igjen ble like viktig for byen som den hadde vært på 1700-tallet. På kort tid ble Moss reetablert som landets tredje viktigste importhavn for korn. Bare Bergen og Christiania, byer som var mange ganger større enn Moss, importerte mer korn.

Jens Ludvig Gerner hadde overhodet ikke importert korn tidlig i 1850-årene, og firmaet hadde neppe gjort det på flere tiår. Til det hadde både innkjøpsprisene ligget høyt, tollen vært høy og skipskontakten med utlandet ligget nede. Så endret konjunkturer seg. I firmaet Gerner & Søn hadde man flere ben å stå på enn brennerinæringen. Jens Ludvig Gerner eide jo en rekke møller. Når nå oppsvinget i skipsfarten igjen gjorde det mulig, var det lett å ta hjem korn fra Danmark og, i stadig sterkere grad, fra tyske havner i Østersjøen.

I Moss var alle klar over at Krimkrigen var den utløsende årsak til det økonomiske oppsving. Og utviklingen i krigen ble fulgt med både spenning og interesse. Den 25. oktober 1854 støtte franskmenn, engelskmenn og russere sammen i en blodig trefning ved

Balaklava. 8. september året etter ble Malakoff erobret. Det var en seier for vestmaktene, men også den var dyrekjøpt.

Hos Gerner interesserte man seg sterkt for krigen og reiste to minnesmerker for å vise dens betydning for all verden. To utsiktspunkter på Melløs og Orkerød fikk derfor navn etter slagstedene Malakoff og Balaklava. Det hadde ingen ting med Florence Nightingale og de syke å gjøre. Det var snarere høykonjunkturen og sin egen økonomiske suksess Jens Ludvig Gerner feiret. For krig ute brakte, som så ofte, rikdom hjemme for de nasjoner — og firmaer — som holdt seg nøytrale.

I likhet med tidligere tider hersket det en nær sammenheng mellom kornhandelen og trelasthandelen i Moss. Nå var sagbruksprivilegiene blitt opphevet. Og det førte til vekst i kornhandelen. For nå ble det igjen mer lønnsomt for bøndene å satse på skogsdrift. Dermed brukte de mer tid på skogsdrift og tømmerkjøring og kuttet ned på korndyrkingen. I neste omgang førte det til kornbehov og økt profitt for dem som importerte. Samtidig endret etterspørselen seg her hjemme. Folk begynte å konsumere mindre bygg og havre og mer rug. Og hvete, som hadde vært et rent luksusprodukt, kom for alvor inn på markedet. Og hjemmeproduksjonen var langt fra tilstrekkelig, verken for rug eller hvete.

I slutten av 1840-årene hadde det vært ti møller i Moss, og de malte 42 000 tønner pr. år. Den gang dreide det seg nesten utelukkende om innenlandsk korn. Selv om noe av kornet var fraktet med skip, så var det bare over fjorden fra Jarlsberg.

Så ble Stormøllen, som Gerner eide, modernisert, og noe senere Dyre mølle. Særlig ble rense- og sikteprosessen mye bedre. Dessuten fikk man franske kvernstener i stedet for de gamle norske.

I annen halvdel av 1860-årene er det nesten ikke lenger tale om brennerier i amtmann Sibberns beretninger. Nå var det korn-

Krimkrigen: Malakoff ved Melløs og Balaklava ved Orkerød var to utsiktspunkter som ble reist som minner og symboler på den velstand krigen mellom stormaktene brakte familien Gerner på Moss, som holdt seg nøytrale.

handelen og mølledriften som fikk all oppmerksomhet. Og med veksten i mølledriften kunne han skimte en vei ut av uføret byen hadde befunnet seg i. Mens det i første halvdel av 1860-årene var blitt malt mer enn førti tusen tønner korn årlig i Moss, var gjennomsnittet det tredobbelte i tiårets andre halvpart. Mye ble importert, men mye kom også fra bøndene i distriktet. I alle fall når det var snakk om korn, var Moss en sentral by: «Moss er endog for de fjernt fraliggende Præstegjælde det vigtigste Afsætningsstæd for Korn; dertil bidrar meget den udvidede Møllerbedrift og den for Udførselen beleilige Havn.»

En byfogds liv

Om Helga Sundt var ute og spaserte i Storgaden med sin søster eller en venninne, pleide hun rett som det var, å støte på en gammel dame som både hadde litt merkelig utseende og snakket underlig, halvt dansk. Hun hadde oftest en yngre selskapsdame med seg, og var selv alltid sortkledt og med hvit kappe rundt ansiktet. Damen var både ufiks og gammeldags i klærne, syntes Helga. Men hun var ikke på noen måte fattig. Og Helga visste godt hvem hun var. Det var «enkefru Vogt», som hadde vært gift med byens forrige byfogd, David Vogt.

Fire år tidligere, i 1861, hadde det vært stor sorg i Moss, og deretter forvirring. Årsaken til sorgen var nettopp det at byfogd Vogt var død. Den forvirring som siden fulgte, skyldtes problemer i forbindelse med utnevningen av hans etterfølger.

David Vogt hadde vært byfogd i Moss i mer enn tredve år og gjort svært mye for byen, det var en allmenn oppfatning i hans samtid. Selv har han heller ikke stilt sitt lys under en skjepp og har blant annet forfattet en selvbiografi. Hans livsløp er imidlertid interessant både i seg selv og som eksempel på en juridisk karriere på 1800-tallet. Han var født i Drammen i 1793 og tilbrakte oppvekstårene der, for da faren reiste til Vestlandet som sorenskriver, ble David, mest av helsemessige årsaker, igjen hos slektninger i Drammen.

Siden fungerte Vogt som sin brors sekretær da broren overtok som sorenskriver etter faren. Siden bar det til København. Der tok han omsider juridisk eksamen ad den «lette» vei uten latin. Etter 1815 returnerte han til Norge med en dansk prestedatter ved sin side. I Christiania praktiserte han som prokurator, eller sakfører, inntil han ble utnevnt til byfogd i Moss i 1831.

David Vogt var liten, mager og hadde dårlig helse. Han var stakkåndet og lite talefôr. Uvenner beskrev ham som «tørr og knudret». Men hans evne til å kompensere for alt dette var stor. Vogt hadde en vilje av stål og en uhyre arbeidsiver.

Da han ble utnevnt til byfogd, hadde man i dette embedet fremdeles stor personlig makt. Og Vogt satte på en rekke måter sitt

eget preg på byen Moss. I ettertid er hans inngående beretning om byen fra 1834 hovedårsaken til hans lokale berømmelse. I samtiden ble han først og fremst forbundet med en rekke andre saker der han engasjerte seg, som realskolen og den nye kirkebygningen.

Ellers var det vel ikke fritt for at man, særlig i kjøpmannskretser, moret seg over den moralske patos han ofte la for dagen i sin embedsutøvelse. For Vogt hadde nemlig hatt sine feider både med David Chrystie i Moss og Johan Thorne fra Drammen.

Med det kommunale selvstyre i 1837 ble byfogdens umiddelbare handlefrihet likevel innskrenket i forhold til tidligere. David Vogt slakket ikke på tøylene av den grunn, men valgte seg en annen scene i tillegg til Moss by: Stortinget, der han fungerte som representant for Moss og Drøbak i hele fjorten år.

Han rakk dessuten å skaffe seg ni barn, fremhevet han senere i sin selvbiografi. Vi må tro han fikk god hjelp til det av sin livskraftige kone. Flere av barna skulle bidra til byens vekst og

Byfogd og embedsmann: David Vogt (1793–1861), som her er malt av Carl P. Lehmann, var både byfogd og stortingsmann. Med sin personlige fremtreden og sitt lett puritanske verdisystem var han en typisk representant for embedsmannsstaten.

utvikling. De mest synlige av dem, de som siden gjorde seg mest gjeldende, var tvillingene Jørgen og Johan.

David Vogt var i 1832 heldig nok til å få kjøpt et staselig hus i Storgaden med stor hage ned mot Mossesundet. Det huset hadde tilhørt familien Chrystie og var blitt bygget nesten hundre år før, av Chrystienes stamfar i Moss, Andrew Chrystie.

Huset ble nå vel forsynt med møbler i 1830-årenes karakteristiske senempire eller biedermeierstil. Og et av tidens mest beundrede malerier. «Brudeferden i Hardanger» av Tiedemand og Gude prydet i en årrekke en vegg i huset i Storgaden. Med Vogts embede som byfogd og arbeidet på Stortinget fulgte sosiale forpliktelser i en målestokk som til og med impliserte tre kongebesøk i hans hjem. Men selv om Vogt førte et flott hus, hadde han ikke en økonomi som svarte til den Chrystie hadde hatt, eller til den samtidige kjøpmenn som Gerner og Peterson hadde. Heller ikke hadde han lyst til å leve som dem.

Derfor levde familien Vogt meget spartansk i det daglige, husholdningen sto i skarp kontrast til de storslåtte omgivelsene. I det Vogtske hjem fulgte man med pinlig nøyaktighet den leveregel som tilsa at man skulle bo *over evne*, men spise og kle seg *under evne*.

Etikk og alkohol

Familien Vogt hadde lenge pleid omgang med de rike kjøpmannsfamilier på Moss. David Vogt og hans kone ville gjerne ha en pen fasade og føre et selskapeleg hus. På den annen side vocket de seg for overdrivelser. Og de festet så absolutt med måte. Alkohol rørte man overhodet ikke i det Vogtske hjem.

Selv da den eneste av hans døtre som hadde fått leve opp, skulle gifte seg, nedla Vogt forbud mot å servere champagne. I den biografi som er skrevet om Vogt, fortelles flere episoder som vitner om hvor prinsippfast Vogt forsvarte sin avholdslinje i selskapslivet. Det bidro med årene utvilsomt til å redusere hans popularitet.

Da avholdsspørsmålet kom opp på Stortinget, hadde han da også talt og stemt for lovforslaget som forbød all brennevinsbrenning. Brennevinslovgivningen og bygningslovgivningen var for øvrig de eneste saker der han gjorde seg bemerket. Både det og hans personlige avholdslinje falt sikkert både Gerner- og Gudefamiliene tungt for brystet. Og hvordan skulle de stille seg til en mann som på vegne av sin hjemby Moss, spritproduksjonens by fremfor noen i Norge, inntok et slikt standpunkt?

Alt taler derfor for å se det slik at familien Vogts omgang med tiden ble mer og mer begrenset til embedsstanden. Like barn leker best. Prester og jurister hørte til dem som pleide nærmest omgang med hverandre over det ganske land. Fru Vogt var selv prestedatter og religiøs av innstilling.

Sammenvevede familier: Dette brudebildet fra 1866 er en studie i nyrokkoens hatter, kyser og kapper. Samtidig forteller fotografiet om det intime samspill mellom prestefamilien Lie og byfogdfamilien Vogt i Moss. Brudeparet Johan Vogt og Thea Lie står midt på bildet bakerst. Midt på bildet titter David Vogts enke frem ved siden av presten Lie. Foran sitter Jørgen Herman Vogt og hans hustru sammen med en annen av prestens døtre, Mathilde, som også var gift Vogt.

En av presten Lies sønner, Sophus Lie, oppnådde senere verdensberømmelse som matematiker. Kanskje er han den største begavelse Moss har frembrakt. Han sitter helt til venstre på bildet.

Vogt-familiens nærmeste naturlige omgang ble derfor i 1850-årene mer og mer begrenset til sogneprest Johan Herman Lie og hans familie. Der var det døtre. Vogt hadde sønner. Både far og sønner i familien Vogt foretrakk sømmelighet, dyd og prestedøtre.

To av Vogts sønner giftet seg da også med hver sin av Lies døtre, en tredje av sønnene hadde giftet seg med en datter av den tidligere presten, Monrad. Av alle Vogts barn var det bare den sist fødte av de to tvillingene som giftet seg med «kapitalen». Oppsiktsvekkende nok var det sågar med økapital, ettersom han ektet en datter av Carsten Smith. Det skjedde imidlertid *etter* at faren var død, og *etter* at avholdssaken hadde mistet mesteparten av sin politiske sprengkraft.

Sett under ett tæret all David Vogts aktivitet, alle politiske kamper og alle barna på hans helse, og den hadde vært skral i utgangspunktet. I 1850 var Vogt ferdig med sin siste periode på Stortinget og drømte om et mindre arbeidskrevende og samtidig mer inntektsbringende arbeid enn byfogdstillingen. Han ville i stedet bli toller. For det var et både prestisjegivende og lønnsomt embete.

Trass hans innsats på Stortinget og trass i at regjeringen innstilte ham begge de ganger han søkte, gikk aldri tilsettingen igjennom. Det gjorde ham litt bitter, og førte til at han i sine siste år måtte fortsette som byfogd mot sin vilje. Først hadde han hjelp av

Byfogder på 1800-tallet:

David Vogt 1831 – 1861

Adolph Dahl 1862 – 1881

en av sine eldre sønner, siden, etter tur, fikk han bistand av to yngre sakførere fra byen, Fredrik Sandberg og Peter Elieson Bredal.

David Vogt var 68 år da han døde av tuberkulose, i likhet med to av de tre døtrene. Men folk var blitt vant til å høre ham klage over sin skrøpelige helbred. Derfor ble de kanskje ikke altfor forbauset over nyheten. Men sørge gjorde man likevel over hele Moss.

Også i hovedstaden skrev avisene om gravferden. Håndverkere, borgerkops og kommunerepresentanter fulgte sin avdøde byfogd til graven, hvor det ble avsunget noen strofer som var skrevet spesielt for anledningen: «Nu er dit milde Øie lukt.»

En by full av jurister

Vogt hadde i sine siste år som byfogd klaget mye over alle sine embedsplikter. Resultatet var at stillingen som byfogd var blitt delt, og de politimessige oppgavene ble dermed skilt ut fra de rent administrative funksjonene som en byfogd og rådmann hadde.

Det ble på denne tiden stadig vanligere for litt større byer å ha en egen, selvstendig politimester. Likevel var det rett og slett David Vogts helse som var årsaken da Moss fikk egen politimester i 1855. Han var også jurist, men nokså ung. Fredrik Bing het han, og han var sønn av byfogden i Fredrikstad.

Ettersom de to hadde arbeidet nært sammen, og Bing kjente både embedet og distriktet, regnet alle med at han skulle bli Vogts etterfølger også i det mer prestisjetunge embedet som byfogd. Bing ble da også straks konstituert, men da protestene begynte å strømme inn, fortrakk han til sin fødeby, hvor han igjen ble politimester.

I stedet ble det den ni år eldre og mer erfarne Jørgen Adolph Dahl som overtok. Som David Vogt var han av god embedsmannsslekt. Han var sønn av en jurist som endte som byfogd i Drammen, tok selv sin juridikum, praktiserte som prokurator i Gjerpen noen år og hadde også rukket å bli politimester i Kongsberg noen år før han kom til Moss og overtok som byfogd og politimester på en gang. Siden man nå igjen hadde fått en yngre mann med full arbeidskraft i embedet, fant myndighetene ut at det igjen lot seg gjøre å slå sammen de to embedene.

Mer merkverdig er det imidlertid at politikorpset i samme forbindelse synes å ha blitt redusert noe i størrelse. Mens man i 1854 hadde en overbetjent, tre betjenter og seks vektere, ble dette tallet lavere i byfogd Dahls tid.

Han hadde nemlig bare to politibetjenter til å utføre politiarbeide. Betjentene var to staute karer ved navn Hansen og Olsen. Begge var gifte menn sist i tredveårene, og begge var født i indre Østlandsbygder. Det var nok lettere å håndheve ro og orden for folk som ikke selv var oppvokst i byen. Tre vektere sørget fremdeles

Martinius Abildgaard (1812–1884) var i en årrekke sorenskriver i Moss sorenskriveri, og hadde dermed rettslig ansvar for Rygge, Råde, Hobøl og Våler — og Moss landsogn, men ikke Moss by. Han bodde imidlertid nær byen og deltok såpass aktivt i byens liv at han ble valgt til ordfører.

Vann og gjødsel: Disse politiplakaten fra 1870-årene forteller at det var strengt forbudt å vanne sine hester eller vaske klær i vannpostene på torget, nordre Bjerg, ved kanalen eller i Sygehusgaden. Og gjødsel må man selv frakte bort fra sitt hus.

for branninspeksjon og nattero i byen, også de var voksne, gifte karer.

De vanligste politisakene gjaldt gatebråk. For fyll og bråk fikk man vanligvis bare en liten bot, selv om det ofte dreide seg om gjengangere som Anton Kaffekjæk og Emil Bliksky. Politibetjentene brukte ofte de folkelige oppnavnene på sine gjengangere, i stedet for døpenavnet. Det gjorde det kanskje lettere å holde rede på dem den gang og vanskeligere for oss å identifisere dem i dag. Satte folk seg til motverge, ble bøtene høyere. Da het det vold mot politiet, og bøtene ble tidoblet. Uorden i gaten gjaldt imidlertid både mennesker og dyr: Griser som gikk løse, kunne føre til bot for eieren. Om hestene drakk av byens vannposter, gikk det på samme måte.

Sannsynligvis samtalte byfogd Dahl mye med sin nabo og kollega, landfuten Hans Helner Grundt, som skjøttet sivile og politimessige anliggender på en gang både i landsognet, i Rygge, Råde og Våler. Han var jurist som Dahl, jevn gammel med ham og hadde vært lenger på stedet og var derfor mer fortrolig med forholdene inne på Moss. Sorenskriveren, Martinius Abildgaard, bodde rett utenfor byen, på Jeløy, så ham hadde de sikkert også mye kontakt med. Sorenskriveren hadde sin skriverkarl, og futen hadde på sin side lensmann Røyem, bosatt på Øre, som sin nærmeste underordnede, slik Dahl hadde sine politibetjenter.

Om våren og høsten ble det avholdt «ting» på Øre, hvor en rekke forhold i Moss landsogn og Rygge ble behandlet. Der ble kjøp og salg, pantebrev og testamenter tinglyst.

De tre embedsmennene sorenskriver, fogd og byfogd hadde imidlertid ikke bare hverandre å forholde seg til. Stadig fikk de også henvendelser fra byens fire sakførere, enten med forespørsler eller klager. Mest fortrolig var nok Dahl med Fredrik August Zahn Sandberg, for han hadde en periode vært fullmektig for Vogt. Nå var han imidlertid selvstendig sakfører, i likhet med Peter Elieson Bredal, Hans Jørgen Motzfeldt Birch og Hans Strand.

Strand nærmet seg de femti, men de tre andre var alle i tredveårene. Å være sakfører var for mange jurister en fase i livet, noe de gjorde mens de samlet seg erfaring og alder til å søke de ettertraktede byfogd- og sorenskriverembedene. Sandberg skulle

Sorenskrivere på 1800-tallet:	
Ulrik Fr. Barth	1831—1855
M. Abildgaard	1855—1881

Landfuter på 1800-tallet:	
Gustav Sahlquist	1831-1839
Nils Ytter	1840-1854
Hans J. H. Grundt	1855-1871
Johan N. Bugge	1872-1889

da også med tiden bli byfogd nettopp i Moss. Først trengte han imidlertid å bli litt tørrere bak ørene!

Fra 1860-årene og i enda noen år hadde byfogd Dahl ansvar både for sivile saker og for politispørsmål. Det skulle imidlertid ikke gå mer enn tolv år før det ble klart at det likevel hadde vært riktig å dele de to embedene. Og Fredrik Sandberg, som lenge hadde praktisert som prokurator i byen, var den som fikk jobben som politimester denne gang. Også for ham ble stillingen et springbrett til Stortinget — og til embedet som byfogd, men det skjedde først etter en del år.

Tolvskillingsbanken

Moss Sparebank hadde eksistert siden 1826, men hadde hatt et betydelig avbrekk i sin virksomhet. Første gang den åpnet, hadde initiativet vært meget enkelt. Da var det ikke blitt utbetalt lønn til noen, og bankens åpningstid hadde vært hver *lørdag*, mellom klokken syv og ni om kvelden.

Denne banken kom til i 1826 og fikk navnet «Tolvskillingsbanken». Den gang var den landets syvende. Alle de andre sparebankene i landet var kommet til i årene umiddelbart forut. Og det var krisen etter Napoleonskrigene som var utgangspunktet for hele rekken av sparebanker.

Fallittene hadde da vært mange innen landets store handelshus. De hadde også rammet Moss da Hans Chrystie gikk over ende i 1824. Det spredte seg siden en følelse av felles skjebne blant landets kjøpmenn. Av det fulgte viljen til samarbeid. Om banken bare var et *uttrykk* for denne følelsen av felles interesser, eller om den var tenkt som *et middel* for kjøpmannsinteressene, lar seg imidlertid diskutere.

Det het i stiftelsesdokumentet for den første banken at hensikten var å oppmuntre til sparsommelighet blant byens arbeidsfolk. For arbeiderne i Moss brukte pengene sine galt! Nå gjaldt det å oppdra dem til å lære å passe på dem, slik at de ikke brukte dem til mindreverdige formål, til drikk og svir: «Sparebanken skal standse den Sædernes Fordærvelse, den Hang til Lediggang, den Drukken-skab og de mange andre Ulykker, som ... ere en Følge af Næringsveiernes Opkomst, af den billige Priis paa alle Livets Fornødenheter.» Pengene burde i stedet brukes til positive formål.

Store kjøpmenn fikk lån i utlandet. Banken burde derfor gi lån til mindre kjøpmenn og håndverkere. Dette ville siden hen gagne det allmenne vel i form av nye arbeidsplasser og bedre lønninger til arbeiderne. Etter denne tankegang fantes det egentlig ikke *motsetning* mellom samfunnssklassene, det fantes bare fornuftige og ufornuftige, gode og dårlige formål.

Når det gjaldt å avgjøre hva som var de gode formål, var ikke bankens stiftere i tvil om at det kunne de, og bare de Stifterne var

byens to ledende patrisiere: Henrik Gerner og David Chrystie «den store», foruten hans nevø, den fallerte Hans Chrystie. Faktisk var det nettopp han som hadde tatt det opprinnelige initiativ. Mer enn noen andre var han bevisst hvilken elendig kredittsituasjon som rådet i landet.

Blant stifterne var det imidlertid en person til. Han kunne neppe kalles noen patrisier. Det var Momme Peterson, som i sin egen levetid aldri ble fullstendig stueren i de mest snobbete kretser i byen. Han var nemlig nyrik, og «det luktet krambod av ham». Men han tjente gode penger og måtte følgelig trekkes med på dette initiativet.

Det er i ettertid lett å peke på selvmotsigende forhold i bankens stiftelsesdokument. For hvis det var *brennevinsdrikkingen* som var hovedproblemet i Moss, hvordan kunne da to av stifterne, Gerner og Chrystie, forsvare brenning og salg til arbeiderne i Moss?

I samtiden ble imidlertid ikke dette opplevd som motsetningsfylt. Henrik Gerner og David Chrystie mente de burde ha sin frihet til å produsere brennevin. Arbeiderne burde på sin side ha frihet og kultur nok til å vite å la være å benytte seg av tilbudet. I stedet skulle de ha vett nok til å sette pengene i banken og slik være med på å legge grunnlag for flere brennerier i Moss, som skulle produsere brennevin som de heller ikke skulle fortære.

Den nye banken trengte en startkapital. Ellers ville neppe folk komme med pengene sine. Og man bestemte seg for at innskyternes penger ikke skulle kunne heves, med mindre to tredjedeler av grunnleggerne gikk inn for å oppløse hele banken. Det var strenge vilkår. Derfor ble det ikke flere enn de tre stifterne, med unntak av Hans Chrystie, som tegnet seg for store beløp. De andre førte opprinnelige innskyterne betalte mindre beløp på 20 eller 25 spesidaler.

Hvem var så disse? Listen over stifterne omfattet hele det daværende «bedre» Moss, alle kjøpmennene, samt byfogd, prest, lege, apoteker, et par tollere og militære. Stort flere var ikke med. Kanskje var det *en* av grunnene til at det siden gikk som det gikk?

Banken holdt til på rådhuset, og en mindre kjøpmann, Hount, tilbød seg å føre bøkene mot en liten godtgjørelse. Ellers fikk verken kasserer eller sekretær lønn. Forvalteren på Jernverket og Gerners fullmektig, Christian Laulund, var vant til å hankses med tall og påtok seg revisjonen.

Det ble lite å revidere. Riktignok kom det noe over ett hundre innskytere det første året. Men de fleste tok pengene sine ut etter hvert. Og flere av de første utlånsprosjektene gikk det dårlig med. Etter fire år måtte man begynne nedtrappingen. To år senere var banken allerede avviklet.

Seks direktører — og to ansatte

Det skulle ta over ti nye år før banken igjen ble en realitet. I mellomtiden hadde byen gjennomgått en blomstringsperiode, ikke minst når det gjaldt brennerier. En ny mindre krise var vel i havn. Nå sto visst bare oppgangstider for døren. I mellomtiden ble det åpnet banker på rekke og rad i landet. Derfor begynte man igjen å reise spørsmålet om en sparebank i Moss. I 1841 var det avisdebatt om saken. Så, i et formannskapsmøte våren 1843, ble det bestemt at man skulle sende ut en innbydelse til subskripsjon.

Grunnfondet denne gangen ble mindre enn forrige gang. Til gjengjeld var antallet og sammensetningen av initiativtagere en annen. Patrisierpreget var ikke lenger påfallende. I stedet hadde byens byfogd stilt seg bak fremstøtet. Han var streng, men avholdt. Og han var ikke direkte forbundet med pengefolket. David Vogt undertegnet derfor annonsen i avisen, «paa Formandskabets egne Vegne».

Håndverkerne og småkjøpmennene ble langt bedre representert blant subskribentene nå enn forrige gang. Kjøpmennene Christian Lund og Mathias Gude var foruten byens originale apoteker Finch de eneste som hadde vært med forrige gang også. De to første kom til å utgjøre bankens første direksjon sammen med Vogt og ordfører Bassøe. Som før skulle banken holde til i rådhuset.

Enten det var fordi den sosiale rekruttering til styre og subskribenter var bredere enn forrige gang man hadde forsøkt seg, eller fordi den økonomiske situasjon hadde endret seg, gikk alt denne gangen bra. Og *fordi* konjunkturere ble gode i årene som fulgte, var banken kommet inn i god gjenge da dårlige tider senere satte inn.

Fra sin annen start av ble Moss Sparebank også en låneinnretning. Den første som ble innvilget lån, var en garver i byen, siden fulgte apoteker Finch, som alltid var i pengesnød, men hadde skaffet seg byens beste menn som kausjonister. Siden fulgte en rekke andre håndverkere og bønder. Byens større kjøpmenn hadde stort sett større kapitalbehov enn denne lille banken kunne tilfredsstille. De beholdt derfor sine bankforbindelser i hovedstaden, slik de hadde hatt i noen tiår nå, etter at Hamburgs og Londons grep om norske finanser hadde løsnet.

Blant innskyterne i 1840-årene var det et stort antall kvinner og barn, folk som på en eller annen måte ville sikre seg, etter som de ikke hadde faste inntekter: ni borgermadammer, to enker, ti ugifte fruentimmer, ti tjenestepiker og 76 barn. Flertallet var mannlige lønnsmotagere eller «selvstendige»: 98 mannlige arbeidere, seksten håndverkere og tre bønder. Bankens hadde dermed fått en klart bredere profil enn før.

I 1865 hadde banken vokst. Nå holdt den til i den nye rådstuebygningen og holdt åpent hver dag mellom klokken ti og to.

Banksjef: Carsten Smith (1812–1893) kom som fjortenåring flyttende til Moss for å få utdanning hos sin onkel, Mathias Gude. Han kom til å drive fabrikkvirksomhet og handel, og var i tillegg i en årrekke den sentrale mann i styret for Moss Sparebank.

Banken hadde i 1865 hele seks «direktører». For alle som satt i styret, likte å kalle seg det.

Noen direktører var nok viktigere enn andre. Kjøpmann Carsten Smith hadde noen år tidligere avløst byfogd David Vogt i den toneangivende rolle som formann i direksjonen. Fra 1867 av fikk han da også tittel av administrerende direktør, og mange konferanser foregikk på hans kontor.

Mens alle direktørene nøyde seg med æren, hadde banken to funksjonærer i tilnærmet hel stilling. En eldre, tidligere kjøpmann, Andreas Clementssen, hadde med tittel av «bokholder» hatt ansvaret for banken siden 1852 og trukket seg mer og mer ut av sine egne forretninger. I 1860 hadde han fått assistanse av en kasserer, Stephanus Rumi. Enda ti år senere skulle banken ekspandere ytterligere. Da ble banken virkelig en arbeidsplass og fikk sin *tredje* ansatte, en bankfullmektig. Dermed kunne banken mestre tidens nye krav.

Johan Nyquist får en sjanse

«Hvor underligt det er, naar jeg nu tænker på de Fine og de Simple, som Tante altid sagde. Næsten alle de simpleste Gutter ere nu agtede Mænd, medens . . . de fine rige Gutter have gjort sig selv simple eller have slaaet sig til roe med at destillere den arvede Rigdom.»

Slik filosoferte en litt eldre samtidig av Helga Sundt, Sofie Berg Vold, da hun i voksen alder tenkte tilbake på sin barndom i Moss og skrev boken «Gamle Minder fra Christiania og Jeløen». En av de unge menn hun ofte kom tilbake til i sin bok, het Johan Nyquist.

Sofie Berg, hennes søster og andre av byens piker hadde alle hatt en svakhet for unge Nyquist, for han hadde både sjarm, stil og pågangsmot. Men helt «fin» nok hadde han aldri vært, etter deres tanter og mødres oppfatning.

Saken var at han var sønn av byens handelsgartner. Dermed var han akkurat bra nok til at man kunne ta ham imot når han kom ut til Alby eller Braaten med blomster fra sin fars gartneri, og akkurat bra nok til at man kunne danse med ham på barneballene.

Johan Nyquist var definitivt ikke å tenke på som potensiell ekteskapspartner, selv ikke for folk av Sofie Bergs familie, som hadde gjennomlevd en konkurs og ellers satt temmelig trangt i det. I 1865 var unge Nyquist blitt fullmektig hos Gerner. Han var 26 år, ugift og bodde hjemme hos sine foreldre i Bakkegaden. Han var imidlertid åpenbart på vei opp og frem i livet. Men Johan Nyquist var tålmodig. Han arbeidet ennå for sin fremtid. Hos Gerner ble han etter hvert mer og mer uunnværlig. Det var Johan Nyquist som hadde stått i spissen for moderniseringene i firmaet. Han ble stadig viktigere for firmaet Gerner & Søn.

Nyquist var imidlertid ikke den eneste støttespiller i firmaet. Gerner hadde også hatt mye hjelp av av firmaets danske møller-

Fine gutter: For brødrene Gerner var, etter deres foreldres oppfatning, ikke skoletilbudet i Moss bra nok. Fra de var ganske små, ble de i stedet sendt til det tradisjonsrike Soro Akademi, siden til England og Tyskland. Bildet viser Fredrik Gerner (1849–1892) i 16–17-årsalderen.

mester, Albert Beck. I likhet med andre store mølleiere i Bergen og Christiania hadde Gerner innsett nødvendigheten av å knytte til seg ekspertise fra et land som var kommet lenger innen møllervirksomheten.

Men det var flere dynamiske menn knyttet til møllerdriften på Moss enn Gerner, Beck og Nyquist. I 1865 var Henrik Andreas Reinert, 34 år, alt i gang med mølledrift og eide tre møller. Den 68-årige Anders Kure og den 42-årige Georg Grønn eide også hver sin mølle i 1865 og hadde begge et par mann i arbeid. Men i motsetning til Gerner og Reinert drev disse temmelig gammeldags.

I 1865 var det seksten møllere, femten møllearbeidere, åtte møllerdrenger og fire møllekjørere i Moss. De jobbet enten hos Gerner eller hos Reinert. Flest arbeidet hos Gerner, ettersom hans møller både var flest og størst.

I 1870 eide familiefirmaet fire møller og hadde 35 mann ansatt. Det kunne dermed lett fortone seg som om det var gått tilbake med virksomheten. Siden møllene da var blitt betydelig modernisert, var imidlertid ikke det økonomiske overskudd mindre enn tidligere, tvert om. I disse årene malte Gerner-møllene 125 000 tønner årlig. Det var mer enn halvparten av alle møller i Christiania, og mølleierne der unnlot da heller ikke å klage på konkurransen lenger sør.

Selv om det gikk godt for familien Gerner i 1870, holdt Reinert samtidig i gang tre møller dag og natt. Så noe monopol hadde Gernerne ikke, ikke engang på Moss.

I 1869 døde imidlertid Jens Ludvig Gerner nokså brått. Hans to sønner, Carl og Fredrik, var begge ennå både unge og umodne. Hva skulle man så gjøre? Enkefru Rikke Gerner fant det naturlig nok klokest å la Johan Nyquist gå inn i firmaet som «associé». I praksis kom han til å bestyre det. Hun visste han hadde hatt hennes manns tillit. Men hun insisterte på at hun selv og den eldste av sønnene, Carl, skulle være med på alle viktige beslutninger.

I annen halvdel av 1870-årene gikk det ikke lenger fremover med de samme stormskritt. Likevel lyktes Nyquist og brødrene Gerner i både å få ferdig nybygg og foreta ytterligere moderniseringer av driften. De store resultater av den nye og mer avanserte teknologien så da ennå ut til å høre fremtiden til.

Etter hvert hadde også Gernerens yngre sønn, Fredrik, fått lov til å bli med og bestemme. Det forrykket likevel ikke maktbalansen i firmaet. Brødrene Gerner var til stede på møter — og brukte av firmaets store overskudd. Men som årene gikk, grep Johan Nyquist stadig fastere om tøylen.

Tobakk, tegl og hermetikk

Gamle Henrik Gerner hadde i sine aktive år hatt en finger med i nesten alt næringsliv i Moss. Jens Ludvig Gerner valgte i sin levetid å begrense bredden i sin virksomhet noe i forhold til sin far.

Det gjorde ham ikke mindre dominerende. Men det ble lettere for ham å konsentrere seg om de virksomheter han følte hadde livets rett.

På grunn som hørte til Melløs gård, nede ved Værlebukten, hadde Jens Ludvig Gerner riktignok fortsatt å drive et lite teglverk med to ansatte. Men denne produksjonen utgjorde selvsagt bare en ubetydelig andel av hans store forretning.

Selv om leiren var saltholdig og teglen derfor ikke ble den aller beste, og selv om konkurransen fra teglverkene ved Fredrikstad var truende, klarte Gerner likevel å opprettholde driften. Hans dominerende stilling i lokalsamfunnet og teglverkets strategiske plassering i forhold til byen bidro nok til dette.

Tobakk drev imidlertid ikke Gerner med lenger, og det enda hans far hadde vært en foregangsmann nettopp på dette feltet. I 1829 hadde det vært fire tobakksbedrifter, i 1840 tre og i 1850 bare to. Produksjonen hadde vært på sitt største nettopp i 1817 – 1818.

I 1834 var det fem karverier i byen som alle ble drevet med vannkraft, og dessuten seks tobakksspinnerier og to steder ble det produsert snus. På dette tidspunktet hadde imidlertid flere av disse virksomhetene vært ute av drift en tid. Det var femti arbeidere ansatt ved spinneriene. Alt dette viser at driften var gått tilbake i forhold til situasjonen tidlig i århundret.

I 1860-årene var virksomheten ytterligere redusert, både målt i produksjonstall og i antall arbeidsplasser. Fremdeles ble det produsert både rulletobakk, røketobakk og snus i Moss. Men Gerner hadde trukket seg ut av næringen.

Av byens to tobakksbedrifter i 1865 tilhørte den ene Johan Georg Hermannstorff. Den andre var «Uldsteens Spinderi», som etter alt å dømme ble drevet av tobakksfabrikant Jens Møllers datter, Jensine Uldsteen.

De to tobakksspinnerier i Moss beskjeftiget ifølge folketellingen av 1865 ti arbeidere og «sigarleggere». Enkelte steder indikeres det imidlertid at det var flere ansatte i næringen. Sannsynligvis betyr det at det også i 1860-årene ble beskjeftiget kvinner, barn og andre «ikke fullverdige» arbeidstagere i næringen.

Foruten brennevins-, øl- og tobakksproduksjon var det en annen gren av næringsmiddel«industrien» som var begynt å sette sitt preg på Moss i 1860-årene: hermetikk. Christian August Thorne var førstemann ute på dette feltet i Moss. Han var kommet flyttende fra Drammen til Moss i 1864, og tok sin virksomhet med seg. Den hadde han imidlertid gått i gang med flere år tidligere.

I 1865 var han bare så vidt kommet i gang etter omlokaliseringen og beskjeftiget kun seg selv, to arbeidere og en visergutt. Senere ansatte han mange kvinner. Men kvinnelig arbeidsinnsats blir alltid underregistrert. Det kan derfor være at Thorne hadde ansatt sine første kvinnelige arbeidere alt i 1865.

Thorne senior drev i begynnelsen med grønnsaker og ansjos.

Hermetikkfabrikanten: Christian August Thorne (1810–1886) kom i 1860-årene flyttende fra Drammen til Moss og startet en hermetikkfabrikk som etter hvert skulle stå sentralt i byens økonomi.

Brisling til ansjos skaffet han lokalt. Den ble fisket ved Kullebunden. Stedsnavnet «Thornefisket» viser fremdeles til denne virksomheten. Etter noen år gikk han også i gang med hermetisering av kjøtt. Og i dette arbeidet var han en foregangsmann. Thornes produkter fikk priser på verdensutstillingene i Philadelphia i 1876 og i Paris i 1878, og dessuten på en større internasjonal utstilling i Berlin i 1880!

Også det bidro til at Moss igjen kom inn på verdenskartet.

Trelast i tonnevis

Theodor Peterson var i 1865, i en alder av 27 år, byens største trelasthandler. Hans rikdom var i høy grad arvet og var av ny dato. Det var så nylig som året i forveien at han og hans litt eldre svoger, Niels Brandt-Darre, overtok ledelsen i familiefirmaet M. Peterson & Søn. De to svogrene bodde nå vegg i vegg og holdt følgelig kontakt med hverandre fra morgen til kveld.

Foruten familien Peterson var det særlig en annen mossefamilie, Holst, som ved midten av 1800-tallet hadde vært aktive innen trelast. Enken etter tidligere borgermester og trelasthandler Holst hadde ikke klart å avvikle mannens trelasthandel i løpet av den korte tid som var gått siden hans død. Familien hadde noen vanskelige år midt i 1860-årene, og broren, Henrik Holst, karakteriserte seg som «forhen Trelasthandler». Drammensfamilien Thorne hadde på det tidspunkt etablert flere ekteskapelige bånd med familien Peterson i Moss. Noen år senere giftet så enda en Thorne, Rino, seg inn i Holst-familien. Med ham kom firmaet på fote igjen.

I året 1865 var det 23 sager i funksjon ved Mossefossen, og mens

Tømmertransporten på vinterføre må stort sett ha foregått på samme måte fra 1700-tallet og opp gjennom hele det følgende århundre. Dette fotografiet viser kjørere fra Våler og stammer nok fra begynnelsen av vårt århundre, men karakteriserer nok også situasjonen femti år tidligere.

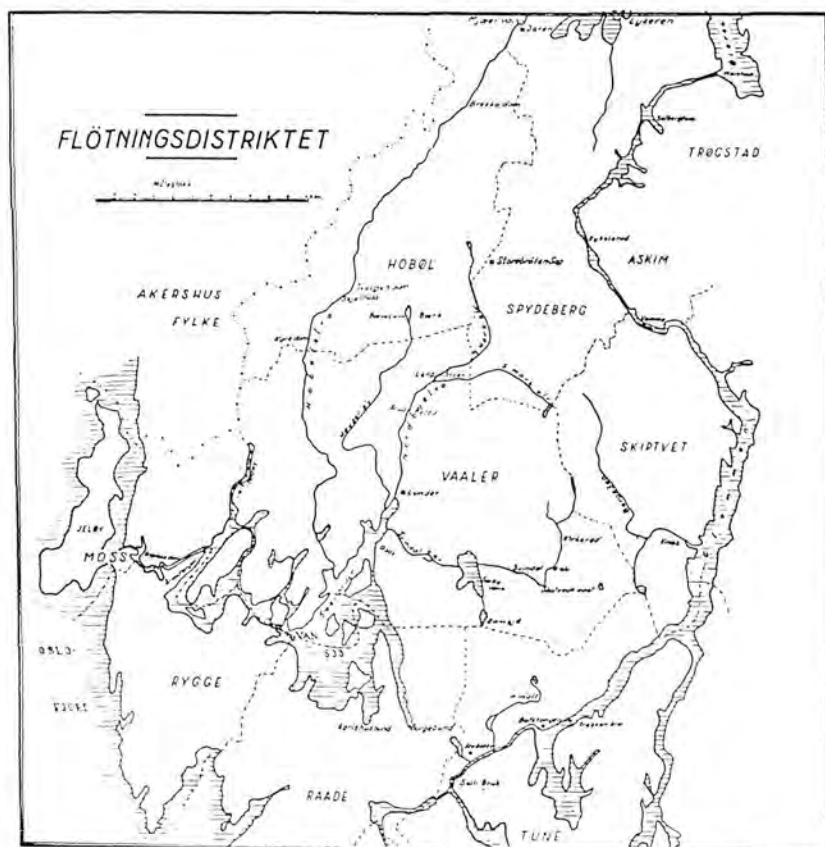
sagene beskjeftiget 44 arbeidere, arbeidet 21 mann på bordtomtene. Sagbrukene og trelasteksporten var med andre ord stadig en av byens hovednæringer,

Den mengde trevirke som nå ble skåret og eksportert, begynte omsider i 1860-årene å nærme seg nivået fra rundt århundreskiftet. Slik sett var trelasten stadig viktig for Moss. Etter som befolkningen var økt og næringslivet blitt mer differensiert, hadde trelasteksporten *relativt sett* mistet sin sentrale betydning.

I sin «Beskrivelse over Kjøbstaden Moss» fra 1834 kalte byfogd David Vogt trelasthandelen for «byens opprinnelige næringsvei». Men han fastslo alt i 1834 at trelasthandelen var langt mindre viktig enn før.

Vogt forsøkte samtidig å forklare hvorfor. Han hevdet dette hadde å gjøre med avskoging og uthogging, særlig i det tidligere oppland med direkte forbindelse til Vansjø. For enten tømmeret måtte fraktes ned til Vansjø eller over fra Glommavassdraget, ble det kostbart og umulig i snøfattige vintre. Den utenriks- og tollpolitiske situasjon la Vogt derimot ingen vekt på. Etter alt å dømme må den tillegges størst vekt når man ser på trelasthandelen i et langtidsperspektiv.

Krisen etter Napoleonskrigene satte den første stopper for trelasthandel som hovednæringsvei i Moss, som ellers i landet. Mot

Vansjø med fløtningsdistriktet: Kartet viser forgreningene av elver i tilknytning til Glomma og Vansjøvassdraget. Det fremgår at det fantes partier hvor tømmeret kunne slepes over land både i Tune, Skiptvet og Spydeberg.

slutten av 1820-årene var den verste etterkrigskrisen i det selvstendige Norge overstått, og det var igjen en viss oppgang å spore for trelasthandelen. På landsbasis er det karakteristiske nå at «nye menn» kom til. I 1833 begynner eksporten i nasjonal sammenheng igjen å nærme seg de gylne år tidlig i århundret. Og Frankrike ble igjen et viktig marked.

I Moss var den karakteristiske «nye mann» i trelasthandelen i 1830-årene Peter Christian Peterson. Han var Momme Petersons sønn og kan kanskje sammenlignes med Jacob Meyer i Christiania. P. C. Peterson kom inn i trelastbransjen gjennom en allianse med et medlem av en av de «gamle» trelastfamiliene. David Chrystie den yngre hadde da i flere år drevet i trelast. Så lenge hans onkel var i vigør, hadde de samarbeidet, siden hadde han arbeidet mest alene.

Kompaniskapet mellom David Chrystie den yngre og P. C. Peterson ble på mange måter et slags skillemerke i nyere trelasthistorie i Moss. Chrystie hadde nok først og fremst sitt navn og sine forbindelser å bidra med, P. C. Peterson hadde dyktighet og pågangsmot. Og samtidig overtok han dessuten en del av sagene fra enken etter en annen trelastkjøpmann, Christian Bergh.

Byfogd Vogt har i sin beretning om Moss gitt nøyaktig oversikt over den totale trelasteksport mellom 1816 og 1852. Særlig ble det eksportert mye i 1820-årene og tidlig i 1840-årene, mens det ble eksportert mindre i 1830-årene og sent i 1840-årene.

En fremstilling av trelasteksportens volum kan imidlertid vanskelig gi inntrykk av den krise som firmaet M. Peterson & Søn gjennomlevde nettopp rundt 1840. For man kunne godt selge ekstra mye trelast i år prisene lå lavt, eller hvis man hadde ekstra behov for likvide midler. To år før denne krisen trakk David Chrystie den yngre seg ut av forretningslivet for godt. Nå ønsket han utelukkende å nyte sitt otium på Torderød. Familien spilte fortsatt en sosial rolle i Moss, men Chrystiene var nå ute av Moss bys trelasthistorie. Det så imidlertid ut til å være et heldig tidspunkt David Chrystie hadde valgt.

P. C. Peterson var imidlertid ennå ung og sprek og var mer pågående i forretningslivet enn noensinne. Han måtte nå klare seg uten Chrystie, men knyttet i stedet nye forbindelser i Christiania. Sammen med Westye Egeberg og Thomas Heftye kjøpte han nå Sanne herregård og Solli bruk i Tune og fikk dermed befestet sine skoginteresser også utenfor mossevasdraget.

Så satte prisnedgangen inn, og for dem som hadde satt seg i ny gjeld, ble situasjonen særlig prekær. P. C. Peterson hadde vansker med sine kreditorer. Og i 1840 raste det ene Christiania-firmaet etter det andre over ende. Men Peterson holdt seg på bena. I 1842 lettet det igjen, i 1842 ble nemlig England igjen mer frihandelsorientert og senket tollsatsene.

Denne nye oppgangsfasen fikk imidlertid ikke P. C. Peterson selv oppleve mye av. Han døde i 1843, og hans enke, Hedevig

Jacoba, satt da tilbake med ansvar for to sønner og seks døtre. Hun hadde imidlertid en stor formue og henimot hundre mennesker i sitt brød, om vi regner med arbeidstagernes familiemedlemmer.

En fremmelig ung Contorist

Hva skulle den 35-årige enken gjøre med det store ansvar? Hun tenkte først på å avvikle, men kom raskt på andre tanker. I stedet allierte hun seg med sin «Contoirbetjent», Hans Blom. Han var meget ung og hadde kun vært ett år i firmaet. Men han var uvanlig statelig og langt fremme for sine nitten år, heter det i slekten Petersons familiekrønike.

Fru Hedevis bestemte seg derfor for å nyttiggjøre seg hans

«Bestemor» Moss: Hedevis Jacoba Peterson Blom (1808–1893) var ingen fin frue på stas. Hun var vokst opp med krambodluke, som pleiedatter hos Momme Peterson. To av hennes barnebarn har viet mye plass til henne i sine memoarer. Begge gir levende og positive skildringer av henne, men fastholder at hun alltid beholdt et litt ufikst preg og hatten på snei.

Hun var en dame som drakk mye kaffe og interesserte seg for stort og smått i byen. Bena beholdt den gamle dame godt plantet på jorden, og hun fikk aldri fine fornemmelser. Slike holdninger videreførte hun til sine barn — Peterson, Sundt og Thorne.

Bæres nær hjertet: Her er medaljongen som Hans Blom (1824–1868) sendte hjem fra utlandet i 1846, til sin kvinnelige sjef, som satte stor pris på gaven.

talenter på firmaets og egne vegne. Mens hun selv forsøkte å skjytte den omfattende virksomhet hjemme på Moss i noen år, sendte hun unge Blom til England og Frankrike for å lære mer av forretningslivets finesser. Og hjem fra det store utland sendte han ikke bare rapporter om forretningsforbindelser. Han sendte også en medaljong med sitt portrett. En lokk av hans hår var gjemt på baksiden. Den unge mann forsto seg åpenbart på mer enn forretninger.

Det fortelles om enkefru Hedevig Peterson at hun ledet sitt kjempefirma fra sin egen dagligstue i det hus Momme Peterson, hennes pleie- og svigerfar, hadde bygget på byens øvre torg i 1808. Ved hjelp av sitt sladrespeil hadde hun herfra full oversikt over alt som foregikk på torget, og hvem som til enhver tid kom inn på firmaets kontorer. Så ble det bedre: I 1847 kom Blom hjem fra utlandet. Nå hadde han fått seg både bart, utdannelse og livserfaring. Bryllupet sto kort etter. Aldersforskjellen var seksten år i hennes favør. Den eldste av hennes døtre, Anna Dorthea, var bare seks år yngre enn Blom. Hun opponerte mot morens planer og reiste til utlandet i protest. Ingen av de andre barna motsatte seg morens vilje. Nå hadde de jo igjen fått en far, og firmaet hadde fått en sjef. Det var viktigere enn alt annet.

Familiefirmaet skulle oppleve en ny glanstid under Bloms ledelse. Det bidro nok til hans popularitet i familiekretsen. Medgangen var ikke bare hans fortjeneste. Konjunktorene bedret seg svært i årene som fulgte. I 1849 opphevet England navigasjonsakten og senket tollene ytterligere. Det førte til større fortjeneste på mindre eksport.

Men Hans Blom ville ikke nøye seg med å eksportere like mye som før, han ville ekspandere. Han kjøpte Øvre Galle Sag, men solgte til gjengjeld Nedre Galle Sag og Munke Sag i 1856. Krimkrigen i 1853–1856 medførte siden meget gunstige år for trelasten. Og alle gledet seg over medgangen. Anna Dorthea hadde i mellomtiden selv giftet seg med Michael Sundt og fått flere barn, blant dem lille Helga Sundt. Også Anna Dorthea hadde for lengst tilgitt sin mor og stefar.

Et spennende rykte

Så været Hans Blom at tidene igjen ville endre seg til det verre. Sannsynligvis var det derfor han solgte noen av sagene i Moss. I 1860 ble de norske sagbruksprivilegier opphevet. Det førte til vansker for trelasthandelen i Moss.

Heldigvis hadde Blom sørget for at firmaet Peterson hadde andre ben å stå på. Sagingen ved Solli bruk ga sikrere inntekter. Og i Moss hadde han begynt med beslektet virksomhet: skipsbygging og skipsrederi. Det var noe av tidens løsen.

Men også Hans Bloms krefter tok slutt, det skjedde i 1868,

fortere enn noen hadde ventet. Alle barna ble vel sørget for. En av stesønnene hadde Blom imidlertid alltid hatt spesiell tiltro til, og både han og fru Hedeveg hadde vært enige om at det var *han* som burde ta firmaets tøylar.

Theodor Peterson ble dermed på mange måter det siste navn som kan knyttes til Moss som trelastby. I hans første år var det igjen gode konjunkturer, trass i opphevelsen av sagbruksprivilegiene. Med utbyggingen av høvleriene i Moss i 1860-årene satte han sitt personlige preg på utviklingen. Han var forutseende, og sto seg også bra da tilbakeslaget meldte seg etter avslutningen av den fransk-tyske krig i 1871.

Da konjunkturerne igjen ble dårligere, hadde han økonomisk overskudd og vyer for fremtiden. I 1875 tok han sin nære slektning Johan Thorne inn i firmaet. Thorne var bror av hans kone og gift med en av hans egne søstre, kom fra en trelastfamilie i Drammen og hadde selv drevet trelasthandel.

Samme vår ryktes det i byen at Moss jernverk ble budt ut til salg i Christiania. Verket eide betydelige tomter ved Mossesundet, og disponerte store deler av kraften fra Vansjø. Theodor Peterson var meget interessert i å prøve å få kjøpt Verket. Han snakket med sin fetter, Georg Wankel, om saken. Wankel var da eier av Kambo. Men han hadde bodd på Verket i deler av sin oppvekst, noe som ga ham en ekstra tilknytning. Petersons svoger Johan Thorne sa seg også interessert.

Men det var flere i Moss som drømte om å overta Jernverket. Brødrene Gerner, som da var byens største næringsdrivende, var også i høy grad interessert i å kjøpe. Baron Harald Wedel Jarlsberg fattet ikke hva som fikk alle mossingene til å oppføre seg «som gale», som han selv uttrykte det. Selv var han bare interessert i å selge. Dermed ble det bare tiden og veien som avgjorde hvem som skulle få kjøpe.

Theodor Peterson kastet seg derfor inn i sin vogn og satte kursen for hovedstaden. Og han fikk kontakt med Wedel Jarlsberg straks han kom til byen. På den måten sikret han seg tilslaget for seg selv, sin svoger og sin fetter.

På mange måter betydde nettopp dette et tidsskille i Moss. Med ervervelsen av Jernverket for firmaet Peterson så det ut til å åpne seg en annen, ny og moderne fase av tredforedlingsvirksomheten i Moss. Byen var kanskje i ferd med å finne en vei ut av bakevjen?

Regulering og «Afmagt»

I sin femårsberetning i 1865 skrev amtmann Carl Sibbern at Moss befant seg i «en Afmagtstilstand», at byen manglet både menn, kapital og foretaksomhet. I Moss Tilskuere protesterte man mot denne æreskjelling. Avisen var likevel enig i at økonomien i Moss trengte å pustes liv i. Det var nærliggende å tenke på Mossefossen.

I andre byer bidro fosser i sentrale byområder til et økonomisk oppsving for en herskare med aktiviteter. Akerselven i Christiania var et godt eksempel. Men i Moss var alt ved det gamle. Trelasten og møllevirksomheten hadde langt på vei den struktur de tidligere hadde hatt.

Nå var det ikke ganske enkelt slik at ingen hadde tenkt på å utbedre fossen tidligere. Saken var snarere at planene om å utbedre fossen hadde låst seg. Det hersket jo et nært samspill mellom vannet i fossen og vannstanden i Vansjø.

Vansjø hadde derfor, som så mange andre reguleringsområder, en lang historie. I 1790-årene hadde byens næringsdrivende første gang gått i gang med utbedringer for å sikre en jevnere vanntilførsel til møller og sagbruk. I 1840-årene hadde Ignatius Wankel og David Chrystie den yngre tatt et temmelig selvstendig initiativ til sprengning av en renne på vestre bredd av Krapfoss. Man kan kalle det for første regulering.

Å regulere denne store innsjøen innebar imidlertid en hårfin balansegang mellom mange interesser. Vannkraften fra fossen og den teknologisk heldigste utnytting av den var bare én side av saken. Jordbruksinteressene rundt Vansjø veide like tungt, om ikke økonomisk, så i alle fall politisk. Flomproblemet kunne i vannrike år bli akutt. Og reguleringen i 1840-årene hadde ikke tatt hensyn til jordbruksinteressene. Dessuten var det viktig å se til at både båter og tømmer fikk fri ferdsel.

Problemet var ikke typisk for egnen. På samme tid prøvde man å regulere vannstanden i Øyeren, man ville utbedre Drammensvassdraget og Glommavassdraget. Det var alltid tre typer av interesser som sto mot hverandre i slike reguleringssaker: hensynet til de industridrivende, til jordbruksinteressene og til den alminnelige kommunikasjon. Fordi saksfeltet var så komplisert, hadde Norge et

Fossen i 1857: Det søndre løp i 1857. Tegning av oberst William Thulstrup. I fossen var det på denne tiden fem sirkelsager, noen mindre sager og åtte møller.

par tiår tidligere opprettet et eget embede som kanaldirektør. Det var selvsagt at kanaldirektøren ble nødt til å engasjere seg også i Vansjøsaken.

Våren 1856 oversendte kanaldirektøren Indredepartementet et fullstendig forslag om senkning av Vansjø, om sluser og renner. Tanken var at man på en gang skulle sikre jevn vanntilstrømming, hindre flom og skape farbare forhold både for båter og tømmer. Derfor ble det planlagt en sluse ved Krapfoss og en brygge ved Krogsvold. Et møte på Dilling gård det følgende år så ut til å samle enighet om tiltakene.

Likevel oppsto betenkeligheter. Reguleringsforslaget var utformet i den ånd som var typisk for norsk økonomisk politikk i perioden. Staten ville bare støtte reguleringen dersom de lokale interessenter viste sin entusiasme for reguleringen med egne bidrag. Brukseierne fikk store betenkeligheter. Enda bøndene så ut til å tjene på forslaget fordi de ville øke sin jordvei, hadde også de sine tvil. Dermed ble saken stående i stampe noen år.

I neste runde av reguleringssaken ble det bare tatt hensyn til bøndenes interesser. Amtmann Sibbern sto på bøndenes side, kanaldirektøren likeså. Og da det i 1864 kom en kongelig resolusjon om reguleringen, dreide planene seg utelukkende om å sikre bøndene mot flom.

Både Hans Blom og Jens Ludvig Gerner var da gamle. Ingen av den yngre generasjon hadde kanskje tilstrekkelig forståelse for at man måtte ofre for å vinne, og at man måtte satse på fremtiden? De næringsdrivende hadde altså satt seg selv utenfor. Det synes absolutt som om de ikke forsto sitt eget beste. Kanskje var de akkurat så «afmægtige» som Sibbern ville ha det til. Vansjø ble regulert. Men et prosjekt som i utgangspunktet mest hadde dreid seg om kraftutbygging for de næringsdrivende, hadde endt opp som flomvern for bøndene.

Slik sto saken da Jernverket ble budt ut for salg. Brukseierne sto på dette tidspunkt utenfor finansieringen av Vansjøreguleringen. Først etter dette kjøpet skulle en tredje og senere regulering vise seg å tilfredsstille Peterson, Gerner, Reinert og de andre industridrivende. Nå ble Vansjøs bredder, som før hadde ligget som en stor sump, oppdemmet ved hjelp av en stenmur. Dermed ble forholdene lagt til rette både for dampsgjer, for avanserte møller — for en ny økonomi i Moss.

Et avgjørende telegram

Da Theodor Peterson den berømmelige vårdagen i april 1875 var reist inn til Christiania for å forsøke å legge inn bud på Moss jernverk, fikk hans kone, Sara Peterson, plutselig øye på vognen til den ene av Gerner-brødrene. Det hadde vært mye snakk om kjøp de siste dagene, så hun gjettet raskt sammenhengen: at Carl Gerner

var på vei inn til hovedstaden i samme ærend som hennes mann. Det var heldig for henne at hun da hadde en nymotens oppfinnelse å hjelpe seg med: telegrafen.

Hun fikk derfor straks telegrafert inn til Victoria hotell, hvor hun visste at hennes mann hadde tatt inn. Da han kom frem, forsto han følgelig at han måtte handle raskt og beslutsomt.

Sara Peterson hadde aldri sendt et så viktig telegram før. Men hun hadde benyttet telegrafen ved mange anledninger tidligere. For telegraf hadde man da hatt i Moss i nærmere tyve år.

Moss by fikk telegraf i 1857. Dermed ble kontakten med omverdenen vesentlig lettere enn tidligere. Det var akkurat på denne tiden mossinger flest gikk i gang med å skrive flere brev også.

Telegraf i Moss hadde i 1865 to ansatte: Jørgen Haslum var bestyrer, og en ung mann fra Christiania, Carl Jønsberg, assisterte ham. Post«etaten» hadde flere ansatte: en postmester, en postfullmektig og dennes sønn, som var postbud.

I 1850-årene hadde en voksen nordmann sendt gjennomsnittlig ett brev pr. år. Tredve år senere, i 1885, var dette tallet tyvedoblet. Akkurat i året 1854 hadde økningen vært særlig markant: Da kom det første norske frimerke, og med det enhetlige takster over hele landet! Det resulterte dessuten i at Moss by fikk sin første postkasse — i Postmestergaden. Byens daværende postmester, Nils Semb Jonassen, bodde ikke lenger i denne gaten, men i Kirkestrædet, sammen med sin familie og sin postfullmektig.

I 1865 var brevenes og telegrafens kommunikasjonsrevolusjon i ferd med å endre Moss. Og mange andre forhold bidro i samme lei. Økt skriverferdighet og billigere porto spilte en viktig rolle. Enda viktigere var det at dampskip, bedre veier og etter hvert også jernbanen bidro til å redusere avstandene i det vidstrakte Norge. Om folk flyttet fra ett sted til et annet, mistet de ikke derfor all kontakt med sitt hjemsted. De kunne reise på besøk. Innimellom kunne de skrive brev til slekt og kjente. Dermed ble det ikke bare embedsstand og borgerskap som holdt kontakt med kolleger, forretningsforbindelser og slektninger gjennom å skrive brev. Større deler av befolkningen begynte nå å gjøre det samme. Det betyr ikke at alle skrev like mye. Smed Rosenberg på Moss jernverk kunne ikke skrive særlig godt. Og hvem skulle han skrive til, som hadde hele sin slekt i naboskapet?

Sogneprest uten talegaver

I 1860-årene gikk lille Helga og hennes slektninger Sundt, Blom og Peterson sjelden i kirken om søndagene. Den nye kirken hadde god varme og komfortable kirkestoler. Men man satt ikke så fornemt plassert i den nye murstenskirken som man hadde sittet i den gamle, staselige, hvite trekirken, hvor fintfolk hadde hatt egne

Prester midt på 1800-tallet:
 Peder Monrad 1837-1850
 Johan Herman Lie 1851-1873

losjer. Fremdeles hadde man noenlunde faste plasser. Det ble likevel ikke som det før hadde vært.

At familien Sundt uteble fra kirken, kunne nok også skyldes at den religiøse interesse i familien var moderat, med et mulig unntak for Helgas mor. Det var ellers ikke bare familien Sundt som sluttet å søke til kirken. I familien hadde man imidlertid en «offisiell» forklaring. Alle syntes nemlig den presten byen nå hadde, var riktig kjedelig å høre på. Det var den allmenne oppfatning i byen og ble delt av både fattige arbeidsfolk og rike kjøpmenn.

Mannen som var byens sogneprest i 1865, var Johan Herman Lie. Han var nå enkemann og bodde i en leilighet nede i Storgaden sammen med to døtre som nærmet seg de tredve. Dessuten huste han sin yngste sønn og en tjenestepike.

Presten Lie hadde som ung teologisk kandidat vært skolelærer i en rekke år. Det fulgte av det at han med særlig iver fulgte opp alt som skjedde på skolesektoren, og interesserte seg for byens asyl. Både Lie og Peder Monrad, hans forgjenger i kallet, hadde pleid å vise stor interesse for fattigvesenet, og i ganske særlig grad for det som foregikk ved byens realskole. Begge prester hadde dessuten interessert seg for avholdssaken.

Ikke desto mindre skulle det vare helt til 1865 før sogneprest Lie fikk gjennomslag for sitt syn: at det ikke skulle være salg av øl og vin på søndager mellom klokken ti og tolv. Dans i kirketiden lyktes han også delvis i å få slutt på.

Om de to prestene, Lie og Monrad, hadde mye til felles i interesser, hadde de ikke de samme talegaver. Monrad var både pedagogisk og veltalende, om han ikke hadde den store religiøse patos. Lie hadde ingen av delene, ingen veltalenhet og ingen evne til å stimulere det religiøse liv blant sognebarna.

Lie var en sindig og åpen mann med mange interesser, og representerte en mild, moderat fremskrittstro. Han forsømt likevel ikke på noen måte det evangeliske budskap. I tillegg til sine søndagsprekener avholdt han bibellesninger på hverdager og fikk etter hvert hjelp til dette av de unge teologiske kandidater ved realskolen. Dessuten arbeidet han for korsaken og sørget for at kirkekoret ble supplert med kappekleddte allmueskolegutter. At de ikke alltid opptrådte med verdighet når de sang i begravelser eller under gudstjeneste, kunne man vanskelig klandre Lie for.

Fra 1863 av sørget Lie for at det ble organisert naturvitenskapelige foredrag på allmueskolen. Skolens lærere sto for foredragene, som fikk positiv støtte av arbeiderforeningen i byen. Lie var alt annet enn en ekstrem liberaler eller darwinist. Han håpet ganske enkelt at økt innsikt i naturens lover ville åpenbare Guds skaperverk. Og om man lærte litt biologi samtidig, var vel ikke det skadelig?

Alle likte presten Lie og satte pris på den innsats han gjorde for byen. Når søndagen kom, hjalp det ham lite. Han var og ble gudsjammerlig kjedelig å høre på.

Sognepresten: Johan Herman Lie (1802–1873) var godt likt i byen, men ledet ikke av den grunn sin menighet med noen fast hånd. Om det var tiden som hadde forandret seg, eller presten som var for spak, er ikke godt å si.

Utstråling og vekkelse

Prostier etter 1863: Prostiet ble delt i 1863. Det nye prostiet omfattet Moss, Jeløy, Rygge, Råde, Våler, Onsøy og Tune. Fortsatt ble prosten valgt blant sogneprestene og hadde ikke noe fast sete.

I alle de årene Lie var sogneprest i Moss, gikk søkningen til kirken tilbake år for år. Den viktigste årsaken til dette var nok verken den nye kirkebygningen, generelt synkende religiøs interesse eller presten Lie selv.

Først og fremst hadde nok den svake kirkesøkningen en helt annen årsak: For mange av dem som hadde sterkest religiøse tilbøyeligheter, søkte i stedet å få tilfredsstilt sine behov andre steder enn i Moss kirke. Dette var en vekkelsens tid, og sektene var i vekst over hele landet. Strømningene måtte derfor også nå Moss. Og der fant de et godt nedslagsfelt.

En legpredikant som het Erik Tønnessen, hadde i 1855 stiftet «Foreningen for indre Mission i Sarpsborg og Omegn». Han kom regelmessig til Moss også. I annen etasje i sitt hus i Storgaden hadde snekker Søren Ueland innredet en forsamlingsssal. Og der samlet de seg som hadde større følelsesmessige behov enn sogneprest Lies tørre stil kunne tilfredsstille.

Tønnessen opparbeidet seg snart en solid tilhørerskare i Moss. Han må ha vært noe helt annet å se og høre på enn presten Lie. Tønnessen var «en høivoksen, velbygget, vakker Mand» og hadde både flott stemme og en sterk personlighet.

Han holdt «grundkristelige» oppbyggelser, bibellesninger og foredrag. En dyp indre glød syntes å strømme gjennom ham når han leste fra sin yndlingsamling med prekener om «Det faldne Menneskes Saliggjørelses Orden». Og om han stundom kunne holde på både lenge og vel, spilte ikke det noen rolle for alle tilstedeværende. Det var nemlig adskillig som kom bare for å se mannen.

Tønnessen var likevel ikke den eneste som trakk store skarer til forsamlingslokalet. Også andre legpredikanter ble populære i Moss, en lærer fra Tune og en skomaker fra Christiania var også ofte i Moss for å preke.

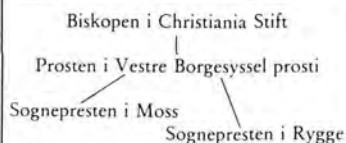
Selv om de hadde eget lokale, fortsatte de «vakte» i Moss mer å fungere som et løst sammenføyd miljø enn som noen organisert bevegelse. Det kom derfor ikke til utmeldelser av statskirken, slik man begynte å se tendenser til andre steder. Men Lie var nokså engstelig for at så skulle skje også i hans kall.

En søndag tidlig i 1860-årene forsøkte han derfor fra prekestolen å advare mot lettvtint og overfladisk religiøsitet. Ikke minst skadelig var det at kristendommen i denne formen lett førte til hovmodighet og dømmesyke, fremholdt han. Reaksjonene lot ikke vente på seg. En innsender i Moss Tilskuer stilte det retoriske spørsmål: «Kan man gaa for vidt i den sande Guds frygt?»

Tiden gikk. Om det ennå ikke kom til utmeldinger av statskirken, var det åpenbart at de lavkirkelige strømninger grep stadig sterkere om seg. Fra andre deler av landet vet vi at småbyer preget av småindustri og håndverk stort sett representerte en gunstig

Geistlig makt etter 1863

grobunn for slik religiøsitet. Lies dårlige talegaver eller hans tolerante mangel på dommedagsprofetier om søndagen kan derfor neppe ses som annet enn en utløsende årsak til vekkelene.

Som så mange av de andre prestene i kallet ble Lie imidlertid svak og gebrekkelig på sine eldre dager. Derfor fant han, som sine forgjengere, at det var nødvendig å ansette en kapellan, en yngre teolog som han selv skulle lønne. Men hvem skulle han velge?

Fordi den lavkirkelige bevegelse var i vekst i Moss, var det mange som fryktet å få tilsatt en *for* liberal prest. Og nettopp som Lie satt og funderte på hvem han skulle velge, fikk han besøk av tre menn fra byen. Angivelig kom de for å konferere om hans fremtidige sjelsesørgervirksomhet.

Det gikk ikke mer enn en måned etter dette besøket før Lie avgikk ved døden. Ryktene gikk derfor høyt mellom folk. De kom til og med på trykk. Til slutt trodde alle at det var de tre besøkende som hadde «skremt» presten fra livet. En innsender i Moss Tilskuer forlangte at en av de tre besøkende, løytnant Amundsen, som da underviste ved realskolen i blant annet gymnastikk, skulle fjernes fra skolen. Men både de besøkende selv og legen rykket ut i pressen og benektet at visitten hadde hatt noen innvirkning på prestens bortgang.

Hva som enn var forklaringen på hans plutselige dødsfall: Da det gikk opp for folk i byen at den presten de hadde levd med i så mange år, var gått bort, ble det stor sorg. Den høstdagen i 1873 da han ble begravet, fulgte «hele byen» sin gamle prest til graven. Og alle butikker holdt lukket. Etter sin død lyktes han med det han aldri helt hadde fått til før: å få følelsene frem i mossingenes hjerter.

Søm, tegning og pikelige sysler

Helga Sundt, 12 år, gikk på skole sammen med den jevnaldrende Anna Hjersing fra Jernverket. To andre tolvårs jenter, Albertine Syrine Gay Cruse og Betsy Jonette Pedersen, bodde begge noen få hus lenger ned i Storgaden. Men dem gikk hun ikke sammen med, for de var «bare» håndverkerdøtre. Fedrene var henholdsvis urmakere og slakter.

Mellom barna i Moss hersket de samme motsetninger som i de voksnes verden. At samfunnet var klassedelt, kom til uttrykk i at man skilte barna fra hverandre omtrent fra fødselen av. Barna visste derfor både hvem de selv var, og hvem de ikke fikk lov til å kjenne. Og de voksne som ikke kjente en bestemt gutt eller jente, visste mye om dem når de fikk vite hvilken skole de gikk på.

Sosiale restriksjoner var særlig sterke for piker av embedsstand og borgerskap. Sofie Berg har fortalt om en gang hennes mor og bestemor hadde gitt positivt svar på en invitasjon fra presten Monrads sønn. Han var nyutdannet teologisk kandidat, men hadde liten sjanse til å få et prestekall med det første. Inntil videre

Mossepike i år 1850. Jone Berg (1840–1884) var datter av sakfører Niels Berg på Bråten og datterdatter av Jonas Anton Hielm. Christian Olsen har malt pastellen.

ønsket han derfor å drive pikeskole i sin hjemby. Da de fikk se listen over hvilke syv småpiker Sofie og hennes søster skulle komme i klasse med, ble både moren og bestemoren likbleke over skolens rekruttering. Ikke én av de andre pikene var datter av en embedsmann! Samtlige småpiker var døtre av mindre kjøpmenn!

Det private skoletilbudet i Moss var først og fremst innrettet mot bedremanns døtre. Også det hadde gjennomgått mange faser. Periodevis hadde tilbudet vært godt. Til andre tider hadde det knapt eksistert noe, og de familiene som hadde best økonomi, hadde da måttet ansette huslærer eller guvernante.

Sofie Berg har understreket at det også var forskjell når det gjaldt privatlærere og guvernanter. Mens hun og hennes søster, etter at Monrad hadde forlatt byen midlertidig, ble undervist ute på Bråten av tilfeldige studenter som tilbrakte vinteren i Moss, hadde frøkne Chrystie på Torderød alltid faste guvernanter. Ett år hadde de en dansk privatlærerinne, et annet år «en katolsk Pariserinde som skulde tale Fransk og Engelsk, undervise i Musik og Tegning».

I året 1865 bodde det dessuten to privatlærere inne i byen som tok imot elever privat. Det var akkurat da bare ute på Alby at barna hadde guvernante boende i huset. Alle andre piker og gutter i Moss så ut til å gå på skole sammen med andre barn.

Adskillige år før Monrad hadde åpnet sin skole, hadde de to frøkne Kreutz hatt privat skole i sitt hus inne i byen. Mens den ene av søstrene da underviste i søm, broderi og dårlig tegnekunst, var det den andre som sto for lesning, regning, historie og geografi. Kaja Wankel, som også har skrevet memoarer, tenkte mange år senere tilbake på *sin* barndoms skoletilbud hos disse frøkne og beklaget det. Hun lærte nemlig verken noe fremmed språk eller musikk. Frøkne Kreutz opprettholdt sitt skoletilbud helt frem til midten av 1850-årene.

Pikeskole: I dette huset i Storgaden var det privat pikeskole frem til 1854, drevet av frøken Bolette Kreutz. Lina Bjerchs skole, som Helga Sundt gikk på, lå litt lenger oppe i gaten. Også der var det blitt drevet pikeskole i mange år, først av Mathea Bergh, siden av Lina Bjerch.

I en periode var det to pikeskoler i byen. Jomfru Mathea Berg hadde nemlig også åpnet skole. I 1860-årene gikk piker av god familie på frøken Bjerchs privatskole. Denne skolen hadde overtatt lokaler etter jomfru Berg, og lå meget beleilig til for Helga Sundt, for all undervisning foregikk noen hus lenger nede i Storgaden. Frøken Lina Bjerch foresto mesteparten av undervisningen selv, men hadde i tillegg assistanse av en «privatskolelærerinde».

Fullstendig private kan man ikke si at disse pikeskolene var. De var riktignok privat finansiert, men sto, som det øvrige skolestell, under offentlig tilsyn av byens foresatte, med sognepresten i spissen.

Trass i dette kjenner vi verken fagplan eller elevsammensetning hos frøken Bjerch. Men åpenbart fant en rekke pikers foreldre at dette var en bedre idé enn å sende barna på allmueskolen. En privatskole hadde den fordel at enten undervisningen var god eller ikke, var lærerne kvinner, mens elevene utgjorde en sluttet krets av småpiker fra familier man kjente. Om ikke annet unngikk pikene å lære dårlige manerer av andre barn.

Borgerskapets gutteskole

Jørgen og Johan Vogt var kjent over hele byen. Det var ikke bare fordi de var sønner av den nylig avdøde byfogden. De var også uvanlig lette å dra kjensel på. For de var tvillinger og så like at en umulig kunne skille den ene fra den annen.

Disse guttene hadde, som sine brødre og som andre bedremannsgutter, gått på borgerskolen, eller den borgerlige realskole, som man hadde begynt å si etter at skolen var kommet opp av bølgedalen og var blitt reorganisert i 1833 og flyttet inn i en ny bygning i Enggaden i 1839. Det var ikke en skole man valgte *etter* allmueskolen. Skolen representerte et alternativt skoletilbud fra begynnelse til slutt. Målet var å skape en gruppe av mennesker som var i stand til å forsvare og opprettholde sin privilegerte stilling i samfunnet. Og enten man ser skolens undervisningstilbud som godt eller dårlig, er det klart at skolen lyktes akkurat i det.

Om Moss borgerlige realskole i tidligere år hadde gitt godt undervisningstilbud i både gresk og latin og annen tradisjonell dannelse, var skolen i 1865 inne i en dødvannsperiode når det gjaldt de klassiske fag. Også i Moss hadde det rast skoledebatter og stått strid både om det faglige tilbud og om hvor bredt skolen burde søke å favne, sosialt sett. I mange år hadde man presset på for å få hva man kalte «middelklasseundervisning», et mindre omfattende skoletilbud enn den klassiske dannelse man fremdeles krevde av vordende embedsmenn. I hovedstaden var det skole-reformatoren Hartvig Nissen som propaganderte slike idealer. Og det var disse moderne og demokratiske tendensene som *nå* vant frem i Moss.

Dermed hadde «modersmålet», tysk, fransk og matematikk overtatt den ledende stilling ved skolen. Mellom 1855 og 1875 ble ikke en eneste elev fra skolen fremstilt til eksamen i gresk og latin.

I 1865 gikk det rundt nitti gutter på realskolen, men antallet elever var meget ustabilt. Man kunne samlet gå inntil åtte år på denne skolen. Etter to år i forberedelsesklassen fulgte fem nye skoletrinn. Tredje og fjerde klasse var imidlertid bare delt når det gjaldt fremmede språk, historie og matematikk. Siste og eksamensforberedende klasse var derimot toårig.

Betalingen vekslet på de ulike klassetrinnene, i likhet med fagtilbudet. Det var bare i de to høyeste klassene at det ble undervist i fremmede språk, og bare der det tidligere var blitt undervist i gresk og latin. Langt fra alle elever som begynte på skolen, gikk der fra første til siste år. Avhengig av både økonomi og tillit til skolen kunne en far trekke sin sønn ut av skolen straks han fant det for godt, eller trengte ham til å assistere seg i sin øvrige virksomhet.

I 1865 var det fem—seks lærere som sto for hele undervisningstilbudet. De hadde ansvaret for et spekter av gutter mellom syv og sytten og et fagtilbud som spente fra aritmetikk til fransk.

Det hadde alltid vært teologiske kandidater som hadde forestått en god del av undervisningen ved borgerskolen. Det var gjerne noe de gjorde mens de ventet på et sognekall som var fett nok til at de kunne forsørge en familie. Slik var det også i 1865, da både skolens bestyrer og to andre «overlærere», som de gjerne het, var teologer. Alle var mellom tredve og førti år, men bare den yngste var ennå ugift.

Fra gammelt av hadde dessuten byens klokker deltatt i undervisningen. Slik var det også nå. Men klokkeren hadde ikke alltid den tradisjonelle lærde utdanningsbakgrunn, med latin, historie og retorikk i høysetet. Byens nåværende klokker Næss var «seminarist» og hadde gått på Asker lærerseminar. Siden var han kommet til Moss som lærer ved allmueskolen. For å få bedre økonomi hadde han søkt klokkerposten. Og med den fulgte undervisningsplikt ved realskolen.

Relativt nylig var man imidlertid blitt ytterligere demokratisk ved skolen og hadde ansatt enda en seminarist. Lærer Englund var fra Lom i Gudbrandsdalen og hadde også gått på Asker lærerseminar. Siden hadde han vært huslærer i Tyskland et par år. Så kom han til Moss og ble der direkte ansatt ved realskolen. Der trivdes han, for han fikk undervise i naturfag, som var hans lidenskap, og han tjente dessuten klart bedre enn sine kolleger ved allmueskolen. Dermed fikk han råd til både å gifte seg og til å få seg hushjelp, for øvrig en sønnedatter av gamle Rosenberg ved Jernverket.

Tolv timer ukentlig fikk skolen ytterligere forsterkninger. Da kom byens telegrafbestyrer, Haslum, opp for å lede skriveundervisningen. Gymnastikkundervisning diskuterte man stadig. Bestemor Blom eide et skur rett ved skolen som man ønsket å ta i bruk til det

formål. Inntil videre strandet forslaget imidlertid på mangelen på kvalifisert lærer. Verken de teologiske kandidater eller seminaristene følte seg spreke nok til oppgaven.

Elevene ved den borgerlige realskole var stort sett embedsmanns- og borgersønner fra Moss. Både om postmester Bøckmanns syttenårige sønn og kjøpmann Holsts trettenåring ble det stolt oppgitt i folketellingen at de var «Discipler» ved skolen. Det var i tillegg en og annen større gårdbruker i distriktet rundt byen som sendte sine sønner inn til Moss for å gå på skole der. En gårdbrukersønn fra Tune losjerte for eksempel hjemme hos sakfører Bredal mens han gikk på skolen.

Det skulle ikke gå mange årene før det fulgte en ny norsk skolelov, loven av 1869 om høyere skole, som presset frem ytterligere forandringer ved skolen. Først omdannet man realskolen til en middelskole uten latinlinje. Når man regner med den treårige forberedelsesskolen og den seksårige middelskolen, forelå det dermed totalt et niårig utdanningstilbud i samme skolebygning og med den samme lærerstaben.

Nå kom sang og gymnastikk inn som nye fag. Siden ble latin gjeninnført som delfag. I 1882 fikk skolen ny bygning, og i 1880 ble så de første piker uteksaminert med skolens bistand. Men de måtte melde seg opp som privatister. Det skulle gå ytterligere noen år før de fikk lov til å gå på samme skole, fysisk sett, som guttene.

Seminarister og allmue

Skoleforhold midt på 1800-tallet:

- 1839: Realskolen får ny bygning
- 1848: Ny skolelov: Fattigskolen omorganiseres til allmueskole
- 1858: Allmueskolen får ny bygning
- 1861: Ny skolelov: bedre skole i landdistriktene
- 1873: Realskolen omdannes til middelskole

Hva så med Albertine Syrine og Betsy Jonette? De gikk ikke på frøken Bjerchs privatskole, for det hadde ikke foreldrene råd til. Og den borgerlige realskole kunne de ikke engang drømme om å få begynne på. De gikk på den offentlige skolen i Moss. Ingen snakket om «fattigskole» lenger. Etter den nye skoleloven av 1848 var begrepet «allmueskole» blitt fullt innarbeidet.

Hvordan gikk det så med jentene der? Fikk de dårlige manerer? Lærte de noe? Om vi sammenligner de ulike skoletilbudene, hadde allmueskolen langt høyere elevtall enn realskolen, men ikke desto mindre langt færre lærere. Timetallet var lavere, og elevene gikk på skolen i færre år.

Siden Albertine og Betsy tilhørte de eldste av pikene, var de på skolen hver dag fra mandag til onsdag, fra ni om morgenen til ett om formiddagen. Skolen hadde nå seks pikeklasser og seks gutteklasser, og med rundt tre hundre elever i alt ble det 25 elever i hver klasse, noe som var rimelig bra. Det var tillatt med hele seksti.

Det var lovfestet at gutter og piker skulle være på skolen til ulike tider. Så de største guttene tok over skolen fra torsdag til lørdag. De yngste guttene og jentene fulgte samme rytme om ettermiddagen. Dette delte systemet hadde sammenheng både med plassen på

skolen og med lærernes kapasitet. Bedre undervisning krevde nemlig både flere lærere, mer penger og mer plass.

Ikke alle foreldre var like positivt innstilt til at barna skulle gå på skolen. Syver «Synger» hos familien Blom var ikke gift, men et par unger hadde han. Og når *de* forsømte skolen, måtte *han* svi for det. Ett år fikk hele 32 forsørgere bot for å ha holdt sine barn borte fra undervisningen. Noen var ikke motivert for å sende barna på skolen, andre trengte barna til forskjellig arbeid.

I skolen var det fortsatt to hovedfag: Kristendom og Modersmål, altså leseøvelser. I en tyve års tid hadde det nå foreligget «norske» abc-bøker og lesebøker, noe som lettet lesetreningen. Samtidig ble det fortsatt ofte brukt bibel- og katekismetekster til leseøvelser også i byene. Det førte de to hovedfagene enda tettere sammen.

Regning og skrivning hadde nå innarbeidet seg sikker plass som to andre fag av betydning. Langsamt vant så orienteringsfag, som geografi, historie og etter hvert også naturkunnskap, seg en nisje. Men det ble ikke mye undervisning i disse fagene, bare rundt tre uketimer på et par – tre klassetrinn. Tegning, gymnastikk og sløyd skulle ikke komme inn i skolen før nesten tyve år senere. Og det var bare for jentene at håndarbeid var et fag som sto sterkt.

I 1865 var det fire mannlige lærere på allmueskolen. Tre av dem var relativt unge, mellom 27 og 33 år. Ingen av dem var fra Moss. I de fleste norske byer var det gutter fra landet som ble allmueskolelærere. Disse tre kom fra henholdsvis Fåberg, Kviteseid og Varteig. Men de gjorde sikkert sitt ytterste alle tre for å snakke slik at mossebarna forsto hva de sa. To av dem bodde på skolen, de var begge ugifte. Ugifte personer dominerte i læreryrket. Det var ikke rart. En lærerlønning var ikke stort å forsørge en familie på.

I tillegg til disse tre unge, tidstypiske seminaristene hadde en 75-årig gammel mann nede fra Værden også sitt daglige virke på skolen. Gamle Ole Sæviold hadde vært skipper i yngre år. Nå fungerte han også som lærer. Hvor god pedagog han var, er ikke godt å si. Men at den gamle skipper hadde mye å fortelle om, er det ingen grunn til å tvile på. Rekrutteringen til skipsfarten ble sikkert god!

Allmueskolen hadde dessuten fått tilsatt sin første lærerinne rett forut for 1865. Det var jomfru Hanna Laulund, som var 29 år, ugift, niese av kjøpmann Heyerdahl og datter av en fullmektig hos Gerner. Hun hadde åpenbart med seg sin 17 år gamle søster på en god del av undervisningen.

Om det ennå ikke var lovhemlet, var det likevel et tidstypisk trekk at kvinner nå omsider slapp til også i allmueskolen. Mannlige lærere kunne på denne tiden utdanne seg ved lærerseminariene, kvinner hadde stadig bare guvernantkurs og annen mer tilfeldig opplæring å støtte seg på. Da var det kanskje ikke så uklokt av Hanna Laulund selv å ta hånd om sin yngre søsters utdannelse?

I 1830-årene hadde skolen fremdeles holdt til i den gamle «Spindhusgården» i Storgaden. De to lærerne hadde den gang hatt

ansvar for 250 skolebarn. De yngre guttene gikk på skolen om formiddagen, pikene om ettermiddagen. Og de eldre barna, som delvis var i arbeid, men som forberedte seg til konfirmasjonen, gikk på skole om kvelden.

Siden flyttet skolen til en tomt ved Rådhuset. Etter brannen i 1858 tok man midlertidig inn i en arbeiderbolig på Jernverket, inntil kommunen fikk ferdig en ny skolebygning, en toetasjes trebygning på en tomt Hans Blom eide, Breidablikk, som lå i «Samuelsbakken» mot parken. Det må ha vært en romslig bygning. For i tillegg til de to lærerne var det plass til å huse byens fattigforstander og feiermester også, med hver sin familie, samt en hest og to kyr.

Helt frem til 1873 bodde minst én av skolens lærere til enhver tid i selve skolebygningen. Da måtte læreren flytte ut fordi undervisningen krevde mer plass enn de fem klasseværelsene man hadde disponert inntil da. På den tiden ble sløyd og håndarbeid etablert som egne fag, noe som også medførte at lærerstaben økte. Elevtallet var da kommet opp i nærmere fem hundre barn. Men skillet mellom gutter og piker var fremdeles strengt. Da hadde imidlertid skolen tilsatt enda en kvinnelig lærer, slik at hele lærerstaben utgjorde ni personer.

I skolefolkenes egne øyne ble tilbudet bedre og bedre. Også embedsmenn og stortingspolitikere ga sin verbale støtte og velsignelse til allmueskolen. Like fullt var det hevet over enhver tvil at de sendte sine egne barn til andre skoler.

Barn på asyl

Moss hadde imidlertid ikke bare allmueskole i 1865. Byen hadde også barnehage, eller «asyl», som det het i den tids, for oss gruvekkende terminologi. Asyl, eller barnehager, skilte seg i samtiden fra barnehjem eller vaisenhus, som var en langt eldre ordning som man hadde hatt i de store byene i landet siden tidlig på 1700-tallet. Asyl var en mer moderne idé. I England var de første asyls blitt opprettet tidlig i århundret, siden hadde ideen spredt seg via Frankrike, Tyskland og Danmark til Norge.

Moss var igjen tidlig ute og fikk asyl i 1840, tre år etter Christiania. At systemet var utbredt i Norge, forstår vi når vi hører at det fra 1841 ble utgitt et eget «Asyl- og Skoletidende». Rundt 1865 var det rundt seksti barn som hver dag kom til asyls, fremgår det av en artikkel i Moss Tilskuer. På det tidspunkt var det den 39 år gamle jomfru Sophie Ussing som bestyrte institusjonen. Det gjorde hun sammen med sin mor, som var enke, og som hun bodde sammen med.

«Asyls, Bevaranstalter for Smaaabørn, . . . hvor fatige Forældre af den arbejdende Klasse kunde erholde Opholdssted og Tilsyn for sine Børn i 2—7 Aars Alder medens de selv er udenfor Huset i

Ung mor som ikke hadde behov for å sende sitt barn til byens «asyl»: Den unge Sara Thorne Peterson (1846–1928) i 1864 med sin førstefødte, Rina. Krinolinen er vid og moteriktig, og stolen Sara Peterson sitter på, er et tidlig uttrykk for den begynnende «historisme» — eksperiment med gamle stilarter.

For familien Peterson ble alliansen med trelastfamilien Thorne fra Drammen viktig. Forbindelsen ble siden konsolidert med enda et bryllup, mellom Saras bror og Theodors søster.

Arbeid.» Hensikten var at ugifte mødre skulle kunne få arbeide, og at fattige gifte kvinner skulle kunne ta seg arbeid utenfor hjemmet, slik at de slapp å bli liggende til byrde for det offentlige. Man betalte for seg, gjerne to skilling om dagen for ett barn, men betaling kunne i nødsfall utredes av det offentlige.

Prestene engasjerte seg hyppig i arbeidet på asylet. De kom for å holde andakt og satt dessuten i styret for institusjonen. Dersom presten gikk inn for det, kunne eldre barn, som gikk på allmueskolen, få lov å oppholde seg i asylet noen timer om dagen, hvis det ikke fantes voksent tilsyn hjemme.

Lærer med losji på Nore

Mens skoleforholdene i byene var blitt lovfestet i 1848, ble skolen på landet lovregulert tolv år senere, i 1860.

Skoleplikten gjaldt etter den nye loven alle barn fra de fylte åtte, til de fylte tretten år. Godt over 150 barn i Moss landsogn var i skolepliktig alder. Men det skoletilbudet de hadde, var nokså forskjellig. Landsognet var delt i tre skolekretser, hver med sin lærer.

Jernverket utgjorde en skolekrets for seg selv. Der hadde man hatt egen skole i mer enn hundre år. Skolebygningen var også meget gammel. Rundt tredve barn skulle ha undervisning. Det var et svært lavt antall barn for én lærer, etter tidens standard. Lærer Edvard Johannesen hadde bolig i første etasje, og undervisningen foregikk i annen etasje i den gamle murbygningen.

Enda den nye skoleloven sterkt tilrådte permanente skolebygg, virker det som om den gamle omgangsskoleformen ennå ble praktisert i de to nordlige delene av Moss landsogn. I 1865 losjerte en ung lærer på nordre Nore. Han het Johan Christoffersen, var tyve år gammel og kom fra Borre i Vestfold. Siden han var såpass ung, hadde han neppe seminaristutdannelse, men hadde sannsynligvis selv vært skolelys og begynt å assistere læreren på hjemstedet sitt innen han flyttet over fjorden.

Verken på Nore eller på den husmannsplassen som hørte til, var det skolepliktige barn i 1865. Heller ikke finnes det spor av noen skolebygning fra denne tiden. På søndre Nore og to tilhørende plasser var det fem barn som måtte på skole. På de andre gårdene og plassene omkring var det ytterligere ni barn, på Kambo var det ti husmannsunger, og på gårdene nord for Fuglevik på Jeløy var det hele femten skolepliktige barn fra bonde- og husmannsfamilier. Åpenbart har de fått undervisning av den unge læreren etter omgangsskolemodellen.

På landet hersket det ingen kjønnsdeling i skolen. Der ble gutter og jenter undervist sammen. Christoffersen underviste dessuten åpenbart alle elever på hvert sted samtidig, enten de nå var åtte eller tretten år gamle. Hvor mange ulike steder han egentlig holdt skole, er ikke godt å si. Skoleplikten tilsa minst to undervisningsdager pr. uke. Det innebærer at omgangsskolelærer Christoffersen *kan* ha delt skolekretsen inn i to eller muligens tre forskjellige «roder». Barna på Kambo og lenger øst i Vassbygda kan ha vært undervist samlet eller hver for seg, nordre Jeløy har sikkert vært en egen rode. For Christoffersen holdt til på Ås i deler av året.

Om omgangsskoleformen fremdeles rådet i de nordlige deler av landsognet, hadde imidlertid søndre Jeløy nå eget, fast skolehus på Hoppørn. Det hadde man fått alt i 1856. Og læreren, Hans Peter Kolstad, bodde fast i selve skolehuset.

Det var stort sett arbeiderbarn fra Helgerød og husmannsbarn fra plassene rundt på søndre Jeløy som sognet til denne skolen, for

proprietærgårdene hadde enten ikke barn i skolepliktig alder eller ikke barn i det hele tatt.

Bonden Olaus Gudmundsen på den ene Ramberg-gården hadde imidlertid to—tre skolebarn.

Til sammen ble det mer enn femti barn å holde styr på. Sannsynligvis delte læreren elevene i to grupper, en med de yngre og en med de eldre barna. Han hadde sitt å stå i med. Presten, Lie, synes likevel å ha vært godt fornøyd med Kolstad.

Fra «Spindhus» til skole

Om prestene selv engasjerte seg ivrig i skolearbeidet, hadde de ofte, der som ellers, sin kone ved sin side.

Det var da også sogneprest Rynnings kone som noen tiår tidligere hadde tatt initiativ til at Moss fikk håndarbeidsskole. Den var beregnet på piker og unge kvinner fra de lavere klasser. På denne skolen kunne de gå etter at de var ferdige med allmueskolen, og inntil de ble gamle nok til å søke seg stilling som tjenestepiker.

Håndarbeidsskolen hadde først tilhold i Storgaden, i Spindhus-gården, et navn som skrev seg fra et enda eldre tilbud til arbeidsløse, men som nå ble vekket til live igjen på grunn av fru Rynnings håndarbeidsskole. I denne gården hadde også skolen i mange år holdt til. Kaja Wankel gikk selv verken på byens offentlige skole eller på håndarbeidsskolen da hun vokste opp i 1830-årene. Men hun var Rynnings pleiedatter og kjente derfor inngående til virksomheten. Hun har fortalt at det kostet mellom en halv og en hel spesidaler månedlig å gå på skolen, og at fru Rynning fungerte som en slags overbestyrerinne. En snekkerenke, mor Krey, foresto i mange år den daglige instruksjon. I 1830-årene bodde hun i selve Spindhuset. Senere ble håndarbeidsundervisningen ivaretatt av en mer kvalifisert kvinne, prestedatteren Inger Dircks. Hun og hennes søsken bodde i Bakkegaden, vegg i vegg med bestyrerinnen ved asylet og hennes mor.

I 1865 var ikke Inger Dircks selv mer enn 51 år, og hun fortsatte med håndarbeidsskole i mange år. Men byfogden førte henne opp i folketellingen *som om* hun ikke hadde noe arbeid. I hans øyne var enhver kvinne som bodde sammen med en mann, forsørget av ham. Og Inger Dircks bodde jo sammen med sin bror. At hun sørget for sitt eget bidrag til husholdningen, var tydeligvis irrelevant!

I 1865 var det mange år siden håndarbeidsskolen hadde forlatt det gamle Spindhuset. Etter hvert hadde også de fått plass på allmueskolen. I mellomtiden hadde de noen år hatt tilhold i farger Smaalands gård på Krogsvold. Kanskje var det den gode undervisning pikene hadde fått på denne skolen, som var årsaken til at det var så mange kvinner i Moss, eldre som yngre, som ernærte seg ved søm?

Jørgine, Oline, Jonette og Dorthias

Lille Helga Sundt, vår veiviser i Moss, het ikke ganske enkelt Helga. Hun var døpt Helga Christiane og var oppkalt, ikke etter sin bestemor, slik det hadde vært vanlig lenger tilbake i tiden, men etter sin bestefar, Peter Christian Peterson.

Skikken med å oppkalle piker etter avdøde brødre, etter deres fedre eller bestefedre hadde eksistert gjennom hele 1800-tallet, men hadde sin største utbredelse nettopp på Helga Christianes tid. I Moss vrimlet det derfor av kvinner og piker som het Ahdrine, Hansine, Jørgine, Oline og Nikoline. Helgas jevnaldrende lenger nede i Storgaden hadde Jonette og Syrine som andrenavn, en husmannsdatter på Kambo hadde til og med blitt oppkalt etter godseieren, hun hadde fått det spennende navnet Ignanda.

Mens bøndene var konservative i sin navngivning og gjerne holdt fast ved tradisjonell oppkalling og gamle navn, var husmennene noe mer fantasifulle. Blant arbeiderbefolkningen var man aller mest originale. Kanskje følte mange foreldre at om de ikke kunne gi sine døtre noen god økonomisk start i livet, kunne de i alle fall gi dem et spennende navn?

En skipper i Krandsen kalte sin datter Alette Pettria, en ung fisker på Værten kalte sin datter Olava Ludvikke. Ellers hørte man blant småfolk i Moss navn som Anne Fenedrikke, Anne Georgine Eugenia, Anne Marie Jørgine Ursula, Caspara Reinholdsine, Jannette Sørine, Hagbertha Theodora og Gunhilde Ingerine.

Selv om kjøpmanns- og embedsfamiliene var litt mer konservative i sin navngivning, brukte også de de nye navnene med -ette og -ine. Svært mange av byens småpiker het Antonette, og Frederikker og Josefiner vrimlet det av både blant høy og lav.

Både de store og de små i samfunnet var imidlertid langt mer konservative når det gjaldt navn på gutter. Midt på 1800-tallet fantes det riktignok også en og annen *gutt* som synes å være oppkalt etter sin *mor* eller bestemor. En møllermester i Storgaden hadde kalt sin sønn Albrecht Mathildus etter sin mor, mens fattigforstanderen, som hadde en hustru ved navn Dorthea, kalte sin sønn Dorthias.

I Moss vrimlet det ellers på denne tiden av gutter som het Oscar, etter kongen. Julius, Markus, Marinius og Martinus var ellers det nærmeste man kan komme tidsspesifikke, motepregede guttenavn. Men *for det meste* het guttene på Moss Carl, Johan og Hans, Ole, Fredrik og Henrik, nå som før. Mannsnavnene var nesten det eneste som ikke forandret seg i mossesamfunnet.

Comoedier, Romaner og lærerige Fortællinger

Fordi skolen var i utvikling, var befolkningen i og rundt Moss i 1865 i ferd med å forbedre sitt utdannelsesnivå nokså avgjørende.

Selv om skolen hadde vært dårligere tidligere, kan det ikke ha stått så aller verst til med leseferdigheten. Det kan vi se av flere forhold. Byen hadde hatt bibliotek siden tidlig i århundret og utgitt avis i en mannsalder. Både bibliotek og aviser forutsetter at en solid del av befolkningen har en leseferdighet som omfatter mer enn evnen til å lese katekisme og salmevers.

Alt i 1816 hadde Moss fått et leseselskap. I formen var det et

Kvinne med minner: Sofie Berg Vold (1838–1915) var Jonas Anton Hielms datterdatter og vokste opp på Jeløy, dels på Alby, dels i fattigfornemme kår på Bråten. En tjenestepike arbeidet på jordene, mens kvinnene i huset stelte inne. Men «proprietærer» regnet famili en seg som like fullt.

Som voksen skrev hun ned sine «Gamle Minder» fra oppveksten, og denne boken har alltid vært kjær lesning i Moss.

*Her er hun som ung, rundt år 1860, etter alt å dømme i Christia-
nia.*

aksjeselskap. 25 av byens ledende menn hadde skutt inn penger og skaffet grunnkapital til bokinnkjøp. Mens slike selskap andre steder i landet bare var åpne for innskyterne, var holdningen i Moss mer demokratisk. Alle som ville, både menn og kvinner, kunne få låne bøker, vedtok man, i tillit til at «alle» på Moss befant seg innen samme avgrensede og leseføre krets. I 1832 trykte man den første katalogen. To år senere viste det seg at samlingen omfattet hele to tusen bind!

Hva borgerskapets menn og kvinner i Moss leste midt på 1800-tallet, vet vi derfor mye om. Det var romaner og komedier og historisk litteratur, stort sett av tyskere som Claurén og Lafontaine og av franske forfattere som Beaumarchais og Rousseau. Bøkene var blitt oversatt i København og derfra eksportert videre til Norge. Danske forfattere som Oehlenschläger og den dansk-norske Holberg var også representert, sammen med en og annen engelsk forfatter som Walter Scott. Opplysende bøker som «Den huuslige Chemiker» og «Om Quindekjøndets Kaar» hørte derimot lenge med til unntakene i samlingen.

Den første rent norske forfatter som ble tilgjengelig i leseselskapet, var filosofen Niels Treschow. Først mot slutten av 1850-årene begynte man å lese *norske* forfattere, som Ibsen og Bjørnson. Ellers inneholdt biblioteket enkelte tidsskrifter og hovedstadsaviser, samt en rekke bøker på tysk, som var det utenlandske språk flest mossinger behersket. Biblioteket inneholdt da også bare *en* bok på engelsk: Fieldings «Tom Jones». Det tyder på at engelskkunnskapene var nokså ubetydelige innen borgerskapet i Moss, til tross for den engelske tilknytningen trelasthandelen hadde gitt byen.

Alt i 1838 fikk imidlertid Moss by nok et bibliotek, et allmuebibliotek som henvendte seg spesielt til håndverkere og arbeidere. Utvalget av bøker var her mer begrenset og annerledes sammensatt enn i leseselskapet, til sammen var det bare hundre bøker i denne første tiden. Mens leseselskapet i prinsippet hadde vært åpent «for alle», måtte man tegne seg som medlem av allmuebiblioteket. Men avgiften var lav, og om man var «beviiselig Fattig», kunne man få slippe å betale. Som så mange steder ellers var det klokkeren som hadde ansvaret for disse bøkene, som ble oppbevart i kirken og lånt ut hver søndag etter gudstjenesten.

Både kirke og prest hadde Moss by til felles med landsognet. Derfor var det nærliggende å la bibliotektilbudet bli tilgjengelig også for sognebarna på Jeløy og i Vassbygda. Fra 1852 begynte Moss landsogn å betale en avgift til biblioteket på vegne av innbyggerne. Og Richard Peterson representerte landsognet i styret for biblioteket.

Allmuebiblioteket i Moss var inspirert av Henrik Wergelands tiltak for bedre lesning blant arbeidere i hovedstaden. Boksamlingens sammensetning reflekterte dette. Her var det flere bøker av norske forfattere, som Tullins dikt og Falsens historiebøker, og

dessuten opplysende bøker om kjøkkenhager og potetdyrking. Enda biblioteket ble ledet av prest og klokke, var imidlertid innslaget av direkte religiøs litteratur meget lite. Prestene i Moss interesserte seg nemlig for langt *mer* enn ren forkynnelse.

En Brevdue og en Tilskuer

Aviser i Moss på 1800-tallet:

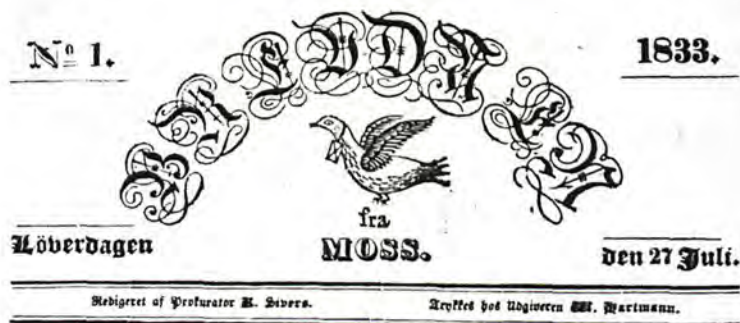
Brevduen fra Moss	1833-1843
Moss Tilskuer	1839 →
Døgnfluen	1874
Værten	1875
Moss Avis	1876 →

Det som i 1865 ble regnet for byens avis, var Moss Tilskuer. Den var kommet ut siden 1839. Byens første avis, Brevduen fra Moss, hadde imidlertid begynt å utkomme hele seks år forut for dette, og hadde også vært trykt og utgitt i byen. Men denne avisen hadde nesten utelukkende inneholdt oversettelser av utenlandske notiser og rapporter om grufulle hendelser og hadde verken i form av kommentarstoff eller annonser forholdt seg til livet i byen. Da så den mer seriøse Moss Tilskuer begynte å gjøre seg gjeldende, måtte Brevduen gi tapt.

Selv om også denne avisen i første rekke konsentrerte seg om utenlandske smånyheter, inneholdt avisen fra starten av også lokalt stoff, som referater fra amtstinget og kommentarer om byens renhold. Avisens politiske linje ble ansett som radikal, selv om dette kom noe klarere til uttrykk i kommentarer til rikspolitikken enn når det gjaldt lokale forhold.

Det var en nevø av amtmann Wulfsberg, prestesønnen Christian Fredrik Dircks, som var ildsjelen bak Moss Tilskuer. Han var ugift og hadde derfor tid til både å være kirkeverge og delta i borgerkorps og revidere sparebankens regnskap. Han var en fredsommelig og godt likt mann som så å si var gift med sin avis og oftest seg helt for sin by.

I 1865 bodde han oppe i Bakkegaden sammen med to søstre og en niese. Avisen ble skrevet og trykt i dette huset, som han og søstrene hadde arvet etter sin tante. Det var brent ned til grunnen i 1858, men var nå gjenoppført i mur. Hans ene søster var håndarbeidslærerinnen, Inger Dircks. De andre to kvinnene i huset hjalp ham sikkert ofte med å oversette notiser og formulere nyheter,

Brevduen fra Moss, her med sitt første nummer i sin første årgang: året 1833. Den eneste nyhet den dagen var avisen selv!

Moss Tilskuer ble skrevet og redigert hjemme hos Christian Fredrik Dircks og hans søstre og var i nesten tredivde år byens eneste avis. 1. juli 1843 hadde avisen noe uvanlig: en nyhet! For andre gang i byens historie forsøkte man å åpne sparebank. Dagens andre «nyhet» var en opplysning om endring i dampskipets ankomsttider.

Moss Tilskuer.

Udgivet af Chr. F. Dircks.

Grunde Margang.

No. 52.

Lørdag den 1te Juli

1843.

Moss Sparebank.

I dag begynte den nyoprettede Sparebank i Moss sin Virksomhet. Gudsden de af enhver Hørsere tegner Bidrag til at gaae med til den nye Bank.

at Sparebanken nu som førre Gang naar sig skal have utvirket sin Hede. Alle Deltagere i Moss maa altsaa betragte sine Bøller, og det er ikke uinteressant at seende dem som Indtægtsindtægten bliver en betydelig Indtækt.

Moss den 1te Juli.

Under den Juni befjendte Gjenstande, at de Passagere, der om Vinterdagene vil gaae herfra med Dampskibet, maa se til at betale sine Bøller.

skriveføre som de var. Og til hjelp i trykkeriet hadde Dircks to svenner og en døv, men lesefør læregutt.

Sammen bidro denne blandede forsamling mennesker til at byens avis kunne utkomme to ganger ukentlig, onsdag og lørdag. Moss Tilskuer, som utkom i tospaltet kvartformat, fikk da også etter hvert ord på seg for å være et av landets «bedre Provinsblade».

I mange år sto Tilskueren uten konkurranse. Først i 1874 prøvde en avis ved navn Døgnfluen seg. Navnet var profetisk. Innen årets utgang var avisen gått inn. Neste år var det en avis ved navn Værden som skulle forsøke å erobre Moss, men det gikk ikke bedre. Når så mange hadde gjort dårlige erfaringer, måtte vel noen lykkes til slutt. Da Moss Avis ble lansert i 1876, var det gjort. Med den fulgte impulsene fra den moderne hovedstadspressen, med nyheter og politisk stoff. Moss Tilskuer hadde nå fått seriøs konkurranse. Og Moss by kunne, som enhver annen norsk by med respekt for seg selv, gå inn i de nye, politiserte 1880-årene med to konkurrerende aviser.

Moss avis begynte å komme ut i 1876. Heller ikke den hadde mye politisk stoff eller mange store overskrifter de første årene. 6. januar 1877 forteller avisen når post kan leveres på postkontoret. Samtidig drives det pedagogisk innføring i omregning fra daler og skilling — til kroner og øre.

Moss Avis bod på konkurranse for Tilskueren. Som årene gikk, skulle Moss Avis bli byens liberale avis, mens Moss Tilskuer ble talerør for de konservative.

Moss Avis.

A Blad for Moss og Omegn.

No. 2.

Lørdag den 6te Januar.

1877.

«Moss Avis» utkommer hver Onsdag og Lørdag og koster 4 Bænder, altsaa, for Hverdag (forfatter) med 2 Bænder. For Hverdag (forfatter) med 2 Bænder. For Hverdag (forfatter) med 2 Bænder. For Hverdag (forfatter) med 2 Bænder.

Onsdag
Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.
Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.
Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.

Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.
Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.
Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.

Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.
Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.
Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.

Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.
Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.
Utkommer Moss til Moss, Trondheim og Bodø.

Billige bluser og dårlige sko

De mossingene som ikke ville handle hos manufakturhandler Anton Lund eller hos byens motehandlerinner, valgte sannsynligvis å gå til en skredder og la ham eller henne ordne opp. Det var i alt mer enn tyve menn og tre kvinner i Moss som kalte seg skreddere, og seks av mannfolkene, samt en enke, hadde åpenbart andre i sin tjeneste. I mange byer førte håndverksloven av 1839 til en del endringer i næringslivets struktur, fordi loven oppløste laugene. I Moss hadde man aldri hatt laug. Dermed ble forandringer nesten umerkelige.

Eldste skreddermester i byen nå var Søren Thorsen Dilling, som var født i Rygge, men hadde fått sitt svennebrev i Fredrikshald før han flyttet til Moss. De andre mestrene i faget var født i Valdres, Bergen, Trondheim eller Fredrikstad. Andreas Strømberg, den yngste av mestrene, var født i Sør-Sverige. De fleste av skreddermestrene hadde imidlertid vært svenner i andre byer innen de slo seg ned i Moss.

I sin tjeneste hadde disse seks mestrene ni svenner og et mindre antall læregutter. Ettersom de hadde reist rundt og sett og lært, hadde de mye fagkunnskap å bibringe yngre menn i faget.

Skredderenken Christine Næss var også født i Sverige, men hennes avdøde mann var norsk og hadde sannsynligvis møtt henne på sin vandring. I motsetning til enkemadam Næss hadde ikke den fraskilte Andrine Pillekrans borgerskap. Skredderske tillot hun seg like fullt å kalle seg. Kanskje var det for å skille seg ut fra alle de andre kvinnene som prøvde å gjøre seg gjeldende i klesbransjen? Og kanskje kunne hun mer enn dem også?

De kunder som stilte lavere krav til kvalitet, eller bare hadde en enkel bluse de skulle ha sydd, eller en «frakk» de skulle vrenge, kunne henvende seg til en av byens mer enn tyve sypiker, sykoner eller sømmersker. De kom hjem til kundene og sydde der, om man ønsket det. Man fikk det man betalte for, var vel de faglærte skreddernes motargument. For det ble nok billigere med en sykone, men ble det bra?

Det er interessant å registrere at det i Moss by i 1865 bodde en «Regnklæderarbeider». Han het Nikolay Jacobsen, var 74 år og kom fra Rygge. Vi vet ikke hvem han arbeidet for, men det viser at den senere oljetøyproduksjonen i byen har hatt eldre tradisjoner å gripe tilbake til.

Om det var mange skreddere i Moss, var det enda flere skomakere: 46 menn i alt hadde tilknytning til bransjen. Til gjengjeld hadde man ikke her kvinnelige konkurrenter innen faget, slik som skredderne.

Det var hele elleve mestre i faget. Gjennomtrekken blant skomakere i byen synes likevel å ha vært stor. Noen år før dette, i 1850, var det i pressen blitt rettet en takk til kjøpmann Prydz for at han hadde innført billig skotøy fra Christiania. Det gjorde at man slapp

å kjøpe det dyre og dårlige skotøyet som byens egne skomakere produserte. Så selv om det var mange skomakere i Moss, er det gode indikasjoner på at det var lite penger å tjene i næringen.

Tyske geseller og svenske peppersvenner

Moss bys barberer, Carl Below, var født i Preussen. Det samme var en eldre baker, Carl Erdman. De hadde kanskje kommet til Norge med en kornskute fra Østersjøen? Hadde de ikke det, kunne de ha kommet vandrende til fots. Håndverkerne var nemlig et vandrende folkeferd, og utviklet sine personlige og faglige særtrekk ut fra det.

Når bybefolkningen på Moss litt etter midten av forrige århundre skilte seg nokså klart ut både i kultur og adferd fra bygdene omkring, skyldtes dette at en stor andel av byens håndverkere hadde reist omkring og opplevd andre deler av landet og verden. I sine læreår, i svennetiden, dro de omkring for å utforske fagets finesser. Når de omsider slo seg ned, kunne det bli langt fra fødestedet. Det medførte et kulturelt mangfold som var godt for faget.

Tydeligst manifesterte det internasjonale preget seg innen de vanskelige eller sjeldne håndverk. Der hadde man mest å vinne på å vandre omkring og søke lærdom annetsteds. Moss hadde på denne tiden karakteristisk nok en tysk buntmaker og en sveitsisk sadelmaker. Skredder- og skomakerfagene var vanlige, men krevende, faglig sett. Både blant skredderne og skomakerne på Moss var det svenske innslaget markant. Og enda flere enn de som var født i Sverige, hadde svensk- eller tyskklingende navn.

Bøkkermester Wiesenbach var selv født i Danmark. Men navnet hans viste til tysk tilknytning lenger bakover i slekten. En annen bøkkermester hadde nederlandsk tilknytning. Byens to repslagere var begge tyske. De andre tre bøkkerne var imidlertid norske.

Ser vi alle byens håndverkere under ett, blir bildet mer broket. De to fargerne, den andre buntmakeren og de to hattemakerne var alle norskfødte, begge byens to fotografer var norske, og av de tre gullsmedene, som tradisjonelt ofte kom langveisfra, var bare en svensk og to norske.

Mens noen håndverksfag viste tydelige utenlandske innslag, viste andre ingen internasjonal tilknytning overhodet. Alle andre bakere og slaktere enn Erdman var norske. Det samme gjaldt de fleste smeder og snekkere. Og det var dem det var flest av.

Håndverkerne bidro likevel mer enn noen annen samfunnsgruppe til det «internasjonale» preg som fantes i Moss. Nesten samtlige tyskere i Moss var håndverkere eller håndverkerhustruer, og det samme gjaldt mange av svenskene. Også når det gjaldt de innenlandske innflytterne, var det lett å konstatere at de som hadde flyttet lengst, var håndverkerne. Bergen var sett fra Moss nesten for utlandet å regne. Typisk nok hadde da også de fleste bergensere i

Nyrokko-skje: Fra 1840-årene fikk norske sølvskejer ofte en egen forsirning på skaftet som minnet om europeiske skejer et hundre år tidligere. Hos oss ble disse skjeene karakteristiske for nyrokkoen. Denne skjeen er kanskje blant de aller første av den nye typen som ble laget i Moss. De er datert 1839 og muligens laget av sølvsmeden Lars Marensius Mörch, som virket i Moss i de årene.

Moss tilknytning til håndverk, slik som skreddersvennen Bernardo Colombosønn i Konggaden.

Bernardo var alt annet enn en peppersvenn. Han var gift og hadde fått seg tre barn i Moss. Blant skreddere og innen enkelte andre håndverk var det imidlertid ikke altfor vanlig å gifte seg. Halvparten av de voksne skredderne og hele nitten skomakere i Moss var ugifte. Barberer Below var skilt, og begge byens buntmakere var ugifte. Det samme var den ene hattemakeren, to sadelmakermestre og to bakermestre.

Blant smeder, snekkere og murere var situasjonen den motsatte. Der var de gifte menn i klart flertall. De håndverkerne som *ikke* hadde vandret særlig omkring, hadde en større tendens til å gifte seg.

Hva skyldtes så all denne mannlige ugiftethet innen visse av håndverkene? Var det damene som ikke ville ha håndverkere, eller var det disse håndverkerne som selv ikke ville gifte seg?

Årsakene kan vi bare spekulere over. En delforklaring ligger i at det ikke alltid var særlig utkomme å hente innen enkelte av håndverksfagene. En annen åpenbar delforklaring ligger i selve den håndverksfaglige tradisjon. Fra gammelt av hadde det ikke vært tillatt for håndverkere å gifte seg før de slo seg ned som mestere. Med opphevelsen av laugsvesenet endret denne «loven» seg, som så mye annet. Tradisjonen så imidlertid ut til å holde seg allikevel!

Kanskje var det nettopp det omflakkende håndverkerlivet, reisingen gjennom mange land, som hadde gjort disse mennene «uavhengige». Eller kanskje var det nettopp fordi de ville ha uavhengighet, at de valgte seg et yrke som gjorde dem rotløse?

Håndverksfag i oppløsning

Selv om det bodde ekstra mange håndverkere i Konggaden og på Radet, hadde ikke byen noe egentlig typisk håndverksstrøk. Skreddere og snekkere bodde over hele byen, fra Værten til Krogsvold, og de så ut til å dominere, tallmessig, i borgerkorpset, i klubben «Harmonien», ja i de fleste aktiviteter i byen. Det formelig krydde av håndverkere i Moss!

Ved siden av skreddere og skomakere var smeder og snekkere den gruppen av håndverkere som det var flest av i Moss. Byen hadde plass til 21 smeder og 43 snekkere, foruten tre hjulmakere, tre kobberslagere, tre blikkenslagere og en gjørtler. Byen hadde dessuten to hustømmere, en «gråstensmurer», en bygmester og en bygningsarbeider, en glassmester, en stensetter og tolv murere.

Å trekke nøyaktige grenser mellom håndverkere og arbeidere i en tid hvor de fleste arbeidere var fagarbeidere, samtidig som håndverksfagene hadde gjennomgått en viss oppløsning, er vanskelig. De enkelte håndverksfag forandret seg nå raskt, i tråd med alle

forandringene ellers i samfunnet. Derfor var det ikke like lett å trekke faglige grenser som det hadde vært tidligere, da samfunnet hadde vært stabilt. «Skredderiarbeider» og «smedarbeider» er to yrkestitler som tydelig viser at fagene var under uttynning. Og verken skredderne selv eller folketellerne visste nøyaktig hvem som var hvem, og hva som var hva.

Mange av byens håndverkere hadde annet arbeid ved siden av, og enkelte drev flere fag parallelt. Søren Ueland, som drev stort snekkerverksted i Storgaden, med svenn og tre læregutter, hadde borgerskap som glass- og tømmermester også. Det *kan* jo tyde på at det var vinduer, dører og andre innredningsdetaljer som var hans spesialitet. Andre av byens snekkere, som Lars Svendsen, hadde møbler som sin spesialitet. Atter andre arbeidet nesten bare med husbygging og var tømrere ved siden av.

For selv om håndverksloven av 1839 formelt hadde opphevet laugene, fortsatte de ulike fagene med hver sine indre faglige disiplinkrav. For kompetansen måtte jo fortsatt prøves. Det var fuskere i de fleste fag, og dem måtte man holde på avstand.

I alle fall var det mer enn to hundre menn i Moss i 1865 som hadde en eller annen håndverkstilknytning, og dessuten noen enker. Det gir grunnlag for å hevde at Moss mer enn noe annet faktisk var en håndverksby.

Igler, besvergelses og kloke koner

Helga Sundt og hennes søsken var mye syke i 1860-årene. Mens søsteren Anna ble angrepet av «gastrisk feber», fikk både William og Helga hjernebetennelse. Og ettervirkningene av denne sykdommen måtte William slite med resten av livet, invalidisert som han ble.

Barnesykdommer som kikhoste og kopper herjet likevel verst i de lavere aldersgrupper. Og som man ble eldre, økte faren for tuberkulose og tyfus. For de fleste sykdommers vedkommende kunne man knapt lindre smerten, enda mindre helbrede dem. Mens noen sykdommer gikk over av seg selv, var det andre som det ikke var mye å gjøre med. Å vite hvordan man skulle forholde seg når man ble syk, var ikke lett. Noen måtte man jo henvende seg til.

Det totale medisinske tilbud i Moss i 1865 kan sies å ha bestått av tre leger, tre jordmødre, en apoteker og hans assistent og tre—fire «kloke koner». Hvem man holdt seg til og stolte på, varierte med pasientens alder og sosiale status.

Helsestellet var langsomt blitt bedre enn tidligere i århundret og legene flere. Det forhindret ikke at det fremdeles var mange farefulle sykdommer som lurte.

Moss hadde i 1865 tre jordmødre, av de to yngre var den ene født i Høland, den andre oppvokst i Christiania. Det betyr sikkert at Mary Ronalde Rom, som hun het, hadde gjennomgått jordmorskolen der, den første yrkesutdannelse for kvinner i Norge. Den

Hus i senempirestil: Dette halv-annenetasjes trehuset på Radet, som etter hvert ble omdøpt til Klostergaten, ble bygget i 1820 og var karakteristisk for byggeskikken i første halvdel av 1800-tallet.

eldste av de tre jordmødrene var også født i Christiania, men hun hadde nå svak helbred og fikk derfor ikke lenger fast lønn av bykassen for sitt arbeid.

På denne tiden var det imidlertid mange mossinger som søkte til en kone som het Marthe Borgersdatter, nede på Værlen når de ble syke. Det var ikke lenge siden legene hadde sluttet med årelating. I folks bevissthet var stadig det å «rense blodet» viktig. Til det kunne man bruke igler. Og Marthe stilte sine dyr til rådighet. Om hun selv skulle slippe opp, var det alltid nye å få tak i under Kanalbroen rett i nærheten.

Else Marie Borgen bodde og arbeidet på fattighuset, eller «Hospitalet», som det ofte ble kalt. Carl Johans hospital var blitt opprettet i 1822, og det var den daværende kong Carl Johan som sto bak initiativet. Hensikten var at de «trængende» i Moss skulle bli forsørget, så hospitalet var ikke noe sykehus, men snarere et fattighjem. Likevel var det forskjell også på fattige. Om en mann som hadde hatt borgerskap i byen, eller hans hustru, trengte det, hadde *de* fortrinnsrett. Else Marie Borgen stelte imidlertid ikke bare de fattige. Hun hadde mange jern i ilden og drev også med igler, slik som Marthe, både på de fattige og på andre.

Politibetjent Andersen fikk en kveld i 1861 sitt hode «alldeles maltracteret» av en arrestant. Derfor søkte han til Karen Hansen i Sygehusgaden, som satte hele åtte igler på ham. En siste klok kone var gamle Larine Andersdatter oppe i Bjerget. Dette var før sykepleierutdannelsens tid, så det var Larine som nå i mange år hadde stelt på sykestuen, et hus med tre rom og tolv sengeplasser nede på Værlen. Slik sett arbeidet Larine under tilsyn av byens leger. Det hindret henne imidlertid ikke i å praktisere sine egne kunster på si. Dette viser hvor uklare skillene den gang var mellom folkemedisin og skolemedisin.

Det fortelles om en av de kloke konene på Moss at hun var ekspert på «svekk»-sykdommer som tuberkulose, og dels tok medisinske, dels religiøse midler i bruk. Hun ga jerndråper og leste gudsord over pasientene og grov ned gjenstander som tilhørte dem, på kirkegården.

Jesus gik kring Bjerkerod
Ormen stak hans Fod
Jesus skvat
og Ormen sprat
i Navn Gud Fader,
Søn og Helligaand. Amen.

Skade kunne dette neppe. Så var det kanskje ikke så rart om både den ene og den andre blant pasientene meldte om bedring.

Mot kolera duger intet

Om man hadde mange kvinner, både skoleutdannede og andre, å henvende seg til om man ble syk, var det nok i 1865 flest blant de

syke i Moss som stolte på Andreas Heiberg. Han var en vital og snakkesalig bergenser med ti barn og var blitt utnevnt til distriktslege to år tidligere. Før det hadde det variert svært i hvilken grad legene fikk bidrag fra byen eller staten til sin virksomhet. I noen år hadde det faktisk ikke vært noen offentlig ansatt lege i Moss, bare en amtsfysikus i Sarpsborg og en distriktslege i Eidsberg. Men Heiberg hadde praktisert i Moss i hele sitt voksne liv, så det var ikke rart man valgte å utnevne nettopp ham da man fikk midler til det.

I tillegg til Heiberg var det andre leger i Moss. De drev utelukkende privat praksis. Den ene, Jørgen Nyegaard, var en slags «onkel» av Helga Sundt, ettersom han var svoger av «bestemor Blom».

Det er imidlertid grunn til å tro at den mest *omsvermede* legen, blant byens damer i det minste, var den tredje av legene, Ludvig Mordt. Ham hadde nemlig alle lov til å synes synd på og forsøke å trøste. Han var 41 år, men var blitt enkemann noen år tidligere. Han hadde vært inngiftet i Chrystie-familien, men hadde nå mistet både sin kone og sin svigerfar i løpet av kort tid.

Om kopper var en sykdom som konstant rev bort deler av befolkningen i Moss, er det tvilsomt å snakke om noen koppe-epidemi på noe tidspunkt, selv ikke de to gangene i 1870-årene hvor sykdommen grep uvanlig hardt om seg blant de voksne.

En epidemisk sykdom truet imidlertid Moss også på 1800-tallet, og resultatene var like grufulle hver gang denne ubudne gjesten meldte sin entré.

Hele tre ganger ble Moss angrepet av koleraepidemier på 1800-tallet. I 1833 kom sykdommen til byen første gang og nådde Værlen med en fraktemann fra den andre siden av fjorden. I løpet av kort tid grep koleraen om seg, og hele 56 personer døde, fortrinnsvis folk på Værlen og Jernverket, der man var mer trangbodde og hygienens var dårligere.

I anledning av denne sykdommen ble det ansatt en ny lege på byens lille, tre sengers sykehjem, med spesielt ansvar for sykdommen så lenge den varte. Men om sykdommen syntes å ha avsluttet sine herjinger innen utgangen av året, kom den tilbake neste høst, også denne gangen sjøveien.

Koleraen på Moss ble denne gangen nasjonalt kjent, fordi et dampskip på vei til Christiania hadde nektet å legge til i Moss. Dette forårsaket senere en heftig debatt i Morgenbladet om hvorvidt og i hvilken grad kapteinen hadde handlet riktig.

Også dette året døde mer enn femti mossinger av kolera. Nå var det ikke lenger noen som ikke kjente mange som var døde. Så gikk det heldigvis mange år uten koleraangrep. Og neste gang sykdommen hjemsøkte landet, ble Moss skånet.

I 1853 kom koleraen for tredje og siste gang til byen. Et nytt sykehus var bygget i 1848 nede på Værlesanden, på den samme tomt som det gamle sykehjemmet. Det synes ikke å ha vært til noen

Pratsom lege: Bergenseren Andreas Heiberg (1814–1880) praktiserte i Moss i mesteparten av sitt voksne liv og ble etter hvert utnevnt til byens første distriktslege. At han var en populær mann, fremgår av at han også ble valgt til ordfører.

hjelp. Omtrent like mange strøk med som de to foregående ganger. Forskjellen var at epidemien denne gangen spredte seg litt jevnere geografisk. Nå herjet koleraen på Radet og på Jeløy også.

Legene kunne lite gjøre, bortsett fra å tilrå isolasjon av de syke. De fleste ble installert i en dertil egnet liten stue på Jeløy. Medisin fantes, men apoteker Logn, som hadde overtatt etter Finchs enke i 1860, tjente mer på å selge sjokolade og tobakk enn på medisiner. Heller ikke de medisiner legene forordnet, var egnet til å styrke tilliten til legestanden. Så da var det kanskje ikke så rart om det var folk som hadde like stor tro på kloke iglekoner?

Gytjebad ved Værlebugten

Nede på Værlel lå ikke bare byens sykehus. Lenger sør, og med praktfull utsikt, lå en vakker bygning som mossingene også mente skulle bidra til bedre helsestell. Det var Moss Badehus, et hus i mur og bindingsverk, som var plassert på pæler ute i sjøen.

I tredve år hadde denne institusjonen befunnet seg i byen. Det var Norges første bad, anlagt etter initiativ fra David Vogt og Mathias Gude, som hadde vært i Strømstad for å studere badene

Moss bad: Dette sticket av P.F. Wergmann fra 1837 fungerte nærmest som en reklameplakat for badet i den tidlige fasen.

der. De mente det høye saltinnholdet i Værlebukta kunne komme til nytte, og ønsket å trekke folk og penger til Moss.

Badet ble anlagt som et interessentskap, og de kondisjonerte på Moss var kollektive eiere. Som pionér på badefronten fikk Moss ry over det ganske land. De første ti år ble enestående i badets historie.

Inne i huset kunne man både ta «strømbad» i vann som var ledet ned fra Vansjø, ta varme bad med dusj og bade i gytje som var hentet inn fra Evje. Gjestene kunne hygge seg med bøker eller konversasjon, sitte på altanen og nyte utsikten eller paradere i den vakre badehusallé.

Disse første årene var de 28 værelsene alltid fullt belagt i sesongen. Danserinner og alpesangere underholdt i selskapsrommet, og i Herbergegården oppe ved kirken ble det gitt soareer for badegjestene.

Siden ble badets rykte mer tvilsomt. Noen sa at vinden var for sterk, andre påsto at vannet ikke inneholdt de fornødne mineraler. En medisinsprofessor i hovedstaden uttalte så de knusende ord til sine pasienter at hvis de *ville ha* gikt, var det bare å reise til Moss bad. Dermed ble badets rykte betydelig svekket. Som årene gikk, ble det bygget bad også andre steder i landet. Da nyttet det lite å insistere på at Moss bad hadde vært det *første* i landet.

I begynnelsen av 1860-årene kom det igjen en økende tilstrømming av gjester til Moss bad. Likevel var direksjonen ikke fornøyd. I 1864 ble det bestemt å stenge, en beslutning som dog ikke ble tatt til følge. Imidlertid ble det i økende grad byens egen befolkning som tok badet i bruk for sine formål.

I Moss mente de fleste at bygningen så prektig ut. At Johan Sebastian Welhaven hadde ledd litt av husets røde teglstenstak og sagt: «Se Badet! Det rødmer af Undseelse over sin egen Ubetydelighed!» Det la man liten vekt på i Moss. Bygningen hadde i alle fall en fremragende plassering.

Om de besøkende ble færre, hadde Moss by desto større glede av sitt bad. I mer enn to mannsaldre var badet et markant innslag i byens liv.

Kaffe og kortspill

I Moss ble det holdt soareer på byens hotell. Og musikklivet var rimelig godt. Byen hadde guttekor, byorkester og en periode midt i 1860-årene også et lite mannskor. De siste romaner som kom ut, kunne folk låne på et av byens to bibliotek.

Helga Sundt kan tilføye enda mer om kulturelle og sosiale aktiviteter i hennes barndoms Moss. Den gjestfrie naturen på Jeløy og sør for byen lå vel til rette for utflukter og friluftspeker om sommeren. Det ble arrangert både seilturer og låvedans, finere var man ikke på det enn at friskt bjørkeløv var pynt bra nok.

Det var vintersesongen som var festens tid fremfor noen. Da åpnet de ledende kjøpmanns- og embedsmannsfamiliene sine hjem for store private baller, slik som tidligere i århundret. På ballene ble det undertiden servert middag først. Vanligere var det med buffet med smørbrød og desserter: «Iser, Gelée, Cremer, Krandsekager, bløde Kager, Champagne.» På disse ballene ble imidlertid «alle» invitert, om de hørte til den riktige sosiale krets. Det var det viktigste.

Hvorvidt man hadde noe å bidra med, det være seg intellektuelt eller kunstnerisk, var mindre viktig. Helgas gamle tante Thrine, som i en årrekke bodde hjemme hos besteforeldrene, fikk nytt liv hver høst når ballsesongen nærmet seg. For om hun neppe fikk danse særlig mye, kunne hun pynte seg og komme ut og treffe folk, hun med. Ellers i året var det sjelden hun traff folk utenom familiekretsen.

Ballene bød likevel på størst moro for piker som Helga og hennes søster Anna. De var begge vakre og morsomme og kom fra solide forhold. Helga Sundt skriver da også om alle «vore Caval-lerer», som om vinteren var hjemme fra sine utenlandsreiser eller fra studier i hovedstaden. Og søstrene Sundt kunne danse med de beste unge menn i byen. De danset med de yngste skudd fra familien Sibbern på Værne kloster, med brødrene Carl og Fredrik Gerner — den siste både «skøn og betagende» — eller med brødrene Johan og Jørgen Vogt.

Den penere selskapelighet og den dannede omgangstone var

Syngende middelstand: Denne representative gruppen av unge menn mellom tyve og førti år fra Moss viser godt hvordan mennene gikk kledd midt på 1860-tallet. Press i buksene var ikke oppfunnet, støvler ble brukt daglig. Fadermordere var obligatoriske, men jakke eller innefrakk var valgfritt.

«Overlærer Richters kvartett», som gruppen kalte seg, var i virksomhet mellom 1864 og 1868. Den bebrillede Richter sitter i midten foran. Yngst blant sangerne var snekkerdrengen Alfred Knudsen, mens legen Mordt, til høyre for Richter, var eldstemann i laget.

velutviklet i Moss. Like fullt ønsket Helga Sundt mange år senere at det hadde vært et sterkere intellektuelt preg over hennes ungdom. Hun konkluderte med at «Der var blandt Omgangskretsen dengang lidet Åndsliv, ingen Kraft og Begavelse der kunde skabe større Interesse». Kanskje var dette også et uttrykk for at byen Moss nå sto mer perifert i kulturbildet enn byen hadde gjort ved begynnelsen av 1800-tallet?

Byen Moss fikk aldri noen permanent teaterscene, slik man hadde drømt om ved århundreskiftet. Og om det kom forfattere og malere på gjennomreise, fostret ikke byen selv noen store åndspersoner. En av sogneprest Lies sønner, Sophus Lie, ble riktignok en berømt matematiker. Ellers måtte man i Moss nøye seg med å være stolte av at maleren Hans Gude hadde alle sine *onkler* i Moss.

Kanskje skyldtes det lave antall kulturpersonligheter at tonen i byens bedre kretser ikke var tilstrekkelig åpen for tidens kulturdebatter? Det var nemlig ikke regnet for god tone å diskutere sosiale og kulturelle spørsmål i Moss på denne tiden. Helga Sundt er litt ironisk, men poengterer at man spiste, danset og drakk. Resten av tiden spilte folk kort. «Blant de eldre gjaldt det Kortspill den gang, altid og altid.» Hele det sosiale liv var bygget opp rundt de voksnes behov for avveksling og fornøyelser. Det skjedde på bekostning av barnas utvikling. De ble overlatt til seg selv og tjenerne, mens de voksne spilte kort.

Også Sofie Berg kan fortelle at kortspill, kveld etter kveld, var en hovedbeskjeftigelse i Moss ved midten av 1800-tallet. Om herrene forlot sine hjem for å spille i klubben, samlet kvinnene seg i hjemmene, drakk kaffe, spiste smørbrød, diskuterte siste nytt på byen, og spilte whist de med.

Krinolinetid

Helga Sundt var en pen pike. Men hennes søster Anna var en skjønnhet, fra barnsben av. Pikenes gamle tante Thrine var derimot alt annet enn blendende.

Når familien skulle på ball, så likevel de tre nesten identiske ut — ved første øyekast. Småpikenes kjoler var nemlig tro kopier av de voksne kvinnenenes klær. Og moten var den samme, for vakre og stygge, for gamle og unge.

Etter at kvinnene hadde levd fritt og «naturlig» i empirekjoler i et par tiår, var moten med snøreliv, vide ermer og enorme skjørt kommet mer og mer tilbake. Gamle stilarter vant innpass på nytt når det gjaldt hus og møbler. Nyrokoccoen gjorde seg dermed etter hvert gjeldende i kvinnemoten også.

Vide, paraplylignende skjørt ble i Helga Sundts oppvekst ansett som et tegn på eleganse. Det de samtidig bar bud om, var at den kvinnen som gikk med slikt, hadde tjenestepike, og selv kunne vie

Damemote i 1864: Det var ikke mange av kvinnene i Moss som hadde råd til å følge moten fra Paris og London i all dens ekstravaganse. Men krinoliner brukte mange. Her ser vi hele stativet «påmontert». Damen trenger ytterligere et skjørt utenpå. Det ble tungt å bevege seg og dyrt både å sy og å holde i orden.

seg til å pleie sitt utseende. For i slike kjoler ble det svært vanskelig, om ikke umulig å utføre fysisk arbeid.

I noen år ble skjørtevidden bare større og større. I Helga Sundts barndom var denne moten på sitt mest groteske. Da hadde moten med å gå med stålstativ eller krinoline nådd sitt høydepunkt i Norge. I Christiania ble stativene først produsert av folk som tidligere hadde produsert fuglebur!

Med de vide skjortene i 1860-årene fulgte oftest dunkle farger, unntatt når det dreide seg om ballkjoler. Det var vanligvis noe mørkt og dystert over klesdraktene. Det harmonerte med hjemmeinteriørene, som også ble mørkere og mer overmøblerte for hvert år som gikk.

De mørke fargene gjaldt både kvinner og menn. I Helga Sundts familie brukte mennene helst redingot. Denne «frakken» var et todelt inneantrekk med lang jakke med eller uten skjøter. Unge lapser, som Gerners sønner, skulle imidlertid snart begynne å bruke «dress»: bukse, vest og jakke av samme materiale. Men press i buksene var ennå ikke kommet på moten.

Unge herrer gikk med hvitt, stivet skjortebryst, også til daglig. Det ble symbolet på at mannen bak skjortebrystet ikke beskjeftiget seg med kroppsarbeid. Utendørs var det vanlig med hatt. Herrer gikk i 1860-årene fortsatt i flosshatt.

Damene gikk med hatter og kapper og kyser. Over de vide krinolinene kunne de imidlertid ikke bruke kåpe. I stedet brukte de små jakker og sjal. Det var kvaliteten på dette tilbehøret, og vidden på skjørtet, som viste hvor de hørte hjemme i samfunnet.

«Spikstakk» var forfatteren Vinjes spydige navn på denne kvinnemoten. Navnet viser at moten var populær i videre kretser og nådde langt utenfor de fine kretsene i byen.

Klubbkultur

Slik byens egne så det, var de to hoteller, Bjurstedts «Germania» og Reinsch' hotell, ikke først og fremst for tilreisende. I Moss forbandt man de to husene med arrangementer for byens egne borgere, med fester, baller og «klubb»-aktiviteter. Det fantes ingen bykultur der det ikke eksisterte en klubb, sa man i samtiden. I så fall var Moss en kulturby. For klubber hadde byen nå *to* av.

I 1841 hadde Moss klubb skiftet navn til «Harmonien». Enda noen år senere, etter brannen i 1858, fulgte nok en navneendring. Nå ble klubben hetende «Moss selskabelige Forening» og fikk tilhold i det gjenoppbyggede Germania hotell. Baller ble nå fortrinnsvis avholdt i vintersesongen. Men kortspill og herrelag var det fortsatt to kvelder ukentlig.

Om bygningen var ny, lå den jo på den tomten der klubben også tidligere i århundret hadde hatt sine lokaler. Akkurat i året 1865 var klubben inne i en slags dødperiode og fungerte nesten ikke.

I 1867 ble klubben imidlertid reorganisert enda en gang og fikk navnet «Moss Klub- og Balselskab». Det minnet jo sterkt om foreningens opprinnelige navn.

Severin Bjurstedt, som i 1865 var 49 år, var ansvarlig både for hotelldriften og for virksomheten i den «fineste» av klubbene. Bedriften sto — og måtte stå — i hans navn. Men arbeidet har nok vært overlatt hans madam, hans døtre og fem tjenere. For foruten å være «vert» hadde Bjurstedt rikelig anledning til å sysle litt med sitt gamle håndverk. Han var nemlig kobberslagermester og hadde en fullt beskjeftiget svenn i sin tjeneste.

Det var mange grunner til at det gamle klubbelskapet skiftet navn så mange ganger. Etter hvert som byen vokste i omfang og folketallet økte, ble det mindre selvsagt enn før hvem som hadde «naturlig» adgang til den tidligere så eksklusive klubben. Det gjorde ikke saken lettere at byen fra 1840 av hadde fått en rivaliserende organisasjon, håndverkerforeningen «Den gode Hensigt», som begynte å ha sine møter og fester på Reinsch' hotell da han åpnet i 1858.

Også Reinsch var selv opprinnelig håndverker. Han var kommet vandrende langt, helt fra Dresden i Sachsen, og hadde drevet som skreddermester i mange år før han gikk i gang med hotelldrift. I 1865 hadde han færre ansatte enn Bjurstedt og hadde nok følgelig heller ikke like mange gjester. Som sin kollega opprettholdt også han sitt gamle fag og sine nære forbindelser med byens øvrige håndverkere. Disse kontaktene var det lett å opprettholde. For håndverkernes egen klubb hadde jo sitt lokale i *hans* hotell.

Stort sett var forholdet mellom byens to foreninger godt, og ved store anledninger opptrådte de to klubbene sammen. Byen var jo ikke stor, og medlemmene av de to foreninger hadde jo så mange andre oppgaver de måtte dele på.

Dansevert med terninger

Det var bare et fåtall blant byens befolkning som kunne tilfredsstillende medlemsbetingelsene i de to klubbene. Flertallet av byens innbyggere verken stemmerett eller borgerskap i byen og slapp heller ikke inn på byens hoteller. Hvor vanket så de? Hvor gikk de for å feste og danse?

For småfolk var det Thodbergs «Casino» i Enggaden som var det naturlige festlokale. Thodberg kalte seg for «dansevert», men også han hadde et håndverk i tillegg: Han var bøsse-maker. Men dansesalen krevde nok mesteparten av hans tid. «Casino» opptok hele annen etasje i den bygningen han eide. Og der var det utskjenkning av både øl og vin, dans for alle og enhver, og terningspill når orkesteret hadde pauser.

Dette huset i Enggaden var byens morsomste hus, hverdag som helg. For Christian Thodberg hadde mange faste losjerende i sitt

hus, og det virker som om han bare tok inn folk som hadde selskapelige talenter. I 1865 bodde den ene av byens fotografer og den eneste barberer hjemme hos Thodberg. Fotograf Mathias Hansen skulle senere gjøre det stort og bli hoff-fotograf i Stockholm. Nå var han ennå en ung mann med fremtid. Barberer Below var også fri og frank, nyskilt som han var. Dessuten bodde to unge og ugifte sigarleggere hos Thodberg. Som Below var også de av utenlandsk opprinnelse.

Thodbergs «Casino» var den første skikkelige dansesal for vanlige folk i Moss. Og ikke minst søndag ettermiddag samlet ungdommen seg i store flokker utenfor Thodbergs, «hvor de larmet og skrek til forargelse og skrekk for alle dem som kom forbi, og særlig for byens damer».

Det eneste alternative folkelige etablissement i 1865 lå i den store leiegården i Postmestergaden som tilhørte Engebret Dilling. Hans sønn, Theodor Engebretsen, bodde der i huset. Men han var i fullt arbeid som hjulmaker. Samtidig holdt huset åpent for gjester i et lite lokale som ble kalt «Svanen». Selv om stedet sto i Engebretsens navn, er det all grunn til å tro at både matlaging og utskjenkning ble besørget av hans to ugifte søstre.

Folk hadde da danset før Engebretsens og Thodbergs tid også, og da gjerne i andre små og mer tilfeldige lokaler hjemme hos håndverkere eller håndverkerenker, ikke minst nede på Værlesanden. «Bjørnen» og «Stuten» hadde et par slike småkneiper gått under navn av i tiårene før. Og der hadde man drukket punsj og danset både lørdags og søndags, og det hadde ofte gått riktig livlig for seg.

Byfogd Vogt hadde igjen vist seg som en alvorsmann og ønsket å bringe forholdene under større kontroll. I 1850 hadde han fått

For allmuen: I dette lille huset på Radet kom arbeidsfolk sammen for å danse og feste. Stedet gikk under navn av «Stuten», fordi en okse angivelig hadde kommet seg inn på loftet og falt ned gjennom taket i stuen under.

gjennomført et strengere system: Bare de som fikk skriftlig tillatelse fra byens øvrighet, hadde lov til å holde dans.

For å få danseløyve måtte man kunne garantere ro, orden og plass nok til gjestene. I 1865 var det bare Thodberg og Engebrensen som tilfredsstilte disse strenge kravene. Desto flere ble det imidlertid som søkte til det huset der Thodberg og de mange livlige unge menn bodde.

På «Casino» danset arbeidsfolk «hamburger». På «Germania» gikk borgerskapet «Polonaise» og danset «Française». Men vals og polka kunne både «de fine» og «de simple».

Eksersis og festdager

Helga Sundt var i 1865 i yngste laget for både ball, forelskelse og fest. Det *hun* derfor først og fremst forbandt med fest, var offentlige opptog. Da hun ble voksen, tenkte hun alltid tilbake på borgerkorpsets parader på torget som et særlig fargerikt minne fra sin barndom.

Moss bys borgerkorps eksisterte fortsatt og besto på denne tiden av rundt femti menn «av borgerklassen», men antallet varierte. Når korpset skulle ha øvelse, samlet de seg foran kirken og marsjerte så av gårde med geværer på skuldrene og musikkledsagelse til en av byens løkker. Der skulle de holde eksersis. To uker i august foregikk dette hver dag, til stor underholdning for både gamle og unge.

Borgerkaptein, leder for korpset, ble valgt blant medlemmene. Det vervet var det mange som ønsket seg, for det ga stor prestisje, i likhet med ordførervervet. Det fulgte mest fest og få plikter med jobben. Når august var vel over, var det et år til neste gang man måtte i ilden. Det kunne nok bli krig. Og da var det meningen korpset skulle aktiviseres. Men hvem fryktet vel krig på 1800-tallet!

Krigsfrykten hadde imidlertid vært følbart én gang. Februar-revolusjonen i 1848 fikk ringvirkninger i Danmark og ble på dansk grunn til en krig mellom Preussen og Danmark. Det satte gemytten i bevegelse i Moss. Plutselig så ikke verden så fredelig ut som tidligere. Og man begynte nå å fabulere om alminnelig væpning. I borgerkorpset ble det reist krav om at man skulle ha øvelser med våpen. Jens Ludvig Gerner var da borgerkaptein. Han lovet at øvelsene skulle bli mer realistiske. Bystyret bevilget så etter lang debatt, og mot fem stemmer, penger til reparasjon av de geværer korpset alt eide. Og de som ikke hadde geværer, kunne nå få låne penger til dette av «geværkassen».

På et møte i byen kom det 107 underskrifter mot Preussens opptreden, og en komité skulle samle inn penger til danske falnes etterlatte. To mossinger deltok i kamper på dansk side: løytnant Hagemann, samt en av byfogd Vogts eldre sønner.

Borgerkorpset var også ment å skulle bistå under branner. Da

holdt de vakt og deltok i slokningsarbeid. En ren politifunksjon fikk de også én gang, da de i 1842 ble utkommandert. Noen sagarbeidere hadde da marsjert ut til Torderød og krevd at David Chrystie den yngre skulle avskjedige noen svenske arbeidere han hadde ansatt. Tilsvarende episoder gjentok seg andre steder, blant annet i Larkollen. I Moss ble borgerkorpset utkommandert, og dermed stilnet urolighetene der.

Borgerkorpset var militært i sin oppbygning og gjenspeilet byens sosiale struktur. Under seg hadde borgerkapteinen en premierløytnant, så en sekondløytnant, en fanejunker og fire underoffiserer. De andre tredve—førti borgerne, nesten utelukkende håndverkere, var menige.

Orkesteret ble ledet av byens stadsmusikus eller organist med støtte av to tamburer. I den tiden Jens Ludvig Gerner var borgerkaptein, hadde han gjort sitt ytterste for å heve korpsets status ved å insistere på at flest mulig stilte i uniformer. Men uniformer var dyrt. Og selv om Gerner villig lånte ut penger til dem som ville anskaffe seg utstyr, og selv om han ikke var så nøye på å drive disse pengene inn igjen, lyktes man aldri i noen full uniformering av korpset.

Gerner ble da også kritisert i avisen for sin uniformsiver. Dessuten manglet han tålmodighet. Når den nye vernepliktsloven kom, kunne man så allikevel risikere å måtte skaffe helt nye uniformer, het det.

Den siste Borgercaptain

De siste borgerkapteiner:

Peter Tyrholm	1818-1826
Mathias Gude	1818-1826
Jens Ludvig Gerner	1830-1848
J. G. Hermannstorff	1856-1864
Anton Lund	1864-1875

På Helga Sundts tid var nok de rent militære funksjoner som korpset en gang hadde hatt, forsvunnet fra den allmenne bevissthet. Men øvelsene, dem holdt man fast ved.

Både for gamle og unge i byen ble eksersisen rene festdager. På ekserserplassen var det gjerne reist et stort telt, flaggene ble plassert foran teltåpningen, og der inne ble det solgt forfriskninger, både for korpsets medlemmer og for andre. Hotellvert Reinsch viste seg som vanlig som en ildsjel. I borgerkorpset var han fanebærer. Men samtidig hadde han tid til å selge forfriskninger.

Jens Ludvig Gerner hadde pleid å invitere hele korpset minst én gang ut til seg på Melløs under eksersisen. Avslutningen av eksersisen besto i en mønstring for amtmannen med etterfølgende borgerball. Da pleide medlemmene av begge byens klubber å delta med sine familier. Da var det virkelig fest!

Helga Sundt husket ellers særlig musikken, uniformene og all den festivitas som barna forbandt med borgerkorpset. Med særlig glede mintes hun den mann som skulle bli den siste av byens mange borgerkapteiner. Det var ingen ringere enn byens laps, den elegante manufakturhandler Anton Lund.

Når Anton Lund opptrådte i spissen for borgervæpningens

parader på torget i Moss, var han et syn for guder: «Helt uforglemmelig var han, naar han i hvide Benklær, blaa Vaabenkjole og hvidt Skjerf spankulerede med stive Skridt og hævet Sabel foran Fronten af sit Korps.»

Om Gerner hadde vært opptatt av uniformer, var ikke Anton Lund mindre nøye på å holde stilen. Særlig var han oppsatt på at alle medlemmene av borgerkorpset skulle ha på seg bandolær. Men rett som det var, glemte deltakerne disse hjemme. Lund prøvde å refse både snekker Bolin og skomaker Gilberg og mange flere. Men han trengte dem jo. Uten folk ble det ingen opptog.

Michael Sundt velger landlivet

Michael Sundt, far til Helga, hadde på sine lange turer til sjøs alltid drømt om landlivets gleder, fortalte hun i sine memoarer. I 1868 gjorde han alvor av sine planer. Da var han lei av lediggang i Moss. Året i forveien hadde han kjøpt gården Alby på Jeløy på auksjon. Alle husene der ute var brent ned til grunnen i 1866, og den tidligere eieren var sterkt belastet med gjeld.

Sundt ønsket selv ro i landlige omgivelser og gode oppvekstforhold for sine ni barn, og han «innbildte sig selv at det å styre Jorden var en simpel og ligetil Sak, hvortil der kun trængtes praktisk Skjønn». Sundt lot først oppføre en ny hovedbygning og ny driftsbygning og flyttet så ut på Alby med sin kone, med de halv voksne døtrene Helga og Anna og hele resten av sin familie.

I 1860-årene var fremdeles søndre del av Jeløy langt på vei byfolkets doméne. Noen av dem bodde på sine gårder året rundt, men drev med annen virksomhet på si. Andre drev bare med jordbruk, slik Michael Sundt nå hadde til hensikt. Men byfolk var og ble de, i adferd, språk og klesdrakt. De hadde sin sosiale omgang med folk inne i byen og var selvsagt langt mer avhengige av å ha folk til å hjelpe seg enn de egentlige bønder.

Familien Sundt hadde godt med hjelp: I tilknytning til hovedbygningen på Alby hadde de boende tre voksne, ugifte menn som arbeidet med husdyr og jordbruk. I tillegg lå det tre husmannsplasser til gården. Den ene av disse husmennene drev hovedsakelig med fiske, men de andre to gikk i dagarbeid på gården. I tillegg hadde familien tre tjenestejenter og en mannlig tjener som mest var knyttet til familiens liv inne i huset.

Det var melkeproduksjon og potetdyrking som var hovedaktivitetene på Alby. Et par tiår tidligere, på Jonas Anton Hielms tid, hadde man hatt hund, duer, ender, høns, sauer, kalkuner, kaniner og bier på gården. Familien Sundt kan godt ha hatt mange smådyr de også. Men i offisielle oversikter ble aldri slikt oppgitt.

Kyr og hester representerte imidlertid verdier og måtte oppgis. I folketellingen av 1865 ble det oppgitt over tyve kyr og syv hester på Alby. Sundt hadde neppe mindre. Dermed ble det mye stell, og

En gentleman: Michael Sundt (1825–1914) var i unge år styrmann og kaptein, siden skipsreder, delvis med midler som hans kone, Anna Dorothea Peterson, disponerte. Fra 1868 til 1881 bodde Sundt på Alby på Jeløy og prøvde å drive jordbruk i engelsk gentleman-stil. Han brukte imidlertid mer tid på politikken enn på jordbruket, og var ordfører i Moss landsogn i ti år og stortingsmann for Smålenene. I mellomtiden skjøttet familien og tjenerskapet jordbruket. Også det var vel i full overensstemmelse med tidens gentlemenideal.

Alby etter brannen: Så tidløs kom hovedbygningen på Alby til å se ut da Michael Sundt lot huset bygge opp igjen — i mur. Det var hans kone, Anna Dorothea Peterson, som plantet lønnetrærne rundt gården.

melken skulle fraktes inn til Moss hver dag. Der ble den levert til en melkehandler i Storgaden. Dessuten satte man hundre tønner poteter og høstet kanskje det tidobbelte, som mest ble solgt til Gerners brennerier.

Korn ble det derimot dyrket langt mindre av. Til sammen ble det ikke sådd mer enn 25 tønner om året, like mye hvete som rug og bygg, og en del mer havre. Men én tønne her ga bare fire—fem foll, det var én årsak til at korn ikke ble prioritert.

Det var nok av annet å gjøre på gården også. Trærne skulle stelles og hagen holdes i representativ stand. Gårdskarene måtte nok ta seg av dette også. Sundt selv stilte neppe ofte opp i arbeidsantrekk. Han nøyde seg med å inspisere og gi direktiver til sine folk. Sundt levde som en gentleman. Det var jo slik han hadde villet ha det.

Sundt hadde som arbeidsgiver til sammen syv voksne menn under seg. Og av de 26 mennesker som kunne sies å ha sitt hjem ute på Alby, var det bare ni som tilhørte Sundts egen familie. De andre var tjenerskap og arbeidsfolk eller medlemmer av deres familie. Det gir et forholdstall på én til tre mellom over- og underklasse i jordbruket.

Proprietærer og forvaltere

Om man ser forholdene i Moss landsogn under ett, var Alby typisk for egnen. Sammenlignet både med resten av landet og med andre deler av Smålenenes amt, lå antallet husmenn og tjenere i jordbruket rundt Moss klart høyere enn landsgjennomsnittet. At det hersket klassemotsetninger i landbruket, trådte klarere frem i dette

distriktet enn ellers i Norge fordi det var så mange borgere og embedsmenn som eide gårder. Den sosiale lagdeling i Moss landsogn ble dermed omtrent like tydelig som inne i byen.

Landbefolkningen besto likevel sett under ett av svært mange ulike kategorier mennesker. Her fantes kondisjonerte, som aldri tok et spadetak selv. Noen bønder kunne nok være like velholdne, men de arbeidet selv på gården. Endelig fantes det fattige eiendomsløse husmenn med en liten jordfleck og ugifte gårdskarer som bodde hos bonden og spiste ved hans bord.

At mange av borgerne inne i Moss hadde en gård på landet i tillegg til sin bygård, viser hvor sterkt idealet om det gode liv på landet sto i Moss. Det kondisjonerte liv, «gentleman»-landbruket eller proprietærtilværelsen, som det gjerne het, var noe som særpreget egnen sett i landsmålestokk. Det ga strøket rundt Moss et preg som kunne få besøkende til å tenke på Danmark eller Sør-England.

Michael Sundt var langt fra alene om å forsøke å opprettholde en «kondisjonert» livsstil på Jeløy. På nabogården Reier bodde hans svoger, Richard Peterson, i kår som på alle måter svarte til hans egne. På en annen tilgrensende naboeiendom, Grønli, bodde «bestemor» Hedevig Blom, men bare om sommeren.

Det hørte jord til Grønli også, men langt mindre enn på Reier og Alby. Fordi stedet var et rent sommersted, var det parken som var det viktigste. På Grønli var det en vanddam med karper, fontene og en liten kunstig øy mellom kastanjetrærne. Fru Blom hadde dessuten en enslig husmann boende ute på Grønli. Hun kalte ham, muligens av statusgrunner, for gårdsfullmektig. Men han hadde ikke andre enn sine egne barn og en ung kvegrøtter under seg, så denne tittelen var vel litt i fineste laget.

«Gårdsfullmektig» var mer egnet til å karakterisere de mennene som drev noen av de andre gårdsbrukene ute på Jeløy. Seks—åtte menn rundt Moss gikk i 1860-årene under navn av «gårdsfullmektig» eller «forvalter». De administrerte oftest jorden under en eller flere av de større gårdene, der hvor eieren var bosatt et

Eventyrslott: I 1855 kjøpte Christiania-kjøpmannen Lorentz Meyer landstedet Refsnes og satte nokså snart i gang med ombygging. Ideen med å plassere et tårn på hver side av den gamle bygningen var original. Men huset forandret karakter fullstendig, mistet sitt vakre empirepreg og lignet i stedet et eventyrslott. Refsnes ble et tidlig eksempel på den «historisme» som siden skulle karakterisere byggestilen i Norge i noen tiår.

stykke unna eller bare bodde ute på gården om sommeren. Fordi noen av byens familier eide såpass mye jord, måtte arbeidet organiseres og planlegges godt om det skulle bli effektivt.

Da familien Sundt flyttet ut på Alby, bodde den eldgamle sorenskriver Ulrik Barth fremdeles på Bellevue, den tidligere Krosser gård. Ti år tidligere hadde han tatt avskjed etter tredivet år i sorenskriverembedet, men pensjonisttilværelsen hadde bare gjort ham godt. Han hadde ingen forvalter, men administrerte, trass sin høye alder, selv gården, som ble drevet sammen med jorden under naboeiendommen Rosnes ved hjelp av en enslig husmann, en budeie og et par tjenestefolk.

Det skulle imidlertid ikke vare lenger enn til 1879 før også Rosnes kom i Peterson-familiens eie. Da ønsket også Theodor Peterson seg et ekstra hjem på Jeløy, som sine søsken.

En annen viktig mann på Jeløy på denne tiden var konsul Lorentz Meyer, som var bror av Thorvald Meyer og bodde inne i Christiania, som sin bror. Refsnes brukte han bare som sommersted. Meyer hadde overtatt stedet i 1854 og hadde da straks gått i gang med påbygninger. To svære treetasjes tårn ble plassert på hver side av hovedbygningen, noe som ga mange nye rom, men førte til at huset, ytre sett, fullstendig skiftet karakter. Eventyrlig så det nye Refsnes i hvert fall ut i ny ham.

Meyer hadde dessuten kjøpt opp mesteparten av jorden som fra gammelt lå under Tronvik. Meyer hadde derfor sin egen forvalter, og han hadde adskillig å administrere, for det hørte tre husmannsplasser til eiendommene.

Gårdene Torderød, Grimsrød og den ombyggede husmannsplassen Bergersborg tilhørte fremdeles de siste etterkommerne etter den gamle Chrystie-familien. Konsul David Chrystie, den yngre og siste av de tre kjøpmenn med samme navn, var død noen år i forveien. Hans enke og en ugift datter, Elise, bodde nå inne i byen om vinteren. De var etter hvert begynt å selge unna litt jord, men hovedhuset på Torderød sto uforandret, slik det hadde stått siden søylerekkene var blitt påbygget i 1830-årene.

Alle disse gårdene som Chrystie-familien eide, ble i disse årene administrert av en gårdsfullmektig, en mann som selv bodde fast på Grimsrød med sin familie. Om all jorden ble drevet under ett, eller om fullmektigen bare hadde overoppsyn med de husmennene som bodde rundt på gårdene, kan avgjøres om man studerer gårdsregnskapene, som er bevart. Folketellingen forteller likevel endel, nemlig at gårdsfullmektigen hadde flere gårdskarer under seg, og de hadde ansvar for både hester, kyr og en del av jordbruket.

Alle de Gernerske hester

Etter konsul David Chrysties død hadde hans enke og hans datter redusert vesentlig på hestene. Nå hadde Chrystie-kvinnene bare

Fruen på Melløs: Hanna Gerner (1788–1874), enke etter Henrik Gerner og mor til Jens Ludvig Gerner, hadde selv drevet Melløs frem til et mønsterbruk sammen med sin mann tidlig i århundret. Hun fortsatte i mange år å drive Melløs alene. Men driften var nært sammenvevet med hennes sønns brennerivirksomhet inne i Moss.

Moderne husdyravl: Smaalenenes Landhusholdningsselskab ble dannet i 1856, og de store proprietærene ble straks medlemmer. Bare tre bønder dristet seg til det samme: Anders Larsen Vanem, Lauritz Torgersen Nore og Johan Gudmundsen As. Denne hesten prydet en brosjyre som gikk ut til medlemmene.

syv! Hester var et av datidens mest åpenbare statussymboler, og de to kvinnene fra det som tidligere i århundret hadde vært strøkets ledende familie, manglet stadig verken penger eller fine fornemmelser. Likevel må de nok ha vært realister og følt at de rett og slett ikke trengte flere!

Nå er det umulig å avgjøre om det både var ridehester og gårdshester inkludert i dette tallet. Ifølge ulike muntlige overleveringer brukte man på denne tiden fortsatt okser foran plogen både på Torderød og Refsnes. Det bidro i så fall til å begrense tallet på arbeidshester.

Jens Ludvig Gerner hadde sin egen fullmektig på Orkerød. Under ham arbeidet det imidlertid bare to husmenn, som begge også drev sin egen jord. Gerner dyrket nesten utelukkende poteter til sine egne brennerier, noe som ikke var særlig arbeidskrevende. Derfor baserte han seg sikkert på overføring av arbeidskraft fra andre deler av sin omfattende virksomhet når han trengte ekstra innsats.

Gerner hadde imidlertid nok av hester. I tillegg til de åtte sorte ridehestene og de åtte arbeidshestene han hadde i sin stall inne i byen, hadde han ytterligere tolv hester ute på Orkerød. Hans mor, som var enke, hadde sytten der hun bodde, så Gerner-hestene ble det mange av til sammen.

Hanna Gerner, som var enke etter Henrik Gerner, bodde på sørsiden av byen, på Melløs. Gården hadde god beliggenhet. Der bodde hun midt mellom sin datter, Augusta Sibbern på Værne kloster, og sin sønn på Orkerød. Hun eide all jorden under Kallum også og drev her jordbruk i stor stil.

Selv bodde Hanna Gerner nokså alene på gården med sin kusk, en selskapsdame og fire tjenestepiker. Hun hadde en svensk forvalter til å bestyre den store gården. Han hadde igjen både stallgutter og gårdsarbeidere å holde styr på. Og det trengtes, for i tillegg til de sytten hestene var det over hundre kyr, det var langt mer enn på noen annen gård i egnen. Også på Melløs ble det dyrket mengder av poteter til de Gernerske brennerier, det ble årlig satt fire hundre tønner, også det mer enn noe annet sted i distriktet.

Dette beslektede og besvogrede Moss

Idealet om det gode liv på landet satte en standard for borgerne i Moss i forrige århundre. Ikke alle klarte å leve opp til disse idealene eller hadde råd til det. En rekke av «gårdene» rundt Moss på denne tiden faller dermed mellom to stoler. De var verken gårder eller byhus.

I 1850-årene bodde enkefru Berg, født Hielt, og hennes familie på Bråten. Familien regnet seg så absolutt til de kondisjonerte. Husfolket besto imidlertid bare av kvinner, og til å hjelpe seg hadde de en gårdskar og to tjenestepiker. Meningen var at

gårdskaren skulle klare jordbruket alene. Det gikk langt fra alltid. Dermed måtte tjenestepikene til ute på jordene. Og mor og tante i huset måtte bite sine fine fornemmelser i seg og overta både rengjøring og matlaging til seg selv og tjenerskapet, akkurat som bondekonene gjorde. Småpikene tok oppvasken. Kaptein Steen, som bodde på Bråten i 1865, ser ut til å ha levd omtrent på samme enkle vis, og Odderød ser ut til å være et annet eksempel på det samme.

Jacob Hansen på Helgerød hadde begynt sin jordbrukskarriere som forvalter for Gerner på Melløs. Han visste mye om jordbruk, skrev en opplysningsbrosjyre om temaet, fikk seg sin egen gård og drev i tillegg med eiendomstransaksjoner inne i Moss. Slik sett kunne han nok forsvare å kalle seg proprietær. Men han valgte selv å kalle seg gårdbruker. Kapteinsenken Frederikke Heyerdahl på Vestre Nes, kaptein Hvidt på Gjerrebogen og beboerne på Høienhall og Klommesten anså seg på den annen side selv som proprietærer, enda de drev jordbruk i nokså liten målestokk og høstet langt mindre enn svært mange av dem de så ned på og kalte bønder.

Å trekke grensen mellom proprietærer og bondejordbrukere var vanskelig også i samtiden. Om beboerne på disse mindre gårdene var «kondisjonerte» eller ikke, ble nok derfor et spørsmål ingen i dag har mulighet for å avgjøre.

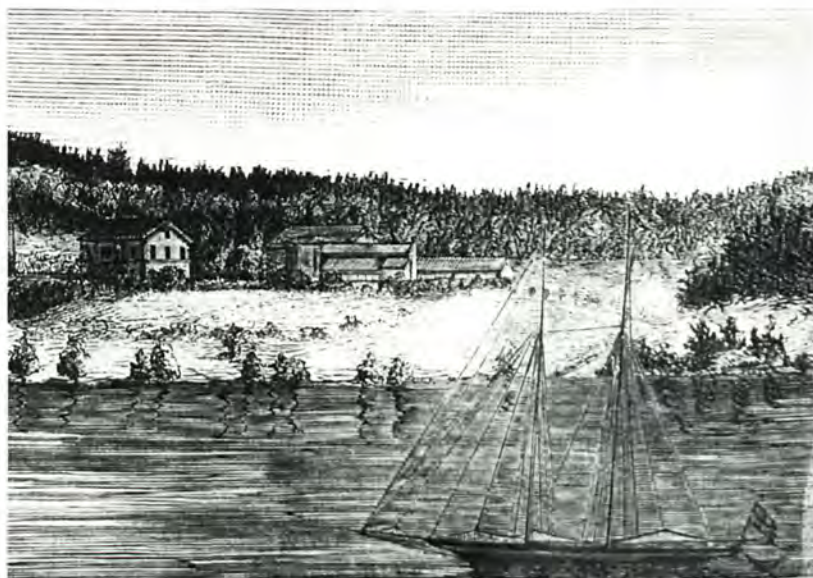
Den toneangivende stilling som proprietærene spilte nær Moss, kom kanskje klarest til uttrykk i ordførervalgene. På 1800-tallet ble nemlig så godt som alle ordførere i landsognet valgt blant de kondisjonerte.

Den første ordfører i Moss landsogn var Jonas Anton Hielm, en landskjent jurist og politiker som bodde på Alby tidlig i århundret.

Proprietærer som ordførere:

Jonas Anton Hielm	1837-1841
Niels Berg	1841-1843
Ignatius Wankel	1847-1849
	og 1853-1867
Hans Chrystie	1849-1853
Michael Sundt	1871-1881
Richard Peterson	1881-1887

Etter Theodor Petersons smak: I 1870-årene satte Theodor Peterson i verk store ombygninger på Rosnes. Alle var meget fornøyde med den flotte hagen, som var anlagt av en «slottsgartner». Langt mer debatt vakte forvandlingen av hovedbygningen fra gammel rokokkopreget «sorenskriverstile», som familien sa, til tidens nye mote, sveitserstilen. Xylografiet er imidlertid for utydelig til å få klart frem hva familiestriden sto om.

Siden valgte man hans svigersønn. Og etter dette satt Ignatius Wankel på Kambo en lang periode som ordfører.

De kondisjonerte familiene på storgårdene rundt Moss var knyttet sammen via en rekke bånd, som først og fremst var av familiær karakter. Forfatterinnen Barbra Ring har i en erindringsbok også skildret omgangs- og selskapslivet i Moss med omegn. Hun legger vekt på forhold vel ti år senere. Men noen av hennes treffende karakteristikker var sikkert like gyldige i 1865. Hun følte nemlig at «hele Moss» var beslektet og besvogret.

«Naar jeg tenker paa byen og omegnen, særlig da Jeløen, synes jeg det ligner et telefonkart, hvor det gik linjer paa kryds og tvers, fra stationerne: Sandberg, Peterson, Wankel, Thorne, Sundt, med gamle fru Blom født Sandberg, i første ekteskap Peterson — som hovedcentral på Grønli, hvor alle tråder møttes.» Helga Sundt, som nå bodde på Alby, kjente alle disse gårdene gjennom slekt og venner alt som ung pike. Bestemoren bodde jo på Grønli og onkelen på Reier. Også fru Wankel på Kambo var i slekt, hun var hennes grandtante.

Siden skulle Helga Sundt gifte seg med Valentin Sibbern, som var arving til Værne kloster. Bryllupet ble holdt på Alby — midt mellom to baller hos amtmann Sibbern på Carlberg og godseier Thorne på Evje, forteller brudgommens fetter, Fredrik Gerner, i et brev. Helgas vakre søster Anna ble siden gift med Carl Gerner og ble dermed den nye frue på Melløs. Alliansene blant de velstående i Moss var tette, og de var mange. Så mye mer ugjennomtrengelig ble de. Og desto skarpere ble skillet utad, mot alle som var annerledes, utenfor, de som «bare» var bønder eller håndverkere.

Bygdematadoren på Ramberg

De kondisjonerte familiene i og rundt Moss var egentlig ikke så mange. Det virker bare slik. For «Gernerane» og de andre «fine» var lette å få øye på i sine staselige vogner når de var ute og kjørte den gang. Og de dukker lett frem for våre øyne når vi i dag går gjennom eldre kilder.

Straks vi begynner å *telle* dem, endrer bildet seg. Om det var mange kondisjonerte sør på Jeløy, så var de herrene som kledte seg fint og drakk franskbrennevin til kaffen, ikke i flertall i resten av Moss landsogn. Størsteparten av gårdene ble nemlig drevet av selveiende bønder i mer tradisjonell, «norsk» forstand. Det dreide seg om i alt femten gårder, fortrinnsvis nord på Jeløy og i Vassbygda.

Også disse gårdene var av vekslende størrelse. Noen få av dem var tidligere husmannsplasser som nå var blitt til små familiebruk, som smågårdene nordøst på Jeløy: Kongshavn, Kullebunn, Kippenes og Hestelokka.

De andre, større gårdene, ble drevet ved hjelp av husmenn og gårdsarbeidere, akkurat slik som de gårdene som de kondisjonerte eide. Forskjellen mellom bøndene her og de kondisjonerte kunne man derfor ikke alltid se, verken av matrikkelen eller av størrelsen på jordene. Likevel hersket en forskjell som alle i samtiden var klar over. Man trengte ikke se på annet enn bondens hus, hans vogn eller klesdrakt for å vite at det var en bonde man hadde foran seg.

På Jeløy i 1860-årene gikk skillelinjen mellom byfolkets og bøndenes områder nord om Refsnes. I nord og vest var det ekte bønder som dominerte. De fleste av dem drev også meget rasjonelt jordbruk. Også de hadde sitt eget nettverk av slekts og svogerskapsforbindelser. De prøvde dessuten å avgrense seg fra husmenn og tjenere like mye som proprietærene avgrenset seg fra bøndene.

Mye av slektskapet jeløybøndene imellom akkurat i siste halvdel av 1800-tallet skrev seg fra en helt spesiell kar, en ekte bygde-matador, som hadde dominert jordbruket på store deler av Jeløy noen tiår tidligere.

Gudmund Olsen, som han kalte seg, må ha blitt født en gang etter 1780. Hans kone var født i Våler i 1786. Han bodde i Svinndal da han fikk sine første sønner. Siden kom han flyttende til Vestby rundt 1810. Og han fikk flere barn i årene som fulgte. Til slutt var det seks sønner og noen døtre. Og Gudmund Olsen, som senere tok etternavnet Ramberg etter den av gårdene som han

Ramberg-eika: Bildet er tatt tidlig på 1900-tallet. Eika hadde vokst, men utsikten mot Ramberg hadde ikke forandret seg siden Gudmund Olsens tid.

bosatte seg på, ønsket ikke at hans sønner skulle bli husmenn eller tjenestefolk. Han ville gjøre selveierbønder av flest mulig av dem.

Det var i 1824 Gudmund Olsen var kommet til Jeløy, hvor han gjorde sitt første gårdskjøp — en part i Ramberg. Noen år etter kjøpte han en del av Søndre Ås, og sist i 1830-årene hadde han sikret seg Fuglevik, en del av jordveien under Røre og de resterende deler av Ramberg og Søndre Ås.

Ettersom han ikke drev med annen virksomhet, må han ha akkumulert alt sitt overskudd innen jordbruket. Alt tyder derfor på at han var en meget driftig herre. At han i en periode fungerte som verge for eieren av Renneflot, tyder også på det.

Gudmund Olsens to eldste sønner var tvillinger, og de ble voksne innen faren riktig visste hva han skulle gjøre med sitt jordimperium. Den ene av tvillingene slo seg derfor ned som forpakter på Nøkkeland. Senere kom en yngre søster for å stelle for ham da hun ble enke. Den andre tvillingen, Ole, giftet seg aldri, men flyttet senere inn hos en av sine yngre brødre.

Gudmund Olsen var nok en særegen type i egnen rundt Moss, men han var en tidstypisk figur i landsmålestokk. Det var mange «nye menn» som kjøpte opp jord i disse årene, så mange at enkelte politikere begynte å ane tendensen til en ny agrarstruktur i Norge. Man ante visjonen av et kapitalistisk «europeisk» jordbruk med landarbeidere og store, sammenhengende jordområder.

Da debatten blusset opp på Stortinget, så det ut til å bli flertall for å avskaffe den gamle odelsretten. Og det ble det. Men absolutt flertall var ikke nok til å forandre Grunnloven. Slaget var dermed på en måte tapt for Gudmund Olsen og hans likesinnede. Snarere enn jordreform fikk man en sementering av de tradisjonelle jordeiendomsforholdene i Norge.

Det er all grunn til å tro at en mann som Gudmund Olsen fulgte med i Stortingets debatter. Hva som foregikk på Stortinget og ellers i landet, var imidlertid én ting. Hva hans sønner mente, var noe annet. I stedet for å konsolidere sin stilling bestemte derfor Gudmund Olsen seg til slutt for å dele opp den jord han hadde samlet, og overlate litt jord til hver av sine halv voksne sønner.

I 1851 satte han opp et skjøte der han overdro alle sine eiendommer til sine yngre sønner: Johan, Mads, Olaus og Christian Gudmundsen. De to første fikk hver sin Ås-gård, tredjemann fikk Fuglevik, og de to siste delte Ramberg mellom seg. En ugift datter ble boende på Ramberg, og det samme gjorde hans hustru, da Gudmund Olsen selv døde noen år senere.

Ikke alle Gudmundssønnene ble like fruktbare. Én giftet seg ikke, en fikk ikke barn. Likevel hadde Gudmund i 1865 seks sønnesønner og seks sønnedøtre bare på Jeløy. I tillegg hadde han en dattersønn på Nøkkeland og to datterdøtre inne i Moss, hvor en datter hadde gjort byjente av seg og giftet seg med en møllearbeider. Man kan derfor trygt si at Gudmund Olsen hadde fått mange foll igjen for alt han hadde sådd på Jeløy.

Bønder og arvefølge

Selv ikke Gudmund Olsen kunne kjøpe opp all jord i sognet. Verken Nordre Ås eller Nes-gårdene hadde han lyktes i å få hånd om. Nordre Ås var den eneste gården på Jeløy der realitetene svarte til den populære forestilling man gjerne har om bondegårder: at samme slekt sitter på gården generasjon etter generasjon.

Heller ikke på Nordre Ås fulgte imidlertid sønn på far i ubrutt rekkefølge. Anders Nielsen, som eide gården i 1865, hadde selv overtatt den etter sin mormor. I 1865 var Anders nylig blitt enkemann og bodde sammen med sin søster, Karen Anne, som også var enke. Hun bodde på gården sammen med sin datter, som hadde giftet seg med gårdsgutten. Det var deres sønn som så senere hen skulle overta gården.

I Vassbygda dominerte også bøndene. Her hadde de levd mer isolert, men også vært bedre beskyttet mot byfolks interesser enn på Jeløy. I 1860-årene satt enken Marte Larsdatter nå på hovedbølet på Dillingøy med sin sønn og stesønn og en skare tjenestjenter, mindre barn og pleiebarn. Det ble mange munner å mette, men også barn kan jobbe, så hun hadde slik sett også mye billig arbeidskraft til disposisjon. Dessuten lå det fem husmannsplasser under gården, og med plassene fulgte pliktarbeid og penger.

To av de andre store gårdene øst for Moss, Gashus og Nore, var nå begge blitt delt i to bruk. Og til sammen var det en rekke husmenn med jord foruten tjenere på selve gården.

På Vanem bodde nå en mann ved navn Anders Larsen. Han var født på Tørfest i Vestby, men var via et heldig giftermål kommet til Vanem. Anders Larsen hadde vært fjorten år yngre enn sin kone da de giftet seg. Og barnløshet og stor aldersforskjell mellom ektefellene syntes å være problemer som gikk i arv på Vanem. Nå satt Anders tilbake som barnløs enkemann, 75 år gammel.

Alene bodde han likevel slett ikke. Han hadde for det første en gammel gårdsgutt som bare var ett år yngre enn ham selv, og hadde bodd nesten like lenge på gården. I tillegg hadde Anders to unge «drenger». Til å stelle for seg hadde disse karene en ung «husholderske» på 23 år. Hun hadde til oppgave å holde orden på tre tjenestjenter i alderen 48 til 27, og dessuten på alle mannfolkene. Hvordan hun klarte det, kan man undre seg på. En fostersønn på seksten år var gårdens yngste beboer. Han var født på Moss. Om han var i slekt med noen på gården, vet vi ikke.

Hvem skulle så overta på Vanem? Kanskje følte Anders at man måtte bryte skikken med de store aldersforskjellene mellom mann og kone der på gården. Eller kanskje følte han seg for gammel til å gifte seg igjen. Han valgte i alle fall å sørge for arvefølge på gården på annen måte. I 1867 sendte han bud på sin nevø fra Tørfestgården, Jørgen Hansen Tørfest. Senere tok også han etternavnet Vanem. Slik gikk det til at slekten fra Tørfest konsoliderte seg på Vanem gård.

Krøtter og kvinnfolk

Om de «fine» konkurrerte om å ha flest og vakrest hester, konkurrerte bøndene i kyr. Ikke minst målte bondekone sine status i hvor mange kyr de stelte.

Alle svigerdøtrene til Gudmund Olsen kom rimelig bra ut i en slik konkurranse, for de stelte alle rundt ti kyr hver. Kona på Vestre Gashus stelte femten kyr, og husholdersken til Anders Larsen på Vanem kunne skryte av å melke samme antall. Men statusjag har sin pris. Krøtterhold var arbeidskrevende, for kyrne skulle fores og melkes tre ganger om dagen.

På husmannsplassene var det normalt bare en ku eller to på hver plass. Og her var foret gjerne dårlig, så melken strakk vel knapt nok til til eget bruk. På husmannsplassene var melkeproduksjonen derfor mindre. Sannsynligvis forekom ennå den gamle skikken med å sultefore krøttera vinteren igjennom.

I årene rundt 1860 var det å ha mange kuer i ferd med å gå over fra å være et statustegn til å representere lønnsomt jordbruk. For det å ha kyr i fjøset ble stadig mer profitabelt, etter hvert som byfolket sluttet å holde kuer selv og gikk over til å kjøpe melk. En innsender i Moss Tilskuer hevdet i mai 1866 at denne endringen var av meget ny dato: Bare ti eller femten år tidligere var det knapt en bonde i Moss og omegn som hadde levert melk til byen i større mengder, hevdet han.

Tidligere på 1800-tallet hadde arbeidsfolk inne på Moss gjerne drukket mye halvsøtt, alkoholsvakt øl og nokså lite melk til daglig. Også da var det blitt konsumert melk i byen, men den stammet fra kyr innen byens egne grenser. Nå, i 1865, var byen inne i en overgangstid hva kyr og melk angikk.

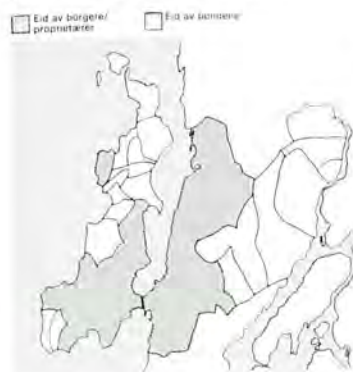
Fra midten av 1800-tallet og utover endret forbruksmønsteret seg i byen. Også arbeidsfolk kjøpte mer av maten sin og stilte høyere krav til kvaliteten på det de fortærte. Ølet ble også mye bedre. Samtidig ble det sterkere. Derfor nyttet det ikke å supe øl mot tørsten. Kaffe kom nå inn som en stadig viktigere drikk. Melk var en annen. Det var bra både for Michael Sundt og for alle svigerdøtrene til Gudmund Olsen Ramberg.

Samtidig ble dansk herregårdssmør og hollandske oster i mengdevis å få kjøpt inne i Moss. Også flekk og pølse importerte man helst fra Danmark! Og når byfolket foretrakk utenlandske produkter, hadde ikke bøndene i landsognet mye å stille opp. Om de nå fortsatt produserte smør, måtte de bruke mesteparten selv. Men melk kunne de selge. Situasjonen var dermed stikk motsatt av hva den hadde vært bare hundre år tidligere, og i uminnelige tider bakover.

I 1865 var det fortsatt en god del kyr inne i Moss. Men kyrne der ble stort sett eid av folk i de større husene, og fikk delvis ernære seg med biprodukter etter brennevins- og maltproduksjonen.

Inne i den bygården familien Sundt hadde bodd i før de flyttet ut

Jordeiendomsforhold 1865.

på Jeløy, var det fjøs og stall. De hadde ikke hatt noen hest da, men fire «smekfede Kjør». Om sommeren ble kyrne hver eneste dag ført bort til engen midt i byen for å beite der. Det var bestefar Sundt som eide mesteparten av denne løkken. Hans kyr hadde likevel selskap av andre av byens krøtter. Dem var det faktisk en god del av, og de søkte seg fremdeles sine egne veier.

Noen år tidligere hadde det vakt oppsikt i byen at byens politibetjent tok tak i noen kuer som gikk og gresset i Konggaden, og førte dem bort. Folks oppfatning da hadde vært at dyrene måtte få gresse der de fant beite.

I 1865 var nok vogntrafikken økt noe, og gatene ble stadig bedre gruslagt. De kyrne som ikke kunne beite i inngjerdede løkker inne i byen, ble derfor i sommersesongen drevet utover på Jeløy. Der kunne de få beiteplass på Tronvik eller på en av de andre gårdene, avhengig av hvilken avtale som var gjort med den bonden eller byborgeren som eide gården.

En sveitser på Melløs

Ettersom både proprietærer og bønder nå var begynt å levere melk til byen, var krøtterholdet i Moss i sterk tilbakegang. I 1865 var situasjonen blandet: Noen byfolk hadde egne kyr eller kjøpte melk av naboer inne i byen. Andre kjøpte melk fra gårdene rundt byen. Den kunne kjøpes ute på gården eller inne i byen, og det var både håndverkere og handelsfolk som drev melkesalg på si.

1860-årene var en overgangstid for bøndene. På grunn av stagnasjonen ved brenneriene var potetproduksjonen gått litt tilbake. Flere og flere bønder la nå om fra kornavl til fordyrking og husdyrhold. Tallet på kyr steg, melkeproduksjonen tiltok, og interessen for dyrene økte i samme grad som de ble verdifull kapital.

Melløs: Hovedbygningen på Melløs ble oppført av Henrik Gerner kort etter at han hadde kjøpt gården av Valentin Sibbern i 1807. Senere kjøpte han naboeiendommen Kallum, plantet skog og drev jordbruk i stor stil.

Det siste kom til uttrykk i veterinærmedisinens ekspansjon. I 1865 hadde distriktet hele to dyrleger, begge bosatt inne i Moss.

Gjødsling var på denne tiden vel innarbeidet. Guano, som hadde vært i bruk ved midten av århundret, var nå på retur. Benmel kom sterkere og sterkere inn. Men på gårdene rundt Moss brukte man dessuten pudrett fra byen, ja til og med fra Christiania.

Men rett som det var, skvulpet det over fra de vognene som hentet gjødsel fra byen og ut til gårdene på Jeløy. Familien Chrystie måtte ikke sjelden betale bøter når kjørekarene deres kjørte som slumser.

Gjødsel brukte altså de fleste. Når det gjaldt husdyrhold, var likevel proprietærene foregangsmenn. De leste mye og hadde kontakt med «Selskabet for Norges Vel». Idyllisering av bøndene var det nå lite av. De kondisjonerte mente nå ganske enkelt at de selv visste best. Og om de gikk foran med reformer, ville bøndene komme etter. Derfor var det proprietærene som først strømmet til da det ble tatt initiativ til en egen *landboforening*, med reformer som siktemål, i 1855. I Moss landsogn var det bare tre bønder som sluttet opp om initiativet. Organisasjonen reduserte derfor langsomt aktiviteten og den ble ikke tatt opp igjen før i 1870.

Om organisasjonsforholdene utviklet seg sakte, var ikke det til hinder for at forandringene innen jordbruksnæringen ble mer og mer synlige. I tråd med spesialiseringen innen jordbruket forandret «bonde» seg fra å være en livsform til å være et yrke. Og dermed ble det også klart at det kulturelt bestemte skillet mellom bonde og proprietær var på langsom retur. I 1865 var det likevel ennå mer enn følbart.

Det var ikke bare forholdet mellom bonde og proprietær som var i endring. Også forholdet mellom mann og kvinne på gården forandret seg. Selv en gammel, hevdvunnen sannhet som at det å stelle i fjøset var kvinnfolkarbeid, måtte man begynne å modifisere. Også denne forandringen kom tydeligst til syne nettopp på proprietærgårdene. Både på Kase og Bellevue hadde man ansatt kvinnfolkhelp, budeier. På Alby, Reier og Grønli arbeidet nå mannlige kvegrøktene. Det var i ferd med å komme på moten.

Jens Ludvig Gerner måtte visst alltid være den første med alt som var nytt. Noen år tidligere hadde han ansatt en sveitser, Andreas Kundert, som kvegrøkter. Kundert hadde tidligere vært vandelærer for Selskabet for Norges Vel. Og fra Kundert hadde så ideen om moderne og rasjonelt husdyrhold spredt seg til andre større gårder. Kundert var bare én blant mange utenlandske jordbruksekspertene i landet i denne perioden. Ordet «sveiser» skriver seg da også fra det store antall sveitsiske kurøktene som da kom til Norge.

Gerner hadde med hjelp av «sveitseren» sin fått i gang et lite meieri ute på Orkerød. Et år etter åpnet kjøpmann Maxe et ysteri i sin egen gård i Storgaden, men først i slutten av 1870-årene skulle det for alvor bli organisert meierivirksomhet.

Griser, bygg og poteter

Krøtterholdet i Moss landsogn lå omtrent på landsgjennomsnittet, melkeproduksjonen lå høyere, på grunn av de nye metoder som var tatt i bruk. Hesteholdet i Moss landdistrikt og andre deler av Smålenene ble derimot kritisert i forrige århundre. På de større bondegårdene hadde man gjennomsnittlig bare mellom to og fire hester, men det var mer enn landsgjennomsnittet.

Det var ikke Gerners hester eller andre hester på proprietærgårdene som ble kritisert. Bøndenes hester ble ansett som uproduktive. Bøndene trengte dem til kjøring av kull og tømmer, til skysstjeneste og pløying. Likevel mente mange at hesteholdet falt bøndene for dyrt. For hestene fortærte mye høy, men ga lite til gjengjeld.

Om det var normalt mange — produktive — kyr og unormalt mange — uproduktive — hester, fantes det relativt lite sauer i distriktet, langt mindre enn landsgjennomsnittet. Sauer fantes det primært nord på Jeløy og i Vassbygda. Tolv sauer på Vanem og ti på Dillingøy var ikke spesielt mye. Sauer var det også noen av inne i byen, stort sett eid av folk som bodde i utkanten av byen, fortrinnsvis oppe ved Bjerget. Bare nede på Værlden fantes det ikke dyr, der hadde man åpenbart ikke engang råd til gris.

Vi vet at det tidligere i århundret, i 1820-årene, ble klaget fra kirkevergen over at folk ikke holdt sine høns og gjess borte fra parken ved kirken. I 1865 kjenner vi ikke til hvor mange høns og gjess kvinnfolkene stelte, verken i byen eller på landet. Grunnen til at de ikke ble listet opp, var at de så allikevel ikke spilte noen sentral økonomisk rolle. Ingen var begynt å selge egg i særlig stor målestokk.

Når grisene var oppgitt i tellingen, skyldtes det ganske enkelt at de veide mer og syntes bedre. Økonomisk sett spilte også grisene en underordnet rolle. Både i by og på land holdt man griser bare til husbruk. Gjennomsnittlig var det ikke mer enn én gris på hver av de større bondegårdene. Også inne i byen var grisene nokså jevnt fordelt mellom samfunnssklassene. Både håndverker familier og en og annen arbeiderfamilie kunne holde seg med gris. Husholdningsavfall hadde jo alle. Derfor gjaldt det bare å skaffe plass til en gris i bakgården.

Kornproduksjonen på gårdene rundt Moss ser i 1865 ut til å ha befunnet seg på samme nivå som saue- og svineholdet. Det var en viss korndyrking, men den lå under landsgjennomsnittet og synes primært å ha vært innrettet mot eget bruk. I 1865 var kornavlen i tilbakegang. Også det skyldtes endringer i forbruksmønsteret i byene. Kornet som ble dyrket rundt Moss, var ganske enkelt ikke bra nok for en voksende bybefolkning som ble mer og mer kresen.

Litt rug og hvete ble det sådd på ganske mange av gårdene, men sjelden mer enn en tønne, oftest mindre. Det ble det ikke store avlingen og heller ikke mye penger av.

Bare på Torderød, Refsnes med Tronvik og Orkerød ble det

Dyr i Moss

I «folketellingen» av 1865 ble det inne i byen registrert 96 hester, 122 kyr, 133 svin og 91 sauer, ett dyr pr. annen husstand. Men dyrene var ulikt fordelt. Både hester og kyr fantes bare hos de rike. Unntak var et par vognmenn som hadde mange hester.

I landsognet utenom Jernverket var det 117 hester, 444 kyr, 41 svin og 169 sauer, i alt 771 større dyr fordelt på 762 personer. Dette var godt over fem dyr pr. husstand.

På Jernverket var det 6 hester, alle på Konvensjonsgården, foruten 19 kyr, 2 sauer og 3 griser, fordelt på 188 personer. Dette var et høyere antall dyr pr. husstand enn i byen.

sådd bygg i større mengder, rundt tredve tønner, ti tønner på Helgerød. Etter alt å dømme ble dette brukt i maltproduksjonen eller i brenneriene. Når det gjelder havre, var det bare Alby, Reier, Kubberød og Gashus som nådde opp på statistikken. Der sådde man mellom ti og femten tønner.

Selv om brennerinæringen nå hadde vært i tilbakegang i over ti år, var det i 1865 fortsatt lønnsomt å dyrke poteter. Det var enkelt, og selv om brenneridriften stagnerte, holdt bybefolkningen seg oppe. Og de *spiste* poteter. Alle de store gårdene på søndre Jeløy, samt Melløs, utmerket seg derfor i 1865 med enorme potetavlinger. Man hadde en utsæd på hundre tønner både på Helgerød og Grimsrød. Sæden var to hundre tønner på Kubberød, Alby, Rød og Refsnes med Tronvik, tre hundre på Orkerød og fire hundre på Melløs. Ettersom poteter på denne tiden ga rundt ti foll, resulterte dette i mat og brennevin til både Moss by og deler av det øvrige Østlandet.

Da Ola Mand ble berømt

En proprietær som Michael Sundt og en bonde som Christian Ramberg hadde mye til felles. De var begge store skattytere og drev rasjonelt jordbruk. Samtidig hadde de et felles problem som sikkert opptok dem begge. Det gjaldt husmenn og tjenere i jordbruket. Dette var et problem de måtte forholde seg til i fellesskap.

Og om en av tjenerne eller husmennene viste seg obsternasig, gjaldt det å bruke tukt. Det hadde i hvert fall den rådende ideologi tilrådd tidligere i århundret.

På Kambo bodde det i 1865 en husmann som het Ole Larsen. På folkemunne gikk han imidlertid under navnet «Ola Mand». Han var nå en kar på 48 år, var født i bygda og hadde hatt arbeid på gårdene nord for byen hele sitt liv. Han var bare én blant tretten voksne menn i Wankels tjeneste, en av seksti personer tilknyttet driften på Kambo gård. Like fullt skilte han seg ut fra de andre. Han var så å si en lokal kjendis. Det skyldtes en episode som hadde funnet sted mange år tidligere.

Våren 1840, da Ola var 23 år, hadde han lovet seg bort som gårdskar hos en bonde og tatt imot festepenger for dette. Kanskje var etterspørselen etter arbeidskraft særlig stor dette året. I alle fall fikk han siden et bedre tilbud fra en annen bonde. Den første bonden anmeldte ham siden for avtalebrudd. Sorenskriverens fullmektig sto på bondens side og fant så ut at han burde idømme mannen straff. I den anledning kom han på å ta i bruk en gammel, «sovende» forordning. Hvorfor ikke sette den unge gårds karen i gapestokk, tenkte fullmektigen, og syntes kanskje han hadde fått en særlig god idé.

Som sagt, så gjort. «Ola» Larsen ble dømt til å stå lenket midt på torget foran kirken under høymessen en søndag. Hensikten var at

Dikterens hustru: Henrik Wergeland traff sin hustru, Amalie Sofie Bekkevold (1819–1889), ved Grønlien nær Christiania. Men hun var født i Moss. Wergeland var selv i slekt med familiene Thaulow og Chrystie og hadde vært mye i Moss som ung. Derfor var han sterkt engasjert i alt som foregikk i Moss. Bildet viser Amalie Sofie med «biedermeier-krøller» i 1845. Det er malt av Carl Lehmann og henger i dag i Thaulow-samlingen på Norsk folkemuseum.

han skulle påkalle seg offentlig bespottelse. Dermed ville dette bli en lærepenging både for ham selv og for andre.

I Moss spredte historien seg raskt, men bare på folkemunne. Verken Brevduen eller Moss Tilskuer våget å nevne noe om det som hadde skjedd. Christiansandsposten tok derimot saken opp, avisen skrev at man nå hadde forsøkt å innføre inkvisisjonen i Moss. Også i hovedstaden figurerte saken i pressen, både på vers og i prosa. Både anonyme og navngitte skribenter diskuterte det som hadde skjedd, og kritiserte byen for de gammeldagse straffemetodene. Morgenbladet brakte i sakens anledning hele tretten epigrammer om Moss. Slik lød det første og det femte blant dem:

Moss er en gammel by,
der ligger østen Fjorden.
Det veed Alverden nok.
At den foreldet er
nu læser hele Jorden
paa Byens Gabestok.

Berømthedslystne By blandt alle i Nationen.
Det var dig ikke nok
imellom dine Sagn at eie Konventionen,
du maatte have meer, og fik en Gabestok.

Dikteren Henrik Wergeland stammet fra Moss på morssiden og hadde fortsatt slekt i Moss. Dessuten var han gift med en pike som var vokst opp i byen. Han mente å kjenne byen fra innsiden og tok nå saken opp med hele sitt glødende engasjement og skrev et meget ironisk «Eventyr om Gabestokken I Mosseby», der han lot gapestokkene i Moss og Borre inngå ekteskap på tingstuen i Moss.

Byen Moss kom dermed på «hele landets» lepper, og det på en lite flatterende måte. Man kan nok i ettertid påstå at det var feilaktig å gi «byen» skylden. For både anmelderen, den anmeldte og dommeren hørte jo hjemme i landsognet, ikke i Moss.

Dorthea Popp skrider til aksjon

«Ola Mand» var imidlertid alt dømt. Og bordet fanger. Men hvem skulle eksekvere straffen? Hørte saken inn under fogden eller byfogden?

Fogden, Nils Ytter, nektet å ha noe med saken å gjøre. Dermed måtte straffen iverksettes av den mann som da var amtmann, Christian Birch-Reichenwald. Han var enig med Ytter. Dermed havnet saken hos byfogd David Vogt, som også kviet seg sterkt. Det skrev han i hvert fall senere. Men dommen måtte dog fullbyrdes. Vogt var en plikttro mann og satte sin betjent i arbeid.

Enten nå «byen» hadde skyld eller ikke, ble det i alle fall siste gang denne gammeldagse straffemetoden overhodet ble anvendt i Norge. Og den førte siden også til lokal berømmelse for Ola Mand.

For selv om straffen ble gjennomført, fikk han — til slutt — all medlidenhet.

En søndag ble så Ola satt i lenker utenfor kirken. Han var ung og pen, men helt sikkert fryktelig skamfull og ydmyket. Gapestokken kom han ikke unna. Da var det at Dortha Popp gikk frem til ham på plassen foran kirken. Hun skred langsomt, og godt synlig for hele menigheten, som må ha stirret så øynene nesten falt ut.

Madam Popp, Kattrin Berglunds datter, var nå blitt en myndig dame på 49 år. Hun var blitt enke noen år i forveien, men drev fortsatt sin manns skredderverksted. Hun hadde frihet til å gjøre som hun selv ville. Vel oppe ved den stakkars gutten la hun *fem* spesidaler i lommen på ham og sørget for at alle så nøyaktig hva hun gjorde. Fem spesidaler var en anelig sum, nesten en månedslønn. Plutselig var det som om alle skjønnte noe viktig. Med ett vendte stemningen seg i favør av den ulykkelige unge mannen. Flere folk fra byen våget nå å følge madam Pops eksempel — riktignok med mindre summer.

Nå var det ikke lenger mer enn én mening om saken på Moss. Folks spott og spe vendte seg dermed fra den «skyldige» og mot sorenskriverfullmektigen som hadde felt den gammeldagse dommen. Dagen etter avstraffelsen ble gapestokken revet opp og slengt i gaten.

Verst gikk det ut over mannen som hadde anmeldt Ola. Han fikk, etter hva som siden ble fortalt, ikke senere gå i fred når han våget å vise seg på gaten inne i byen. Det var jo han som hadde sørget for at *hele byen* var vanæret. Derfor var han nå fritt vilt. Alle smågutter i byen visste at her var det en som det var fullt tillatt å mobbe. Til slutt følte mannen seg derfor angivelig så sterkt trakassert at han emigrerte til Amerika.

En plass som het Kambobukta

Ola Mand var imidlertid etter dette blitt en helt og kunne fortsette å leve i beste velgående i egnen. I mange år fortsatte han som tjenestekar. I 1865 bodde det 25 yngre menn rundt på gårdene i landsognet, som nok var festet på omtrent samme måte som Ola i disse årene. De aller fleste arbeidet med jordbruk, selv om det kunne være en og annen kusk eller hustjener blant dem som jobbet på proprietærgårdene.

53 tjenestejenter i landsognet hadde nok også meget varierende arbeidsoppgaver, avhengig av hvor mange de var på hver gård, og om de tjente hos kondisjonerte eller hos en bondefamilie.

I 1865 var imidlertid ikke Ola lenger tjener. En gang i løpet av 1850-årene må han ha gjort en avtale med Ignatius Wankel, som nå eide Kambo. Avtalen gikk for det første ut på at Ola fikk lov å bosette seg i eget hus. Kambobukta het plassen han bodde på. Men

Ignatius Wankel (1806–1881) kom til Moss jernverk som forvalter sammen med sin bror og søstersønn i 1835. Siden fikk han, som så mange forvaltere ved Moss jernverk, lyst til å drive jordbruk i stedet og var så heldig å få kjøpt Kambo gård av Harald Wedel Jarlsberg.

det fulgte ikke jord med huset. Ola drev altså ikke noen egen jordlapp. Han arbeidet for Wankel sammen med sin sekstenårige sønn, som var produktet av en kjærlighetsaffære Ola hadde hatt mange år tidligere. Nylig hadde Ola omsider også giftet seg — med en ung jente fra Moss. Hennes 64-årige mor bodde i 1865 også på den lille plassen Kambobukta.

Vi kjenner dessverre ikke den avtalen som ble inngått mellom Ola og Wankel. Sannsynligvis ble den ikke satt opp i skriftlig form. I 1851 var det riktignok kommet en lov som sa at det skulle settes opp kontrakt mellom jordeier og husmann dersom den ene part ønsket det. Mange av jordeierne i distriktet var imidlertid skeptiske til skriftlige kontrakter, skrev Carl Sibbern i 1856: «Eiendoms-mændene er betænkelige ... da de savner fornøden Indsigt til at sikre sig for alle de Inskrænkninger i Dispositionsretten ...» Så enten det var fordi Wankel var betenkt, eller fordi Ola ikke kjente sine rettigheter, holdt de seg etter alt å dømme til det gamle systemet med muntlig avtale. Sannsynligvis fikk både Ola, kona og sønnen hans daglønn. For penger trengte han, som alle andre i 1865. Men siden han hadde fått hus av Wankel, var lønnen satt lavere enn for folk som tok seg ekstraarbeid.

Kambo gård hadde fått en renessanse etter at den tyskfødte Ignatius Wankel og hans kone Kaja kjøpte gården i 1846, kort etter grev Wedels død. Familien Wankel hadde langsomt søkt å få bedre skikk på det forsømte jordbruket, og hadde både kunnet drive frem flere husmannsplasser og skaffe seg flere kyr. Brakklagt jord var blitt dyrket opp på nytt. Samtidig med at gården ble overtatt, hadde dessuten Wankel latt oppføre et nytt, flott våningshus på en flate nedenfor den gamle bebyggelsen. Nye driftsbygninger var også kommet til.

Dermed ble det arbeid å få, og husmenn strømmet til. Men trass i all jorden som lå til gården, kunne Wankel, etter tyve års drift,

Kambo ut av dvalen: Etter at Kambo gård i hundre år hadde befunnet seg i en bakevje i brødrene Ankers og grev Wedel Jarlsbergs eie, fikk storgården sin renessanse da den ble overtatt av familien Wankel i 1840-årene. Brakklagt jord ble dyrket opp på nytt, og husmennene økte i antall. Det fysiske beviset på den nye aktiviteten ble den nye hovedbygningen fra 1846.

likevel ikke konkurrere med de store gårdene på Jeløy eller med Melløs eller Verne kloster sør for Moss. I 1865 hadde Wankel rimelig mange hester og kyr, og sådde også korn og poteter, men hadde ennå ikke fått jordbruket opp på det nivå han kanskje hadde drømt om. Ignatius Wankel var i 1865 seksti år. Og det skulle da heller ikke vare lenge før hans sønn Georg, som da var 23 år, fikk overta gården og sette enda litt mer fart i sakene.

En svenske på Ungerholt

Husmannsplasser i 1865

a) Plasser med jord:

Utsikten og Orkerødplass under Orkerød

Solberg, Reiertangen under Reier

Fuglevikplass (2 stk.)

Kjørrebukta under Ås søndre Levik, Næsplass, Jøvesletta, Kongshavn (også selveier i 1865), Skallerødbråten og Kjørrebukta (3 stk.) under Næs

Røkkinn, Raukerød, Ungerholt (2 stk.) og Broen under Kambo Grina, Fjellet, Enderødplass under Gashus

Vanemdalen

Grindvoll, Nybråten, Dammen under Nore

Krapfoss under Gjerrebogen Næsenga, Syverenga, Hattvik, Eikelund, Nordøya under Dillingøy

b) Plasser uten jord

Krabben, Hoppern (i alt 7 hus) under Torderød

Fiske under Grimsrød

Bergersborg

Kubberødplass (2 stk.)

Fiske under Alby

Killa under Kase

Gjertehtta, Ramberghøyden, Bråten, Nebba under Ramberg

Kambobukta

Noredegården

c) Plasser uten navn

3 under Tronvik

2 under Kambo

1 under Kubberød

d) Følgende jord- og skogstykker var ubeboet i 1865:

Røre og Skallerød på Jeløy, Kihl, Enderød, Vanemsundet, Trollaldalen, Hellebergene, og Kolsrød i Vassbygda

I 1865 bodde det rundt seksti personer på Kambo. Dette inkluderte familien Wankels tre medlemmer, en losjerende kvinne og et tjenerskap på syv i hovedhuset. Åtte personer bodde på to plasser uten navn rett ved gården, 33 personer fordelt på seks plasser med navn som lå lenger unna. Dessuten bodde det syv personer på Nøkkeland, som må ha hatt en mer selvstendig stilling, ettersom han som drev gården, eldstesønn til Gudmund Olsen, ikke ble kalt husmann, men forpakter.

I Moss landsogn ble hele 27 personer betegnet som husmenn uten jord i året 1865. De kunne være gårdsarbeidere med eget hus, slik som Ola «Mand», men kunne like gjerne være arbeidsfolk eller fiskere som ikke eide den grunn huset deres sto på, men som leide jord av en annen. På en annen plass som hørte inn under Kambo, Ungerholt, bodde det åtte personer i 1865. Sven Svendsen, som var far der i huset, var jevngammel med Ola Larsen og jobbet rett som det var, sammen med ham, særlig i onnene.

Sven var kommet flyttende fra Sverige med sin kone femten års tid i forveien, hadde fått plassen av Wankel og straks gitt seg til å dyrke jord og produsere barn. Nå hadde de satt fem barn til verden. Likevel hadde familien plass til en losjerende kvinne, fem kyr og en gris, noe som nesten fikk plassen til å ligne på en liten bondegård.

I Moss landsogn ble i alt 34 familieoverhoder, gifte menn eller enker betegnet slik som svenske-Sven, som «husmenn med jord». Og Sven ligner nok langt mer på det man i ettertid vanligvis har forstått med «husmann» enn Ola Mand. Sven og familien hans dyrket nemlig sin egen jord. I tillegg hadde de arbeidsplikt hos Wankel. Men arbeidsplikten var neppe så stor.

I forhold til situasjonen tidligere i århundret kan det se ut som om forholdene for husmennene nok hadde bedret seg litt. Ubegrenset arbeidsplikt eksisterte ikke lenger, det vanlige på denne tiden var mellom tolv og tyve dagers pliktarbeid i året, gjerne fordelt likt mellom våronn, skuronn, høyyonn og potetopptak. For dette betalte bonden daglønn, men den var symbolsk og meget lav. Samtidig betalte husmannen en årlig leie for plassen. Den kunne ligge mellom seks og ti spesidaler, avhengig av om husmannen dyrket tre — fire eller ti — tolv mål jord. Større enn det ble plassene sjelden.

Husmannsplass: Plassen Orkerød-hytta ble muligens ryddet alt ved begynnelsen av 1800-tallet. I 1865 var den bebodd av den 39 år gamle husmannen Hans Hansen fra Vestby. Han må ha flyttet mye rundt i sitt liv, for hans kone, Guri, var fra Ål i Hallingdal, mens sønnen Fredrik var født i Våler. Bare den to år gamle datteren Hulda var født på Jeløy.

I Rygge og Råde var man i motsetning til i Moss landsogn på denne tiden begynt å tinglyse husmannskontraktene. Det viser tydelig at både bøndene og sorenskriveren nå anerkjente husmennene som folk som kunne inngå en *juridisk* bindende avtale, selv om de ellers ikke hadde politiske rettigheter.

Av klausuler i slike kontrakter fremgår det at husmennene forpliktet seg til å holde sine hus i den stand de overtok dem i, og at de oftest var forpliktet til å inngjerde jorden. I flere kontrakter heter det eksplisitt at husmenn ikke har rett til å sanke ved. Det var sikkert en snedig måte for bøndene å sikre seg ekstra arbeidshjelp på. For ingen kunne vel klare seg uten brensel!

Forholdene for jordløse arbeidere i landbruket rundt Moss hadde kanskje bedret seg, i den forstand at hver enkelt arbeider ikke i fullt så sterk grad som tidligere var henvist til bondens eller proprietærens forgodtbefinnende. Men at arbeidsplassene var usikre, viser seg i at mobiliteten var stor blant tjenere og husmenn. Om vi forsøker å finne en husmann, nevnt i en kilde, igjen ti år etter, er sjansen langt dårligere enn om vi leter etter bønder og bondesønner.

De aller fleste husmenn og husmannskoner i strøket rundt Moss var dessuten innflyttere. På Kambo og nord på Jeløy var nærmere halvparten av dem født på stedet, sør på Jeløy var nesten alle utenbygds fra. Mange kom fra Våler eller Hobøl. Og enkelte kom, som Sven Ungerholt, helt fra Sverige.

Maler Faber avlegger borgereden

En dag i mai 1865 møtte Andreas Faber opp på Moss rådhus. Han var 38 år nå og skulle endelig innføres i byens manntall. Men først måtte han avlegge en høytidelig ed til Norges konstitusjon. Byfogd

Henrik Johannessen, oppsynsmann ved Kanalen, og hans nabo, snekker Richard Gulbrandsen, var begge 33 år og avla sin borgered samtidig med Faber. Mens Faber hadde tilfredsstilt kravene i kraft av sin næringsvirksomhet, fikk de andre to stemme fordi de eide hvert sitt lille hus i Bakkegaden.

Reglene for hvem som hadde stemmerett, og hvem som ikke hadde det, var fastlagt i Grunnloven og gjaldt både kommunevalg og stortingsvalg. I dag oppfatter vi denne stemmeretten som innskrenket. Det var den for så vidt som den ikke på noen måte gjaldt alle, og ikke gjaldt kvinner. Men i samtiden ble de norske stemmerettsreglene ansett som meget radikale.

Stemmeretten gjaldt for alle «aktive borgere». Men hvem var de «aktive»? I praksis var det bare eiendomsbesittere og større skattytere som var stemmerettskvalifiserte. Det dreide seg om i underkant av to hundre mann i byen og over tredve mann i landsognet. Det førte på papiret til et utstrakt demokrati på landet, ettersom nesten tredjeparten av alle voksne menn hadde rett til å stemme. I byen var det færre «aktive» og følgelig mindre demokrati.

Avgrensningen ble i praksis omtrent slik at alle embedsmenn, kjøpmenn og håndverksmestre i Moss hadde stemmerett, og alle proprietærer og bønder hadde det i landsognet. Husmenn, tjenere, arbeidere og sjøfolk hadde på tilsvarende måte ikke stemmerett.

En kjent figur som klokkeren, Halvor Næss, tilfredsstilte interessant nok ikke stemmerettskravene i 1865. Etter ytterligere noen års arbeid i byen fikk han imidlertid råd til å kjøpe det huset han bodde i. Dermed fikk han stemmerett. Næss var en mann med sine meningers mot. Så han syntes nok selv at det var på høy tid at han fikk gjort sin mening gjeldende.

Den ubrukte frihet og makt

Moss by og Moss landsogn var i 1865 to politiske og administrative enheter, to kommuner. De hadde hvert sitt kommunestyre, hver sin ordfører. I 1865 var det sorenskriver Martinus Abildgaard, som bodde på Jeløy, som var ordfører i Moss, mens godseier Ignatius Wankel på Kambo var ordfører i landsognet.

De to kommunene hadde fått sin avgrensning i og med formannskapslovene i 1837. Moss hadde imidlertid vært en by i 117 år på det tidspunkt. Og inne i Moss hadde man praktisert systemet med eligerte menn siden 1760–1770-årene. Formannskapslovene ble slik sett ingen revolusjon, bare en videreføring av gammel praksis.

Forandringen ble dermed nesten umerkelig i selve byen. To av byens tre første ordførere, Christian Heyerdahl Bassøe og P. C. Peterson, hadde vært eligerte i de ti år som gikk forut for forandringen. Dette var i overensstemmelse med loven. Nettopp

Ordførere i Moss by på 1800-tallet. De som har sittet mer enn tre år

Kjøpmann Bassøe	1837-1838 1843-1844
Sakfører Grundt	1845-1847
Kjøpmann Holst	1848 1853-1855 1862
Sorenskr. Abildgaard	1858-1860 1865
Sakfører Bredal	1862-1864 1876-1877
Sakfører Sandberg	1868-1872
Distriktslege Heiberg	1873-1876
Apoteker Logn	1878-1880

for å lage en smidig overgang skulle de eligerte automatisk sikres en plass i det første formannskap. I de fleste byer var det få politisk aktive borgere. Desto sterkere ble kontinuiteten.

Som eligerte hadde Peterson og Bassøe samarbeidet nært med byfogd David Vogt. Det fortsatte de med.

Moss landsogn hadde derimot ikke vært noen egen administrativ enhet. Det lå da heller ingen nødvendighet i at løsningen ble som den ble. Én løsning kunne ha vært å la Jeløy og Vassbygda utgjøre hver sin kommune. Men folketallet var nok for lite til det. I prinsippet kunne man også ha tenkt seg at Jeløy og Vassbygda hadde blitt deler av den nye Rygge kommune.

Det gikk ikke slik. I Moss kom man til å følge det prinsipp at de deler av Moss prestegjeld som lå utenfor bygrensene, skulle utgjøre én kommune, samlet. Ettersom både skole- og fattigvesenet var nært knyttet til prestegjeldet, ble det naturlig å avgrense kommunen nettopp på denne måten. Nyskapningen, som senere skiftet navn til Jeløy kommune, ble imidlertid en enhet der byen Moss ble det naturlige sentrum. Et tilfelle parallelt til dette hadde man i hovedstaden, der man laget én kommune, Aker, i krans rundt Christiania by.

Den kommunale selvstendighet førte altså, som ellers i landet, til

Den første ordfører: Kjøpmann Christian Heyerdahl Bassøe (1799—1870) ble den første ordfører i Moss. Det var meget nærliggende å velge nettopp ham. Han hadde nemlig da i seks år tidligere vært en av byens to «eligerede Mænd».

Jeløy-bønder: Halvor Nes (f. 1783) og Christian Gudmundsen Ramberg (f. 1819) må ha vært de bøndene i Moss på 1800-tallet som hadde størst politisk interesse og ansvarsfølelse. Halvor Nes var ordfører i en kort periode, og Gudmundsen fungerte i fire år.

langt større forandringer på landet enn i byen. På Jeløy hadde bøndene tidligere deltatt i rettslivet. Men de hadde aldri hatt politisk makt før. Det fikk de nå. Spørsmålet var bare om de torde bruke den!

For det første ble bruken av stemmeretten vanskeliggjort av selve det politiske system. Det var flere utsilingsmekanismer i funksjon. Formannskap og representanter ble valgt hver for seg. Og selv i valget på representanter var det bare en liten andel av de rundt hundre stemmerettskvalifiserte som brukte sin stemme, ofte var det ikke mer enn tyve—tredve menn som deltok i valgene i Moss.

Det viktige og avgjørende valg gjaldt imidlertid formannskapet. Av formenn var det lenge tre i landsognet og fire i byen. Men med liten valgdeltagelse, mange valginstanser og et komplisert politisk system måtte man holde sammen om man skulle vinne frem. Verken bøndene på Jeløy eller håndverkerne i byen gjorde det. Respekten for rikdom og øvrighet skulle det mye til for å rokke.

Det sier seg selv at toneangivende menn, de største proprietærene i landsognet, de største kjøpmennene i byene, *alltid* kom med blant representantene. Siden må vi regne med at de og deres nærmeste seg imellom sikkert vurderte hvem som i øyeblikket hadde best tid til å møte på de tidkrevende formannskapsmøtene.

Først etter alle disse innledende rundene og utsilingene valgte de to små gruppene av formenn hver sin ordfører. Kontinuiteten blant ordførerne var langt større i Moss landsogn enn i byen. Det skyldtes nok primært at det var mindre å gjøre, og dermed lettere å sitte med vervet over lengre tid.

Selv om bøndene på Jeløy og i Vassbygda var i klart flertall blant de stemmeberettigede, var det bare to bønder som endte som

Bønder som ordførere

I kommunepolitikken i Moss landsogn dominerte proprietærene, men bøndene gjorde seg også gjeldende. Det var derfor også et par av bøndene som ble valgt til ordførere.

Halvor Nes 1845—1847
Christian Gudmundsen Ramberg 1867—1871

ordførere i de første femti år med kommunalt selvstyre. Reelt sett ble dermed ikke overgangen fra det gamle embedsstyret særlig stor i landsognet heller. Det skyldtes ikke systemet. Egentlig var det bøndenes egen «skyld». For de fortsatte å velge proprietærer til å lede seg. Var det fordi de ikke torde annet? Eller fant de ikke at selvstyre var verdt bryet?

I byen må håndverksmestrene ha spilt en tilsvarende passiv rolle. For ingen håndverker ble noensinne valgt til ordfører, og bare unntaksvis kom de med blant formennene. Av de 18 menn som i kortere eller lengre perioder satt som ordførere i Moss, var nøyaktig halvparten kjøpmenn. Og fem andre var juridisk utdannede embedsmenn eller privatpraktiserende jurister som *senere* ble embedsmenn. De eneste som utvidet spekteret litt, var apoteker Logn og byens taleglade stadslege Andreas Heiberg.

En fast allianse av jurister og kjøpmenn

Med utgangspunkt i de samme stemmeberettigede borgere i byen og landsognet ble det valgt stortingsrepresentanter. Bøndene i Moss landsogn valgte sine representanter sammen med de andre landkommunene i amtet. Byene sendte sine egne representanter. Moss hadde en representant alene i mange år. Siden valgte man sammen med Drøbak, men mossingene, som var i klar majoritet, beholdt alltid kontrollen med hvem som ble valgt.

Den samme prosessen som hadde funnet sted i kommunesammenheng, gjentok seg ved stortingsvalgene. Selv om de fleste stemmeberettigede var bønder og håndverkere, endte de med å la de store kjøpmennene i Moss, eller de ledende juristene, tale og styre på deres vegne.

Det var snarere *mindre* enn mer arbeidskrevende å sitte på Stortinget enn å være ordfører. Stortinget kom lenge sammen hvert tredje år og normalt bare tre måneder om høsten. Og selv om sesjonene etter hvert ble både lengre og hyppigere, var det ingen ting i veien for at en av bøndene i landsognet godt kunne ha påtatt seg arbeidet. Det ville verken ha kollidert med onnene eller med skogsarbeidet.

Årene gikk. Bøndene i Moss landsogn og Rygge valgte i årevis amtmann Valentin Sibbern fra Værne kloster, siden støttet de Jonas Anton Hielm fra Alby, deretter Hans Chrystie fra Reier og siden hen den nye amtmann, Carl Sibbern på Carlberg, som da var blitt utskilt fra Værne kloster.

En tilsvarende prosess gjentok seg hver gang det skulle velges representant fra Moss by. Det var kjøpmenn og embedsmenn som ble valgt hver gang: byfogd Gregers Winther Wulfsberg, kjøpmennene Henrik Gerner og Momme Peterson, kapteinene Herman Foss og Georg Heyerdahl og byfogd David Vogt.

Hyppige ordførerskifter: Sakfører Peter Elieson Bredal (1827—1908) var ordfører i Moss i to perioder, både i 1860-årene og 1870-årene.

Vogt ble gjenvalgt gang etter gang og satt på Stortinget i femten år. Selv mente han, som embedsmenn flest, at han var hevet over særinteressene og representerte fellesskapet. I Moss mumlet riktignok kjøpmennene av og til at de syntes han var for regjeringsvennlig. Hva håndverkerne tenkte innerst inne, visste ingen — ikke før det en dag viste seg at de ønsket en helt annen til å representere seg.

Snekker Ellefsen blir stortingsmann

I året 1850 skulle det igjen velges stortingsrepresentant fra Moss. Byfogd Vogt, som da hadde representert byen så lenge folk kunne huske, klaget som vanlig over sin helse. Nå følte han seg så svak at han ikke engang ville stille til valg. Men selvsagt hadde han utsett seg en verdig etterfølger.

Det foregikk imidlertid noe muffens. Vogt må ha følt det på seg. Da valgmannskollegiet ble samlet, ble det nemlig klart at det var satt sammen helt annerledes enn tidligere. Mer enn halvpartene av valgmennene viste seg nå å være håndverkere! De var jo i flertall blant de stemmeberettigede, men hadde *ikke* lenger stemt på jurister og kjøpmenn til valgmenn. For første gang i Moss bys historie var det blitt organisert motstand mot embedsmennenes og kjøpmennenes tradisjonelle og tilsynelatende evigvarende dominans.

David Vogt, som ante hvor vinden bar, prøvde derfor for siste gang å aktivisere sin gamle autoritet og formane de tilstedeværende. Nå gjaldt det å unngå hva han anså som katastrofe: «Med al mulig Agtelse for Haandverkerne her i Byen . . . maa der undskyldes at jeg ytrer den oprigtige Formening at ingen av dem kan opfylde en Storthingsmands pligter.»

Amtmann Christian Birch-Reichenwald var den kandidaten byfogd Vogt anbefalte valgmennene å gå inn for. Han var aktet og æret og amtets høyeste og ledende embedsmann. Vogts tale resulterte i enkelte bravorop. Men ingen svarte. Så ble stemmene telt opp.

Til Stortinget det følgende år sendte ikke Moss noen embedsmann. Derimot sendte byen en snekker. Christian Fredrik Ellefsen var født i Fredrikstad i 1812 og hadde sikkert fått sitt navn etter arveprinsen, som den gang var på alles lepper. Han giftet seg i sin hjemby og fikk både mesterbrev og borgerskap der. I 1841 bestemte han seg for å flytte til Moss, hvor han slo seg ned i Bakkegaden.

Han var en pågående og frittalende mann og fulgte godt med i det som rørte seg i tiden. I 1849 hadde han, skomaker Bang og flere andre av byens håndverkere dannet en felles forening. Den var et symbol på at håndverkerne nå var blitt interessert i å gjøre seg gjeldende i det politiske liv.

Amtmenn på 1800-tallet:	
Gregers Wulfsberg 1831-1846	
Chr. Birch-Reichenwald	1847-1855
Carl Sibbern	1855-1880

Det kontroversielle valget på Ellefsen og hans varamann, skomaker Niels Bang, måtte selvfølgelig sette liv i gemyttene. En rekke av byens kjøpmenn med Jens Ludvig Gerner i spissen erklærte da også sin utilfredshet med valget. Med seg på listen hadde de folk fra tolletaten og en enslig håndverker.

Byfogd Vogt, som hadde vært åpen motstander av valget, var imidlertid ikke blant underskriverne. Sannsynligvis innså han alvoret i situasjonen. De håndverkerne som hadde arbeidet for Ellefsen, hadde jo bare fulgt spillets regler. De hadde samarbeidet og fremmet sin kandidat, slik embedsmennene hadde gjort i alle år uten å møte motstand. Den kvelden valgresultatet var blitt kjent, gikk det et jubeltog fra rådhuset og ut til Grimsrød. Seks hundre mennesker deltok i festlighetene. Det var faner og salutter og dans til klokken fem om morgenen.

Det som skjedde på Moss, var en radikal omorientering, men det var ingen unik hendelse. Ved stortingsvalget i 1850 ble det valgt håndverkere også fra mange andre av byene i Norge. En av avisene i Christiania trakk likevel spesielt frem representanten fra Moss og beklaget seg meget nedlatende over mennesker med «saadanne Navn som intet Menneske før har hørt nævne udenfor deres egen Østersskaller af Hjemstæder».

Det var sikkert riktig at snekker Ellefsen ikke var kjent i hovedstaden før han ble valgt til Stortinget. Men hvordan skulle man kunne kreve det? Derimot var han kjent og aktet både i Moss og i Fredrikstad. Hvordan østers overhodet kom inn i diskusjonen, kunne vel knapt den arrogante hovedstadspressen den gang svare på.

En oppvigler

Oppvigeren: Kanskje hadde Marcus Thrane (1817–1890) særskilt gode forutsetninger for å vinne gehør i Moss, ettersom hans familie hadde røtter i byen. Både i selve byen og på Jernverket ble det dannet egne arbeiderforeninger som sluttet seg til hans sosialradikale protestbevegelse.

Det fantes imidlertid også annen foranledning til det som dette året hadde skjedd i Moss og ellers i Norge. Det var en mann ved navn Marcus Thrane. Han var en merkelig skrue, var kjøpmannssønn og presteutdannet, men hadde endt som avismann. Det var han som for alvor hadde satt fart i håndverkerne i Moss, en by der han for øvrig hadde aner.

24. april 1848 hadde Marcus Thrane selv kommet til Moss og arrangert et møte som ble besøkt av nærmere femti mann fra byen. Forsamlingen av fremmøtte var imidlertid meget bredt sammensatt og besto både av folk som var positive og negative overfor foredragsholderen. En kjøpmann fra byen ironiserte over at Thrane mente at innførselstoll på korn rammet de fattige mer enn de rike, og ropte: «End Embedsmændene, spiser de ikke Rug!» Men han ble satt godt på plass av Thrane, som påpekte at embedsmennene også spiste søte kaker og drakk vin. Men de tjente hundre ganger mer enn de fattige uten å betale særlig mye mer i toll!

En tilstedeværende bøkker laget imidlertid ytterligere bråk og var mer interessert i å forstyrre møtet enn å diskutere. At mange av de arbeidere og håndverkere som var møtt frem, hadde drukket ganske tett, gjorde ikke situasjonen lettere for Thrane. Ikke desto mindre resulterte møtet i at 24 mossinger meldte seg inn i hans forening. Fra før av var det 19 medlemmer i selve byen, mens derimot hele 59 mann på Jernverket hadde meldt seg inn, så godt som hele arbeidsstokken. Senere ble det enda flere medlemmer, på det meste hele 182 bare i byen.

Med møter, taler og medlemsverving fulgte økt selvbevissthet blant håndverkerne. Når man klarte å organisere sine egne foreninger, kunne man ikke da også delta i styringen av staten? Det var dette som var bakgrunnen for håndverkerfremstøtet under stortingsvalget i 1850.

Det er mot denne bakgrunn vi må se den frykt som reiste seg blant kjøpmenn og embedsmenn. I Tyskland og Frankrike hadde man hatt revolusjonære oppløp to år tidligere. Og bølgene hadde fremdeles ikke lagt seg. Var det grunn til å frykte noe tilsvarende i Norge? Var valget av snekker Ellefsen et varsel om at bølgene fra kontinentet var i ferd med å nå Norge?

Hans Møller dømmes til Vand og Brød

Høsten etter det fatale stortingsvalget valgte arbeiderforeningen i Moss sin egen representant til et sentralt møte for alle Thranes tilhengere inne i hovedstaden. Arbeiderne på Jernverket sendte også en representant, slik at det samlet ble sendt to mann fra Moss.

Fra byen sendte man en nyinnflyttet skåning som het Hans Møller og drev som murer. Han hadde riktignok norsk kone, fra Råde, men hadde selv ikke bodd mer enn et par år i Moss. Han hadde imidlertid i løpet av disse to årene vist seg som en både aktiv og tiltakslysten mann, hadde påtatt seg byggearbeider både for Gerner og for Hans Blom og fått ros for vel utført arbeid. Møller hadde dessuten deltatt i Borgerkorpset og betalt inn penger til byens geværkasse. Møller så absolutt ut til å være en mann som hadde tillit i alle leire.

På møtene med de andre Thrane-tilhengerne var det imidlertid mye å lære. Møller syntes åpenbart plutselig det var som en ny verden åpnet seg for ham. Endelig forsto han hvordan ting hang sammen! Tilbake i Moss tok han selv initiativ til å tale offentlig og rykket skarpt ut både mot byfogd Vogt og ordfører Bassøe, mot Gerner og de andre kjøpmennene i Moss. På vegne av foreningen stilte han som krav at det skulle etableres høyere, faste daglønner for arbeidere, at skoletilbudet i byen skulle forbedres, og at det skulle selges mat også søndag morgen!

Byfogd Vogt var ikke selv til stede da Møller talte. Han var likevel den første til å rykke ut i Moss Tilskuere med et tilsvarende svar. Han

skrev der at arbeiderne og håndverkerne selv var ansvarlig for det dårlige skoletilbudet i byen, ettersom de så ofte holdt barna sine vekk fra skolen. Og når det gjaldt lønnskravet, gjentok han det kjøpmennene selv vanligvis hevdet: at dugelighet måtte belønnes, og at fast lønn svekket arbeidsmoralen.

Vogt resonnerte imidlertid videre og skrev at krav om høyere lønn var stikk i strid med arbeidernes egne interesser. For økte lønninger ville føre til at folk annetstedsfra ville strømme til Moss. Derfor ville arbeidsfolk skade sine egne interesser hvis de krevde høyere lønn. De var selv best tjent med lave lønninger!

Dette var første gang det var offentlig debatt om lønninger og arbeidsmarked i Moss. Argumentene var både friske og skarpe. Men både denne debatten, og håndverker- og arbeiderorganiseringen i Moss for øvrig ble et kort blaff. Et par år senere var det hele over. Alt ble igjen normalt.

Årsaken til dette må søkes på det rikspolitiske plan. Marcus Thranes bevegelse ble på sentralt hold i Norge ansett for så skadelig at man gikk drastisk til verks for å kneble den. Thrane ble selv fengslet for fire år. En rekke av hans tilhengere ble også straffet. Meningen var å skremme alle oppviglere til taushet. Og det virket.

Hans Møller fikk for sin del seks måneders straffarbeid på «Vand og Brød». Rettsgrunnlaget for kjennelsen mot ham var syltynt. I anklagen mot ham het det at han hadde hevdet offentlig at arbeiderforsamlingen burde *oppløse* Stortinget. Det var jo revolusjonær agitasjon! Selv hevdet han at han hadde sagt at Stortinget burde *opplyses*. Og det var jo ikke revolusjonært. Ingen vet i dag hvilken vokal han brukte. Y og Ø kan lyde svært likt, særlig når

Maleren Peder Balke (1804–1887) var sterkt sosialt engasjert og en ivrig tilhenger av Marcus Thranes og hans arbeiderforeninger. Vi ser imidlertid ingen spor av dette engasjement i hans malerier. Fordi Balke levde i fotografiens tidsalder, ønsket han at maleriene skulle få frem sider av naturen der fotografiene ikke strakk til.

Balke har malt to bilder fra Moss. Dette, som henger i Louvre, viser en dramatisk innseiling oppover Mossesundet. Hans andre maleri fra eggen viser Refsnes og Jeløy sett fra fjordsiden.

man snakker med skånsk aksent. At Møller selv hadde arbeidet for å få snekker Ellefsen inn på Stortinget, var imidlertid et godt argument i favør av hans egen versjon. Revolusjon ville han neppe ha. Alt tyder på at han snarere ønsket å agitere på Stortinget enn å avskaffe hele forsamlingen.

Det som hadde skjedd med Thrane og med Møller, gjorde ikke desto mindre folk skremt. Det fulgte sikkert mange lange diskusjoner kolleger imellom og mellom mann og hustru i opplyste håndverker- og arbeiderhjem i disse årene. Øvrigheten hadde nå vist klør! Selv den tilsynelatende så milde byfogd Vogt hadde opptrådt langt biskere enn noen hadde kunnet forutse. Det ga folk mye å tenke på.

Resultatet ble derfor at ingen i Moss torde foreslå gjenvalg for snekker Ellefsen. Ved neste stortingsvalg gjorde håndverkerne som byfogden ville. De stemte på amtmann Birch-Reichenwald. Siden valgte man stadslegen, Andreas Heiberg, og kjøpmann Fredrik Holst. I 1865 valgte man ingeniørløytnant Kristian Hagemann Brandt.

Det skulle gå over tyve år før snekker Ellefsen og andre håndverkere i Moss igjen gjorde seg politisk gjeldende, selv på lokalplan. Først i 1873 ble håndverkerforeningen stiftet på nytt. Det innledet en ny fase av arbeider- og håndverkerorganisering.

I mellomtiden var alt igjen tilsynelatende ved det gamle. År etter år sendte man kjøpmenn og embedsmenn, embedsmenn og kjøpmenn til Stortinget, slik mossingene alltid hadde gjort før. Status quo var gjenopprettet — inntil videre.

Helly Hansen tar farvel med sjølivet

Helga Sundts farfar, Michael Fredrik Sundt, hadde vært både skipper og reder i sine yngre dager. Nå var han 71 år og slett ikke altfor rørlig. Han var likevel nede på havna hver dag. Der skjedde det mer enn noe annet sted i byen, og der hadde han stadig sitt å bestille, losoldermann som han var.

Å være losoldermann var nærmest en slags ærestittel. Han kunne nok regnes som en slags offentlig tjenestemann, men hadde ingen plassering innen selve byadministrasjonen. Men byfogden hadde han kontakt med gjennom Havnekommisjonen. Dermed følte han seg betydningsfull. Og oversikt fikk han på alle måter.

Rett som det var, snakket sikkert bestefar Sundt med sin jevnaldring, Elling Olsen, som bodde nede på Værten og hadde arbeidet som los inntil få år tidligere. Nå hadde yngre folk overtatt etter ham. To loser samt en reservelos arbeidet med Moss som utgangspunkt.

I 1860-årene begynte Moss omsider å bli en virkelig sjøfartsby. Sett under ett var «sjøen» nå byens største arbeidsplass. Det sier seg imidlertid selv at ikke alle med tilknytning til sjøen var i byen

hele året. 56 matroser og 87 sjømenn hadde hjemmeadresse i Moss, de fleste av dem var gutter og unge menn tidlig i tyveårene.

De aller fleste av disse sjø«guttene» var født i Moss. De hadde sikkert hatt sin gang nede på havna i oppvekstårene og drømt om utferd og eventyr på de syv hav. En og annen matros kom fra distriktene rundt byen også. De bodde gjerne innlosjert hos enker om vinteren.

Knappe tredve av sjømennene var gift, mossesjømenn flest bodde dermed hjemme hos sine mødre eller foreldre i de periodene de var hjemme. Det gjaldt urmaker Cruses to sønner og den radikale snekker Ellefsens sønn, som hadde fått det merkelige navnet Bauer Calmeyer Engelhardt. Privatlærer Poulsens sønn var også gått til sjøs, og han hadde også et spesielt navn: David Vogt Poulsen. Han var oppkalt etter selveste byfogden.

Hvorfor var gjennomsnittsalderen blant sjøfolkene så lav? Var det kvinnfolkene som siden trakk guttene inn på landjorden og fikk dem til å søke seg annet arbeid? Det er åpenbart at sjøen som arbeidsplass ikke varte livet gjennom. Sjølivet var snarere noe som tilhørte *en fase* i livet for guttene fra Moss.

Som alderen, familie og forpliktelser begynte å gjøre seg gjeldende, søkte de seg tilbake til landjorden igjen. Siden så mange hadde vært til sjøs, må mannfolkene sikkert ha snakket mye om verden ute når de satt samlet om kveldene. For med havna og skipsfarten hadde Moss fått et vindu mot verden, og svært mange hadde glede av å titte litt gjennom det.

Skonnerten «Frode» tilhørte brødrene Johan og Jørgen Vogt og var en av de første de fikk bygget. «Frode» var liten, men seilte både på Østersjøen og Latin-Amerika. Skuta var en skarp seiler, noe dette bildet gir et levende inntrykk av.

Mens flesteparten av matrosene var unge, var nesten alle de ni styrmennene og de ti skipperne som hadde bosted i byen, voksne, gifte menn. Det samme gjaldt en mann ved navn Hedevarð Scharffenberg. Han kalte seg imidlertid «Captain», fordi han førte en av skutene til Blom.

En 26-årig bondesønn fra Helgerød gård som het Helly Juel Hansen, hadde i 1865 vært på sjøen i en årrekke. Han hadde gått gradene og var nylig begynt å kalle seg ved det flotte navnet skipskaptein, som nå var kommet på moten. Nå hadde han i 1865 akkurat fått sitt sertifikat som skipsfører og hadde muligens alt fått tilbud om å gå inn som partseier i Petersons rederi.

Men enten de nå var kapteiner eller matroser, så var disse sjømennene fra Moss ute i fart store deler av året. Tilbake i byen, fortrinnsvis på Værten, satt deres koner, kjærester og mødre med mer og mindre angst og lengsel og tenkte på dem som var ute.

Alle båtene som kom til Moss, skulle imidlertid lastes og losses. Nesten tyve bryggesjauere holdt derfor til nede på havna. At sjauerne stort sett var eldre, gifte karer, og at nesten alle disse også var født og oppvokst i Moss, kan tyde på at de var tidligere sjømenn som på eget eller konas ønske hadde valgt landjorden i stedet for de syv hav.

Det krevde mye kraft og god omstillingsevne for å klare å forlate sjøen fullstendig for å slå seg ned på landjorden igjen.

Nettopp unge Helly Hansen er et eksempel på det. Han prøvde først å klare seg ved å drive en navigasjonsskole og motta elever både til styrmanns- og skippereksamen. Først etter noen meget aktive år på denne måten skulle han komme seg i gang med *helt* annet arbeid. Da skulle alle de erfaringer han hadde gjort på sjøen, vise seg å komme godt med!

De færreste hadde hans initiativ. Og da var kanskje havna en god alternativ arbeidsplass, så mistet de ikke all kontakt med den sjøverden de kjente så godt?

Barken «Mindet» ble også bygget i Moss og seilte for M. Peterson & Søn. Skuta ble opprinnelig malt sent på 1800-tallet, men er her avfotografert etter en kopi fra 1935.

Hjulbåten «Moss»

Mange av folkene som bodde nede på Værden, levde i dårlige kår. Anders Otterbæk var en av dem. I 1865 var han 73 år og enkemann og levde delvis på fattigkassen. Men han prøvde samtidig å gjøre sitt for å tjene seg et innkomme. En løsning lå nærmere enn andre for en som hadde vokst opp på Nøtterøy: fiske.

Det bodde over tyve fiskere nede på Værden i 1865, men svært mange av dem delte hus med fattiglemmer. Bare et par av de yngre karene ser ut til å ha forsørget en hel familie på virksomheten. Men enten fisket gikk godt eller dårlig, satte det sitt preg på havna. For fiskerne både bød frem fangsten sin for salg og reparerte småbåtene sine. Og var det dårlig med fisk, hang de bare omkring.

Tollerne syntes også godt på havna året rundt. Overtollbetjent Stoltenberg hadde nettopp fått avskjed. De tre hjelpemennene hans ble nå kalt «tollrorskarler». For enda de fleste skip nå kunne legge direkte til ved kaia, pleide tollerne å begynne sin inspeksjon før en skute la til. Med seilskipene kunne det ennå ta en del tid innen skutene klarte å legge til.

Selv om seilskipene ennå var i flertall, var dampskipenes tid nå alt i gang. De første dampskip var begynt å anløpe Moss så tidlig som i 1830-årene. De to skutene «Constitutionen» og «Kong Carl» kunne komme innom Moss så ofte som fire ganger ukentlig i sommersesongen.

Mer avgjørende ble det da Moss fikk «sitt eget» dampskip i 1854. Det fikk da også det karakteristiske navnet «Moss». Denne hjulbåten var bygget i England og gikk nå i rute mellom Moss, Horten og Christiania. Den hadde fjorten manns besetning og plass for 420 passasjerer inne og på dekk. Samlet hadde Moss nå i 1860-årene over tredve ukentlige anløp av forskjellige rutebåter.

All denne nye trafikken ble begynnelsen på slutten for den

Dampskipet «Moss» ble anskaffet av en gruppe borgere for å lette kommunikasjonen mellom Moss og hovedstaden. Før jernbanen ble anlagt, gikk hovedferdselen med dette skipet, som gjennomførte sin rute to ganger daglig, og bare brukte noen timer på turen.

gamle fergeforbindelsen fra Tronvik på Jeløy. Det var jo fra gammelt av derfra forbindelsen hadde gått vestover.

I 1846 stilte Indredepartementet spørsmålet til de lokale autoriteter i landsognet om de fremdeles ønsket å opprettholde fergeruten. Takstene var da økt svært, nettopp på grunn av den økende dampskipstrafikken. For en stor vogn med tre—fire hester og tilsvarende antall personer kostet det da en spesidaler og 24 skilling om sommeren og en spesidaler og 96 skilling vinterstid. Og dersom vognen ble fylt opp med flere personer, skulle det legges til ytterligere tolv skilling pr person.

Den første fergeforbindelse direkte fra Moss til Horten må ha blitt etablert umiddelbart etter dette, men etter alt å dømme kan man ha fått skyss over fjorden fra Tronvik i ennå noen år. Men David Chrystie, som hadde inntektene av fergen, ble mindre og mindre interessert for hvert år som gikk.

Fra midten av 1850-årene hører vi bare om ferge fra Moss. Det ble brukt små båter de første årene, og i 1854 kantret fergen fra Moss i nærheten av Bastøy, og begge fergemennene og alle passasjerene druknet. Så ble båtene både større og finere. I 1865 gikk de to fergene «Bastø I» og «Bastø II» frem og tilbake mellom de to byene. Tronvik var da helt avviklet som fergested.

En rekke av de folkene som hadde sitt tilhold og sin arbeidsplass nede på havna, hadde tilknytning til dampskipstrafikken. Av de to fyrbøterne hadde den ene arbeid på dampskipet «Moss». Dessuten fantes en maskinist og to dampskipsrørskarler, samt en sjømann som ser ut til å ha hatt arbeid samme sted. Brødrene Hans og Olaves Ellingsen var fergemenn, på «Bastø I» og «Bastø II».

Byen får kanal

David Vogt hadde i nesten hele sin tid i Moss bodd nederst i Storgaden, og hadde fra sitt eget hus og sin egen hage hatt en førstehånds utsikt over byens havn. Der kunne han nyte sin kaffe, studere skutene som kom og gikk, og fundere over Moss' merverdige geografi.

De lange sommerettermiddagene i begynnelsen av 1850-årene stirret han sannsynligvis enda mer tankefullt enn ellers utover sundet. Rett som det var, kom byens ordfører, trelasthandler Fredrik Holst, på besøk for å diskutere med ham. Hva de samtalte om? Det var bare én ting i hodet på Vogt da: Kanal! Kanal!

Tanken om kanal hadde stått sterkt ved århundrets begynnelse. Etter at landet hadde fått selvstendighet, ble alle store planer lagt på hyllen. De var for dyre og vanskelige å gjennomføre. Også en og annen gang i årene som fulgte, ble tanken om kanal trukket frem av glemselen. Men pretensjonene var betydelig trappet ned. Det ble nå stort sett snakket om en kanal for prammer og småbåter. I 1830- og 1840-årene fikk pipen en annen låt. Nå ble det i stedet

vurdert å anlegge en kraftig molo ved Værlesanden. Både visjoner og handlekraft syntes å være svunnet fullstendig hen. Alle var «realister». Det gjaldt også byfogd David Vogt.

Så hendte det i 1850 at en svensk militæringenjør, Nils Ericsson, etter initiativ fra amtmann Christian Birch-Reichenwald kom til Moss for å studere grunnforholdene ved Værle og i Mossesundet. Ericsson oppdaget raskt at det ikke var grunnfjell under sanden, og hevdet derfor med styrke at det var en skandale at det ikke fantes gjennomfart. Etter å ha observert og målt en tid, konkluderte han med at det var all grunn til å gjenoppta tanken om en kanal, og at det verken ville bli så arbeidskrevende eller så dyrt som mange trodde. Dermed begynte ballen igjen å rulle.

Handels- og sjøfartsinteressene i Moss lot seg først tenne, trelasthandlere som Hans Blom og Fredrik Holst og en kaptein og reder som Michael Fredrik Sundt. Alle disse var godt representert i byens komitéer, Holst var dessuten ordfører. Formannskapet oppildnet kommunestyret, som skrev til Havnekommissjonen, som sendte ballen videre til Marindepartementet. Planen var at Moss by skulle finansiere arbeidet dersom staten bidro med en fjerdedel av utgiftene eller mer.

Dette harmonerte godt med tidens liberalistiske ideologi. Den rådende oppfatning var at staten aldri skulle foreta seg noe på eget initiativ. På områder som hadde med kommunikasjonsutbygging og «infrastruktur» å gjøre, måtte det foreligge et sterkt lokalt engasjement. Da kunne staten tre støttende til. I Havnekommissjonen førte byfogd David Vogt forsetet. Og i tiden som fulgte, kom det godt med at han hadde gode kontakter inne i hovedstaden etter alle sine år på Stortinget.

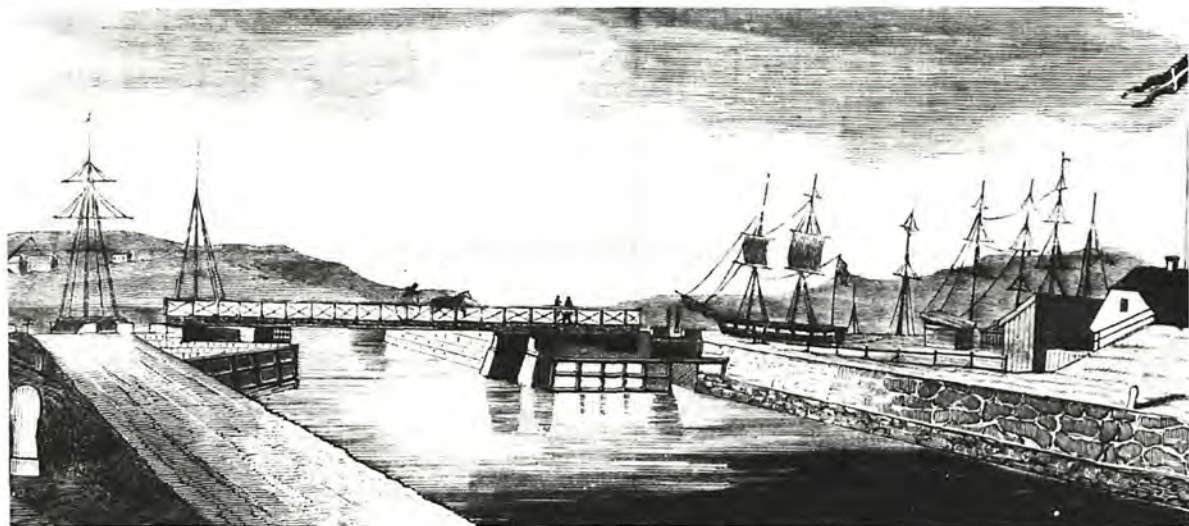
I juli 1852 fulgte Oscar Is kongelige resolusjon: Arbeidet skulle igangsettes på nyåret og fullføres innen halvannet år. Kanalen skulle være uten sluse. Og man hadde plikt til å opprettholde en akseptabel kjørevei til Jeløy mens arbeidet pågikk. I mai 1853 gikk man så i gang, og den følgende vinter ble det gravd uavbrutt. Ettersom arbeidet gikk bra og den lokale entusiasme fortsatt var sterk, endte Stortinget opp med å bidra med en større andel enn forutsatt. Planen hadde basert seg på at en fjerdedel av utgiftene skulle bekostes av staten. Slik saken utviklet seg, ble den reelle støtte fra staten nærmere halvparten av de utgifter som påløp!

6. november 1855 ble så kanalen åpnet for trafikk, og fra første stund av ble den fullt utnyttet. Innen nyåret var den benyttet av 84 store skuter og femti mindre. I Mossesundet, hvor det tidligere aldri hadde ligget fartøyer om vinteren, ble det den første vinteren liggende et snes skuter for at de skulle kunne stikke til sjøs igjen så snart isen var brutt.

Over kanalen ble det lagt en bro i to deler. Den kunne trekkes på land på begge sider. Den hadde ikke «fortau» og lå noe høyere enn gatehøyde. På Jeløysiden av broen lå et lite hus for brovokteren. Og broen selv gikk under navnet «Lilleputt».

Kanal-ordføreren: Fredrik Holst (1818–1865) var ordfører da kanalbyggingen omsider ble vedtatt og gjennomført.

«Mosse Canal»: Xylografi fra 1857, umiddelbart etter kanalåpningen. Broen ble åpnet ved at man trakk den på land på hver side, på ruller. På grunn av denne teknikken var broen høyere enn gatelegemet.

Flere mann skulle i den første tid ha kanalen som arbeidsplass. En var oppsynsmann ved selve kanalbroen, en annen, Sven Bekkevold, en slektning av Henrik Wergelands kone, var oppsynsmann ved selve kanalen, mens Andreas Simensen tumlet rundt med mudderprammen sin hele dagen.

Det var strengt nødvendig at noen passet på både broen og kanalen. Bare et par år etter åpningen ble broen revet av sitt feste. For barken «Inga», som var eid av Fredrik Holst og en av sønnene til byfogd Vogt, var raskere enn forutsett under innseilingen. Skuta tok broen på baugspydet og seilte videre oppover med den. I noen tid måtte derfor all fart over kanalen foregå med båt. Og broen måtte repareres.

I årene som siden fulgte, kom selvfølgelig en rekke nye utgifter i tillegg, til fyr og lykter og varestur, og enda senere til dypere utgravninger av kanalen og til flytting av broen. Det var utgifter som ble lettere å bære.

Kanalspørsmålet var da alt blitt historie. Etter 1855 hadde Moss by fått en ny geografi og dermed en helt ny akse å orientere sin tilværelse etter.

Det hadde vært mange beslutningstagere og mye ekspertise involvert. Kanskje hadde likevel David Vogts tankefulle ettermiddager nede i hans egen hage vært noe av det mest avgjørende. Kanalen hadde jo ikke bare hatt en teknisk og en økonomisk dimensjon, men også i høy grad en politisk. Og kanalens politiske strateg, det var David Vogt.

Bestefar Blom sørger for stesønnene sine

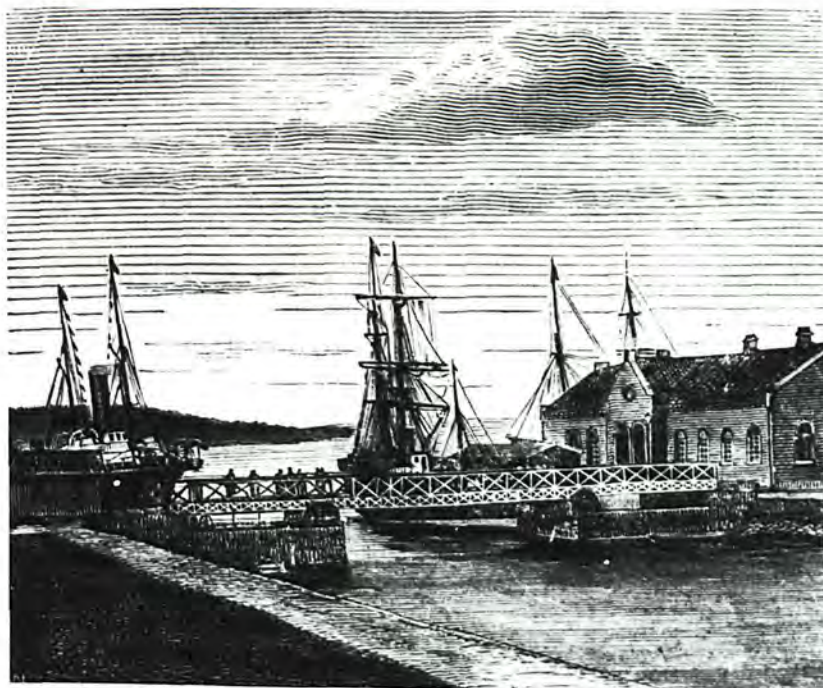
Om aktiviteten nede på havna var stor, og om skipene kom og gikk, både seilskuter og dampskip, var det stadig et fåtall skuter som

hørte hjemme i Moss. Om byen delvis var blitt en havneby, var den ikke noen egentlig rederby. Bare tre menn kalte seg redere i Moss i 1865. De var alle i familie med hverandre, så redervirksomheten var preget av samarbeid og hadde i stor grad samme utspring.

De tre hadde alle familiebånd til losoldermann Michael Fredrik Sundt. Den ene rederen var jo hans egen sønn, Helgas far. Den andre var Helgas morbror, Richard Peterson. Og den tredje var ingen ringere enn dennes stefar, «bestefar Blom».

Det hadde vært redere i Moss før også. Chrystiene hadde hatt skip, likeså Bernt Anker og Jonas Anton Hielm. Men det var Blom som var opphavet til mesteparten av den redervirksomheten som nå preget Moss. Alt ett år etter sitt ekteskap og sin egen inntreden i firmaet Peterson & Søn hadde Blom forsiktig begynt med oppkjøp av skipsparter. To år senere kjøpte han et helt skip, fullriggeren «Athalie», for firmaets regning. Og siden gikk det slag i slag med skipsrederiet. Under Krimkrigen fikk så seilskipsfarten et veldig oppsving.

Hans Blom, som hadde fått så stort ansvar i så ung alder, ønsket etter hvert å trekke seg ut av en del av firmaets omfattende virksomhet. I 1864 overlot han store deler av det til sine stesønner. Mens nest eldste gutt, Theodor Peterson, overtok trelasthandelen sammen med sin svoger, fikk eldstemann Richard Peterson, og en annen svigersønn, Helgas far, skip. Sundt eide nå fire skuter, Peterson var bare så vidt kommet i gang. Med årene skulle nettopp Richard Peterson bli byens største reder og en del år senere eie i alt 35 fartøyer, både fullriggere og barker og dampskip. Og foruten

Tollboden: Med kanal fulgte nødvendigvis økt aktivitet av alle slag nede på havna. Tolletaten fikk nok å gjøre. Derfor ble det bygget egen tollbod i 1859. Xylografi laget etter gammelt foto.

familien Peterson med forgreninger var det skip i familiene Holsts og Vogts eie også.

Det var sannelig i rett tid bestefar Blom lot den nye generasjon overta. Hans egen helse var nemlig for nedadgående. Tre år senere, i 1868, var «bestemor Blom» igjen enke. Desto mer engasjerte hun seg i sine barn og i deres aktiviteter. Nå var hun altså «mor» til hele byens trelasthandel og sagbruksvirksomhet, og til to skipsrederier.

Tvillinger med sjøerfaring

Etter David Vogts død hadde hans enke, Lene Vogt, solgt den flotte gården i Storgaden til sorenskriver Abildgaard. Fru Vogt flyttet i stedet inn i en liten leilighet i et slags finere enkehjem, en leiegård et par hus lenger opp i Storgaden. Leiligheten var likevel stor nok til at hun holdt seg både med tyende og selskapsdame. Slik skulle hun bli boende, mer og mer rynket, mens årene gikk, omgitt av presteportretter i lange rekker, samt av bilder av barnebarn. «Gamle damer dø s'gu'igge» pleide den gamle danske prestedatter å si. Selv tørret hun da heller ikke helt ut før hun var blitt nesten hundre.

I 1865 var hun imidlertid ikke engang fylt sytti og var stadig fullt beskjeftiget med å passe på sine «smågutter» som nå var blitt tredve år gamle, men som da stadig var ugift. I 1865 bodde imidlertid bare den ene av tvillingene hjemme og var sin mors kraft og støtte. Jørgen var til sjøs som skipskaptein. Det hadde da også Johan vært.

Hvordan Vogt-guttene, som på begge sider stammet fra meget landfaste embedsfamilier, fikk smaken for sjøen, kan vi bare gjette på. Flere av dem skulle tilbringe mye tid på sjøen. En av de eldre brødrene var en tid skipslege, og tvillingene oppga egentlig aldri sjøkontakten.

Jørgen og Johan holdt seg stadig tett sammen og hadde på denne tiden også formuesfellesskap! Ifølge familietradisjonen eide

Mot en ny tid: Dette bildet fra 1870-årene viser Moss sett fra de nye skipsverftene på Jeløy og gir et inntrykk av Moss på terskelen til den nye industrikapitalistiske æra. Øverst til høyre ser vi allmuesko-lebygningen.

de til og med de klær de gikk og sto i, sammen. Da den ene ble skipper, kjøpte de skuta «Howard», sammen. Kort etter ble også den annen bror kaptein.

Noen år senere, da de giftet seg, fant de det nødvendig å oppløse formuesfellesskapet. I 1865 kalte Johan Vogt seg ennå skipper, men var alt gått i gang med å engasjere folk fra havna til å bygge et skip, sammen med en kjøpmann som het Niels Waage Grønn. Dette foregikk på Krossertomten ved Mossesundet som de hadde kjøpt av Elise Chrystie året i forveien. Senere fikk han sin bror med på denne aktiviteten, og så skulle de sammen ekspandere.

I 1865 var skipsbyggingen i Moss bare så vidt kommet i gang. Byggingen var ubetydelig sammenlignet med hva den senere skulle bli. Men grunnlaget var allerede lagt. I 1865 bodde det nitten tømmermenn inne i det daværende Moss og fem på Jeløysiden av havna.

Hans Blom hadde satt i gang med skipsbygging enda tidligere enn Vogt og Grønn. Den første skuta som var blitt bygget i Moss, en fullrigger, var det Blom som hadde tatt initiativ til å få bygget så tidlig som i 1853. Karakteristisk nok fikk den navnet «Hedevig», etter henne som var sentrum i familiekretsen. To år senere fikk Blom bygget barken «Vikingen» på samme sted. De fleste av firmaets skuter ble imidlertid bygget på andre verft, i utlandet, i Tønsberg eller Tvedestrand.

I ettertid skulle imidlertid ikke skipsbygging primært forbindes med forgreninger av familien Peterson. Som årene gikk, skulle byfogd Vogts tvillinger bli de ledende skipsbyggere i Moss, sammen med ætlinger av familien Holst.

Kanskje var det Vogt-hagen, Mossesundet og tvillingenes uskyl-dige lek med seilbåt tidlig i 1850-årene og byfogd Vogts sterke engasjement i kanalsaken som la grunnlaget også for dette?

Kambochausséen — og Vålerveien

Selv om fergen fra Tronvik var nedlagt, var imidlertid fortsatt veien vestover søndre Jeløy en hovedferdelsåre. På halvøya fantes det ellers bare mindre bygdeveier. Men det var ikke her landsognets store veiproblem lå. Fra 1850-årene ble nemlig mossingenes øyne vendt østover og innover i landet. Byen var i ferd med å miste sitt oppland, følte mange. Var det noe å gjøre med det?

Fra nordsiden av Jernverket utgikk det fra gammelt av to veier. Den ene strakte seg fra Jernverket og til Rød gård i Vestby. Dette var hovedveien til Christiania. Men selv hovedveien var primitiv, og grus og sand ble plassert rett på terrenget, uten noe eget underlag. Om hovedveien nordover ble det titt og ofte påpekt at den var både for bakkete og for svingete. Og når det gjaldt partiet gjennom selve Mosseskogen, var det nesten farlig å kjøre strekningen.

Først i 1859 hadde bystyret tatt hånd i hanke og gått inn for å forbedre veiforbindelsen. Det innebar både omlegginger og utgifter. Moss by forpliktet seg nå til å betale åttendedelen av omkostningene, under forutsetning av at de ikke samlet oversteg fire tusen spesidaler og kunne betales over åtte år. Veien skulle dessuten få nytt navn: det tidsklingende «Kambochausséen». Det må sikkert ha vært et navn som har fått Kambos eier, Ignatius Wankel, til å smile fornøyd. Han var ordfører i Moss landsogn. Dermed hadde han muligens en viss innflytelse over beslutningsprosessen inne i Moss også.

Nord for Moss fantes det fra gammelt av også en mindre bygdevei. Den tok av rett nord for Verkets løkker og gikk videre til Gashus i Vassbygda. Fra 1865 kunne på mange måter denne veien anses som nedlagt.

I stedet var det anlagt en helt ny vei, fra Krapfoss over Rødsund. Vålerveien kom den nye veien til å hete. Den var ferdig midt i

Standardkartet: Det første offisielle kart over Moss og Smaalenene ble laget i 1826 av Norges geografiske oppmåling og stukket i Paris. Kapteinene Niels Ramm og Gerhard Munthe, den senere historiker, hadde hovedansvar og tilegnet kartet den daværende kronprins, Oscar. Kartet ble trykt umiddelbart, men har siden blitt oppgradert og revidert. I mer enn hundre år var det nettopp dette kobberstikket fra Paris som var «kartet», både i Moss og mange andre steder.

1860-årene og skulle fra da av utgjøre «en rode» av i alt fire veiroder i sognet. Ved «Rødsbro» skulle Hans Andersen nå få tillatelse til å skjenke øl, heter det i 1865. Akkurat dette året var det nemlig etablert en *bro* over sundet, til erstatning for den tidligere fergen! Fra broen gikk så veien videre til Våler kirke.

I utgangspunktet hadde tanken vært den samme som for Kambochaussen, at byen skulle bidra med åttendeparten over åtte år. Men kostnadene ble større enn antatt, og nye bevilgninger til prosjektet måtte siden følge.

Det var alt annet enn veldedighet som lå bakom dette engasjementet i veisaken. Byens handelsstand hadde gode grunner til å ønske seg bedre veier. Kommunikasjonene hadde i årene som var gått, bedret seg i ulike strøk av landet. Bøndene i indre Smålenene hadde fått enklere kommunikasjon med både Christiania og Fredrikstad.

Moss hadde fra gammelt av hatt både Våler og deler av Vestby som et «naturlig» oppland. Nå fantes det ikke lenger noe naturlig oppland. Muligens var kjøpmennene i Moss allerede *sent* ute med å forsvare sitt revir. Veiutbygging var et nødvendig skritt å gå til. Men det fantes andre former for kommunikasjonsutbygging også. De skulle på kortere sikt vise seg mer effektive, mer i samsvar med tidens krav.

Gratispassasjerer

Norges første jernbanestrekning ble ferdig så tidlig som i 1854. Det skulle ikke gå svært lang tid før Moss ble integrert i det nettverk som i stjerneform stakk ut fra hovedstaden. Det skjedde i den første store jernbaneutbyggingsperioden i Norge mellom 1872 og 1876. Stortinget vedtok da bygging av syv – åtte individuelle anlegg, mer enn dobbelt så mye som det som var utbygget tidligere.

I den politikk som preget norsk jernbanebygging, dominerte, slik som for kanalutbyggingsens vedkommende, en egen norsk variant av liberalismen. Prinsippet var at staten bare trådte til med støtte dersom de lokale interesser markerte seg sterkt til fordel for en sak. Kanalbyggingen i Moss og Vansjøreguleringen hadde vært tidstypiske tiltak. Lokalinteressene hadde måttet ofre mye selv for å gjøre seg fortjent til statens hjelp. De måtte satse, i håp om få sine penger igjen senere.

Men jernbaneutbyggingen gjennom Smålenene sto i en særstil-

Moss sett fra Jeløy umiddelbart før anlegget av jernbane på byens sjøside. Sannsynligvis laget etter gammelt foto.

ling sammenlignet med andre jernbanestrekninger. Kommunikasjonen sørover var i utgangspunktet god, både sjøveien og landeveien. Men et argument som likevel talte i favør av en jernbane, var at hovedstaden trengte forbindelse sørover. Dermed ble det jernbane, sågar bredsporet, og Moss ble på mange måter «gratispassasjer». Byen kom med på kjøpet, med fortjeneste.

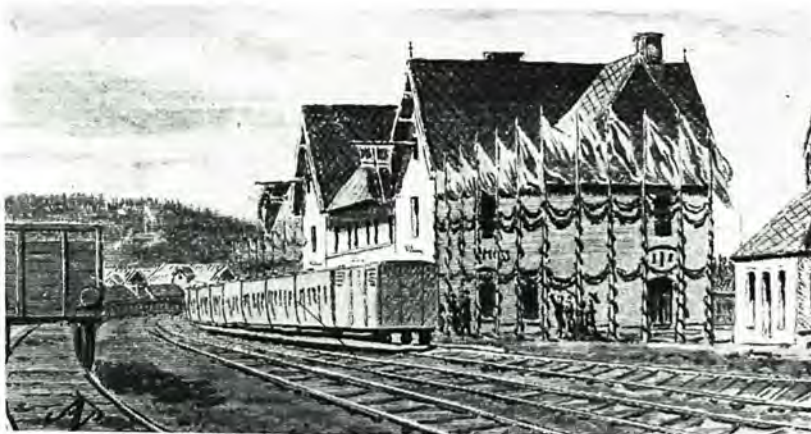
Nå var det lokale krefter som virkelig kjempet for Smålensbanen også. Amtmann og stortingsmann Carl Sibbern spilte innledningsvis en viktig rolle både når det gjaldt å vinne Stortinget for tanken om en Smålensbane, og når det gjaldt å få folk til å slutte opp lokalt.

Lenge var det imidlertid uklart hva slags trasé jernbanen skulle ha. Da Sibbern i februar 1873 overtalte representantene i Moss til å bevilge 50 000 spesidaler til jernbaneutbygging, var det ikke på det tidspunkt klart om banen kom til å få en indre og en ytre linje, eller om bare én linje ville bli bygget. Senere ble det dessuten tegnet aksjer lokalt. Men denne gangen tok mossingene klarere forbehold om at de forutsatte en ytre linje, på vestsiden av byen, langs Mossesundet.

På det tidspunkt var mye uavklart. Stortingets hovedformål var å etablere forbindelse med utlandet, ikke å sikre næringslivet i Moss god kontakt med omlandet. Nettopp forbindelser med utlandet var imidlertid sårbare. De militære myndigheter frarådet derfor at linjen skulle legges langs kysten, gjennom alle byene. Dermed ville banen bli sårbar fra kysten, ikke minst ved Moss. I stedet ønsket man på militært hold en indre bane som strakte seg korteste vei til Sverige sørover og bare hadde sidebaner til Moss og Fredrikstad.

Ingen forretningsmenn kunne slutte seg til en slik løsning. Amtmann Sibbern ble igjen en god støttespiller og så saken fra mossekjøpmennenes synspunkt. Dermed seiret næringsinteressene. Da kystalternativet først hadde fått et gjennombrudd, var slaget vunnet. Da trengte ikke borgerne i Moss strekke seg

Jernbanebyen: Xylografi av Hans Christian Olsen som viser «Smaalensbanens Aabning» og stasjonsbygningen, bygget i 1870-årenes karakteristiske jernbanestil.

tilnærmelsesvis så langt som i kanalsaken. Tvert om. Når saken var bestemt, var det bare å stille sine krav.

Når jernbanen først skulle legges via Moss, måtte det være selvsagt at linjen skulle gå langs Mossesundet, mente man i byen, for jernbanen måtte stå i direkte forbindelse med fossen, fabrikkene og havna på en gang. Traséen kom dermed til å gå rett gjennom de gamle hagene ned mot sundet. Og mange syntes nok det var tungt å ofre de vakre hageanleggene. Vi må forestille oss at det foregikk mang en familiestrid i de dager, at hustruer sto mot ektemenn, mødre mot sønner.

Helga Sundt klager i sine memoarer fælt over jernbanen og hevder at den ødela hele det gamle Moss. Byen ble aldri «sig selv igjen». «Anlægget af Smaalensbanen bidrog til at Moss mistede sit hyggelige og pene Udseende . . . Roture og fredelige Solnedgange har nu Jernbanelinien, Røg og Larm ødelagt; den gamle vakre Badehusallée er borte, Jernbanen har taget den . . . og værre er, der findes intet nyt istedet.» Spørsmålet er likevel om det fantes noe alternativ? Kunne hennes og brødrene Vogts idylliske barndomsby ha blitt bevart?

Man kunne nok ha laget en annen jernbanetrasé. Men det ville kostet mer og gitt mindre utbytte for dem som nå avsto sine hager. De fleste forretningsdrivende innså derfor at kompromisser ikke var mulig. Folk hadde for mye å vinne til at de kunne la være å støtte saken.

De aller fleste følte nok dessuten at de trengte de pengene de kunne få for hagene. For tomtene ble ikke ganske enkelt ekspropriert, de ble kjøpt. I alt betalte jernbanen 340 000 kroner i erstatning til borgerne på Moss. En del av dette ble brukt til jernbaneaksjer, en del ble brukt til den sum som byen måtte støtte prosjektet med.

Men det ble likevel penger til overs. Resultatet var at byens pengemenn møtte den nye tid, jernbanetiden, med ny kapital og var i stand til å gå i gang med nye virksomheter så snart tiden var moden for det. Jernbanen hadde ikke bare bedret Moss bys kontakt med omverdenen. Banen hadde også forsynt byen med reserver. Borgerne i Moss var dermed *virkelig* rede til å møte den nye tid og de utfordringer som skulle komme. Men kanskje var det likevel ikke *alle* som var tilstrekkelig forberedt på den tid som var i anmarsj?

Den destillerede Rigdom

Det er et hyppig tilbakevendende litterært tema mot slutten av forrige århundre at det var gått «utfor» med så mange av de gamle familiene. Tiden var dynamisk og forandringene store. Ikke alle maktet å omstille seg. Og størst vanskeligheter hadde ofte de som levde på for stor fot.

I Moss klarte familien Peterson og dens mange forgreninger omstillingen bra. Men de hadde en nøktern livsstil og god bakkekontakt. Det var andre det gikk verre med. Hvorfor?

Sofie Berg og Helga Sundt har i sine erindringer tumlet med det samme problem som Ibsen og Kielland og mange andre. Og de knyttet begge dette tidens tema spesielt til Moss. Da Sofie Berg skrev om unge menn med fremtiden henholdsvis foran og bak seg, fremgikk det klart at det var Johan Nyquist hun først og fremst så som den mann som hadde trosset sin bakgrunn og nådd opp og frem. Men det var flere av hans støpning i Moss: Helly Hansen er en annen ung mann fra samme tid som er vanskelig å overse.

Hvem var så de negative eksemplene? Åpenbart fantes det i Nyquists samtid og i det firma der han arbeidet, også personer av motsatt kategori, unge menn som gjorde alle gode odds til skamme, menn som alt i ung alder hadde fremtiden bak seg.

Det heter seg at da en eldre kone fra Moss i 1870-årene hadde fått plass på gamlehjemmet og fikk komplimenter fordi hun hadde fått det så fint som en prinsesse, svarte hun: «Ja, som en av Gernerane.» For i siste halvdel av forrige århundre var det nettopp «Gernerane» som var det gjeveste som fantes, i mossingenenes øyne. Ikke bare kjente de de kongelige. De levde som om de var konger selv.

Dette var menn som bokstavelig talt «bare hadde destilleret sin Rigdom», som Sofie Berg så treffende skriver. Nyquists sjefer og kompanjonger, brødrene Gerner, var like tidstypiske som han, men i stikk motsatt forstand.

I 1865 var Carl og Fredrik Gerner i Dresden. Derfra dro de til andre utland for å bli verdensmenn. Forretninger lærte de mindre om. I stedet kom de «hjem fra Udlandet som Herremænd med Lyst på Livet, de blev lysende Meteoror i den lille Stad.» Med de to var det som om et pust av den store verden var kommet til Moss. Den

I parken på Orkerød: Dette bildet, som må stamme fra slutten av 1870-årene, viser den danskfødte Ninna Gerner, den høye damen er «vår» mossepike, Helga Sundt, som nå var blitt gift Sibbern, foran en fontene i parken på Orkerød. Vi vet ikke hvem barnet er. Kvinnen til høyre er sannsynligvis en barnepike.

lokale sosietet opplevde i de unge menns beste år en ny glanstid, ikke økonomisk, men sosialt og selskapelig. Slik hadde man knapt hatt det siden den forrige handelspatrisiske gullalder rundt århundreskiftet.

To verdensmenn og deres fall

Brødrene Carl og Fredrik Gerner bosatte seg på henholdsvis Melløs og Orkerød og satset ytterligere på å omforme eiendommene og parkanleggene til høyfornem, europeisk standard. Utsiktstårnene Malakoff og Balaklava var eksotiske nok. Flotte parkanlegg underbygget stilen: en velplei løvskog, Melløslund, det ene stedet, en velstelt nåleskog det annet.

Brødrene Gerner var gode venner. Men de og deres hustruer unnlot ikke å konkurrere om hvem som var sosialt ledende. Carl Gerners Melløs var ikke fullt så staselig som hans brors sted, Orkerød. For Melløs var verken blitt påbygget eller ombygget. Orkerød ble derimot ombygget «fra et koseligt fortryllende Sted til et Udstyrsmagasin, med overveldende Indbo i altfor trange Rom».

Sommeren 1878 tok dronning Sophie opphold på Orkerød i hele seks uker. I hovedbygningen og omkringliggende hus var halve hoffet innkvartert. En utvalgt krets av familier på Jeløy og i Rygge deltok i selskapelighetene, og familiene Sibbern og Gerner var meget sentralt plassert i bildet. Statsråd Sibberns søster, Alette Due, innehadde allerede det prestisjefylte verv som overhoffmesterinne i Stockholm. Nå kunne hun virkelig sole seg i all sin glans i sine hjemtrakter. Og under kongebesøket kunne *hun* ganske enkelt bo i sitt eget hjem, på Oakhill i Rygge. Det oste dermed av «hoffduft» over hele Moss, Jeløy og halve Rygge.

I forbindelse med dronningens besøk var også kongen, kronprinsen og tre prinser på kortere besøk i byen, kong Oscar bodde

Dronningens sommerresidens: Den nye hovedbygningen på Orkerød ble bygget i 1868 etter en brann. Samme sommer fikk dronning Sophie låne huset av Fredrik Gerner, som solte seg i den kongelige oppmerksomhet. Fotografiet er udatert, men stammer sannsynligvis fra rundt 1890.

på Rosnes. Også den franske keiser Napoleon III's sønn «Lulu» avla byen et besøk og fikk bo i lekestuen på Rosnes. En stakket sommer levde og åndet Moss for kongeligheter. Og ikke noe av dette ville vært mulig om det ikke hadde vært for «Gernerane»s selskapelighet og kontinentale livsførsel.

Om Fredrik Gerners Orkerød på denne tiden ble regnet for det flotteste huset i egnen, var til gjengjeld Carl Gerners hustru, Anna, den vakreste og mest feterte kvinne i småbyen. Også kong Oscar var stum av beundring og viste den unge frue helt spesiell oppmerksomhet, noe hun ikke unnlot å gjengjelde. Selvsagt ble *det* kommentert, både på byen og hos svigerfamilien på Orkerød.

Forfatterinnen Barbra Ring, som tilbrakte mye av sin barndom i Moss og siden har skrevet om den, uttaler seg diskret om forholdet og fastslår bare at Anna Gerner var egnens desidert ledende dame i 1870-årene: «Der blev ialfald talt meget om hvad de kongelige foretok sig. Bindeleddet var den spirituelle og elegante fru Anna Gerner paa Melløs som var venninde med kong Oscar . . . Hun var den mest omtalte, mest kritiserte, mest beundrede person paa Moss.»

Helga Sundt var, som Barbra Ring, fascinert av brødrene Gerner og den selskapelige tone de førte. Og Helga Sundt, som nå het Sibbern og var frue på Værne kloster, kjente dette miljøet bedre enn de fleste. For den feterte Anna Gerner var ingen ringere enn Helgas egen søster.

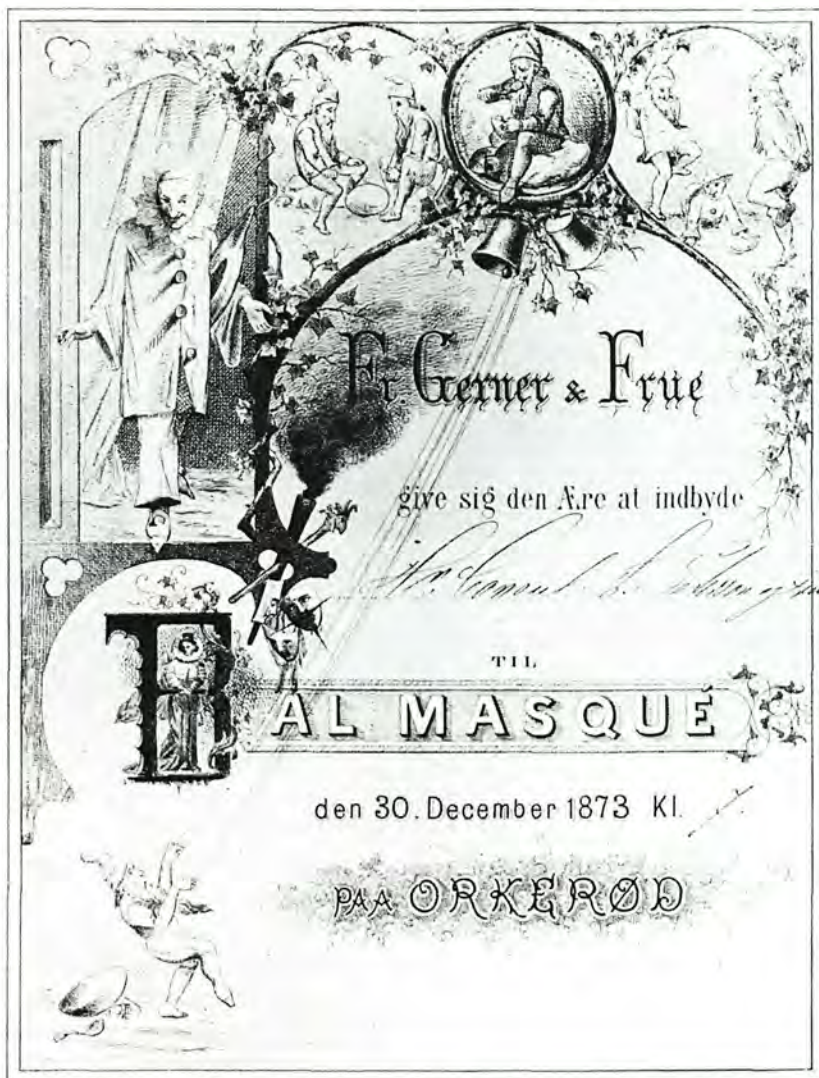
I disse årene ga Anna og Carl Gerner selskaper og reiste til fester, i Moss, i nabobyene, i Christiania, Stockholm og det «store» utland. Svigerfamilien levde på enda større fot på Orkerød. Der var det baller og jaktselskaper og store skarer av fornemme gjester fra Danmark hver eneste sommer.

Opphavet til alt dette, til alle disse pretensjoner og alt dette stormannsliv, var Jens Ludvig Gerner. Han hadde villet alt vel for sine sønner og ønsket at de levde opp som verdensmenn. Selv den

Kapproing: Sommeren 1878, mens de kongelige bodde på Jeløy, sto Moss fullstendig på ende. En søndag i juli ble det arrangert kapproing i Sundet. Det ble konkurrert i klassen «bruksbåter med langårer», båter med to par årer og en klasse for «engelske båter», med fire mann og coach. Det var deltakere fra Moss, Fredrikstad og Drammen, men publikum fra hele Christianiafjorden. 16 dampbåter med tilskuere lå på plass, kong Oscar var selv meget entusiastisk. Kapproingen var også et tidssignal, som innvarslet en ny, moderne æra.

Masquerade: Her har Fredrik Gerner og frue invitert Theodor og Sara Peterson, eller «herr og fru konsul Peterson», til karneval på Orkerød. Festen ble storartet. Carl Gerner, i sort domino, danset halve kvelden med en av Johan Thornes sønner, talentfullt utkledd som fet dame, «à la Mode og meget komisk», forteller Fredrik Gerner i et oppsummerende brev etter festen.

største formue på Moss var likevel ikke stor nok til å forsvare den livsstil virkelige verdensmenn i 1870-årene måtte ha. Gerner-sønnenes engasjement i selve forretningen var da også måtelig. Desto sterkere må Johan Nyquist ha følt ansvaret på sine skuldre.

Han hadde verken slike sosiale forpliktelser eller behov som Gerner-brødrene, som «vel forstod at bruke Penge, men ikke at fortjene dem». Den nye, moderne industrikapitalisme satte inn i 1880-årene. For mange ble denne nye tid en sjansenes tidsalder. De som bevarte hodet kaldt, som familien Peterson, opplevde en mer smertefri omstillingsprosess. For brødrene Gerner ble den nye tid begynnelsen til slutten.

Da firmaets problemer begynte å tårne seg opp, var deres «associé» Nyquist langt bedre mentalt skikket til å hankses med situasjonen. Og mens Carl Gerner plutselig og uventet døde da grunnen så ut til å svikte under familiefirmaet, hadde Fredrik

Som et maleri av tidens impresjonistiske malere. Dette gamle fotografiet av alléen på Orkerød forteller bare om komfort og velstand. Det var en idyll som umulig kunne vare.

Gerner, som hadde arvet både sin mors svake helse og sin fars svartsinn, selv bare ett svar på problemene: å ta sitt eget liv. Han så ingen annen vei ut av ulykken. Et sosialt fall av slike dimensjoner som det han ante måtte komme, hadde han ikke kraft til å gjennomleve.

Det lå en stor personlig tragedie i alt dette. I et større perspektiv var denne ulykken et tidstypisk resultat av det tidsskille Moss, Norge og Vest-Europa sto oppe i. Den gamle verden falt i grus. Og de som var vokst opp i den tro at de kunne leve problemfritt, gikk ofte undergangen i møte.

Frøken Elise Chrystie, som i ensomhet nådde støvets år på Torderød, var den siste og barnløse ætling av huset Chrystie. Gude-familien var det nå heller ikke mange etterkommere igjen av. Med «Gerneranes» fall var det stort sett ute også med den tredje av de betydelige patrisierfamiliene i Moss. Tilbake i firmaet satt en eldre og to yngre enker, ti barn — og Johan Nyquist. Nok en gang lå ansvaret på hans skuldre. Han var mannen som forsto den nye tids krav.

Mot en ny tid

I året 1874 hadde Moss bys borgerkorps stilt opp nede ved kanalbryggen. Det var i anledning av at enkedronning Josephine skulle stige i land for å avlegge et besøk hos hans Excellence, statsminister Sibbern, ute på Værne kloster. Dette skulle bli nest siste gang korpset trådte i funksjon.

Den gamle gravlunden: Byens eldste gravlund lå i parken midt i byen. Alt i 1832 begynte man å bruke en del av Værlebakklokken helt sør i byen som kirkegård. Men den gamle gravlunden fortsatte å bestå som en slags æreskirkegård. I 1884 ble den brukt siste gang, men gravene ble bevart i mange tiår senere, som et minne om «det gamle Moss».

Mange av menneskene som har vært omtalt i denne boken, lå begravet nettopp på denne kirkegården. Dette fotografiet stammer antagelig fra rundt 1920. Da var det blitt satt opp en musikkpaviljong i gammel stil ved kirkegården.

Året etter samlet Moss borgerkorps seg for aller siste gang. Også denne gang var det i rent honorært øyemed. I langsomt tempo ble det båret en kiste over torget mot æreskirkegården. Bymusikantene spilte en sørgemarsj. Alle hadde husket sine bandolær. Nå fulgte korpset sin siste borgerkaptein, manufakturhandler Lund, til den evige hvile.

Både brødrene Gerners fall og nedleggelsen av borgerkorpset i Moss kan ses som symbolske tegn på at en æra var over i Moss bys historie. Mer håndfaste uttrykk for den vesentlige forandringen som foregikk, var overgangen fra jernverk og trelasteksport til celluloseproduksjon og verftsindustri.

I årene etter 1880 opprant så en ny tid i Moss, den moderne industrielle kapitalismens epoke. Handelsaristokratiets tid var omme, de nye menn meldte seg, industrikapitalismens tid var inne. Den organiserte arbeiderbevegelsen meldte seg også på banen. Men mest av alt inkarnerte Johan Nyquist og Helly Hansen den nye tid. Moss beveget seg da vekk fra idyllen — og ut av bakevjen på samme tid. Igjen begynte byen å vokse. Alt forandret seg i Moss. Husene, gatene, klærne, menneskene, lukten. Men *det* er en annen historie.

Litteratur, kilder og noter

Forkortelser

Chra, Kra: Kristiania
Kbh: København
MK: Moss kommunearkiv
MT: Moss Tilskuer
NBL: Norsk biografisk leksikon
RA: Riksarkivet i Oslo
STA: Statsarkivet i Oslo
UBO: Universitetsbiblioteket i Oslo
UiB: Universitetet i Bergen
UiO: Universitetet i Oslo
UiT: Universitetet i Tromsø
VOGT: Vogts samling i Moss bibliotek

Barokk og pietisme: Moss i 1743

Hovedkilder

Manntallene 1664—1666 for Rygge prestegjeld, transkribert og utgitt av Rygge historielag i 1984
Manntallet av 1701 for Rygge prestegjeld, transkribert og utgitt av Rygge historielag i 1983
Krigsskatt 1712 og 1720, Akershus stift pk 3, avskrift i MK
Matrikkelen av 1723, i RA, også transkribert av Ø. Ree i Varna Skipreide
Formue, kopp- og hesteskatte av 1743, i Rentekammeret, realistisk ordnede saker i RA
Kirkebok for Rygge prestegjeld 1735—1744, transkribert og utgitt av Rygge historielag i 1987
Prinsesseskatten 1750, i Moss byregnskaper i RA
Ekstraskatter, 1762—1765, i Moss byregnskaper i RA
Folketelling 1769 i RA
Akershus stiftamtmannsarkiv, avskrifter i MK
Moss sorenskriveri: Pantebøker fra 1719 i STA
Moss sorenskriveri: Panteregistre, skifteprotokoller fra 1771 i STA
Moss sorenskriveri: Tingbøker fra 1663 i STA

Litteratur

Agerholt, Johan: Embetsdistrikter i Østfold fra det 16. til det 20. århundre. Østfold II, Sarpsborg 1953
Andressen, Leif T(ronslien): Moss bys historie frem til 1700, Moss 1984
Aschehoug, T(orkel) H(alvorsen): De norske Communes Retsforfatning før 1837, Kra 1897
Brinchmann, Henry: Mossehåndverk i Ladested og Kjøpstad, Moss 1973
Bjørkvik, Halvard: Hvem eide Østfolds jord for 300 år siden i Østfoldarv II, Sarpsborg 1951—1953
Dyrvik, Ståle: Den lange fredstiden 1720—1784, Oslo 1978
Flood, Ingeborg, Rygge b I, Gårder og slekter, Rygge 1957
Fossberg, Jorunn: Gullsmeder på Moss 1650—1800 i By og bygd b 22, 1970 også i H. Brinchmann
Holm, Terje Harald: Hær og samfunn (med særlig vekt på Østfold), hovedoppgave i historie, Oslo 1978
Hvinden-Haug, Ole Fredrik: Østfoldske setegårder, manuskript 1938 hos Riksantikvaren
Moestue, Sven: Familier på det gamle Moss, Helgerød, Refsnes, uttrykt, Moss 1984
Olsen, Albert: Danmark-Norge i det 18. hundreåret, Kbh 1936.
Olsen, (Martin) Richard: Fra det gamle Moss, Moss 1901
Opstad, Lauritz I: Moss jernverk «Et av de skjønneste Anlæg i staten», Moss 1950
Opstad, Lauritz II: Rygge b II, Bygdehistorien inntil 1800, Rygge 1957
Opstad, Lauritz III: Bidrag til næringslivets historie i Østfold på 1700-tallet. Danske arkivstudier i Østfold II, Sarpsborg 1953
Trætteberg, Hallvard: Moss bymerke, Moss 1934
Tveite, Stein: Trelasthandelen 1688—1860 i Årbok for norsk skogbruksmuseum 1963—1964, Elverum 1964
Vogt, Adler (Lie): Personalia fra det gamle Moss, Oslo 1948
Vogt, Jørgen Herman: Moss kirke gjennom 350 år, Moss 1961

Samtidsskildringer

- Bing, L(ars) H(ess): Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne Island, Færøerne samt Grønland, Kbh 1796
- Fabricius, J(ohann) C(hristian): Reise nach Norwegen mit Bemerkungen aus der Naturhistorie und Oekonomie, Hamburg 1779
- Fredrik IV: Fredrik IVs reise i Norge 1704, Thottske samling, i privat avskrift hos M. B. Landstad
- Fredrik V: Fredrik Vs reise i 1749, i privat avskrift hos M. B. Landstad
- Frederik VI: Hans Kongelige Høihed Kronprinds Friedrichs Reise i Norge 1788, Kbh 1789
- Grave, Christian: Topografisk og økonomiske forhold. Svar på de 43 spørsmål. Kjeldeskriftfondet nr. 181. Transkribert i MK
- Jessen-Schandebøll, Erik Johan: Det Kongerige Norge, fremstillet efter den naturlige borgerlige Tilstand, Kbh 1763
- Huitfeldt, M. J.: Agent Holcks Rejse i Norge 1769, Kbh 1770
- Kjerulf, Jonas: Journal og Beskrivelse over Kong Christian VI's Reise til Norge i Aar 1733, Kbh 1745
- Schiøth, Christian: Innberetning om Moss. Svar på de 43 spørsmål. Kallske samlinger nr. 203 i Det kgl. bibl i Kbh avskrevet, transkribert i MK, også gjengitt hos O. P. Nyquist
- Wilse, Jacob Nikolai: Reiseiagttagelser I—II, Kbh 1790

Noter

- Møte på Kongeveien:** Henrik Thaulows supplikk, etter R. Olsen s 33. Han har fått dokumentet av arkivar E. A. Thomle, som har funnet det, med tilsvarende, i Slotslovens arkiv i 1707, idag i RA. Selve møtet er en fiksjon, men personene virkelige nok: Om Gustav Storm og Peder Ellingsen se mer nedenfor
- Herremann i utforbakke/Visnende Akeleier:** Om Værne kloster og Carsten Sibbern: Se H. J. Huitfeldt-Kaas: Efterretninger om familien Sibbern, Chra 1890. Torderød: RTK: Landkommisjonen 1661 i RA. Om Michael Sundt: se M. Sundt: Den norske Østlandske familie Sundt, Kra 1895. Det finnes et Franz von Fölckersahms privatarkiv i RA, det er her ikke brukt. Om norsk adelsøkonomi se H. Hosar: Herre og bønder ved Jens Bjelkes adelsogds, hopp 1981 og A. Coldevin: Norske storgårder I, Oslo 1950. Om bygninger på Kambo gård: O. F. Hvinden-Haug som bl.a skriver at den høye stenmuren i gamlegården på Kambo stammer fra år 1600. Om familien Akeleie: Se artikkel om lensherre Sigvard Gabrielsen Akeleie i NBL, Om Gustav Storm i O. Ovenstad: Norske militærbiografier. E. Grjotheim: Adelslekten Akeleye i Norge, Bodø 1950, er primært innrettet mot å redegjøre for kognatisk etterslekt på 1800-tallet blant norske bønder. De siste agnatiske Akeleier var brødrene Sigvard og Peter Akeleie og deres sønner, som alle gjorde militær karriere, til dels i Tyskland. Grevinne Ingeborg Løvenskiold av

- Laurvigen tilhørte en dansk sidegren og kan ikke regnes til Moss-Rygge-Akeleiene. En artikkel i Personalhistorisk tidsskrift 1911 drøfter fortrinnsvis grevinne Ingeborg. Sml også L. Opstad II og opplysninger i A. N. Kiær: Smaalenenes amt, Kra 1885. Se også RTK, Ekstraskatten 1743, Akershus stift: Landdistriktene
- To hester og litt skog/Maren Vanem koker velling:** Om Vanem, se M. B. Landstad: Folket på Vanem gård fra 1701 til 1958, stensil 1958 og J. Vanum: Slekten fra Tørfest og Vanem, Ringsaker 1979. 1723-matrikkelen: Når matrikkelen og de skatteforhøyelser som var ment å lanseres samtidig, ikke ble satt ut i livet, har det vært hevdet at dette skyldtes redsel for å hemme utviklingen av husmannsvesenet, som myndighetene ønsket å fremme. Om jakt og fiske se C. Graves og C. Schiøths innberetninger i 1743 sml 1723-matrikkelen sml F. Grøn: Om kostholdet i Norge fra 1500-tallet, Oslo 1942. Om byggeskikker på bondegårdene se L. Opstad II, om kvinner i bondesamfunnet se I. Fløystad i A. Tranberg og H. Winge (red.): Kvinnekår i det gamle samfunn, Norsk lokalhistorisk institutt 1985
- Utsikt over Mosse Bye/Fattige og rike for Guds åsyn/Krøtter og kloakk:** Kirken beskrevet hos M. J. Huitfeldt, se også J. H. Vogt. Om gateopparbeidelser i 1767, Akershus stift pakke 53—54, avskrift i MK. Ellers basert på kart, J. Conings bilde, C. Graves og C. Schiøths innberetninger i 1743. Diktet om «gatene» forekommer i Hans Holcks reisejournal fra 1769, M. J. Huitfeldt op.cit
- Luksusskatt — og 43 spørsmål/Befolkningen i 1743:** 43 spørsmål, se C. Graves og C. Schiøths innberetninger i 1743. Forordning om ekstraskatt gjengitt i Kong Christian VI's allernaadigste Forordninger og Aabne brev 1741—1744. Selve skatten: RTK, Ekstraskatten 1743, byene i Akershus stift og Akershus stift: Landdistr. Om krigsfaren: O. A. Johnsen Norges historie V, Kra 1911
- «Borgerane» på Moss/Tre accompagnerede Mænd:** Om Lauritz Fuglesang se A. C. Busch: Slekten Fuglesang fra Moss, Kra 1921. Om Hvidt og Chrystie se I. Flood og R. Juell: Slægten Chrystie, Oslo 1946 og A. Vogt. Om Peter Dyckmann og «Mossearistokratiet», se R. Hauglid i Kunst og kultur 1941
- Ny og gammel trelasthandel:** Etter S. Tveite, sml L. T. Andressen og L. Opstad II. P. R. Sollied i Norsk Skogindustri nr 12 1950 har også stoff om sagbrukene. Samtidig beskrivelse av sagbruk i E. J. Jessen-Schandebøll
- Korn og kornimport/Dansk monopol:** Kornhandel er et utforsket felt. J. Herstad har arbeidet med spørsmålet men ennå ikke publisert noe. Her er brukt A. Olsen og Deliberations og Raadstuesamlingsprotocol 1794—1897 i MK sml R. Olsen
- Blodbadet på Moss/Øl og krig:** Etter J. Schiøtz: Elleve-årskrigen militære historie, 1936, 1939 og C. J. Vogt: En Episode fra Krigen i 1716 i Norsk militært tidsskrift b 53 sml O. A. Johnsen: Norges historie V, Kra 1911. Vicens Budde er biografert en rekke steder, bl.a. i

- Norsk biografisk leksikon. Portrett synes ikke å foreligge. Se også A. Lewenhaupt: Karl II's officerare, Stockholm 1920. Diktet var av presten Jørgen Friis: «De Svendskes Indgang, Fremgang og Udgang af Norge år 1716,» sitert etter R. Olsen.
- Tøyer fra Fuglevik:** R. Olsen refererer her til en reiseoppteignelse av Magnus Theiste fra 1761. Det har ikke lyktes meg å spore opp denne. Se ellers J. C. Fabricius, R. Olsen, S. Grieg; Norsk tekstil, Oslo 1948 samt skattelister fra 1743 og 1760-årene
- Fru von Hübsch og hennes stridige onkel/Privilegier og Circumferens/Svenske sesongarbeidere/Ancher & Wærn:** Etter L. Opstad I, J. N. Wilse, Ekstraskatten 1743 og skattlistene fra 1760-årene. Moss får jernverk: Danske Kanselli, Bergverk 1705 i RA, avskrift i MK. Niels Thune var gift med Giske Thaulow. Det har også vært hevdet at portrettet av Erich Ancher var malt av «P. Anker», sannsynligvis hans sønn
- Et viktig brev til København/Da Moss fikk byfogd/Byfogd og landfut/En svoren skriver/Flere privilegier:** Moss blir Kjøbstad: Norske innlegg 1720 no 13669, no 14480, no 14286, no 14285 og Akershus stift og amt, pakke 10II, avskrift 1 i MK. Det kan diskuteres om Moss er nr 11, 12 eller 13 i rekken av norske byer. T. H. Aschehoug, op.cit plasserer byen som den 13. Da har han regnet Drammen som by fra 1715 og regnet med Kongsberg. Om byadministrasjon se T. H. Aschehoug op.cit og Byadministrasjon i Noreg på 1700-tallet i Stadsadministrasjonen på 1700-tallet, Oslo 1982. Om byfogde og sorenskrivere: H. Fiskaa: Gjaldker og byfogd, Oslo 1980, A. Olafsen; Våre sorenskrivere I—II, Oslo 1940, 1945. Om fogdene i Moss fogderi på 1700-tallet se L. Opstad II. Bygrenser: Akershus stift og amt pakke 61/Norske Missiver/Norske Aabne Breve 1727, avskrift 2 i MK, Tollfrihet: RTK, resolusjon 9. jan 1733 i RA, avskrift i MK og RTK, Sønnefj. tollkontor 26. jan 1733 i RA, avskrift i MK
- Hustukt og offentlig straff/En rangel på Kambo:** Etter R. Olsen og Moss by: Forhørsprotokoll 1738—1779 i STA og Moss by: Tingbok 1734—1741 i STA
- By-enevelde?/En korrupt embedsmann:** Moss får magistrat: Akershus stift pakke 61 21 jan. 1775 i RA, avskrift i MK og R. Olsen. Sml T. H. Aschehoug og H. E. Næss: Det lokale selvstyres røtter. I Folkestyre i By og bygd, Oslo 1987. Se også H. Fiskaa: Gjaldker og byfogd, Oslo 1980
- Kjøpmann Hvidt gjør seg til smugler/Tollere og syndere:** Etter R. Olsen og Moss by: Forhørsprotokoll 1738—1779 i STA. Sml H. J. Jørgensen: Det norske tollvesens historie fra middelalderen til 1814, Oslo 1969, sml T. H. Aschehoug
- Meest Haandwercks Folck?/Varige vitnesbyrd/Fuskere i faget:** Se Ekstraskatten og Schiøths innberetning i 1743. Se også J. Fossberg op.cit sml R. Kjellberg: At gavne og fornøye, Oslo 1984. Fuskere etter R. Olsen sml H. Brinchmann
- En mann for sin kniv:** Etter G. de Besche: I kamp mot sott og skade, Sarpsborg 1968 og R. Olsen
- Mossekråker på karneval:** Blåmandag m.m. se R. Kjellberg: At gavne og fornøye, Oslo 1984 s 96. Om bybranner på 1700-tallet, se M. Dehli: Det kunne gått verre i Østfoldarv II, 1954—1955. Gregoriusfeiring i Moss på 1800-tallet: O. P. Nyguist: Mossiana, Moss 1926 s 148
- Pietisme og prester/Sabbatssyndere/Verdige trengende/Roder og skolekretser:** Etter R. Olsen, som har en herskare av detaljobservasjoner fra kilder han her ikke spesifiserer nøyaktig. Om Jens Rennord se J. F. Lampe: Bergen Stifts biskoper og prester, Bergen 1895 sml D. Mannsåker: Det norske presteskapet i det 19. hundreåret, Oslo 1954. Om fattigvesen se A. L. Seip: Sosialhjelpstaten blir til, Oslo 1984 sml Oppdaginga av fattigdommen, sosial lovgivning på 1700-tallet, Oslo 1983. Skolen: J. Helgheim: Allmueskolen i byane, Oslo 1981 og Allmugeskolen paa bygdene, Oslo 1980 og L. Opstad II
- Et barokkhus i Nedre gade:** Om Hans Thaulow se H. W. Paus: Norges generalveimestre, Oslo 1966 og F. D. Juell: Den Thaulowske families slektsregister, Moss 1876 sml Th. Thaulow: Slægten Thaulow, udgivet som manuscript for familien, København 1922 og Aubert, L. M. B: En gammel juristslægt Thaulow, Kra 1891. Thaulows hus er her beskrevet etter R. Olsen, som synes å basere seg på et skifte. Thaulow døde i 1757. Tingbøker for Moss by finnes ikke i 1741—1760. Muligens finnes skiftet i Fredrikstad tingbok 1752—1765, men jeg har ikke funnet det. Om møbler se særlig E. Engelstad: Storgårder i Østfold, Oslo 1959
- Borgerskapet får se kongen spise:** Etter J. Kierulf op.cit sml O. A. Johnsen Norges historie V, Kra 1911
- De ti familier/Piiger og lakeier/Herre og monsieur/Parykker med og uten pudder/Fadderskapets finesser:** RTK: Ekstraskatten av 1743 i RA, Prinsesseskatten av 1750 i Moss byregnskaper i STA. Om rangskatt se også Akershus stift pk 73 avskrift nr 33 i MK. Parykkmakere ut fra skattlistene. Skiftet etter Adelheid Holmboe i 1742 i Fredrikstad by: Tingbok 1741—1760 i STA. Om titler sml K. Sprauten: Piger og madamer i Norges kulturhistorie b 3, Oslo 1984. Fadderlister hos R. Juell: Slægten Chrystie, Oslo 1946 og H. J. Huitfeldt-Kaas: Efterretninger om familien Sibbern, Kra 1890, men også E. Jansen: Slekten Gude i Norge, Bergen 1940, sml A. Vogt
- Mord i sositeten:** Et yndlingstema i eldre mosselitteratur, her behandlet meget summarisk: Sml A. Vogt og R. Olsen s 175f samt Th. Thaulow: Slægten Thaulow, udgivet som manuscript for familien, København 1922. Flere skandaler rammet de uortodokse Thaulowene i tiden som fulgte. To av lagmann Hansens sønner satte i gang med falskmynteri. Siden fulgte bruderov, se neste hovedkapittel
- Viiser og Postiller/Postmesteren med de høye portotakster:** Om litteratur og lesning etter H. L. Tveterås: Den

norske bokhandels historie I, Oslo 1950 og N. J. Ringdal: By bok og borger, Oslo 1985. Om postvesen etter R. Olsen og Moss by: Forhørsprotokoll 1738—1779 i STA. Sml H. Berrum: Norges posthistorie 1647—1719, Kra 1902 og A. Scou: Postens historie i Norge 1647—1947, Oslo 1947

Borgertroeskab: Akershus stiftamtmannsarkiv pk 69IV, 1783, avskrift 31 i MK, sml R. Olsen og O. P. Nyquist
Søndenfieldske Regiment: T. H. Holm og L. Kjærland: Militær organisasjon, eksersersplasser, telthus og sjefsgårder i Østfoldarv III, 1954—1955. Det er mobiliseringen i 1743 som tradisjonelt har gått under navn av «Tyttebærkrigen», ikke feltoget i 1789 slik det heter i G. Apenes og T. Dyrhaugs bok, Oslo 1988

På Peders bestefars tid/Kjøp og salg av jord: Opstad II sml H. Bjørkvik, P. Nordby: Fra adel til Odel, Sarpsborg 1957. Om den eldre administrative inndeling i Østfold se J. Agerholt. Anne Bildt og Torderød: Opstad II og RTK: Landkommisjonen 1661. Stedøtre: Vibeke Akeleie, Else Friis. Christensens enke, Elisabeth Friis, sannsynligvis i slekt med Else Friis, ble siden gift med agent Niels Nielsen, som dermed ble eier av Kambo sammen med henne. I 1773 ble Kambo solgt til amtmann Henrich Lachmann. I Flood, L. Opstad II, P. Nordby: Fra adel til odel

To søstre og to hager/Bøndenes motoffensiv: Anne Thaulow f. 1725 ble gift med lagmann Hansen, Sophie Elisabeth f. 1739 ble gift med David Chrystie. L. H. Bing, J. C. Fabricius og J. N. Wilse op.cit beskriver Grimsrød og Kubberød sent på 1700-tallet sml C. Schnitler: Norske haver, Kra 1916. Selveiere i 1743: RTK: Fogderegnskaper 1748

Drenger og husmenn/Peder Ellingsen og fornuftsekskapet: Etter 1723-matrikkelen, manntall i 1701 og 1680-årene. Om Tøger Fleischer i Slekten Fleischer. Se ellers S. Skappel: Om Husmandsvæsenet i Norge, Kra 1922. Implisitt i det resonnement som her er ført, ligger forestillingen om at husmennene på Vanem eller Alby hadde «bedre» forhold enn husmennene på Kambo. I S. G. Eliassens h.oppg. fra 1973 om Hafslund hovedgård 1600—1786 hevdes det at husmenn under adelsgårder hadde *bedre* forhold. Om Vanem se M. B. Landstad og J. Vanum op.cit. Ekteskapstradisjoner og seksualitet blant bønder er drøftet mer utførlig av S. Dyrvik op.cit.

Kirkebøkene for Moss prestegjeld 1776—1825. Fødsler, død, dødsfall, begravelser og vielser i data- og tekstversjon. Hist. inst, UiO.

Formue- og næringsskatt I Moss 1816—1817, i RA Matrikkel for Rygge Thinglag, Chra 1837

Akershus stiftamtmannsarkiv, avskrifter i MK

Brandrett-Protocol 1764—1861 i MK

Brandforsicringsprotocol 1817—1826 i MK

Magistratsprotocol 1780—1832 i MK

Byfogd Hans Henrik Scheels Brev Copiebog, trykt i utdrag i O. P. Nyquist

Deliberations og raadstuesamlingsprotocol 1794—1897 i MK

Skatteprotocol 1816—1845 i MK

Litteratur

Berggren, Magne: Rygge b III, Rygge 1990

Brinchmann, Henry: Mossehåndverk i Ladested og Kjøpstad, Moss 1973

Davidson, Øyvin: Bernt Anker i nytt lys, Oslo 1944.

Eliassen, Jørgen: Gravide bruder og ugifte mødre i Moss 1776—1825, hovedoppgave i historie, Oslo 1979

Flood, Ingeborg, Rygge b I. Gårder og slekter, Rygge 1957

Halvorsen, Odd: Østnorsk trelasteksport, 1760—1810, hovedoppgave i historie, Oslo 1979

Kittilsen, Ingolf I: Et handelshus gjennom 150 år, Moss 1951

Kittilsen, Ingolf II: Firmaet og familien Peterson, Moss 1935

Lahn, Jannecke: Livsvilkår og levesjanser i Moss 1776—1825, hovedoppgave i historie, Oslo 1986

Nyquist, O(luf) P(eter): Mossiana fra ældre tider, Moss 1926

Olsen, (Martin) Richard: Fra det gamle Moss, Moss 1901
 Opstad, Lauritz I: Moss jernverk «Et av de skjønneste Anlæg i staten», Moss 1950

Opstad, Lauritz II: Rygge, b II, Bygdehistorien inntil 1800, Rygge 1957

Trætteberg, Hallvard: Moss bymerke, Moss 1934

Vogt, Adler: Personalia fra det gamle Moss, Oslo 1948

Vogt, Jørgen Herman: Moss kirke gjennom 350 år, Moss 1961

Worm-Müller, Jacob I: Den økonomiske krise etter Napoleonskrigene i Christiania sparebank gjennom hundrede år 1822—1922, Kra 1922

Worm-Möller, Jacob II: Norge gjennom nødsårene 1807—1810, Kra 1918

Samtidsskildringer

Bing, L(ars) H(ess): Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne Island, Færøerne samt Grønland, Kbh 1796

Bülow, Johan von: Papirer, utg. av Ludvig Daae, Chra 1864

Bærøe, Ludvig: Et brudrov, sandfærdig Fortælling fra forrige Aarhundre, Kra 1891

Napoleontiden: Moss i 1801

Hovedkilder

Folketellingen av 1801 i tekstversjon fra Historisk institutt, UiB

Fortegnelse over eiendommer i Moss landsogn 1801, gjengitt hos F. A. Z. Sandberg

Jordtakseringens kommisjonsprotokoll 1802, i RA

- Carl af Hessen; Prins Carl af Hessens optegnelser, Kra 1893
- Chrystie, Sophie Elisabeth: Brev til Christen Pram, i Minerva, Kbh 1837, også i utdrag hos R. Olsen
- Collett, Camilla: I de lange Nætter, Chra 1863
- Dunker, Conradine: Gamle dager, Kra 1907
- Everet, Robert: A Journey through Norway, Lapland and Parts of Sweden, London 1829
- Elliott, Charles Boileau: Letters from the North of Europe, London 1832
- Fabricius, Johan Christian: Reise nach Norwegen, Hamburg 1779
- Frederik VI: Hans Kongelige Høihed Kronprinds Frederichs Reise i Norge 1788, Kbh 1789
- Fölsch, E. G: Resa i Norrige år 1817, Strengnäs 1818
- Grosvenor, Elisabeth, the Marchioness of Westminster: Diary of a Tour in Sweden, Norway and Russia in 1827, London 1879
- Hausmann, Johan Fr(iedrich) (Ludwig): Reise durch Skandinavien in den Jahren 1806 und 1807, Göttingen 1811
- Kraft, Jens: Topografisk-statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, b I, Chra 1820
- Küttner, Carl Gottlob; Reise durch Deutschland und Dänemarch 1797—99, Leipzig 1801
- Lamotte, A: Voyage dans le Nord de L'Europe, consistent principalement de promenades en Norvege, London 1813
- Miranda, Francisco da: Miranda i Sverige og Norge 1787, Stockholm 1950
- Munch, Emerentze: Fru Emerentze Munchs optegnelser, Kra 1907
- Montpensier, Louis-Antoine Philippe: Memoirs, Paris 1824
- Nilsson, Sven: Dagboksanteckningar under en resa från södra Sverige til nordlanden i Norge 1816, Lund 1879
- Otte, F(ridrich) W(ilhelm): Reise durch Norwegen 1832, Berlin 1835
- Pram, Christen: Kopibøker fra reiser i Norge 1804—06, Hamar 1964
- Price, Edvard: Norway, London 1834
- Reventlow, Chr(istian) D(itlev) F(rederik): Min Reise i Norge 1811, Oslo 1955
- Schubert, Friedrich Wilhelm: Reise til Norge i 1824, Oslo 1955
- Sibbern, (H. F.) Arild: Selvbiografi, trykt i H. J. Huitfeldt-Kaas' Efterretninger om familien Sibbern, Chra 1890
- Sibbern, Conrad (Huitfeldt): Selvbiografi, ibid.
- Thaulow Hansen, Niels: Dagbok 1796—1816, upublisert, i familien Boecks eie, utførlig sitert hos R. Olsen
- Vargas-Bedemar, grev Eduard: Reise nach dem hohen Norden in den Jahren 1810—1814, Frankfurt 1819
- Vasbotn, Jacob R.: Erindringer fra Krigsaarene 1804—1814, Bergen 1927
- Vogt, David; Beskrivelse over Kjøbstaden Moss, Moss 1834 og Oslo 1955
- Wilse, Jacob Nikolai; Reiseiakttagelser I—II, København 1790
- Woolstonecraft, Mary: Letters written during a short Residence in Sweden, Norway and Denmark, London 1796, Oslo 1976

Noter

- Et barn blir født i Mosse Bye/En Jordemoders hverdag:** Dokument om Johanne (Maren) Graws tilsetting i 1768 i avskrift i MK. Om jordmorvesen: K. Kjørheim: Mellom kloke koner og kvitkleddede menn, Oslo 1987. Familien Berglund: Familierekonstituering ut fra Moss kirkebok foretatt av Per Kielland og Jørgen Eliassen. Sml. H. Brinchmann. Familien Gude: Familierekonstituering sml E. Jansen: Slegten Gude i Norge, 1940
- All verden innskrives i manntall/Moss anno 1801/Byen spiser menneskene/Maler Zelander flytter til Moss:** Påbudet om manntall etter Christian VII's Forordninger og aabne Brev for år 1800. Tall for 1801 fra hele landet finnes i Norges Offisielle Statistikk, C. No 1. Byen, fossen, trehusene beskrevet hos S. Nilsson, L. H. Bing, E. Vargas-Bedemar, J. Vasbotn, J. N. Wilse og D. Vogt. For diskusjon av folketellingen, se J. Lahn op.cit og S. Sogner Byen spiser menneskene i HIFO-nytt 1988 og De barnerike familier i Norges kulturhistorie b 4, Oslo 1984. Om bruk av kirkebøkene se E. Johansson: Kyrkböckerna berättar, Stockholm 1983. J. W. Edys reise i Norge er drøftet av U. Hamran i Norsk folkemuseums årbok 1963—1964
- Quinder som spinder/Moss Klædesfabrique/To kompanjonger/Fabrikant Wilde i vansker/Petum fra Virginia:** Fabrikken godt beskrevet av J. N. Wilse og L. H. Bing, dessuten av kronprins Frederik i hans reisebeskrivelse samt hos K. Pram. Ellers referert etter S. Grieg: Norsk tekstil, Oslo 1946. Om underregistreiring av kvinnelige yrkesaktive i tekstilindustrien, se T. Parmer: Mads Wiels Bomulsfabrique 1813—1835, h.oppag i historie Oslo 1979
- En rikmanns skygge/Den stolte Balgemager/Forvalter med forstand:** Etter folketellingen, J. N. Wilse, L. H. Bing og Opstad I sml Ø. Davidsen. Om Konventionsgården se Opstad I sml Y. Hauge: Konventionsgården i Moss i Norges håndverk 1959
- Fire storkjøpmenn og to snes arbeidere/Gullalder/Kammerherre Anker på offensiven/Trelast i motvind/David Chrystie frykter gjeld:** David Chrysties rikholdige privat- og forretningsarkiv finnes på RA. Det har vært gjenstand for grundig kommentar og gjennomgåelse av O. Halvorsen og J. S. Worm-Müller I. Fremstillingen av Chrystie er her basert på disse to. De andre trelasthandlerne etter A. Polak: Wolffs & Dorville, Oslo 1968, S. Tveite, D. Vogt og J. Kraft
- Tomme kornlagre/Bygg og brennevin:** Etter Magistrats-protocol 1780—1832, Deliberations og Raadstuesamlingsprotocol 1794—1897, Akershus stiftamtmannsarkiv pk 62 1776, pk 65 1779, avskrift nr 25 i MK.

- E. Werner Erichsen: Et møllefirmas historie, Moss 1941 sml A. Olsen: Danmark-Norge i det 18. hundreåret, Kbh 1936
- Den bedre og den ringere stand:** Her har jeg holdt meg til J. Lahns beregninger som hun har drøftet inngående, op.cit sml S. Steen: Det gamle samfunn, Oslo 1957
- Skredder Berglund får borgerbrev/Håndverk i arv:** Etter folketellingen, H. Brinchmann og J. Fossberg. Se også Magistratsprotocol 1780—1932 i MK, Deliberations og Raadstuesamlingsprotocol 1794—1897 i MK
- I Petersonbua/Mossemarkedets vekst og fall:** Om Momme Peterson etter I. Kittilsen I og II. Om Mossemarkedet etter Norske innlegg 1779 og Akershus stift pk 73 1787 og pk 74 1781, avskrift 29 i MK og O. P. Nyquist
- Chirurg eller medicus?/Svarte kunster på Ås gård:** Etter folketellingen og G. de Besche: I kamp mot sott og skade, Sarpsborg 1968 sml O. P. Nyquist og I. Reichborn Kjennerud: Folkemedisin i Østfold før og nu, 1930. Svarteboken er delvis publisert av A. Chr. Bang i Norske Hexeformularer og magiske Opskrifter, 1901—1902
- Gravide bruder/Madam Nadelsteen setter sin husbond på plass/Vold i sengehalmen:** J. Eliassen op.cit sml J. Lahn op.cit. Om kvinner i bynæringer se H. Sandvik i Kvinnekår i det gamle samfunn, Norsk lokalhistorisk institutt 1985. Moss byfogds underrettsprotokoll og forhørsprotokoll fra 1790-årene er transkribert hos J. Eliassen. Se også J. Gløersen: En slekt Debes, Oslo 1943
- Da smedens hustru skaffet seg et yrke/Faderløse barn og skamløse mødre/Et sandelig Sindelag?/En tjenestepikes bekymringer:** Om skilsmisse etter Avgaaende Brevbog for byfogd Hans Scheel 1805—1808 i avskrift ved M. B. Landstad. For øvrig etter folketellingen sml artikler av J. Oldervoll, S. Sogner og J. Eliassen i Eliassen og Sogner: Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet, Oslo 1981. Thaulow-sitatet stammer fra Kirkebok for Moss 1784—1808 og er transkribert av J. Eliassen
- Da madam Chrystie ble frue/Fiine frøknar og menn i sølibat:** N. Thaulow Hansens dagbok, op.cit sml R. Juell: Slægten Chrystie i Norge, Oslo 1946. Begrepene frue og madam også diskutert, men upresist hos B. Berggren: Da kulturen kom til Norge, Oslo 1979. Begrepet sølibat diskutert hos J. Lahn sml E. Fure i HT nr 1 1986
- En kirke for alle stender:** Etter O. P. Nyquist, D. Vogt og J. H. Vogt. Norske Aabne breve 1789—1790 avskrift nr 7 i MK redegjør for delingen av Rygge sognekall og tilsettingen av Hans Henrik Thaulow og Poul Schnitler som sogneprester i de to nye kallene
- Presten Thaulow får stilt sin nysgjerrighet:** Etter A. Chr. Bang: Hans Nielsen Hauge og hans samtid, 1874, 1910. Presten Thaulow skrev senere Nogle Efterretninger om det i adskillige Egne af Norge ved Bonde-
drengen Hans Nielsen Hauges udbredte Sværmerie som ble trykt i Theologisk maanedsskrift 1805. Han fortsatte på sine eldre dager sitt forfatterskap under pseudonymet Haakon Haraldsson Thorsklubbe og skrev i Nationalbladet ifølge L. M. B. Aubert i Norsk Retstidende 1891
- Klokkeren som aldri ga opp/Gresk og fiolinspill/Fattige Koner af Sognet:** Etter folketellingen, O. P. Nyquist, A. Sibbern, R. Olsen: Beretning om den høiere kommunale skole i Moss kommunale middelsskoles innbydelsesskrift, Moss 1886. Sml M. Berggren, J. Helgheim: Allmueskolen i byane, Oslo 1981 og Allmueskolen paa bygdene, Oslo 1980
- Falske penger i omløp/På rådstuen/Momme Peterson blir en av byens Mænd:** Zelandet etter R. Olsen. Se ellers I. Kittilsen I og H. Fiskaa: Gjaldker og byfogd, Oslo 1980 s 184 og H. E. Næss: Det lokale selvstyres røtter. I Folkestyre i By og bygd, Oslo 1987
- Husets herre blir rastløs/Uforstyrret af Damerne/Hotell-standard ved sekelskiftet:** Lover for Mos klub og Balselskab samt en rekke andre dokumenter gjengitt hos O. P. Nyquist sml folketellingen og en rekke av reiseberetningene
- Brand og Vand/Ziirlige Hager:** Akershus stift 1807, avskrift i MK, Hans Scheel beretter om brannen: 34 gårder brant ned. Brannen begynte i Gerners fabrikk og bredte seg oppover langs fossen. Om David Chrysties tomtekjøp etter O. P. Nyquist
- Hurra, soldater i byen!:** Om Jegerkorpset etter R. Olsen og O. P. Nyquist. Om ugifte mødre etter J. Eliassen op.cit, om avskjeden fra Moss og kantaten se Norske intelligentssedler 4 og 8 mai 1796 og C. Dunker op.cit
- Dragonene fra Vassbygda/Borgerskap og byforsvar:** Etter T. H. Holm og M. Berggren. Om byforsvar etter L. H. Bing, Akershus stiftamtmannsarkiv 1807 pk 76 og pk 93 avskrift 34 i MK og O. P. Nyquist. Avgaaende Brevbog for byfogd Hans Scheel 1805—1808 i avskrift ved M. B. Landstad inneholder også flere kommentarer om borgervæpning
- Borgerskap og byforsvar:** Om borgerkompaniet i 1783: Akershus stift pk 69, avskrift i MK, sml O. P. Nyquist. Ad mossekråker: Først i 1934 ble ideen med kråke i byvåpenet lansert, av teatermaleren Christian Stenersen, som selv var fra Moss. Byens forsvar i 1807: Akershus stift, avskrift i MK. Scheel skriver at Borgerkorpset har 45 mann under våpen, det borgerlige jegerkorpset 48 mann, i tillegg volontører og «2. avdelings ekserserende» sml J. Vassbotn
- Ball med forviklinger/Theater, Viin og vakker Ungdom/Kusker og kramboddrenger på maskerade:** Forviklingene etter J. von Bülow's papirer, op.cit, episoden nevnes såvidt i en artikkel om Fredrik Moltke i St. Hallvard 1971. E. Munch, C. Dunker og N. Thaulow Hansen op.cit sml C. Schnitler: Norske haver, Kra 1916
- Sophie Chrystie rider til Refsnes/Farvel til snørelivet/Kvinnebetroelser:** C. Brinch: Refsnæs på Jeløen, i St. Hallvard nr 14 1958. Om møbler i Østfold se E. Engelstad: Storgårder i Østfold, Oslo 1959. Om

- haver se C. Schnitler. Om klesdrakt C. Dunker op.cit og A. Bugge: Krinoline og bunad i Norges kulturhistorie b 4, 1984. Se ellers R. Juell: Slægten Chrystie, Oslo 1946, Sophie Chrystie op.cit og J. N. Wilse
- Romaner og følelser/Brudrov i Moss:** Begge historier er velkjente i mosselitteraturen og drøftet mange steder: Se H. J. Huitfeldt-Kaas: Efterretninger om familien Sibbern, Kra 1890, men også referert hos D. Vogt, hos L. Opstad og M. Berggren. Charlotte Amalie Sibbern og Johan Ludvig von Sundt fikk flere barn sammen, men bare den ene, Fredrik Sundt vokste opp. L. Bærøes eventuelle innslag av fantasi er flere ganger drøftet av M. B. Landstad i Moss Avis. Hos A. Vogt er Bærøe referert mer ukritisk
- Presten med det sandelige:** Hans Henrik Thaulows brudrov er redegjort for i Th. Thaulow: Slægtene Thaulow, udgivet som manuscript for familien, Kbh 1922. Hans første kone, Margrethe Elisabeth Stabel døde i 1789, hans annen hustru, Magdalene Elisabeth Wilde i 1811 sml også F. O. Juell: Den Thaulowske families slektsregister, Moss 1876
- Den halve Bye/Borgerlig hagebruk/Dovne bønder/Dapoteten kom til Moss:** Etter S. Chrystie, listen over jordeiendomsforhold 1801, folketellingen, J. H. Bing, K. Pram, J. Kraft, M. Woolstonecraft op.cit
- Berthe fra Hesteløkken:** Etter folketellingen, RTK: Fogde-regnskaper 1800 i RA, opplysninger fra T. Renneflot, Moss sorenskriveri, Skifteprotokoll 1795—1802 i STA. Se også S. Skappel: Om husmandsvæsenet i Norge, Kra 1922
- Kirsti husmannskone får en arv/En dreng og hans kvaler/Glade enkefolk:** Om husmannskonen i Moss sorenskriveri, Skifteprotokoll 1795—1802 i STA. Om tjenere etter folketellingen. M. B. Landstad: Folket på Vanem gård fra 1701 til 1958 og J. Vanum: Slegt fra Tørfest og Vanem, Ringsaker 1979
- Karjoler og karéer/Postroverens endelikt:** M. Woolstonecraft, K. Pram op.cit. O. Benterud: Vegvesenet i Smaalenenes amt, fra vegloven av 1824 til Kombinationen av 1895. Moss 1978 sml A. Schou: Postens historie i Norge, Oslo 1947. Historien om Brede Nord er velkjent og referert mange steder, her i all korthet etter O. P. Nyquist
- Mislykte kanalplaner/Fra Moss til Ostindien/Et skip ankrer opp:** Om kanalplaner etter F. A. Z. Sandberg og Norske Riksregistrarer nr 8 1647, avskrift i MK. Om Jens Gerner og Johann Gude i M. Sundt: Stamtavle over familien Gerner, Kra 1866. Om skipet se L. Opstad I. Om tollvesen etter folketellingen og H. J. Jørgensen: Det norske tollvesens historie fra middelalderen til 1814, Oslo 1969
- Napoleon — helt eller skurk?/Ungdom og forsvar:** M. Woolstonecraft op.cit. Om forsvar etter Akershus stiftamtmannsarkiv 1807 pk 76 og pk 93 avskrift 34 i MK og O. P. Nyquist
- Blokade og kornmangel/Barkebrødstider?:** Etter Akershus stiftamtmannsarkiv pk 93 1807, pk 94 1808, Avskrift nr 25 i MK og J. S. Worm-Müller II sml M. Berggren
- En sjømann i forkledning/Byfogd Wulfsberg reiser til Eidsvoll/Moss som hovedstad:** Stemmegivningen 1814: Fotografier i MK. Niels Hanssen Ås var den valgmann som allmuen i Moss landsogn valgte. Han kom så sammen med folk fra resten av amtet. Om begivenhetene etter K. Mykland: Kampen om Norge, Cappelen Norgeshistorie b 9, Oslo 1978 og E. Fure: Eidsvoll 1814, Oslo 1989 sml R. Olsen
- Byen blir mindre/En niårings død:** J. Lahn op.cit sml J. S. Worm-Müller II sml M. Berggren. Etter Moss kirkebok: Fullstendig familierekonstitusjon med grunnlag i kirkebøkene, utført av J. Eliassen og P. Kielland. Sml B. Hodne: Å leve med døden, Oslo 1980 s 11, s 114

Viktoriatiden: Moss i 1865

Hovedkilder

- Matrikkel for Rygge thinglag, Chra 1837
Matrikkel for Moss fogderi 1842, Chra 1842
Fortegnelse over matrikulerte eiendommer i Moss 1841 trykt i F. A. Z. Sandberg
Matrikulerte eiendomme i Moss herred, Kra 1886
Manntall for Moss by og Moss jernverk fra 1842, i MK
Folketellingen av 1865, bearbeidet ved Registreringssentralen for historiske data, UiT
Skatteprotocol 1816—1845 i MK
Deliberations og Raadstuesamlingsprotocol 1794—1897 i MK
Amtmann Carl Sibberns femårsberetninger, Chra 1858, 1863, 1868, 1873, 1877
Mandats Protocol for Mosse bye 1817—1896 i MK
Brevduen fra Mos 1833—1843
Moss Tilskuer 1839—1880

Litteratur

- Berggren, Magne: Rygge b III, Rygge 1990
Brinchmann, Henry: Mossehåndverk i Ladested og Kjøpstad Moss 1973
Dirchs, Chr(istian) (Frederik): Tillæg til Byfoged Vogts Beskrivelse, Moss 1853
Erichsen, Egil Werner: Et møllefirmas historie, Moss 1941
Holst, Fr(edrik) J(ulius): Rygge herred 1814—1914, Fredrikstad 1914
Kiær, A(nders) N(icolai): Smaalenenes Amt, Kra 1885
Kittilsen, Ingolf I: Et handelshus gjennom 150 år, Moss 1951
Kittilsen, Ingolf II: Firmaet og familien Peterson, Moss 1935
Nyquist, O(luf) P(eter): Mossiana fra ældre tider, Moss 1926

- Opstad, Lauritz I: Moss jernverk «Et av de skjønneste Anlæg i staten», Moss 1950
- Sandberg, F(redrik) A(ndreas) Z(ahn): Kjøbstaden Moss i dens fortid og nutid, Moss 1896
- Schulstad, Per: Moss meieri og handelslag gjennom 50 år, Moss 1950
- Skaug, Sverre: Ved Jeløy kommunes 100-årsjubileum, uttrykt, Kambo 1937
- Schreiner, J(ens) R(ennord): Bidrag til byens historie, Moss 1914
- Vogt, Adler: Personalia fra det gamle Moss, Oslo 1948

Samtidsskildringer

- Akrell, Carl og S. G von Troll: Minnen från Carl XIVs, Oscar Is och Carl XV's dagar I—II, Stockholm 1884—1885
- Baird, Robert: Visit to Northern Europe, I—II, New York 1841
- Berg Vold, Sofie: Gamle minder fra Christiania og Jeløen, utgitt av Sofie Lindbæk Aubert, Oslo 1929
- Bournonville, August: Mit Theaterliv I—III, Kbh 1848—1878
- Bremner, Robert: Excursions in Denmark, Norway and Sweden, I—II, London 1840
- Brougham, Lord Henry: The Life and Times of Henry Brougham, I—III, Edinburgh og London 1871
- Cox, William: Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark, I—II, London 1903
- Gerner, Ellen: Orkerød i 1870-årene, memoarer, utlånt av Helen G(erner) Holager
- Gerner, Fredrik: Brev, utlånt av Helen G(erner) Holager
- Gude, Johan Henrik: Mit Livs Erindringer, fire håndskrevne hefter fra 1860-årene, i MK
- Gude, Hans: Af Hans Gudes Liv og Værker, Kra 1899
- Jürgensen, Mörch: En haandverkers reiser og oplevelser fra begyndelsen af 1870-årene, Allingaaabro 1935
- Magnussen, A: Da oksene pløyde på Torderød, i Moss Avis 1935, også i VOGT
- Napoleon prins: Le Prince Imperial, Paris 1895
- Ring, Barbra: Dengang jeg var pige, Oslo 1928
- Rosenquist, Rina (f. Peterson): Optegnelser fra 1870-årene, trykt i utdrag i I. Kittilsen II
- Sundt, Agnes: Barndomserindringer gjengitt i Alby, trekk fra byens historie, Moss 1968
- Sundt, Helga Christiane (Sibbern): Minder fra Aarene 1860 og udover, utrykte, i privat eie, utlånt av Christian Sibbern
- Vogt, David: Beskrivelse over Kjøbstaden Moss, Moss 1834 og Oslo 1955
- Walle, Nicolai: Fra Jeløen og Moss i 1870-årene i Moss Avis 1935 også i VOGT
- Wankel, Kaja: Minder i Moss Avis, også i VOGT

Noter

Moss i brann/Reaksjoner og konsekvenser: Moss landets 15. største by etter O. J. Broch: Statistisk Aarbog for Kongeriget Norge, Kra 1871. Byen var passert av Horten, Tønsberg og Kr.sund. Kragerø, Arendal, Mandal og Ålesund lå rett bak. Om brannen etter H. Sundt, MT, O. P. Nyquist sml Brandrett-Protocol 1764—1861 i MK. Kirken og hotellet hadde høyest takst og var assurert for hhv. tolv og elleve tusen riksdaler. Så fulgte Lund & Hermanstorff og Herfølls gård. Sundt fikk full betaling for sin gård: 2.300 riksdaler, omtrent det samme som ble betalt for allmueskolen

Folketellingen i 1865/Heimfødingenes by/Kjøpmenn med og uten pomade/Dronningen av Værlen/To hoteller og «Casino»: Bakevje: Etter M. B. Tvethe: Norges statistikk, 1848 og Inberetning om den oekonomiske Tilstand med videre i Smaalenenes Amt ved Udgangen af aaret 1855, Chra 1858. Ellers etter H. Sundt, O. P. Nyquist og folketellingen jfr S. Berg Vold s 58 og M. Sundt: Den norske Østlandske familie Sundt, Kra 1895. «Bestefar» Sundts onkel, Johan Ludvig von Sundt, var den siste Sundt på Evje

Smed Rosenberg og barna hans/Jernverksbaronen: Etter L. Opstad II, det håndskrevne manntallet for Moss jernverk fra 1842 i MK og folketellingen av 1865

Familien Sundts nye hus/Husjomfru, men ingen kammerpike/Byens største yrkesgruppe/Syver fra Våler og franske Louis: Etter Helga Sundt og folketellingen. Hanna Winsnes har redegjort for «husjomfruer» og sett det som uttrykk for tidens økte krav om sosial deltakelse til husmoren. Etter A. Avdem og K. Melby: Oppe først og sist i seng, Oslo 1985, s 67f. Tjenerens plikter fra E. Gerner via H. Holager

En mørk og mystisk herre/Brennevinets æra/Spritkongen på Moss/Akevittens skadelige innflytelse/Malt og bayer/Krigens glade budskap: Om Jens Ludvig Gerner, Mathias Gude og spritproduksjon: A. N. Kiær, F. A. Z. Sandberg, J. R. Schreiner og A. M. Sundt: Stamtavle over familien Gerner, Kristiania 1886, sml E. Jansen: Slekten Gude i Norge, Bergen 1940, sml A. Vogt, D. Vogt og C. Dircks supplement til D. Vogt. Om avholdsarbeid: O. Kristiansen: Edruelighetsforhold i Norge 1814—1848, Oslo 1934. Han beskriver drikkevaner og politisk edruelighetsarbeid, men uten spesiell referanse til Moss sml E. Sundt: Om Ædrueghedstilstanden i Norge, Chra 1859 og 1976 og P. Fuglum: Kampen om alkoholen i Norge 1816—1904, Oslo 1972. Om øl i R. Kr. Nilsen: Vårt eget brygg, Moss 1988 samt O. P. Nyquist og MT

En byfogds liv/Etikk og alkohol/En by full av jurister: A. Vogt: Byfogd David Vogt og hustru, Kra 1919 sml H. Fiskaa: Gjaldker og byfogd, Oslo 1980 s 184. Se også F. A. Z. Sandberg, J. R. Schreiner, Moss sorenskriveri: Pantebok 1863—1870, A. Olafsen; Våre sorenskrivere I—II, Oslo 1940, 1945

- Tolvskillingsbanken/Seks direktører — og to ansatte:** Etter P. Schulstad: Den nyttige Indretning, Moss Sparerebank 1826—1951, Moss 1951
- Johan Nyquist får en sjanse/Tobakk, tegl og hermetikk:** Berg Vold s 92. Helga Sundt: Om Johan Nyquist se S. Berg Vold s 92 og Helga Sundt. J. Nyquist ble portrettert i 1876 av C. J. Buhre. Om korn se Inberetning om den oeconomiske Tilstand i Smaalenenes Amt ved Udgangen af Aar 1870, Chra 1873, se også H. Nordvik (red.): Rent mel i posen, Oslo 1984 og E. Werner Erichsen: Et møllefirmas historie, Moss 1948 sml A. N. Kiær, O. P. Nyquist og J. R. Schreiner
- Trelast i tonnevis/En fremmelig ung Contorist/Et spennende rykte:** Etter I. Kittelsen I og II sml D. Vogt og C. Dircks, A. N. Kiær og J. R. Schreiner: se også M. Arnesen: Slægten Thorne, Kra 1885
- Regulering og «Afmagt»:** Utførlig behandlet hos F. A. Z. Sandberg jfr I. Kittelsen II og E. Benum: Sentraladministrasjonens historie 1845—1884, Oslo 1979
- Et avgjørende telegram:** Etter I. Kittelsen I sml T. Rafto: Telegrafverkets historie 1855—1955, Oslo 1956
- Sogneprest uten talegaver/Utstråling og vekkelse:** Etter J. R. Schreiner, O. P. Nyquist og MT. Sml J. H. Vogt: Moss kirke gjennom 350 år, Moss 1961 samt H. Wergeland: Moss indremisjon gjennom 75 år, Moss 1959. Om Erik Tønnesen, se H. B. Heggveit: Den norske kirke i det nittende århundre, Chra 1920, boken inneholder også et portrett av Tønnesen.
- Søm, tegning og pikelige sysler/Borgerskapets gutteskole/Seminarister og allmue/Barn på asyl/Lærer med losji på Nore/Fra «Spindhus» til skole:** S. Berg Vold s 65, s 88 og K. Wankel op.cit, J. Helgheim: Allmueskolen i byane, Oslo 1981. Om realskolen etter R. Olsen: Beretning om den høiere kommunale skole i Moss 1810—1855, Kristiania 1886. Bygdeskolen; Folketellingen, S. Skaug sml J. Helgheim: Allmueskolen paa bygdene, Oslo 1980 sml M. Berggren
- Jørgine, Oline, Jonette og Dorthias/Comoedier, Romaner og lærerige Fortællinger:** Analyse av navn etter folketellingen. Om bibliotek se Catalog over de Mosse Læsebibliothek tilhørende Bøger, Christiania 1832. Et privatarkiv om bibliotek i Moss på 1800-tallet i RA er ikke studert. Se ellers T. Hernes: Moss folkebibliotek, Moss 1951. Om bibliotek og lesevaner se ellers N. J. Ringdal; By, bok og borger, Oslo 1985
- En Brevdue og en Tilskuer:** Avisene finnes på UBO og i Moss bibliotek. Om Christian Fredrik Dircks se H. Brinchmann, folketellingen og O. P. Nyquist. Sml ellers H. Fiskaa: Den norske presse før 1850, Fredrikstad 1985
- Billige bluser og dårlige sko/Tyske geseller og svenske peppersvenner/Håndverksfag i oppløsning:** Etter O. P. Nyquist og folketellingen sml E. Bull: Håndverkssvenner og arbeiderklasse i Kristiania, i HT 1966
- Iglar, besvergelses og kloke koner/Mot kolera duer intet/Gytjebad ved Værlebugten:** Etter MT, O. P. Nyquist, J. R. Schreiner og F. A. Z. Sandberg samt folketellingen. Om badet se også L. Opstad: Hva nå med landets eldste badeanstalt? i Østfoldarv V, 1960. L. Opstads artikkel diskuterer også møbelkunst i Moss i perioden. Om leger sml J. Kobro: Norges læger 1800—1980, Oslo 1912—1944
- Kaffe og kortspill/Klubbkultur/Krinolinetid/Dansevert med terninger:** Etter H. Sundt, S. Berg Vold og O. P. Nyquist. Om kvinner av borgerskapet sml E. Steen: De kondisjonerte kvinner i Norges kulturhistorie b 4, 1984. Om klær etter A. Bugge: Krinoline og bunad i Norges kulturhistorie b 4, 1984
- Eksersis og festdager/Den siste Borgercaptain:** Etter H. Sundt, O. P. Nyquist og MT
- Michael Sundt velger landlivet/Proprietærer og forvaltere/Alle de gærnerske hester/Dette beslektede og besvogrede Moss:** Etter folketellingen. P. Schulstad: Alby, trekk fra gårdens historie, Moss 1968, Agnes Sundts barndomserindringer gjengitt i P. Schulstad. Dyr: S. Berg Vold s 12 sml A. Magnussen og N. Walle op.cit og folketellingen. Om Refsnæs: C. Brinch: Refsnæs på Jeløen i St. Hallvard nr 14 1958. Om Bråten: S. Berg Vold s 50, s 58. A. M. Sundt: Stamtavle over familien Gerner, Kra 1886, sml B. Ring, A. Vogt og E. Gerner op.cit
- Bygdematadoren på Ramberg/Bønder og arvefølge:** Etter folketellingen, A. Vogt og S. Skaug, M. B. Landstad: Folket på Vanem gård fra 1701 til 1958 og J. Vanum: Slekt fra Tørfest og Vanem, Ringsaker 1979
- Krøtter og kvinnfolk/En sveitser på Melløs/Griser, bygg og poteter:** Okser foran plogen: A. Magnussen og N. Walle op.cit, Christian Dircks utga i årene mellom 1856 og 1880 en serie med trykte beretninger for Smaalenenes landhusholdningsselskab 1856—1880 samt Veiledning til driften av en gård på 200 mål av Jacob Hansen. Medlemmer av landhusholdningsselskapet var de større proprietærer, samt Christian Dircks og Svend Ulsteen foruten tre bønder: Anders Larsen Vanem, Lauritz Torgersen Nore og Johan Gudmundsen Ås. MT skrev mye om «landboforeningen» i disse årene. Se ellers Amtmandens femårsberetninger for hele perioden og A. N. Kiær, op.cit
- Da Ola Mand ble berømt/Dorthea Popp skrider til aksjon/En plass som het Kambobukta/En svenske på Ungerholt:** Etter folketellingen og O. P. Nyquist, som nevner madam Pops rolle. Se også J. R. Schreiner. Kambo ble solgt av enkegrevinne Karen Wedel Jarlsberg og Harald Wedel Jarlsberg til Ignatius Wankel, tinglyst i 1846. Skjøtet og oppgangsforretningen i 1844 i avskrift i MK. Husmannskontrakter i Moss sorenskriveri: Pantebok 1863—1870 i STA sml Amtmandens femårsberetninger og S. Skappel: Om Husmandsvæsenet i Norge, Kra 1922
- Maler Faber avlegger borgereden/Den ubrukte frihet og makt/En fast allianse av jurister og kjøpmenn:** Etter Mandtals Protocol for Mosse bye 1817—1896 sml E. Hovland: Grotid og glanstid i Folkestyre i bygd og

- by, Oslo 1987 sml R. Fladby: Bønder og embedsmenn i lokalstyringen etter 1837 i HT 1967, hefte 1
- Snekker Ellefsen blir stortingsmann/En oppvigler/Hans Møller dømmes til Vand og Brød:** Etter J. R. Schreiner, F. A. Z. Sandberg og MT. Sml Ø. Nilsen: Opposisjon ved stortingsvalgene i sju norske byer i 1840-årene, h.oppg 1969. Se også O. Bjørklund: Marcus Thrane, Oslo 1970
- Helly Hansen tar farvel med sjølivet/Hjulbåten «Moss»:** Etter folketellingen, J. R. Schreiner, F. A. Z. Sandberg. Artikler og kåserier om sjøfart i J. H. Vogts samling i Moss bibliotek. Om Helly Hansen se M. Schulerud og M. B. Landstad: Helly-Hansen i hundre år, Moss 1977
- Byen får kanal:** Beretning om Canalen i Moss, Moss 1856 sml J. H. Vogt i MA 17 des. 1952
- Bestefar Blom sørger for stesønnene sine/Tvillinger med sjøerfaring:** Etter I. Kittilsen I og II, A. Vogt: Byfogd David Vogt og hustru, Kra 1919, folketellingen, samt Minneskrift utgitt for familien i anledning av 100-årsdagen for Johan og Jørgen Herman Vogts fødsel, Moss 1936. Tomter fra Torderød: Moss sorenskriveri: Pantebok 1863—1870 i STA. Sml J. S. Worm-Müller: Den norske sjøfarts historie b 2, 3 s 376. Artikler og kåserier også i VOGT
- Kambochausséen — og Vålerveien/Gratispassasjerer:** O. Benterud: Vegvesenet i Smaalenenes amt, fra vegloven av 1824 til Kombinationen av 1895, Moss 1978. Jernbanediskusjonen referert hos F. A. Z. Sandberg, sml E. Østvedt: De norske jernbaners historie I, Oslo 1954
- Den destillerede Rigdom/To verdensmenn og deres fall/Mot en ny tid:** A. M. Sundt: Stamtavle over familien Gerner, Kristiania 1886, sml H. Sundt, B. Ring, A. Vogt, E. Gerner, MT samt privatbrev fra Fredrik og Rikke Gerner utlånt fra H. Holager. Carl og Anna Gerner ble malt av Benedicte Scheel i 1886, maleriet av Anna Gerner finnes idag på Linderud. Helga (Sundt) Sibbern er malt i 1878 av Ragnhild Beichmann, portrettet er i familien Sibberns eie. Om Elise Chrystie: R. Juell: Slægten Chrystie, Oslo 1946

Registre

Saksregister

Adel, adelskap 19f, 21f, 277, 400
Amtmenn 72, 205, 372
Arkitektur og byggeskikk 21,27,93,
217, 220, 278, 335, 354
Aviser 113, 135, 330

Bankvesen, finanser 330f
Barnehage 323f
Brennevin, brennerier 285f
Bryggerier og malterier 290f
Borgerkapteiner 255, 346
Borgerkorpset 117, 215, 251, 345
Bybranner 84, 150, 210, 262f, 399
Byadministrasjon 62f, 65, 707, 204f,
398
Byfogder 71, 205, 294f, 300
Bygrenser 64, 267
Byvåpen, se fargeplansjene

Ekteskapsmønster, seksuelle normer
129f, 178f, 185
Eligerede Mænd, se Ordførere
Fattigvesen 89, 202, 205, 271

Fogder, se sorenskrivere og land-
futer
Folketall 35, 137, 266, 268

Helseforhold 81f, 134f, 175f, 184,
258, 337f
Hoteller og restauranter 209, 272,
327, 339, 342f
Husdyrhold 22, 25, 32, 351, 357f

Husmannsvesen 127f, 234f, 365f
Håndverkere generelt 77, 169, 332

Jernbane 387f
Jordbruk, vekster 25f, 123, 229f, 232
Jordeiendomsforhold 120, 228, 231,
357
Jordmødre, se Helseforhold

Kanalplaner/kanalbygging 243f,
380f
Kirker, kirkebygg 31, 193f, 265, 314
Klær og moter 16, 104, 221, 341
Kornhandel 36f, 43f, 48, 164, 253,
292
Krig og storpolitikk 15, 45f, 132,
250, 256f, 261, 292
Kriminalitet 67f, 110f, 202

Leger, se helseforhold
Litteratur, lesning 112, 224, 328f

Malere i Moss 94, 133, 138, 217,
220, 263, 375, 406
Matstell 25f, 232, 339
Militære forhold: Landsognet 118,
213
Militære forhold: Byen, se Borger-
korpset
Moss jernverk 51f, 152f, 275f
Moss klubb 206f, 342f
Moter, se klær
Møbler 81, 96, 104, 171, 279

Navn, navneskikker 43, 142, 327

Ordførere 206, 352, 369, 371

Post og telegraf 114, 242
Prester 87, 197, 315

Rang og titler 101f, 189f
Religiøst liv 85f, 195, 316
Romantikk, forelskelse 129f, 178f,
185, 340

Seksualitet, se ekteskapsmønster
Selskapsliv 106, 218f, 391
Sjøfart, skipsbygging 48, 245f, 376,
379f
Skoleforhold 90f, 197f, 317f
Sorenskrivere og landfuter 17, 65,
237, 299
Stoler, se møbler
Stortingsvalg, stortingsmenn 256f,
372f
Sølvgenstander 78f, 189, 334

Tekstilindustri 50f, 144f
Tjenere og tjenerhold 100, 169, 191,
279f, 282
Tobakksindustri 149, 305
Toll, tollvesen 73f, 248
Trelasthandel 40f, 156f, 160, 306f
Veiforhold 30, 32, 241, 385

Stedsnavnregister

Bare stedsnavn fra Moss og omegn er tatt med. Christiania, Gottorp, Paris osv er altså ikke i registeret. Fortsatt eksisterende navn er stavet etter dagens norm, navn som er gått av bruk, er lett normalisert.

- Alby, gård på Jeløy 28, 118, 120, 123, 128f, 205, 230f, 318, 328, 347f, 353, 359, 361, 371f
- Bakkegaden, senere Løkkegaten og Vogts gate 32, 109, 202f, 271, 303, 326, 336
- Bakkene 262, 271
- Balaklava, utsiktsplass på Orkerød 292f, 391
- Bellevue, nytt navn på Krosser gård 350, 391
- Bergerhaugen, løkke 37
- Bergersborg, opprinnelig husmannsplass, skilt ut fra Kubberød 230, 365
- Bevøy; nord for Jeløy 235
- Bjerget, boligstrøk i Moss 271
- Bjølund, gård i Rygge 65
- Borregård 20
- Breidablikk, tomt 325
- Broen, plass under Kambo 365
- Bråten, gård på Jeløy 124, 187, 230, 328, 351f, 405
- Bråten, plass under Ramberg 365
- Carlberg, gård i Rygge 282, 353, 371
- Charlottenborg, skilt ut fra Tronvik, se Tronvik
- Christian Augusts torg, senere Øvre torg 211f, 265
- Dammen, plass under Nore 365
- Dilling, gård i Rygge 29, 93, 118, 241, 311
- Dillingøy, gård i Vassbygda 22, 25, 28, 128, 214, 356
- Drammen 63, 108, 110, 149, 251, 268, 294, 298, 311, 324, 392
- Dronningens gate, se Enggaden
- Drøbak, ladested 82, 295
- Eidsberg 43
- Eikelund, plass under Dillingøy 365
- Ekeli, skilt ut fra Tronvik 129
- Elingård, setegård 20, 108
- Eløy i Rygge 246
- Enderød, gård i Vassbygda 23, 28, 123, 365
- Enderødplass, plass under Gashus 365
- Enggaden, den senere Dronningens gate 30, 32, 35, 212, 242, 262, 273, 319, 343
- Evje, setegård 19f, 100f, 202, 224, 241, 353
- Falkenstein, setegård 20, 219
- Fiske, plass under Alby 365
- Fiske, plass under Grimsrød 365
- Fjellet, plass 365
- Fjerdingshuset 29
- Fredensborg, se Bellevue
- Fredriksminde, annet navn på Rabekk
- Fredrikshald, se Halden
- Fredrikstad 60f, 66, 68, 73, 80, 82, 110, 112, 134, 150, 175, 241, 246, 257, 267, 298, 372, 392
- Fuglevik, gård på Jeløy 28, 50f, 123, 128, 325, 355
- Fuglevikplass 365
- Gashus, gård i Vassbygda 23, 25, 28, 118, 120, 123, 127f, 242, 356
- Gate, gård i Rygge 115, 146
- Gernerlunden 229
- Gibund, gård i Rygge 35, 65, 112, 123, 230, 299
- Gjerrebogen, skogstykk skilt ut fra Øre 124, 352
- Gjertehytta, plass under Ramberg 365
- Goen, gård i Rygge 146
- Grimsrød, gård på Jeløy 28, 58, 123, 125, 187, 214, 228, 245f, 350, 361, 399
- Grina, plass dels under Gashus, dels under Nore 129
- Grønli, opprinnelig plass under Alby 129, 230, 349, 353, 359
- Gullholmen, se Tronvik
- Hafslund setegård 20, 64, 152, 156, 399
- Hattevik, plass under Dillingøy 365
- Haugen, plass under Alby 230
- Helgerød, 28, 58, 118, 122, 128, 235, 273, 325, 376
- Hellebergene, skilt ut fra Nes 365
- «Herberggården» 143, 219, 263, 272
- Hestelokka, plass under Nes 129, 234f, 353
- Hestetorget i Moss 173f
- Hobøl 43, 64, 122, 156, 225f, 307, 366
- Hoppert, plass under Torderød 325, 365
- Høienhall, skilt ut fra Melløs 352
- Høienhaldgaten 273
- Hølen 43
- «Høyvekta» 249, 265, 266, 269
- Jarlsberg, setegård 20, 276, 293
- Jøvesletta, plass under Nes 365
- Kallum, gård i Rygge 137, 229, 351, 358
- Kambo, setegård 18f, 21f, 28, 54, 69f, 90, 98, 100f, 118, 122f, 127, 155, 231, 236, 325f, 353, 361f, 368, 386, 398
- Kambobugta, plass 363
- Kase, gård på Jeløy 28, 127, 231, 359
- Kattepina, plass under Dillingøy 69, 128
- Kiellandsvik, skogstykk på Jeløy 128
- Kihl, gård nær Kambo 22, 28, 123, 155, 365
- Killa, plass under Kase 365
- Killingvik, gård på Jeløy 28
- Kippenes, plass på Jeløy 353
- Kirkegaden i Moss 133, 175, 262, 270, 273
- Kirkestrædet 273, 314
- Kirketorget i Moss 174f, 211, 269, 273
- Kjølborg, setegård 20
- Kjørrebukta, plass under Ås 365
- Kjørrebukta, plass under Nes 365
- Klommestien, gård i Rygge 29, 124, 137, 191, 273, 352
- Klostergården, se Radet
- Kolsrød, gård i Vassbygda 23, 123, 365
- Kongens gade i Moss 29, 109, 133, 138, 140, 150, 179, 181, 269, 334
- Kongveien 16, 29
- Konggaden, se Kongens gade
- Kongshavn, plass under Nes, senere selveier gård 129, 234f, 353, 365

- Krabbejordet, skilt ut fra Torderød
 Krabben, plass under Torderød 365
 Krandsen, strøk i Moss 271
 Krapfoss, skilt ut fra Øre 124, 313, 365, 386
 Krogsvold, gård i Vassbygda 26, 28, 64, 124, 150, 267, 313, 326
 Krosser, gård på Jeløy 28, 153, 236, 350
 Krossertomten, skilt ut fr Torderød 385
 Kubberød, gård på Jeløy 23, 124f, 128, 187, 191, 228f, 233, 361, 400
 Kubberød plass 365
 Kullebunden, løkke 37
 Kullebunn, skilt ut fra Nes 353
- Larkollen i Rygge 74, 76, 241, 246f
 Levik, plass under Nes 365
 Lien, plass under Kambo 127f
- Malakoff, utsikts plass på Melløs 292f, 391
 Melløs, gård i Rygge 137, 288f, 293, 305, 346, 351f, 358, 361, 391
 «Mohrstuen» 37, 46, 212
 Mossedal, se Hobøl
 Mosseskogen 16f, 155, 241, 165
 Mossesundet 30, 96f, 125, 243, 247, 296, 311, 381, 388f
 Møllergaden, gate i Moss 35, 269
- Nebba, plass under Ramberg 365
 Nes, gård på Jeløy 23, 28, 120, 127, 235, 352, 356f, 370
 Nes, setegård 20
 Nedre gade, senere Storgaden 29, 32, 97
 Nordbakke, jordstykke nord for Mossefossen 54
 Nordøya, plass under Dillingøy 365
 Nore, gård i Vassbygda 23, 28, 81, 118, 120, 123, 214, 242, 325, 351
 Noredegården, plass 129, 365
 Nybråten, plass under Nore 365
 Nygaden, gate i Moss 269
 Næsenga, plass under Dillingøy 365
 Næsplass, plass under Nes 365
 Nøkkeland, gård i Vassbygda 23, 28, 151, 214, 235, 355
- Oakhill i Rygge 391
 Odderød, gård på Jeløy 28, 123
 Onsøy, 55, 64f, 227f, 267
 Orkerød, gård på Jeløy 28, 127f, 187, 228, 230, 234, 283, 288, 293f, 351, 359, 390f, 393f
 Orkerødhytta/Orkerød plass, plass 365f
- Postmestergaden, den senere Gudes gate 30, 165, 210, 269, 344
- Radet, senere Kloster gaten 29, 35, 137, 138, 248, 253, 266, 267, 271, 276, 335
 Rabekk, skilt ut fra Melløs 202
 Ramberg, gård på Jeløy 28, 118, 127f, 247, 326, 354, 357, 370
 Ramberghøyden, plass 365
 Raukerød, plass under Kambo 127f, 365
- Refsnes, gård på Jeløy 28, 120, 219f, 222f, 225, 228, 247, 349f, 354
 Reier, gård på Jeløy 28, 118, 127f, 247, 349, 353, 359
 Reiertangen, plass 365
 Renneflot, gård på Jeløy 28, 234f, 355
- Revlingen 245
 Rosendal, plass under Kambo 127f
 Rosnes, gård på Jeløy 28, 57, 122, 125, 127, 158, 186, 187, 266, 352, 392
- Rygge sogn 43, 79, 89f, 92f, 131, 256, 299
- Rykkinn, plass under Kambo 127f, 237, 365
- Rød, gård på Jeløy 28, 36, 123, 127, 361
- Rød, gård i Vassbygda 131
- Rødsund 386
- Rør, gård i Rygge 215
- Røre, gård på Jeløy 28, 122, 355, 365
- Råde sogn 29, 43, 64, 79, 166, 239, 241, 243, 267, 299
- Sandsgaden, i Moss
- Sarpsborg 316, 337
- Skallerødbråten, plass under Nes 365
- Skippling, gård på Jeløy 28, 58, 122
- Skovly, skilt ut fra Krosser
- Skovgaden, 30, 32, 212, 273, 276
- Smedjordet, skilt ut fra Torderød
- Solbakken, skilt ut fra Grimsrød
- Solberg, plass under Reier 365
- Solli, plass på Jeløy 129
- Son 41, 43, 76, 149, 209, 247
- «Spindhusgården» 199, 322, 326
- Spydeberg 43, 55, 367
- Stavengen plass 28
- Storgaden i Moss 138, 140, 175, 185, 193, 201, 203, 210f, 221, 262, 269, 271, 276, 279, 284f, 294, 318, 326, 335, 384
- Stræte, plass i Vassbygda
- Støperiet, skilt ut fra Torderød
- Støtvik, se Larkollen
- Sunda, plass i Vassbygda 128
- Svinndal 43, 354
- Syverenga, plass under Dillingøy 365
- Sygehusgaden 336
- Søly, skilt ut fra Grimsrød
- Såner, se Vestby
- Telthusbakken 118
- Thornefisket, skilt ut fra Nes
- Thorsø, setegård 20, 252
- Toldbodgaden, i Moss 269
- Tomb, setegård 20
- Tomtegaden, i Moss 269
- Torbjørnsrød, jordstykke i Vassbygda 28, 124
- Torbjørnsrød, delvis identisk med Bråten på Jeløy 28
- Torbjørnsrød, gård i Vassbygda
- Torderød, gård på Jeløy 20, 28, 122, 125f, 187, 189f, 228, 234, 308, 318, 346, 350, 394, 399
- Trolldalen, skilt ut fra Øre 365
- Tronvik, gård på Jeløy 28, 30, 114, 123, 127, 209, 321, 241, 247, 350
- Tune 46, 55, 64f, 196, 307, 308
- Tønsberg 63, 66, 72, 176, 234, 268, 385
- Tørfest gård i Vestby 240, 356
- Ungerholt, plass under Kambo 127f, 336f
- Utsikten, plass under Orkerød 365
- Vanem, gård i Vassbygda 16f, 25f, 28, 119f, 126, 129f, 214, 238f, 242, 351 356f, 398
- Vanemdalen, plass 129, 365
- Vanemsundet, plass 365
- Vansjø 25, 26, 33, 40, 41, 156, 162, 307, 311f, 387
- Vestby 55, 79, 131, 173, 240, 268, 385, 387
- Vittingsrød, gård i Vassbygda 28
- Værla, Værlebukta 73, 76, 95, 245, 247, 251, 305, 338f
- Værle, Værlesanden 26, 30, 64, 137, 140, 235, 248, 251, 253, 266, 267, 272, 322, 326, 328, 344, 376, 377

- Værne kloster, setegård 20f, 22, 30, 35, 37, 93, 100f, 107, 122, 198, 209, 224, 241, 261, 282, 351, 353, 371, 392, 394
 Vårli, skilt ut fra Grimsrød
- Øvre gade, senere Kongens gate 29, 32, 35, 77
 Øre, gård i Rygge 124, 137, 215, 229, 273, 299
- Ås, gård på Jeløy 23, 28, 131, 176f, 325, 351, 355f
 Ås sogn 79, 173
 Åvangen, plass under Kambo 127f, 365

Malere i Moss

I denne boken er det reproduisert en rekke stikk og malerier som vil være ukjent for mange i Moss. Ikke desto mindre er «Moss i kunsthistorien» et tema som kunne fortjene langt grundigere utredning. Det fordrer at hver enkelt kunstner studeres for seg. Her er en liste over anerkjente billedkunstnere som alle har hentet motiver med tilknytning til Moss på 1700- og 1800-tallet.

Balke, Peder (1804—1887) landskap	Lorentzen, Christian August (1749—1828) landskap	Gamle stikk og malerier fra Moss finnes reproduisert i følgende bøker:
Beichmann, Ragnhild (1854—1917) portretter	Munch, Jacob (1776—1839) portretter og landskap	Boydell's Picturesque Scenery of Norway with the principal Towns, London 1820
Coning, Jacob (ca. 1648—1724) landskap	Olsen, Christian August (1813—1890) portretter	Vogt, Jørgen Herman: Moss som den var, Moss 1970
Dyckmann, Peter Lyders (ca. 1700—ca. 1760) portretter	Paulsen, Erik (1749—1790) landskap	Wergmann, Peter C. F.: Norge fremstillet i lithograferede Billeder efter Naturen I-II, Christiania 1837
Edy, John William (ca. 1762—1820) landskap	Roque, Bartholomeus (f. 1720) landskap	Schnitler, Carl W.: Vore Oldeforeldres Land efter deres egne Billeder, Kristiania 1910
Grosch, Heinrich August (1763—1848) landskap	Scheel, Benedicte (1851—1931) portretter	Østby, Leif: Østfold i billedkunsten, Rakkestad 1988
Gude, Hans (1825—1903) landskap	Smith, Mathilde (1826—1882) landskap	
Hosenfelder, Heinrich (1720—1802) kirkeinteriør og portretter	Wergmann, Peter Frederik (1802—1869) landskap	
Juel, Jens (1745—1802) portretter	Aadnes, Peder (1732—1792) portretter	
Lehmann, Carl Peter (1794—1876) portretter		

Billedregister

- Bergen museums bibliotek 54, 259
Bærum bibliotek 122
Det nasjonalhistoriske museum på Fredriksborg 95
Drammen museum 249
Helly-Hansen 29, 139, 158
Holmsen, Truls 189, 334
Holager, Helen (Gerner) 149, 230, 280, 283, 304, 351, 390, 391, 393, 395
Kunstindustrimuseet 38, 39, 99
Landstad, M. B. 40, 157, 264, 286
Louvre, Paris 375
Moss avis 330, 331
Moss kirke 202, 315
Moss kommune
 A) Kartsamlingen 30, 140, 235, 244, 265 samt fargeplansje
 B) Billedsamlingen 298, 337, 347, 364, 369, 370, 371, 381
 C) Vogts samlinger 60, 61, 69, 98, 109, 143, 165, 176, 198, 212, 278, 284, 293, 312, 318, 340, 344, 248, 358, 364, 366, 377, 379
Moss ættehistorielag Rabekk museum 171, 279
M. Peterson & Søn
 A) Fotografier tatt i Konvensjonsgården 52, 57, 133, 210, 257, 275 samt fargeplansjer
 B) Opptrykk fra bok 153, 159, 206, 255, 274, 307, 309, 310, 324
Nasjonalgalleriet
 A) Malerisamlingen 32, 163, 223
 B) Trykk- og tegnesamlingen 187, 188, 220, 221, 232
Norsk folkemuseum
 A) Thaulow-museet 17, 42, 53, 94, 96, 102, 104, 107, 111, 128, 160, 362
 B) Øvrige samlinger 19, 78, 79, 81, 85, 138, 150, 155, 174, 245, 247, 278
Riksantikvaren
 A) Norsk portrettarkiv 21, 59, 119, 152, 217, 277, 295
 B) Øvrige samlinger 74, 208
Rosenborg slott Fargeplansje
Oslo bymuseum 157
Sibbern, Georg 22, 127
Slekten Gude i Norge 109, 192, 252, 302
Statens kartverk 24, 45, 386
Stortingets bibliotek Fargeplansjer
Thaulow, Per 196
Universitetsbiblioteket 157, 226, 328
Vogt, Elisabet Fargeplansje
Østfold fylkes billedarkiv 27, 29, 35, 47, 56, 124, 125, 139, 154, 158, 162, 168, 178, 181, 182, 190, 205, 229, 233, 236, 237, 239, 240, 262, 263, 270, 272, 288, 290, 297, 305, 306, 237, 335, 339, 349, 352, 354, 378, 382, 383, 384, 387, 388, 392, 394

Fylkesfotograf *Kjell Bertheau Johannessen* har foretatt *alle* avfotograferinger fra Moss Rådhus, Konvensjonsgården, Helly-Hansen, Moss ættehistorielag Rabekk museum, Truls Holmsens og Helen Holagers samlinger, foruten mange av bildene i Østfold fylkes billedarkiv.

Fotograf *Jacques Lathion* ved Nasjonalgalleriet har fotografert portrettene av David og Sophie Chrystie samt akvarellene av Heinrich August Grosch.

Personregister

Navn som er brukt i boken, oppgis som hovedform. Øvrige navneopplysninger står i parentes. Kallenavn er anført.

Giftet kvinner er oftest oppført slik de er omtalt i teksten. Bare *ofte* omtalte kvinner er oppført separat med pikenavn og mannens etternavn. Skrivemåten av navnene er lett modernisert, med mindre det foreligger en klar familietradisjon for en bestemt stavemåte.

Ingen person er tatt med på denne listen om ikke vedkommende har opptrådt i minst to forskjellige kilder. Dessverre har likevel heller ikke alle de som er oppført, latt seg identifisere fullt ut. Fødsels- og dødsår er hentet fra ulike kilder. I den grad folketellingene er brukt som kilde til fødselsår, tas forbehold om muligheter for små unøyaktigheter.

-
Aadnes, Peder, maler (1732—1792) 89	Akeleie, Sigvard (Gabrielsen) «den store», lensherre (1585—1659) 121, 398	Anker, se også Ancher
Aamodt, Jens, sorenskriver (ca. 1753—1785) 65	Akeleie, Sigvard Jørgen (Gabrielsen), «majoren», jordeier (1672—1733) 128	Anker, Bernt, kjøpmann, konferensråd (1746—1805) 131, 138, 151f, 157f, 217f, 228, 336, 246, 274, 383
Abildgaard, Martinius (Andreas), sorenskriver (1812—1884) 298, 300, 368f	Akeleie, Sigvardt Jørgen, offiser (1767—1822) 398	Anker, Carsten (Tank), kjøpmann, konferensråd, eidsvollsmann (1747—1824) 58
Abildgaard, Peter (Jensen), tollar (1740—1837) 248	Akeleie, Øllegård Marie (Sigvardsdatter) (g. Storm) (ca. 1695—ca. 1730) 19, 21	Anker, Jess, kjøpmann (1753—1798) 151, 217
Abo, Anna Margrethe (g. Fleischer) (siste del av 1700-tallet) 72	Alby, Margrethe Willadsdatter, bondekone (f. 1767) 231, 236	Anker, Karen (f. Elieson) (f. 1760) 152
Adolf Fredrik (Gottorp) (1710—1771) 48	Alby, Willads Gundersen, bonde (1724—1804) 231, 236	Anker, Peter, diplomat (1744—1832) 58, 599
Akeleie, Anne Dorothea, «Akeleien sielff» (f. Kofod) (1696—1754) 21, 23, 28, 98, 103, 127	Alfsen, Hans, vever (midt på 1700-t.) 50	Arctander, Anna Elisabeth (g. Preus), prestefrue (1759—1808) 225f
Akeleie, Anne (f. Bildt), jordeier (ca. 1620—1667) 40, 122, 127, 397, 399	Amundsen, Abraham Ludvig, lærer, løytnant (f. 1845) 317	Arctander, Debora, ugift (1765—1863) 225f
Akeleie, Gabriel (Sigvardsen), offiser og jordeier (1638—1677) 122, 398	Ancher, se også Anker	Arendorff, Augusta (g. Sibbern) (1704—1773) 22
Akeleie, Gabriel Sigvardsen, offiser (1704—1781) 69, 398	Ancher, Erich, jernverkseier (1709—1785) 58f, 151, 154, 399	Ask, Anna, fattig kone (f. 1797) 272
Akeleie, Ingeborg, grevinne (g. Løvenskiold) (1741—1804) 398	Andersdatter, Larine, klok kone (f. 1785) 336	Austen, Jane, forfatterinne (1775—1817) 226
Akeleie, Maria Elisabeth, fattig adelsfrøken (død ca. 1740) 23	Andersen, Anders, lærer (1781—ca. 1830) 201f	
Akeleie, Peter Sigvardsen, offiser (1720—1760) 398	Andersen, Hans Rødsbro, bonde (sist på 1800-t.) 387	Balke, Peder (Paulsen), maler (1804—1887) 375
	Andresen, Sivert, kjøpmann (1798—1864) 271, 291	Bang, Anton Christian, biskop (1840—1913) 196
	Angell, se Gude	Bang, Niels Christian (Jacobsen), skomaker (1804—1885) 373

- Barnholdt, Caspar, prest (1724—1800) 87
- Barth, Ulrik Frederik (Jenstrup), sorenskriver (1778—1867) 236, 300
- Bartz, Lorenz, masmester (ca. 1700—før 1760) 56
- Bassøe, Christian H(eyerdahl), kjøpmann (1799—1870) 206, 287, 302, 368f
- Beaumarchais, Pierre-Augustin (Carron) de, forfatter (1732—1799) 329
- Bech, Heinrich, treskjærer og maler (ca. 1718—1776) 81
- Beenfeldt, (Christopher) Paul de, offiser (ca. 1680—1750) 98, 100, 108, 118f
- Beichmann, Ragnhild, maler (1854—1917) 405
- Bekkevold, Amalie Sophie (g. Werceland) (1819—1889) 362, 382
- Bekkevold, Sven, skipper, kanalopp-synsmann (f. 1809) 382
- Below, Carl, barberer (f. 1826) 334, 344
- Bendz, Else Margrethe (f. Orning) (f. 1710) 82
- Bendz, Joachim (Christian), feltskjær (ca. 1685—1776) 82
- Bendzen, Børre, arbeider (f. 1774) 185
- Benneche, Hans, prest (1738—1793) 87
- Berg, Børgine (Nilsine) (f. Hielm) (1810—1860) 351
- Berg, Jone (g. Dorph-Petersen) (1840—1884) 317, 351
- Berg, Niels (Pedersen), sakfører (1809—1846) 352
- Berg, Sofie (g. Vold), forfatterinne (1838—1915) 303, 318, 328, 341, 351, 390f, 403, 404
- Bergh, (Haagen) Christian, kjøp-mann (1746—1825) 156f, 161f, 164, 200, 203, 206, 253, 287, 308
- Bergh, Maria Elisabeth, se Lund
- Berglund, Andreas, skredder (f. 1798) 170, 197, 259
- Berglund, Anne Magrethe, skred-derdatter (1801—1810) 135, 259
- Berglund, Dortha, se Popp
- Berglund, Niels (Andreassen), skred-der (1763—1810) 133, 168f, 177f, 193, 207, 258f
- Berglund, (Regnel) Katrin (Sale-monsdatter) (f. 1768) 133f, 168, 177f, 188, 193, 222, 258f
- Bildt, se Akeleie
- Bing, Fredrik (Daniel) (Fritzner), jurist, embedsmann (1819—1889) 289
- Bing, L(ars) H(ess), jurist, kan-selliråd (1761—1819) 318, 400
- Birch, Hans Jørgen (Motzfeldt), sakfører (f. 1830) 299
- Birch-Reichenwald, Christian, amt-mann, statsråd (1814—1891) 362, 372, 376, 381
- Bismarck, Otto (Eduard Leopold) von, statsmann (1815—1898) 261
- Biörnstierna, grev Magnus (Fredrik Ferdinand), svensk offiser (1779—1847) fargeplansje
- Bjelke, Jens, kansler og jordeier (1580—1659) 123, 397
- Bjelke, Margaretha (g. Marschalck), adelig jordeier (ca. 1620—1701) 123
- Bjerch, «Lina» (Caroline), lærerinne, ugift (f. 1822) 318f, 321
- Bjerkholt, Lars, parykkmaker (midt på 1700-t.) 104
- Bjurstedt, Severin (August), hotell-vert (1816—1900) 342f
- Bjørnson, Bjørnstjerne, forfatter (1832—1910) 329
- Blix, Lovise Margrethe, lærerinne, ugift (f. 1753—1828) 200
- Bloch, Peder, prest (rundt 1700—1771) 87
- Blom, Hans «bestefar», kjøpmann, reder, vissekonsul (1824—1868) 263, 282, 309f, 313, 323, 378, 381, 131f
- Blom, Hedeveg (Jacoba f. Sandberg g. Peterson) «bestemor» (1808—1893) 263, 282, 309f, 320, 349, 353, 384
- Blomberg, Thomas, skomaker (1755—1803) 170
- Blumenthal, Mathias, kunstmaler (ca. 1719—1763) 26, 91, 259
- Boested, Bernhard, snekker (sist på 1700-t.) 170
- Bolin, Fredrik, snekker (1822—1890) 347
- Bolin, Niels, bøkker (1765—e. 1808) 170
- Borchgrevink, Thomas Lyngby, klokker (1782—1862) 325
- Borgen, Else Marie (Jørgensdatter), stiller fattige (f. 1798) 336
- Borgersdatter, Marthe Marie, klok-kone (f. 1818) 336
- Borthig, Mette, se Hvidt
- Borthig, Niels (Fredrik) (Hvidt), kjøpmann (1781—1833) 256, 287
- Boug, Andreas (Fredrik), losolder-mann (1768—1837) 255
- Bournonville, (Anton) August, skue-spiller (1805—1879) 273
- Brandt, Conrad (Christian Fredrik), byfogd (1737—1821) 205
- Brandt, Frantz (Henrik), underfogd (tidlig på 1700-t.) 90
- Brandt, Kristian Kornelius Hage-mann, offiser, stortingsmann (1831—1905) 345
- Brandt, Niels Fredriksen, gullsmed (tidlig på 1700-t.) 80
- Brandt-Darre, Niels (Stockflet), kjøpmann (1831—1858) 306
- Braunman, Paul, sorenskriver, kanselliråd (ca. 1709—1757) 36, 65, 99, 101
- Bredal, Peter Elieson, sakfører (1827—1908) 299, 369, 371
- Brock, Niels Werenskiold, offiser, kartograf (1786—1857) 159
- Brougham, Henry lord, forfatter (1778—1868) 209, 404
- Brünnik («Bruensch»), Nicoline (f. Hansen) bryggerieier (1765—1852) 291
- Budde, Vincents, offiser (1660—1729) 46, 398
- Bugge, Johan Nicolai, fogd (annen del av 1800-t.) 300
- Bull, Henrik (Helkand) (1732—1797) 65
- Bülöw, Johan von, kammerherre, embedsmann (1751—1828) 400, 402
- Bærøe, (Hans) Ludvig, prest, for-fatter (1846—1913) 400
- Bøckmann, D(aniel) P(eter), post-mester (1792—e. 1865) 265, 321
- Bøckmann, Edvard (f. 1848) 321
- Calmeyer, Birgitte (Lucia) (g. Gude) (1733—1766) 76, 109
- Calmeyer, Christopher Hendrich-sen, toll og kjøpmann (1686—1749) 73f, 75, 99
- Carl XII (Pfalz) (1682—1718) 46f, 48
- Carl XIV (III) Johan (Bernadotte) (1763—1844) 255f
- Carl XV (IV) (1826—1872) 261
- Carl av Hessen, landgreve (1744—1836) 401

- Carlsen, Anders, jernverksarbeider (f. 1744) 153
- Casorti, Guiseppe, «Jean», tryllekunstner (1749—1826) 218
- Chretschmer, Christian, kjøpmann (1700-t.) 116
- Christensdatter, Groe, jordmor (ca. 1720—ca. 1770) 83
- Christensen, Christian, kammerassessor (rundt 1690—1743) 97f, 123, 400
- Christensen, Elisabeth (f. Friis) (g. Nielsen) (rundt 1700—ca. 1770) 97, 123, 400
- Christensen, Peder, tambur (1730—1810) 213
- Christian IV (Oldenburg) 53
- Christian V (Oldenburg) (1648—1699) 122
- Christian VI (Oldenburg) (1699—1746) 15, 33, 87, 0, 94f, 197
- Christian VII (Oldenburg) (1749—1808) 132, 136, 226, 401
- Christian (Carl) August (Augustenborg) prins (1768—1810) 211
- Christian Frederik (Oldenburg) (1786—1848) 255, 257f + fargebilde
- Christoffersen, Johan, lærer (f. 1845) 325
- Chrystie, Alison (1728—ca. 1770) 107
- Chrystie, Andreas den yngre, kjøpmann (1761—1840) 136, 157f, 167, 174, 189, 200, 206, 207, 228, 253f, 256, 257
- Chrystie, Andrew (Andreas), kjøpmann (1697—1760) 36f, 42, 49, 58, 66, 93, 97, 100, 109, 124
- Chrystie, Boel (g. Coegius) (1734—1779) 108
- Chrystie, David den eldre, kjøpmann (1729—1796) 71, 109, 111f, 124f, 147, 156, 160, 189, 206, 220
- Chrystie, David «den smukke», «store», kjøpmann, ridder (1771—1838) 156f, 160f, 166f, 189, 191, 206f, 212, 219f, 228, 230, 246, 255f, 278, 287, 301, 401
- Chrystie, David den yngre, kjøpmann, konsul (1791—1857) 286, 187, 295, 308, 312, 346, 350, 380
- Chrystie, (Elisabeth) Sophie (f. Krefting) (1773—1868) 219f, 221f, 223f, 225f, 228, 401
- Chrystie, Elise, ugift (1831—1904) 350f, 385, 394, 406
- Chrystie, Frederikke (Elisabeth); «oberstinne» (f. Motzfeldt g. Drechsel) (1758—1820) 189f, 228, 230
- Chrystie, Hans den yngre, kjøpmann, stortingsmann (1793—1877) 189, 300f, 352, 371
- Chrystie, Karen «Kassie» (1738—1802) 107
- Chrystie, Marjory (f. Lawrie) (1712—1784) 97, 100, 103, 109
- Chrystie, Marjory (g. Mølbach) (1741—1784) 107
- Chrystie, Sara (g. Juell) (1736—1773) 107
- Chrystie, Sophie Elisabeth (f. Thaulow) (1739—1779) 109, 124f, 228, 230
- Clauren, Heinrich, (pseud. for Karl Heun), forfatter (1771—1854) 329
- Clementssen, Andreas, kjøpmann (1806—1865) 303
- Cock, Carl, prest (ca. 1645—1724) 87
- Coegius, Thomas, byfogd (1719—1762) 72, 108
- Collett, (Jacobine) Camilla (f. Wergetand), forfatterinne (1813—1895) 226, 261, 401
- Collett, Jonas, statsmann (1772—1851) fargeplansje
- Colombosønn, Bernardo, skredder (f. 1829) 334
- Coning, Jacob, maler (ca. 1648—1724) 32 + fargebilder
- Coxe, William, reisende (1747—1828) 404
- Cramand, Caroline (Sjalotte), motehandlerinne, ugift (f. 1837) 270
- Cruse, Albertine (Syrine) (Gay), urmakerdatter (f. 1852) 317, 321
- Cruse, Christen (Gay), urmaker (f. 1803) 317, 377
- Dahl, (Jørgen) Adolph, byfogd (1810—1881) 298
- Dahlgreen, Jacob, jernverksarbeider (f. 1753) 153
- Debes, Cornelius Larsen, snekker (1756—1814) 181f
- Debes, Jens Heinrich, byfogd (1740—1793) 205
- Debes, Lars Corneliusen, lensmann (1730—1787) 182
- Debes, Siri Torgersdatter (1755—1799) 181f
- Diesen, Andreas, kjøpmann (tidlig på 1800-t.) 206, 289
- Dilling, Engebreth, gårdeier (f. 1796) 344
- Dilling, Søren Thorsen, skredder (f. 1805) 332
- Dillingøy, Marthe Larsdatter, bondekone (f. 1815) 356
- Dircks, Christian Fredrik, boktrykker (1812—1889) 330f, 402, 404
- Dircks, Inger (Hedvig), lærerinne (1814—1902) 326f, 330f
- Dorville, John, kjøpmann (ca. 1760—1815) 163
- Dose, Ernst Ulrich, jernverkseier (rundt 1650—1706) 53f
- Dramstad, Hans (Olsen), tollunderbetjent (1740—e. 1809) 249
- Drechsel, Frederikke, se Chrystie
- Drechsel, Georg Wilhelm, offiser (1739—1796) 189
- Dreier, Johan Frederik, maler (1775—1833) 54
- Dunker, Conradine (g. Aamodt), forfatterinne (1780—1866) 213, 217f, 221f, 404
- Dyckmann, Peter (Lyders), portrettmaler (rundt 1700—ca. 1760) 22, 42, 94, 102, 119
- Dyhring, Georg Christopher, murmester (d. 1756) 217
- Døderlein, (Hans) Jacob, tollbetjent (1751—1824) 189
- Eckersberg, Christopher Wilhelm, kunstmaler (1785—1853) 180, 184
- Edy, J(ohn) W(illiam), kunstmaler (1762—1820) 29, 138, 154, 155, 158, 162, 233, 245, 247, 401
- Eeg, Hans (Broderus), prest (1737—1790) 87
- Egeberg, Westye (Martinius), kjøpmann (1770—1830) 308
- Eichorn, Christopher (Hansen), byfogd (1686—1720) 62f, 68, 71
- Ellefsen, Christian Fredrik, snekker, stortingsmann (f. 1811—1899) 372f, 374
- Ellingsen, Hans, fergemann (f. 1813) 238, 380
- Ellingsen, Olaves, fergemann (1824—rundt 1900) 380
- Endresdatter, Kirsti, husmannskone (sist på 1700-tallet) 237

- Engbrethsen, Theodor, hjulmaker (f. 1833) 344
- Engelhardt, Bauer Calmeyer, matros (f. 1843) 377
- Englund, Rasmus, lærer (f. 1834) 276, 320
- Erdmann, Carl (Ferdinand), baker (f. 1800) 333
- Espmann, Frederik, kjøpmann (f. 1769) 165, 172, 186f
- Eugenie (Charlotta Augusta) (1830—1889) 264
- Ewald, H(erman) F(rederik), forfatter (1821—1908) 279
- Faber, Andreas (Christopher), malermester (1827—e. 1865) 366f
- Fabricius, Johan Christian, reisende (1775—1808) 398, 401
- Falch, Christian, hotellvert (1765—e. 1813) 209
- Falch, Frederik (Andersen) losoldermann (1759—1806) 247
- Falkenberg (af Bålby), Melker, offiser (1677—1716) 46
- Falsen, Envold de, forfatter, justitiarius (1755—1808) 329
- Fielding, Henry, forfatter (1707—1754) 224, 329
- Fien, Otto Ludvig, offiser, jordeier (ca. 1655—1723) 123
- Filliong, Bernt, frisør (1785—1833) 170, 222
- Finch, Carl Frederik, apoteker (1778—1849) 176, 258, 286, 302
- Finch, Henrich (Johan) (Erdman), apoteker (1749—1827) 175
- Finch, Johan (Henrich), apoteker (1779—1801) 176
- Fleischer, Balthazar, amtmann, etatsråd (1703—1767) 51, 72, 97, 101, 129
- Fleischer, Tøger Christian, rådmann, byfogd (1739—1797) 72, 193, 205, 399
- Foss, (Henrik) Herman (Mejer), offiser, stortingsmann (1790—1853) 371
- Frederik IV (Oldenburg) (1671—1730) 46, 53, 55, 60f, 123, 243, 398 + fargebilde
- Frederik V (Oldenburg) (1723—1766) 95, 97, 398
- Frederik VI (Oldenburg) (1768—1839) 132, 147, 168, 255, 398, 401
- Friederichsdatter, Eli, arbeiderske (f. 1745) 145
- Friis, Christian, prest (1702—1774) 87
- Friis, Peder (Jenssen), fogd (d. 1720) 65
- Frimann, Henning, amtmann (d. 1743) 72
- Fuglesang, Aase Marie (f. Brevig) (1714—1763) 38
- Fuglesang, Anna (Larsdatter) (ca. 1685—1723) 41, 42, 60
- Fuglesang, Jacob (Lauritzen) (1743—1805) 99
- Fuglesang, Lauritz (Mathiassen), kjøpmann (1710—ca. 1760) 36f, 66, 97, 225, 397
- Fuglesang, Mathias (Bentzen), kjøpmann (1660—1717) 41
- Fuglevik, Mads (Gudmundsen), bonde (f. 1812) 335
- Følckersahm, Franz Wilhelm von, offiser, jordeier (1649—1713) 19, 398
- Gade, Erland (Paulsen), underfogd (1751—1813) 203f, 205
- Gay, Boel, tjenestepike (f. 1770) 172, 186, 188f, 222
- Genth, (Ernst) Gottfried, lege (1737—1804) 175
- Gerner, Anna (Hedevig) (f. Sundt) (1853—1913) 262, 335, 340f, 347, 353, 392f
- Gerner, Augusta (g. Sibbern) (1805—1855) 351
- Gerner, Carl (Ewald), kjøpmann, viskonsul (1847—1890) 284, 304, 311, 313, 340, 353, 390f
- Gerner, Ellen (g. Langballe) (1877—1952) 404
- Gerner, (Frederikke) «Rikke» (f. Ewald) (1824—1910) 279, 280, 304, 406
- Gerner, (Friede Annette) «Ninna» (f. Carstensen) (1851—1930) 392f
- Gerner, Hanna (f. Brockenhuus-Løwenhielm) (1788—1874) 229, 351
- Gerner, Henrik, kjøpmann, ridder, stortingsmann (1781—1837) 149f, 168, 175, 206, 207, 211, 228f, 256, 257, 269, 284f, 287, 301, 304, 358
- Gerner, Jens, postmester, kammeråd (1737—1807) 149, 165, 207, 228, 230, 245, 403
- Gerner, Jens Ludvig, kjøpmann (1810—1869) 280, 283f, 287f, 290, 292f, 303, 304f, 313, 345f, 345, 359, 373, 392, 404
- Gerner, (Johan) Fredrik, kjøpmann, viskonsul (1849—1892) 284, 304, 311, 340, 353, 390f, 404, 406
- Gilberg, Carl, skomaker (f. 1827) 347
- Graae, Daniel Christensen, gullsmid (midt på 1700-t.) 80
- Gram, Valentin, kjøpmann, postmester, tollar (ca. 1675—1732) 60
- Grave, Christian, prest (1700—1763) 85f, 90, 398
- Graw, (Maren) Johanne (Torgersdatter) (g. Biørssel), jordmor (1737—1806) 133f, 168, 179, 183, 401
- Greve, Lauritz «Lars» Nielsen, gullsmid (rundt 1730—1795) 79, 150
- Grobbe, Poul Poulsen, kjøpmann (ca. 1675—1734) 44, 60
- Grosch, Heinrich August, kunstmaler (1763—1848) 186, 187, 220, 221, 232
- Grundt, Hans Jacob (Helner), fogd, sakfører (1812—1871) 300, 369
- Grønbeck, Christian, kjøpmann (rundt 1690—1742) 36, 41, 60, 66, 123
- Grønn, Georg (Julius), mølleieier (f. 1823) 304
- Grønn, Niels Waage, handelsmann (1825—e. 1870) 385
- Gude, Albert (Angell), kjøpmann (1767—1801) 172
- Gude, Else (f. Angell) (1772—1850) 136
- Gude, Hans (Fredrik), kunstmaler (1825—1903) 263, 296, 341, 404
- Gude, Hans Angell, offiser, jordeier (1771—1814) 192, 252
- Gude, Johan Henrik, sogneprest (1795—1884) 404
- Gude, Johannes, kjøpmann (1743—1776) s71, 103, 110, 206, 209
- Gude, Johann (Jørgen), kjøpmann (1760—1843) 164f, 166f, 171, 174f, 189, 200, 210, 228, 230, 245, 253f, 256, 284, 403
- Gude, Just (Herman), kjøpmann (1728—1799) 76, 103, 109, 167, 173, 203
- Gude, Mathias Calmeyer, kjøpmann (1797—1883) 263, 284f, 287f,

- 291, 302, 338, 346, 404
 Gude, Nikolai (Andreas), kjøpmann, krigsråd (1731—1775) 110, 116, 242
 Gude, Witte Christine (f. Angell) (g. Gerner), postmester (1740—1792) 242
 Gulbrandsen, Richard, snekker (f. 1832) 368
 Guldberg, Ove Høegh, statsmann (1731—1808) 226
- Haas, Johan Georg (Gottlieb), tegner (1756—1817) 133, 156
 Haderup, Svend (Christian), soren-skriver (1732—ca. 1772) 65
 Hagelsteen, Niels (Andersen), sko-maker (f. 1767) 180
 Hagerup, Niels, sorenskriver (rundt 1700—1774) 53, 65
 Halvorsen, Morten, los (1729—e. 1801) 247
 Hanno, Andreas (Friederich Wil-helm) von, arkitekt (1826—1882) 194
 Hansdatter, Siri, arbeiderske (f. 1754) 145
 Hansen, Anders, høker og vertshusholder (f. 1752) 209
 Hansen, Andreas, lagmann (1711—1790) 72, 110f, 124f, 398
 Hansen, Helly (Juel), skipskaptein (1840—1914) 377f, 390, 395, 406
 Hansen, Jacob, forvalter (1814—1903) 352, 404
 Hansen, Jan, kjøpmann (ca. 1715—1754) 110f
 Hansen, Karen, iglekone (1807—e. 1865) 336
 Hansen, Mathias, fotograf (sist på 1800-t.) 344
 Hanssen, Paul, fogd (d. 1776) 23, 65, 100
 Haslum, Jørgen, telegrafbestyrer (1828—e. 1898) 314, 320
 Hauch, Fredrik von, amtmann (1754—1839) 205
 Hauch, Johan Christian, von amt-mann (ca. 1760—1819) 205
 Hauge, Hans Nielsen, leppredikant (1771—1824) 196f, 402
 Hausmann, (Johann) Friedrich Ludwig, reisende, mineralog (1782—1859) 401
 Haxthausen, Fredrik Gottschalk, offiser (1750—1825) 217
 Heftye, Thomas (Johannessen), kjøpmann (1822—1886) 308
 Hegge, Christian (Torberg), fogd (1743—1818) 237
 Heiberg, Andreas (Henrik), lege (1814—1880) 337, 369, 376
 Hendrichsen, Christopher, se Calmeyer
 Herfordt, Peder (Colbjørnsen), kjøpmann (1738—1819) 156f, 161, 164, 206, 211, 215, 256
 Herføll, Peter (Andreas), kjøpmann (1813—1898) 404
 Hermannstorff, Johan (Georg), kjøpmann (1817—1901) 291, 305, 346
 Hermannstorff, Kristian (Gottlieb), toll, ridder (1784—1833) 247
 Hersleb, Peder, biskop (1689—1757) 85f, 90f
 Heyerdahl, Frederikke (f. 1802) 352
 Heyerdahl, Georg (Carl Bonaparte), offiser, stortingsmann (1798—1853) 371
 Hielm, Jonas Anton, jurist, stor-tingsmann (1782—1848) 205, 317, 328, 347, 352, 371, 383
 Hilditsch, Ernst, kjøpmann (f. 1828) 270, 281
 Hiortaas, Ole, tollkasserer (1729—1815) 248
 Hiorth, Owe, sorenskriver (1757—1829) 237f
 Hjersing, Anna (f. 1853) 275
 Hjersing, Otto, bokholder, (1827—1910) 275
 Hoelstad, Ove Herman, blikken-slager (f. 1812) 262, 265
 Hofgaard, Andreas, amtmann (d. 1836) 205
 Hogarth, William, kunstmaler (1697—1764) 50
 Holberg, Ludvig, forfatter (1684—1754) 15, 113, 329
 Holch, Hans, reisende, geograf (1726—1783) 209, 398
 Holman, Peter Henrik, gullsmed (1780—1811) 189
 Holmboe, Alhed «Adelheid» (Anna) (f. Giefken) (d. 1742) 106, 399
 Holmboe, Gregers (1678—ca. 1740) 36, 60, 66
 Holst, se også Knutssen
 Holst, F(redrik) J(ulius), kjøpmann (1818—1865) 292, 306, 369, 376, 380f
 Holst, Henrik (Tobias), kjøpmann (1812—1874) 306
 Holtfodt, Sophie (Danella), jordmor, ugift (1809—1883) 335
 Holth, Syver, høker og snekker (1790—1862) 252
 Holvey, Jens (Nicolay), stadsmusi-kus (1732—1798) 103, 147, 210
 Horn, (Fredrik) Andreas, klokker (1738—1822) 137, 140, 186, 198f, 235, 258
 Hosenfelder, H(einrich) C(hristian) F(riedrich), maler (ca. 1720—1805) 143
 Hount, Peter (Ulrik Magnus), prest, eidsvollsmann (1769—1815) 137, 186, 197
 Huitfeldt, Henrik Jørgen, offiser (1674—1751) 46, 96, 119
 Hvidt, Hans C(hristian), postmester (f. 1738) 97, 160, 200, 207, 229, 242
 Hvidt, Helene Christina (ca. 1710—ca. 1770) 97
 Hvidt, Inger Sophie (g. Jerndahl) (1735—1783) 97
 Hvidt, «Lars» Lauritz (Lauritzen), kjøpmann (ca. 1690—1759) 36f, 41f, 53, 60f, 66, 71, 73f, 97, 398
 Hvidt, Mette Cathrine (g. Borthig) (1741—1809) 61, 97
 Hübsch, Carl von, «junker» (f. rundt 1700) 56, 107
 Hübsch, Elisabeth von (f. Holst), jernverkseier (ca. 1690—1761) 28, 52, 55, 58, 103
 Hübsch, Jacob (Timmerman) von, jernverkseier, kammerherre (ca. 1680—1724) 52
 Høyer, Johan, toll, (ca. 1670—1726) 75f, 123
- Ibsen, Henrik (Johan), forfatter (1828—1906) 261, 329
 Ingstrup, Kristine Bolette (1799—1801) 139
 Ingstrup, Yde, fullmektig (1763—1836) 139, 142
- Jacobsen, Nikolay, arbeider (f. 1791) 332
 Jacobson, (David) Aron, gravør (ca. 1710—1775) fargeplansje
 Jansen, Didrich, tobakksspinner (f. 1744) 150
 Jansen, Hans, provisor (ca. 1710—ca. 1760) 82
 Jessen, Johannes, rørlegger (f. 1801) 210

- Johannesen, Henrik, oppsynsmann (f. 1832) 368
- Josephine (de Beauharnais) (1807—1876) 394
- Juel, Jens, maler (1745—1802) 152, 163, 223
- Juel, Maren (g. Holter, g. Rosenkranz, g. Wessel) (1749—1815) 217f
- Jønsberg, Carl, telegrafassistent (f. 1839) 314
- Kaas, Else (g. Følckersahm), jord-eier (rundt 1670—1729) 19, 90
- Kambo, Birthe Marie (Samuelsdatter), jordmor (f. 1777) 135f
- Kambo, Mikkel (Gregersen), smed (f. 1764) 183f, 188
- Kierboe, Christen, postmester (rundt 1700—1748) 97, 101, 115
- Kierboe, Karen (Pedersdatter Moss) (rundt 1710—ca. 1770) 115
- Kierchemoe, Nils, prest (ca. 1685—ca. 1723) 87
- Kierulf, Jonas, embedsmann, forfatter (ca. 1700—1786) 95, 398
- Knudsen, Alfred (Edvard Matheus), snekker (f. 1845) 340
- Knudzen, Nikolai, kjøpmann (1781—1835) 206, 286
- Knutssen, Hans (Holst), fogd (d. 1715) 65
- Kock, Karen (Iverdatter), hører (f. 1746) 181
- Kolstad, Hans P(eter), lærer (f. 1829) 325
- Kraft, Jens (Edvard), statistiker og topograf (1784—1853) 289, 401
- Krefting, Herman Peter (Vogt), sorenskriver, stortingsmann (1784—1863) 258
- Krefting, Sophie, se Chrystie
- Kreutz, Bolette, lærerinne, ugift (d. 1854) 201, 318
- Krey, Carl Ludvig, snekker (f. ca. 1795) 326
- Krey, «mor» (g. m. snekker Carl Ludvig Krey) 326
- Kundert, Andreas, «sveitser» (annen del av 1800-t.) 359
- Kure, Anders, mølleleier (f. 1797) 304
- Købke, Anne Cathrine (f. Thaulow Hansen) (1752—1838) 191, 219, 228
- Købke, Elen Marie (1777—1829) 219
- Lachmann, Heinrich, amtmann, etatsråd (rundt 1725—1797) 72, 231
- Lafontaine, August (Heinrich Julius), forfatter (1758—1831) 329
- Langberg, Gunder, prest (f. 1772) 197, 259
- Larsen, Ola «Mand», husmann (f. 1817) 361f, 363f
- Laulund, Christian, kjøpmann, fullmektig (1789—1849) 288, 301, 322
- Laulund, Hanna (Heyerdahl), lærerinne, ugift (f. 1836) 322
- Lehmann, Carl P(eter), maler (1794—1876) 227, 295, 362
- Leuch, Morten, offiser (f. 1741) 193
- Lichterfeldt, Fredrik, student (annen del av 1700-t.) 200
- Lie, Johan Herman, prest (1802—1873) 297, 315f, 317
- Lie, (Marius) Sophus, matematiker, professor (1842—1899) 297, 341
- Lie, Mathilde (Eliza) (g. Vogt) (1835—1893) 297
- Lie, «Thea» (Dorothea) (Heideman) (g. Vogt) (1839—1896) 297
- Liebstien, Friederich Daniel, kjøpmann (første del av 1700-t.) 44, 71, 117
- Logn, August (Andreas), apoteker (1828—1904) 338
- Lorentzen, Christian August, professor, maler (1749—1828) 133, 156
- Louis, fransk kammertjener hos Sibbern (1858—1902) 282
- Louise (Oldenborg) prinsesse (1726—1756) 95, 97
- Louise (Vilhelmine Fredrika) (av Nederland) (1828—1871) 264
- Lucasdatter, Dorte, klok kone (første del av 1700-t.) 82
- Lucasdatter, Karen, klok kone (første del av 1700-t.) 82
- Ludvig XIV (Bourbon) (1638—1715) 15
- Lund, Adam (Gottlob), lege (1764—1843) 148, 175
- Lund, Anne (f. Collett Bull) (1772—1830) 175
- Lund, Henrik (Hansen), gullsmed (1752—1804) 252
- Lund, (Johan) Anton (Zinche), kjøpmann (1817—1875) 270, 346f, 395
- Lund, Lauritz, fabrikant (f. 1743) 51, 148
- Lund, Maria Elisabeth (f. Bergh) (f. 1732) 50f
- Lunde, Ole (Halvorsen), barberer (f. 1740) 170, 176
- Løwe, Christian (Frederik), kammerråd, karttegner (1701—1782) 74
- Maria Theresia (Habsburg) (1772—1807) 15
- Marselius, Gabriel von, dansk kjøpmann (1609—1673) 54f, 122
- Martineau, Johan Chrysostomus, statsmann (1733—1792) 217
- Mathiesen, Haagen, kjøpmann (1759—1842) 147f, 163
- Mathiesen, Hans, kjøpmann (1776—1824) 206, 251f
- Mathiesen, Jørgen, sorenskriver (ca. 1725—1761) 65
- Meyer, Jacob, kjøpmann (1781—1856) 306
- Meyer, Lorentz, kjøpmann (d. 1888) 349, 350
- Meyer, Martin (Carolus), prest (1726—1782) 87
- Meyer, Thorvald, kjøpmann (1818—1909) 350
- Milling, Peder (Iversen), klokker (d. 1765) 90f
- Milling, Samuel, lærer (f. 1764—e. 1817) 197
- Miranda, grev Francisco da, reisende (1750—1816) 401
- Mischow, Joseph (Josephsen), hjulmaker (1769—e. 1803) 242
- Moltke, grev Fredrik, stiftamtman (1754—1836) 217, 402
- Monrad, Peder, prost (1781—1850) 297, 315
- Monrad, Søren Christian (Pedersen), lærer, teolog (1817—1895) 318
- Monsen, Mogens, kjøpmann, kanselliråd (1727—1802) 147
- Montpensier, Louis-Antoine Philippe de, hertug, reisende (1775—1807) 401
- Mordt, Ludvig, lege (1825—1901) 263, 337, 340
- Morgenstjerne, Bredo (Henrik von Munthe af, jurist og politiker (1774—1835) 201
- Morstuen, Ole, skredder (annen del av 1700-t.) 81

- Motzfeldt, Axel (Arenfeldt) von, offiser (1731—1810) 189, 193
- Munch, Emerentze (f. Barclay), forfatterinne (1786—1868) 217, 401
- Munch, Jacob, offiser og maler (1776—1839) 217
- Munthe, Gerhard, historiker, kartograf (1795—1876) 386
- Mustigkei, Christian, parykkmaker (annen del av 1700-t.) 104
- Møller, Hans (Gundersen), murer, agitator (1806—1888) 374f, 376
- Møller, Zacharias, huslærer, prest (1780—1861) 192
- Mörch, Lars Marensius, gullsmed (1806—e. 1840) 334
- Mörner, grev Carl Gustav, offiser (1658—1721) 46
- Nadelsteen, (Johan) Gotthard, skomaker (ca. 1735—1796) 180f, 207
- Nadelsteen, Margrethe Christophersdatter, høker og skomakerenke (f. 1750—e. 1810) 171f, 179f, 188, 259
- Napoleon III, «Ludvig Napoleon» (1803—1873) 261
- Napoleon IV, «Lulu», prins (1856—1879) 392, 404
- Napoleon Bonaparte (1769—1821) 132, 156, 250f
- Nes, Halvor Hansen, bonde (1783—1851) 370f
- Nicolaisen, Carl, husmann (f. 1783) 234
- Nielsen, «Nielssøn», Niels, agent (1700—1788) 123
- Nissen, (Ole) Hartvig, skolereformator (1815—1874) 319
- Nord, Brede, handelsmann, røver (1783—1817) 243, 403
- Nore, Lauritz Torgersen, bonde (f. 1832) 405
- Nore, Ole Thoresen, husmann, dragon (f. 1778) 214
- Nyegaard, Christian (Mortensen), maltgjører (f. 1743) 167
- Nyegaard, Elvine, handlende, ugift (f. 1836) 270
- Nyegaard, Jørgen, lege (1812—e. 1865) 337
- Nyquist, Johan (Kjertner), fullmek-tig (1839—1930) 303f, 390f, 393f, 395, 405
- Nyquist, O(luf) P(eter), lege (1833—1928) 399, 402
- Næss, se også Nes
- Næss, Christine (f. Lindblad), skred-derenke (f. 1805) 332
- Næss, Halvor, lærer, klokker (1827—1891) 320
- Næsted, Hans, garver (første del av 1700-t.) 77f, 80, 106
- Ochsen, Heinrich, jernverkseier, etatsråd (1660—1750) 53, 101
- Olsdatter, Hilleborg, fattig kone (1729—e. 1801) 202
- Olsen, Anders, høker og smed (1744—e. 1801) 174
- Olsen, Christen (Christian), portrettmaler (1813—1898) 317
- Olsen, Elisabeth Magdalene, hotell-vert (1754—1826) 193, 209
- Olsen, Elling, los (1792—e. 1865) 376
- Olsen, Hans Christian, treskjærer og xylograf (1845—1909) 388
- Olsen, Jochum, kjøpmann (første del av 1700-t.) 58
- Olsen, Lars, kjøpmann (1696—1778) 58
- Olsen, Maria, ugift (1747—1819) 209
- Olsen, Syver «Synger» (1832—e. 1870) 282, 322
- Oscar I (Bernadotte) (1799—1859) 381
- Oscar II (Bernadotte) (1829—1907) 261, 264, 391f
- Otte, Friedrich Wilhelm, geograf (ca. 1765—e. 1840) 401
- Otterbæk, Anders (Andreassen), fisker (f. 1792) 379
- Paelsen, Erik, maler (1749—1790) 178
- Pedersen, Betsy Jonette, slakterdatter (f. 1853) 317, 321
- Pedersen, Jens, skorsteinsfeier (tidlig på 1700-t.) 69f
- Peterson, Anna Dorothea, se Sundt
- Peterson, Anna Dorothea (f. Bendixen) (1772—1837) 172, 227
- Peterson, Hedevig Jacoba, se Blom
- Peterson, Momme, kjøpmann, visekonsul, stortingsmann (1771—1835) 172, 206, 211, 212, 227, 231, 301, 308, 402
- Peterson, P(eter) C(hristian), kjøp-mann, visekonsul (1800—1843) 206, 227, 308, 327, 369
- Peterson, Richard (Momme), skips-reder (1833—1912) 329, 349, 352, 393
- Peterson, Sara (Margrethe Caroline) (f. Thorne) (1846—1928) 313f, 324, 393
- Peterson, Theodor, kjøpmann, konsul (1839—1888) 306, 311, 313, 350, 352, 393
- Pettersen, Thommes, borgersersjant (første del av 1700-t.) 65, 88
- Pillekrans, Andrine, skredderske (f. 1815) 332
- Pistorius, Joh(an) Heinr(ich) Le-brecht, oppfinner (første del av 1800-t.) 286
- Pless, Johan, skredder (annen del av 1700-t.) 80
- Pless, Niels Wærner, kjøpmann (1796—1876) 270
- Pontoppidan, Erich, biskop (1698—1764) 86f, 92, 199
- Popp, Jacob Nicolai, skredder (1752—1831) 170, 259
- Popp, (Kattrine) Dorthea (Niels-datter) (f. Berglund) (1791—1879) 170, 197, 259, 270f, 362f, 405
- Poulsen, Jens (Jørgensen), privat-lærer (f. 1800) 377
- Pram, Christen (Henrichsen), for-fatter, økonom, etatsråd (1756—1821) 161, 222, 226, 229, 231f, 241f, 243, 400
- Prom, Anne Cathrine (f. Bærøe) (1732—1769) 71
- Prom, Jacob, byfogd (1728—1782) 71f
- Raamund, Karen, vertshusholder (første del av 1700-t.) 88
- Radich, Johannes, fogd (1760—1834) 237
- Ramberg, Christian (Gudmundsen), bonde, ordfører (1820—1876) 355, 361, 370f
- Ramberg, Gudmund Olsen, bonde (ca. 1780—ca. 1855) 354f, 356f, 365
- Ramberg, Olaus (Gudmundsen), bonde (1823—1899) 326, 355
- Ramm, Niels, offiser (1793—1839) 386
- Reinert, H(enrik) A(ndreas), mølle-eier (1832—1915) 304, 313
- Reinsch, Louis, hotellvert (1812—1894) 273, 342f
- Renneflot, Anders, husmann (rundt 1730—ca. 1775) 235

- Renneflot, Berthe Marie Andersdatter, husmannskone (f. 1762) 234f
- Renneflot, Christopher Anderssen, røyert (f. 1769) 247
- Renneflot, Halvor Andersen, husmann (f. 1757) 234f
- Rennord, Jens, prest (1702—1770) 86f, 88, 399
- Resch, Henrik (Sigismund), tollskriver og postmester (1751—1802) 200
- Resch, Karen (g. Gude, g. Møller) (1784—1859) 193
- Reventlow, Chr(istian) D(itlev) F(rederik), greve (1748—1827) 400
- Richter, August (Henrich), teolog, overlærer (f. 1825) 340
- Rieck, Joachim, lege (ca. 1665—1756) 81
- Riis, Mallene (tidlig på 1700-t.) 90
- Riiser, Kjeld Mikael, sadelmaker (f. 1825) 367
- Ring, Barbra, forfatterinne (1870—1955) 353, 392, 403
- Ring, Christopher, urmaker (1763—e. 1801) 143, 170
- Rodsteen, Peder, baron, jordeier (1662—1712) 55
- Rom, Christian, arbeider (f. 1835) 281
- Rom, Mary Ronalde (Peders.), jordmor (f. 1834) 336
- Roque, Bartholomeus, maler (f. 1720) fargebilde
- Rosenberg, Erik Jahnsen, smed (f. 1819) 276
- Rosenberg, Jahn, smed (1790—e. 1865) 274f, 276
- Rosenberg, James (f. 1856) 276
- Rosenberg, Jens (f. 1863) 276
- Rosenberg, Karen Anne (f. 1854) 276
- Rosencranz, Marcus Gjøe, jordeier, amtmann, statsråd (1762—1838) 205
- Rosenkreutz, Hans Hansen, krigskommissær (1644—1708) 54
- Rousseau, Jean-Jacques, forfatter (1712—1778) 224, 329
- Rud, Sivert, kjøpmann (1771—1830) 206, 215, 252
- Rummelhoff, Henrik (Johan), toller, skipskaptein (1729—1794) 245
- Rummelhoff, (Johan) Ulrik, skipskaptein (1761—1840) 250
- Rummelhoff, Johan Ulrik, toller (1792—1862) 377
- Rylander, Johan Frederik, skredder (1733—e. 1801) 142
- Rynning, Fredrik (Benjamin Ferdinand) (Kraft), prest (1774—1836) 197, 202
- Rynning, «Kaja» (Anne Karine) (f. Nimb) (1787—1865) 326
- Røyem, Ulrik Fredrik, lensmann (1819—1890) 299
- Sahlquist, Gustav, fogd (1799—1839) 300
- Sandberg, Fredrik A(ugust) Z(ahn), sakfører (1826—1901) 298f, 369
- Sanne, Michael, kjøpmann (rundt 1710—ca. 1785) 51
- Schaaning, Ole, skomaker (siste del av 1700-t.) 81
- Schancke, Jens, postkontrollør, karttegnar (1707—1787) 114
- Scharffenberg, Hedevar (Carl), skipskaptein (1819—1893) 378
- Scheel, Anton Wilhelm, byfogd (1763—1810) 205
- Scheel, Benedicte, maler (1851—1931) 406
- Scheel, Hans Henrik, byfogd (1746—1813) 184, 204f, 234, 254f, 402
- Schiøth, Christian, byfogd (rundt 1690—1749) 30, 34f, 63f, 67f, 71, 77, 88, 90, 103, 113, 123
- Schiøth, David, fabrikant (ca. 1710—ca. 1763) 36, 50, 100
- Schiøth, Else Marie (g. Coegius) (1726—1756) 108
- Schiøth, Morten, prest (1724—1765) 87, 233
- Schiøth, Palle, tobakksspinner (siste del av 1700-t.) 150
- Schnitler, Poul, prost (1763—1832) 196, 401
- Schreiber, Christian Frederik, stads-musikus (1758—1827) 205, 207
- Schult, Jørgen, maler (tidlig på 1700-t.) 19
- Scott, sir Walter, forfatter (1771—1832) 329
- Sehested, Hannibal, stattholder (1609—1666) 243
- Semb, Anders (Larsen), forvalter, konsul (1786—1844) 277
- Semb, Lars (Andersen), forvalter, ridder (1755—1822) 152f, 158, 177, 207
- Semb, Niels (Andersen), fullmektig (1759—1836) 148, 236f
- Sibbern, Alette (Wilhelmine Georgine) (g. Due) (1812—1887) 391
- Sibbern, Augusta, se Gerner
- Sibbern, Carl, amtmann, stortingsmann (1809—1880) 263, 282, 293, 311, 313, 353, 371f, 388, 403
- Sibbern, Carsten (Henrik) von, offiser, jordeier (1690—1771) 20f, 22, 101, 108, 124, 224, 398
- Sibbern, Charlotte Amalie (Cathrine) (1732—1777) 127, 224, 403
- Sibbern, Conrad (Huitfeldt), tollkasserer (1784—1865) 198, 401
- Sibbern, George Christian, offiser, jordeier (1732—1796) 167
- Sibbern, Georg (Christian), statsminister (1816—1901) 261, 263, 282, 391, 394
- Sibbern, Helga, se Sundt
- Sibbern, (Henrik Frederik) Arild, offiser (1785—1863) 401
- Sibbern, Søster (f. Hvitfeldt) (g. Larsen) (1760—1883) 191
- Sibbern, Valentin August, offiser, jordeier (1843—1918) 340, 353
- Sibbern, Valentin (Christian), amtmann, statsråd, eidsvollsmann (1779—1853) 205, 256, 358, 371
- Siewertz, Georg, offiser (1700—1781) 34
- Skipping, Olea Sørensdatter, fattig pike (1779—e. 1801) 202
- Smith, Carsten, kjøpmann, banksjef (1812—1893) 269f, 291, 297, 302f
- Smith, Mathilde (Josephine), malerinne (1826—1882) 182, 236, 238
- Smith, Syverine, marketenterske (siste del av 1800-t.) 173
- Smith, Thrine (f. Sundt) (f. 1822—rundt 1900) 341
- Sommerfeldt, Hans, sorenskriver (1783—1822) 237
- Sommerfeldt, Olava Frederikke (f. Weidemann) (1790—1867) 236
- Sommerhjelm, Mathias (Otto) Leth, amtmann, statsråd (1764—1827) 205
- Sophie Christiane (Brandenburg—Kulmbach), markgrevinne (1667—1737) 94f
- Sophie Magdalene (Brandenburg) (1700—1770) 94f
- Sophie (Wilhelmine Mariane) (Nassau) (1836—1913) 261, 264, 391f

- Staalberg, Syver (f. 1797) 186, 213
 Stabel, Niels, borger (første del av 1700-t.) 67f
 Stabell, Carl Ludvig, stadsingeniør (1840—1914) 385, 387
 Steen, Niels Henrik, skipskaptein (f. 1831) 352
 Stenersen, Christian, teatermaler (1899—1984) 402
 Storm, Gustav (Wilhelm) von, offiser, jordeier (1681—1753) 18f, 23, 34, 28, 69, 298
 Strand, Hans Andreas, sakfører, sorenskriver (1817—1894) 299
 Struensee, grev Johan Fredrik, statsmann (1737—1772) 146
 Strømberg, Andreas, skredder (1830—1917) 332
 Styben, Just Henrich, feier (1762—e. 1801) 170
 Sundt, Anna, se Gerner
 Sundt, Anna Dorothea (f. Peterson) (1830—1918) 310, 347f
 Sundt, Fredrik (Sibbern), sjøfarende (1763—ca. 1790) 224, 403
 Sundt, Helga Christiane (g. Sibbern) (1854—1944) 262f, 266f, 279f, 294, 317, 327, 335, 339f, 347f, 353, 389, 390f, 403, 404
 Sundt, Johan Ludvig von, offiser, jordeier (1726—1793) 224, 403
 Sundt, Michael (Andreas), skipsreder, stortingsmann (1825—1914) 278, 347f, 352, 357, 361
 Sundt, Michael von, offiser, jordeier (1679—1753) 20f, 101
 Sundt, Michael Fredrik, reder, losoldermann (1795—1874) 262, 278, 376f, 381, 383, 404
 Sundt, William (Andreas) (1856—1930) 262, 335
 Svendsdatter, Malene, tobakksspinner (første del av 1800-t.) 150
 Svendsdatter, Maren, tjenestejente (1784—e. 1801) 134, 139, 188
 Svendsdatter, Maria, arbeidsske (f. 1762) 185
 Svendsen, Peder, skipper (første del av 1800-t.) 255
 Søevold, John Olsen, lærer (f. 1790) 322
 Sørensdatter, Henrica, arbeidsske (f. 1764) 185
 Tandberg, Jørgen, sorenskriver (1726—1821) 237
 Terber, Jan (Fredriksen), gullsmed (ca. 1715—1773) 78f
 Thaulow, Alette (Dorothea) (g. Wergeland) (1780—1843) 224
 Thaulow, Anne (g. Hansen) (1725—ca. 1765) 400
 Thaulow, Anne Cathrine (f. Tyrholm) (ca. 1700—1790) 107
 Thaulow, Anne Cathrine, se Købke
 Thaulow, Bolette (Dorothea), ugift (1728—1817) 191f
 Thaulow, Cathrine (Marie), ugift (1731—ca. 1770) 94
 Thaulow, Hans (Henrik), generalveimester, ustisråd (1692—1757) 15, 32, 64f, 93f, 101f, 104, 107, 112f, 123, 398
 Thaulow, Hans Henrik, prest (1754—1823) 137, 187f, 195, 227f, 233, 250, 258, 402, 403
 Thaulow, Henrik (Bertelsen), aksjonsdirektør, sorenskriver (1654—1717) 16f, 32, 65, 123, 398
 Thaulow, Magdalene Elisabeth (f. Wilde) (d. 1811) 228, 403
 Thaulow, Niels, kjøpmann (ca. 1720—1753) 111f
 Thaulow Hansen, Niels, offiser (1756—1815) 191f, 219, 228f, 255f, 401
 Theiste, Magnus, amtmann (1729—1791) 51, 399
 Thodberg, Christian, dansevert (f. 1815) 343f
 Thoresen, Ole, husmann (f. 1778) 214
 Thorne, Christian August, fabrikant (1810—1886) 305f
 Thorne, Johan (Henrik Paasche), kjøpmann (1843—1920) 311, 353, 393
 Thorne, Rina (g. Rosenquist) (f. 1864) 324, 404
 Thorne, «Rino» (Ringo) (Henry), trelasthandler (1851—1900) 306
 Thorne, Sara, se Peterson
 Thrane, Fredrik (Samuelsen), losoldermann (1719—1789) 225
 Thrane, Johanne (Christiane) (Fredriksdatter) (g. Randbye) (f. 1765) 225f
 Thrane, Marcus (Møller), redaktør, agitator (1817—1890) 373f, 375f
 Thrane, Samuel (Holgersen), kjøpmann (ca. 1690—1753) 30, 60, 124
 Thulstrup, William August, oberst, karttegner (1820—1897) 312
 Thune, Giske Maria (f. Thaulow) (1685—1771) 53, 100, 399
 Thune, Niels (Michelsen), forvalter (ca. 1675—1714) 52f, 81, 399
 Tidemand, Adolph, kunstmaler (1814—1876) 296
 Tostensdatter, Anne, smedenke (f. 1734) 171
 Tranekjær, Lauritz, tollprokurør og sakfører (1763—1830) 248
 Treschow, Just (Hermansen), kjøpmann (rundt 1690—1770) 36, 41, 60, 69, 71, 123f
 Tullin, Christian Braunmann, forfatter (1728—1765) 329
 Tuscher, Carl Marcus, maler (1705—1751) 95
 Tyrholm, Magnus (Israel), kjøpmann (1781—1847) 149f, 168, 211, 229, 286
 Tyrholm, Peter, kjøpmann (1780—1837) 162, 215f, 252, 346
 Tønnessen, Erik, leppredikant (1815—1880) 316f, 405
 Tørfest, Anders Larsen (Vanem), bonde (1790—1871) 240, 356, 404
 Tørfest, Jørgen Hansen (Vanem), bonde (1831—1884) 356f
 Ueland, Søren, snekker (f. 1824) 316, 335
 Ullitz, Theodor, kjøpmann (første del av 1800-t.) 252
 Ulsteen, Karen, husjomfru (f. 1842) 280
 Ulsteen, Svend (Larsen), garver (1758—1799) 169
 Ungerholt, Sven Svendsen, husmann (f. 1817) 365f
 Ussing, Sophie, asylbestyrer, ugift (f. 1826) 323
 Utne, Halvor (Christophersen), gullsmed (1711—1784) 78f
 Utne, (Wilhelmine Charlotte) Amalie (f. Frambe) (rundt 1710—1754) 78, 106
 Vanem, se også Tørfest
 Vanem, Berthe Pedersdatter, ugift (1749—e. 1801) 131
 Vanem, Elling Pedersen, bonde (1685—1742) 128
 Vanem, Mads Ellingsen, bonde (f. 1766) 239f
 Vanem, Maren, bondekone

- (ca. 1690—1749) 15, 26f, 31
 Vanem, Marie Pedersdatter, ugift
 (f. 1764—e. 1801) 131, 238f
 Vanem, Marie Thorsdatter Ås,
 bondekone (ca. 1720—1754) 131
 Vanem, Peder Ellingsen, bonde
 (1725—1789) 15f, 23f, 31, 40, 90f,
 127f, 398
 Vanem, Peder Nielsen, tjenestekar,
 dragon (f. 1778) 214, 238f
 Vanem, Walbor Pedersdatter,
 bondekone (1745—1812) 131,
 239f
 Vargas-Bedemar, grev Eduard
 (Romeo), reisende (1770—1847)
 261, 401
 Viktoria (Aleksandrine) (Hannover)
 (1819—1901) 261
 Vogt, David, byfogd, stortingsmann
 (1793—1861) 264, 287, 294, 295f,
 298f, 302, 307, 338, 344, 362,
 369, 371, 373, 380f, 382, 401,
 404, 405
 Vogt, Johan, skipskaptein, havne-
 fogd (1836—1894) 297, 319, 340,
 377, 384f, 405
 Vogt, Jørgen Herman, jurist, stats-
 råd (1784—1862) 264, 294
 Vogt, Jørgen Herman, skipsreder,
 kjøpmann, konsul (1836—1912)
 297, 319, 340, 377, 384f, 405
 Vogt, (Maria) «Lene» (Magdalena)
 (f. Juhl) (1797—1889) 294, 296f,
 384
 Voigt, Carl (Davidsen), bytjener
 (1779—1813) 205
 Voigt, David (Gottlieb), toller
 (1711—1757) 75, 97, 99, 103, 107
 Wankel, Franz, forvalter (1824—
 1896) 277
 Wankel, Georg, jordeier, stortings-
 mann (1843—1907) 311, 365
 Wankel, Ignatius, jordeier (1806—
 1881) 277, 312, 352, 363f, 368,
 386
 Wankel, «Kaja» (Karen Bolette)
 (f. Sandberg) (1815—1898) 202,
 326, 353, 364, 404
 Warendorff, Jens, offiser, karttegner
 (1724—1812) 25
 Wedel Jarlsberg, baron Harald,
 jernverkseier (1811—1897) 277f,
 311
 Wedel Jarlsberg, grev (Johan) Her-
 man (Caspar) (1779—1840) 274,
 277, 364
 Wedel Jarlsberg, Karen (f. Anker)
 (1789—1849) 274
 Welhaven, Johan Sebastian (Cam-
 mermeyer), forfatter (1807—
 1873) 339
 Wendelboe, Anders, baker (første
 del av 1800-t.) 252
 Werenskiold, Niels (Wernerssøn),
 jordeier, amtmann (1669—1744)
 64, 72
 Wergeland, Alette, se Thaulow
 Wergeland, Amalie Sophie, se
 Bekkevold
 Wergeland, Camilla, se Collett
 Wergeland, Henrik (Arnold), for-
 fatter (1808—1845) 329, 362
 Wergeland, Nikolai, prest og for-
 fatter (1780—1848) 224, 226
 Wergmann, P(eter) C(hristian)
 F(rederik), maler (1802—1869)
 338 + fargebilde
 Wesman, Johan, vever (f. 1766) 142
 Wessel, Ole Christopher, prest
 (1685—1743) 87
 Westergren, Peter, dansemester
 (f. 1768) 218
 Wiel, Mads, fabrikant (1791—1835)
 149
 Wiesenbach, Johan Frederik, bøkker
 (f. 1806) 333
 Wilde, Johan Gottlieb, fabrikant
 (1755—1826) 147f, 168, 200
 Wilders, Margrethe, kjøpmannsenke
 (d. 1708) 122
 Wilse, Jacob Nicolai, prest og topo-
 graf (1735—1801) 51, 218, 231,
 397, 401
 Windelboe, Morten, prest (1714—
 1762) 87
 Winge, Fredrik, kjøpmann (1754—
 1805) 200, 215
 Winge, Peder (Immanuel), kjøp-
 mann (1759—1802) 165, 172,
 174, 215f
 Winsnes, Hanna (Olava), forfatter
 (1789—1872) 404
 Winther, Hans, prest (ca. 1712—e.
 1763) 87, 108, 111
 Wolff, Georg, kjøpmann (1736—
 1828) 163
 Wolff, Jens, kjøpmann (1767—1845)
 163
 Wollstonecraft, Mary, forfatterinne
 (1759—1797) 216f, 226, 241, 250,
 401
 Wulf, Niels, parykkmaker (midt på
 1700-t.) 104
 Wulfsberg, Gregers Winther, byfogd,
 eidsvollsmann (1780—1846) 205,
 236, 330, 371, 372 + fargebilde
 Wærn, Mathias, jernverkseier
 (1725—1788) 51, 58f
 Wærn, Morten, jernverkseier
 (1716—1748) 51
 Young, J. R. C., offiser og maler
 (midt på 1800-t.) fargebilde
 Ytter, Niels, fogd (1788—1868)
 Zahr, Henrich (Hansen), fyrstikk-
 maker (f. 1741) 150
 Zelander, Alexander, maler (1771—
 1844) 142, 181, 203f, 244
 Zinche, Johan Anton(i) (Lund),
 kjøpmann (1765—1820) 172, 193
 Østerman, Johannes, vever (f. 1760)
 142
 Øtken, Anne (Wilhelmine) (f. Wür-
 chen) (d. 1781) 118
 Ås, Anders Nielsen, bonde (1802—
 1893) 356
 Ås, Johan (Gudmundsen), bonde
 (f. 1825) 355, 405
 Ås, Karen Anne Nielsdatter, bonde-
 kone (1800—1887) 355
 Ås, Maren Magrethe Knudsdatter,
 bondekone (1732—1808) 177
 Ås, Niels Hansen, bonde, valgmann
 (f. 1760) 403

Sykket udenfor Bygrænser
linje tilhører „Byggebalet“

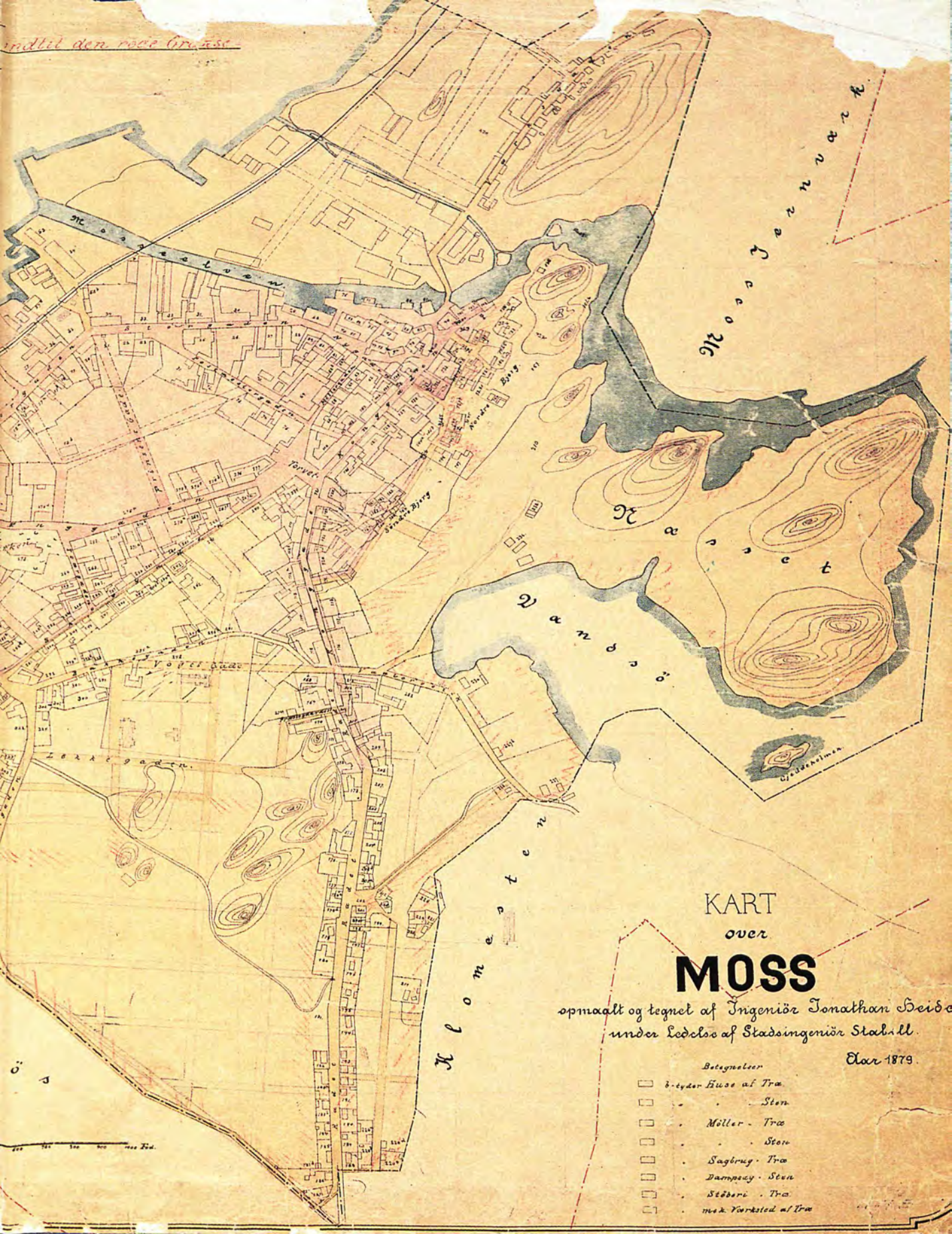
Sykket udenfor Bygrænser.
linje tilhører „Byggebalet“

linje tillhör "Ryggbeal" et.

$$\begin{array}{r} 1 \\ \hline 3000 \end{array}$$

A1-20

Indtil den røde Grænse

KART
over

MOSS

opmaalt og tegnet af Ingeniør Jonathan Seide
under Ledelse af Stadsingeniør Stabell.

Åar 1879.

Betegnelse

- ☐ 3-tyder Huse af Træ
- ☐ Sten
- ☐ Møller - Træ
- ☐ Sten
- ☐ Sagbrug - Træ
- ☐ Dampværk - Sten
- ☐ Støberi - Træ
- ☐ med Forstød af Træ

